

АНАЛИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА

Покренут 1961.

ANNALS OF THE FACULTY OF PHILOLOGY

Established in 1961

Главни и одговорни уредник

др Биљана Чубровић, редовни професор (Филолошки факултет у Београду)

Чланови Уређивачког одбора

Проф. др Рајна Драгићевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Ала Генадијевна Шешкен (Московски државни универзитет)
Проф. др Јагода Гранић (Свеучилиште у Сплиту)
Проф. др Алозија Зупан Сосич (Универзитет у Љубљани)
Др Јекатерина Ивановна Јакушкина (Московски државни универзитет)
Проф. др Александра Корда-Петровић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Борко Ковачевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Игор Лакић (Универзитет Црне Горе)
Проф. др Мирјана Маринковић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Џенка Николова Иванова (Универзитет „Св. Кирило и Методије“ у Великом Трнову)
Проф. др Ендрју Смит (Државни универзитет Емпорије)
Проф. др Веран Станојевић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Јасна Стојановић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
др Дејан Стошић (Универзитет Жан Жорес у Тулузу)
Проф. др Бошко Сувајцић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)
Проф. др Ала Татаренко (Филолошки факултет Нац. универзитета „Иван Франко“ у Лавову)
Проф. др Ђунићи Тојота (Градски универзитет Осаке)

Секретар редакције

др Мирјана Вучковић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Технички секретар

мср Александра Вукелић (Филолошки факултет Универзитета у Београду)

Редакција закључена 26. новембра 2021.

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду
Студентски трг 3, 11000 Београд, 011/2638622
За издавача: проф. др Ива Драшкић Вићановић, Декан
anali.filoloski@gmail.com
www.anali.fil.bg.ac.rs

Графички дизајн

Срђан Ђурђевић

Прелом

Предраг Жижовић

Штампа

МАН, Београд

Тираж: 100

ISSN 0522-8468

e-ISSN 2787-1037

Радови су лиценцирани под условима и одредбама лиценце
Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

**АНАЛИ
ФИЛОЛОШКОГ
ФАКУЛТЕТА**

Књига XXXIII, Свеска II
2021

БЕОГРАД
2021

Editor-in-Chief

Prof. Biljana Čubrović (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Editorial Board

Prof. Rajna Dragičević (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Prof. Alla Gennadyevna Sheshken (Lomonosov Moscow State University)
Prof. Jagoda Granić (University of Split)
Dr Ekaterina Ivanovna Yakushkina (Lomonosov Moscow State University)
Prof. Aleksandra Korda-Petrović (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Prof. Borko Kovačević (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Prof. Igor Lakić (University of Montenegro)
Prof. Mirjana Marinković, Faculty of Philology, University of Belgrade
Prof. Tsenka Nikolova Ivanova ("St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo)
Prof. Andrew Smith (Emporia State University)
Prof. Veran Stanojević (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Prof. Jasna Stojanović (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Dr Dejan Stošić (University of Toulouse Jean Jaurès)
Prof. Boško Suvajdžić (Faculty of Philology, University of Belgrade)
Prof. Ala Tatarenko (Ivan Franko National University of Lviv)
Prof. Junichi Toyota (Osaka City University)
Prof. Alojzija Zupan Sosič (University of Ljubljana)

Editorial Secretary

Dr Mirjana Vučković (Faculty of Philology, University of Belgrade)

Technical Secretary

Aleksandra Vukelić, MA (Faculty of Philology, University of Belgrade)

This journal issue completed on November 26 2021.

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade
3 Studentski trg, 11000 Belgrade, Serbia, +381 11 2638 622
For the Publisher: Prof. Iva Draškić Vićanović, Dean of the Faculty of Philology
anali.filoloski@gmail.com
www.anali.fil.bg.ac.rs

Graphic design

Srđan Đurđević

Typesetting

Predrag Žižović

Printing

MAB, Belgrade

Print run: 100

ISSN 0522-8468
e-ISSN 2787-1037

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

**ANNALS
OF THE FACULTY
OF PHILOLOGY**

Volume XXXIII, Number II
2021

BELGRADE
2021

Рецензенти

др Јанко Андријашевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; др Жељка Бабић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Татјана Бијелић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци; др Радмила Бодрич, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Биљана Влашковић Илић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Јелена Вујић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Вања Вукићевић Гарић, доцент, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; др Александра Вукотић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Миодраг Вукчевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Радојка Вукчевић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Нермин Вучељ, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Мирјана Вучковић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Милоје Деспић, ванредни професор, Универзитет Корнел; др Данијела Ђорђевић, доцент, Пољопривредни факултет Универзитета у Београду; др Данијела Ђоровић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Београду; др Мина Ђурић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Катарина Завишин, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Николина Зобеница, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Александра Изгарјан, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Младен Јаковљевић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици; др Наташа Јанићијевић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Ана Јовановић, доцент, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Владан Јовановић, виши научни сарадник, Институт за српски језик САНУ; др Бојана Ковачевић Петровић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Аријана Лубурић-Цвијановић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Мирјана Маринковић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Радмило Маројевић, професор емеритус, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Томислав Павловић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Предраг Петровић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Матеја Петровчич, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Љубљани; др Деја Пилетић, доцент, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; др Диана Поповић, ванредни професор, Филозофски факултет у Новом Саду; др Радосав Пушић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Гордана Ристић, доцент, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Виктор Савић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Мирза Сарајкић, ванредни професор, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; др Мирјана Секулић, ванредни професор, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Смиља Срдић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Ненад Томовић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Ивана Трбојевић Милошевић, ванредни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Алена Ђатовић, редовни професор, Филозофски факултет Универзитета у Сарајеву; др Маја Ђук, редовни професор, Факултет за стране језике Алфа БК универзитета; др Александра Шуваковић, редовни професор, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу.

Reviewers

Prof. Janko Andrijašević, Faculty of Philology, University of Montenegro; Prof. Željka Babić, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Prof. Tatjana Bijelić, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Prof. Radmila Bodrič, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Alena Čatović, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Prof. Maja Ćuk, Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University; Prof. Miloje Despić, Cornell University; Dr Danijela Đorđević, Faculty of Agriculture, University of Belgrade; Prof. Danijela Đorović, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr Mina Đurić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Aleksandra Izgarjan, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Mladen Jakovljević, Faculty of Philosophy, University of Priština temporarily settled in Kosovska Mitrovica; Dr Nataša Janićijević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Ana Jovanović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Vladan Jovanović, Institute for the Serbian Language of SASA; Dr Bojana Kovačević Petrović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Arijana Luburić-Cvijanović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Mirjana Marinković, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Emeritus Radmilo Marojević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Tomislav Pavlović, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Prof. Predrag Petrović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Mateja Petrovčič, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana; Dr Deja Piletić, Faculty of Philology, University of Montenegro; Prof. Diana Popović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Radosav Pušić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Gordana Ristić, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Prof. Viktor Savić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Mirza Sarajkić, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo; Prof. Mirjana Sekulić, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Prof. Smilja Srdić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Aleksandra Šuvaković, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Prof. Nenad Tomović, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Ivana Trbojević Milošević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Nermin Vučelj, Faculty of Philosophy, University of Niš; Prof. Biljana Vlašković Ilić, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr Mirjana Vučković, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Jelena Vujić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Miodrag Vukčević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Radojka Vukčević, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Vanja Vukićević Garić, Faculty of Philology, University of Montenegro; Dr Aleksandra Vukotić, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr Katarina Zavišin, Faculty of Philology, University of Belgrade; Prof. Nikolina Zobenica, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

Садржај

Table of Contents

Бранислав Д. Ивановић / Branislav D. Ivanović

Компаративни фразеологизми са полиптозом у средњевисоконемачком периоду — 13

Comparative phraseologisms with polyptoton in Middle High German

de

Xiaolei S. Jin

Telični glagoli i ograničena situacija u kineskom jeziku — 29

Telic verbs and bounded situation in Chinese

Meysun A. Gharaibeh Simonović

Potruga za arapskim esperantom u književno-jezičkoj laboratoriji Teufika al-Hakima — 49

Search for Arabic Esperanto in the literary-linguistic laboratory of Tawfik Al-Hakim

Marija M. Mitrović

O nestalnim vrstama zavisnih rečenica u gramatikama italijanskog jezika — 69

On the infrequent subordinate phrases in the grammars of the Italian language

it

Наташа Д. Вученовић / Nataša D. Vučenović

Анализа говорних чинова женских и мушких ликова у уџбеницима италијанског језика као страног из перспективе рода — 89

Analysis of speech acts of female and male characters in textbooks of Italian as a foreign language from a gender perspective

Tamara P. Tošić

Shaping students' identity through EFL in Belgrade high schools — 113

Uticaj engleskog jezika na identitet učenica i učenika gimnazija u Beogradu

Maја D. Veljković Michos, Valentina B. Bošković Marković

Informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi stranih jezika pre i tokom pandemije virusa COVID-19: pregled istraživanja na univerzitetskom nivou — 135

Information and communication technologies in foreign language teaching before and during COVID-19 pandemic: a review of research at university level

Зорана В. Крсмановић / Zorana V. Krsmanović

Размишљања о личном имену и перифразама у *Ланселоту* у прози — 151

Reflections on the expanded proper nouns and periphrasis in the prose

Lancelot fr

Branka B. Ognjanović

Praznina kao simptom emocionalne deprivacije u Heseovom *Stepskom vuku* — 173

Emptiness as a symptom of emotional deprivation in Hermann Hesse's *Steppenwolf*

Ana Z. Huber

Postmoderni postupci, istorija i fikcija u romanu *Nacistička književnost u Americi* Roberta Bolanja — 187

Postmodern literary devices, history and fiction in the novel *Nazi Literature in the Americas* by Roberto Bolaño

Ђорђе Н. Кебара / Đorđe N. Kebara

Стил и пародија у *Пантологијама* Станислава Винавера — 201

Style and parody in Stanislav Vinaver's poetic collection *Pantologija*

Melinda Botalić, Lejla Öner

Posrnule žene u pripovijetkama turske spisateljice Füzuzan — 225

Fallen women in short stories by Turkish author Füzuzan

Младен Р. Радуловић / Mladen R. Radulović

Дихотомија поимања вриједности у библијском контексту *Млетачког трговца* — 247

Dichotomy of the concept of value in the biblical context in *The Merchant of Venice*

Marija N. Gagić

I'll spin a thread of my own: prefiguracija mita o vernoj Penelopi — 267
I'll spin a thread of my own: prefiguration of the faithful Penelope myth

Milica S. Stanković

Zvanična i individualna istorija u romanu *Deca ponoći* Salmana Ruždija — 281
Individual and official history in Salman Rushdie's *Midnight's Children*

Artea D. Panajotović

Daoistički put ka jednostavnosti u romanu *Pričanje* Ursule Le Gvin — 297
A Daoist journey to simplicity in Ursula K. Le Guin's *The Telling*

Mirko Ž. Šešlak

Sanjaju li androidi električne ovce? kao simulacija detektivskog romana — 315
Do Androids Dream of Electric Sheep? as a simulation of the detective novel

Goran J. Petrović

Sukob između fetišizma i naučnog racionalizma i rasno pitanje u ranim pripovetkama H. Dž. Velsa: „Priča iz kamenog doba“, „Džimi Goglz - bog“, „Leteći čovek“ — 333
The clash between fetishism and scientific rationalism and the race issue in early stories by H. G. Wells: “A Story of the Stone Age”, “Jimmy Goggles the God”, “The Flying Man”

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.1>
811.112.2'373.7

Компаративни фразеологизми са полиптозом у средњевисоконемачком периоду

Бранислав Д. Ивановић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за германистику

Кључне речи:

полиптоза
компаративни
фразеологизми
средњевисоконемачки
језик
инваријантност
примарне
фразеологизације
фразеолошка фузија
фразеолошка супкласа

Апстракт

Фразеологија средњевисоконемачке епохе, и данас релативно за- постављена област немачке лингвистике, традиционално се бавила истраживањима пословица, крилатица и геминатних фразеологиза- ма као најфреквентнијих фразеолошких супкласа у корпусу текстова из наведеног периода. Остале супкласе за историјску фразеологију постале су интересантне тек током последње деценије. Иако се ис- траживања у овој области интензивирају, системска питања и даље нису решена на задовољавајући начин. Једно од таквих несумњи- во је и питање синхронијског описа и утврђивања јасних обележја појединачних фразеолошких супкласа с обзиром на изражену кон- вергенцију међу њима у минулим епохама. Лингвистички заснован и јасан опис појединачних супкласа из средњевисоконемачке епохе не доприноси искључиво бољем синхронијском увиду у системска обележја фразеолексикона у средњевисоконемачком периоду, већ уједно представља и основ за лакшу идентификацију фразеологи- зама у текстовима ове епохе, јаснији увид у међуоднос различитих супкласа, али и темељ за утврђивање свих дијахронијских промена у млађим језичким епохама, које су профилисале стање у фразео- лексикону савременог немачког језика. У раду се утврђују систем- ска формална и семантичка обележја малобројне супкласе компа- ративних фразеологизама са полиптозом, обележја полиптозе код наведене супкласе, али и феномен фразеолошке фузије специфичан за ове фразеологизме. (примљено: 17. августа 2021; прихваћено: 24. септембра 2021)

1. Увод

Системска проучавања фразеологије средњевисоконемачког језика, периода у историји немачког језика од 1050. до 1350. године (у даљем тексту срвн.), традиционално су ретка тако да се може рећи да је ова област германистичке лингвистике и данас једна од најмање проучених. Садашње стање резултат је готово искључиве усмерености класичне историје језика на фонетику, морфологију и синтаксу наведене епохе уз истовремено ограничавање историјске фразеологије на проучавања геминатних фразеологизама (нем. *Paarformel/Zwillingsformel, f*), пословица и крилатица (Burger, 2012: 1), оних фразеолошких супкласа, које се у корпусу срвн. текстова чешће јављају и које су за период од XI до XIV века несумњиво од већег културолошког значаја. Иако се током последње деценије тежиште у проучавањима фразеологије срвн. епохе помера пре свега на различите типове идиома, али и колокација (Burger, 2012: 7, 13), истраживања још увек не показују континуитет у сагледавању одређеног фразеолошког феномена са различитих аспеката и не нуде целовитију слику о фразеологији овог периода.

Једно од централних системских питања фразеологије срвн. периода још увек није решено на адекватан начин, а то су што је могуће прецизнија дефиниција и јасно одређење појединачних фразеолошких супкласа у срвн. епохи, и то на основу установљених формалних и семантичких обележја за сваку од њих у овом периоду, а који би били резултат анализе различитих фразеологизама из срвн. текстуалног корпуса или лексикографских извора. Историјска фразеологија је у овом погледу најчешће преузимала дефиниције одређене супкласе, којима се оперише у фразеологији савременог немачког језика, занемарујући при томе чињеницу да сваки језички ниво неминовно бива захваћен дијахроничким променама и да обележја појединих супкласа у срвн. епохи у поређењу са стањем у савременом језику често могу да буду само делимично идентична.

Опис формалних обележја појединачних фразеолошких супкласа у срвн. периоду утолико је значајнији уколико се у виду има једна од основних тенденција фразеолексикона у минулим језичким периодима, а то је да су односи између две или више различитих фразеолошких супкласа у њима по правилу много *конвергентнијег* карактера него што је то случај у савременом немачком језику (Ивановић, 2021: 364, 375). Под овим треба подразумевати чињеницу да две или више различитих супкласа често показују већи број заједничких него дистинктивних формалних обележја у поређењу са данашњим немачким језиком као и да се дистинктивна обележја једне супкласе јављају и код друге/других због чега је сваки конкретан срвн. фразеологизам често много теже сврстати у тачно одређену супкласу.

2. Значај познавања формалних обележја срвн. фразеолошких супкласа

Детаљно познавање формалних обележја појединачних фразеолошких супкласа у срвн. епохи релевантно је и за синхронијску и за дијахронијску

перспективу. Синхронијски се описом посебних супкласа стиче много јаснији и свеобухватнији увид у системске закономерности и трендове специфичне за фразеолексикон срвн. језика, сигурнија идентификација фразеологизама у текстовима из наведеног периода, али и много егзактније сазнање о процесима примарне фразеологизације. Познавање обележја фразеолошких супкласа из старије језичке епохе у дијахронијском погледу представља једино научно утемељено полазиште за праћење промена на свим нивоима у структури фразеолошког формата у млађим језичким епохама, захваљујући којима се профилисало данашње стање у фразеолексикону немачког језика.

3. Циљ рада и корпус

Циљ рада је да се на мањем броју посведочених примера синхронијски опишу обележја структурно инваријантне супкласе компаративних фразеологизама са полиптозом и да се установе сличности и разлике са прототипичним срвн. компаративним фразеологизмима, али и са оним фразеолошким супкласама у наведеној језичкој епохи између којих са полиптоним компаративним фразеологизмима постоје изражени процеси фразеолошке фузије.

Фразеологизми са контекстуализацијом лематизовани су под одредницом *danne/denne* у *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Band I A-L*¹ аутора Георга Фридриха Бенекеа (Georg Friedrich Benecke), Вилхелма Милера (Wilhelm Müller) и Фридриха Царнкеа (Friedrich Zarncke).

4. Дефиниција и прототипична обележја срвн. компаративних фразеологизама.

Компаративни фразеологизми представљају компонентски релативно отворену, односно компонентски мање стабилну и синтаксички врло разнородну супкласу компонентних идиома, која се одликује *поредбеном* синтагматском структуром, а тиме и *бицентричношћу* синтагматског низа с обзиром на то да се састоје од два члана: *comparanduma*, који је и *семантичка база* (нем. *semantische Basis*) целог фразеологизма јер унутар истог показује своје ендосемемско (лексикализовано, транспарентно, ванфразеолошко) значење, и *comparatuma*, другог члана поредбене структуре. Наведени чланови компаративног фразеологизма се доводе у одређену везу на основу заједничког, често претпостављеног и не нужно каузално утемељеног заједничког обележја, *tertium-a comparationis-a*. У зависности од морфолошких обележја семантичке базе, али и врсте поређења, синтаксичка веза између два наведена фразеолошка пола се у срвн. периоду реализује еквативним или компаративним партикулама *als, else, alsam, sam, dann(e), denne, so* и *wie*, субјунктивним елементима *als* и *sam* или, што је и најређе, субјунктором *als ob*. Функција поређења код ових фразеологизама је двострука и састоји се у конкретизацији и додатном објашњењу *comparandum-a*, односно семантичке базе, али и њеној интензификацији

¹ Речник средњевисоконемачког језика. Том I A-L

(Burger/Jaksche, 1973: 49; Pilz, 1981: 84; Burger et al., 1982: 35–36; Fleischer, 1997: 104–105). Прототипични компаративни фразеологизми у срвн. периоду се квалификују као сликовите и врло експресивне лексикализоване структуре.

Таксативно се прототипична формална обележја ове супкласе у срвн. епохи могу представити на следећи начин (Ивановић, 2021: 368–375):

- уочљива бицентричност: *weinen als ein kint, brimmen als ein eberswîn*, а изузетно ретко моноцентричност синтагматског низа, нпр. [...] *sam die blinden, [...] als al die boume trüegen golt*

- уочљива компонентска хетероморфност

- хетерогеност синтаксичке структуре – инфинитивне, адјективске, номиналне и адвербијалне фразе: *limmen als ein bër, swarz als eines bëren zagel, weicher danne ein blî, eine stimme als ein donnerslac, niender als ein bône*

- могућа флукуација синтаксичке форме: *zürnen/zornic als ein bër*

- Од срвн. компаративних партикула јављају се искључиво *dan(ne)* и *denn(e)*, рецентне срвн. компаративне партикуле *wan(ne)*, *wenne*, *newan*, *et*, *eht* не јављају се у лексикализованим и хабитуалним поређењима.

- Други члан компаративног фразеологизма, *comparatum*, по правилу је репрезентован номиналном фразом, најчешће минималном, а ређе са атрибутима, уз могуће компонентске алтернације: *swære als ein bërc/brant/alsam ein blî, gân als ein gesmirwter wagen*.

- Могућа је инверзија чланова поређења са редоследом *поређбена партикула – comparatum – comparandum*: *als ein donner(slac) (er)hëllen*.

- Могуће су алитераација (нем. *Stabreim*, *m*), хомеотелеутон (нем. *Homoioteleuton*, *n*) и *figura etymologica* (нем. *etymologische Figur*): *glat als glas, rôtt als ein bluot, glüejen als ein gluot*².

На основу прототипичних обележја срвн. компаративних фразеологизама могу се установити сличности и разлике, које у истој епохи показује супкласа компаративних фразеологизама са полиптозом. На основу консултованог лексикографског извора у њу спадају:

schœner danne schœn

be33er denne quot

wirs denne wê и

mêre dan ze vil.

5. Опште одређење полиптозе

Већ се и на основу наведених примера може уочити суштина *полиптозе* или *полиптотона* (нем. *Polyptosis*, *f*, *Polyptoton*, *n*). Реч је о веома старом фено-

2 Ово је пример за етимолошку фигуру у ширем смислу с обзиром на то да се иста у свом прототипичном облику јавља као инфинитивна фраза у којој је именица као зависни елемент у чистом акузативу (Simeon, 1969: 323).

мену, познатом у индоевропским језицима³, и то у различитим фазама њиховог развоја, који је најчешће коришћен као стилска фигура у књижевности, али се може посматрати и као чисто језички механизам.

Полиптоза се заснива на редупликацији, односно рекурентности *једне* речи у слободним синтагмама и реченицама, односно *једне* компоненте у фразеологији, при чему је предуслов да се у синтагматском низу јави у *различитим флективним облицима* (Simeon, 1969a: 83; Bußmann, 1990: 593; Schweikle, 2000: 537; Wilpert, 2001: 623). Из дефиниције јасно проистиче да је полиптоза везана искључиво за променљиве врсте речи и у том погледу се у немачком језику као прототипичне могу разликовати *именичка*, *придевска* и *глаголска*, а у ограниченом обиму и *прилошка*, па чак и *детерминативска* полиптоза. Она може бити *уникатегоријална*, када долази до промене искључиво једног категоријалног обележја (падежа, степена код придева или прилога, лица или времена код глагола), али и *поликатегоријална*, када се истовремено уочавају промене бар два категоријална обележја (нпр. падежа и броја код именичке полиптозе), нпр.:

старовисоконемачки: *bēn zi bēna, bluot zi bluota* (Zweiter Merseburger Zauberspruch)

српн. *aller noēte not*

нем. *das Beste vom Besten, König der Könige, schöner als schön*⁴, *Krieg dem Kriege*⁵

*Seine Meinung sagt er von seinem Jahrhundert, er sagt sie, nochmals sagt sie laut,
hat sie gesagt und geht ab.* (Goethe & Schiller: Xenien, 185)

*Wenn mancher Mann wüsste,
wer mancher Mann wär`,
gäb` mancher Mann
manchem Mann manchmal mehr Ehr`.*⁶

3 Уп. примере полиптозе у латинском, нпр. чувена крилатица из Плаутове комедије *Asinaria* (Магарци): *homo homini lupus est*, која је ушла и у немачки са истим феноменом: *der Mensch ist dem Menschen ein Wolf*. Полиптоза се у енглеском језику уочава нпр. код следећих структура библијског порекла *The Song of the Songs, judge not that ye be not judged*, а заступљена је и у српском језику, нпр. *све горе од горе, боље од бољег, дно дна, врх врхова, добро да боље не може бити*. Последња реченица уједно је и превод наслова америчког филма *As good as it gets* Џејмса Лоренса Брукса (James Lawrence Brooks) из 1997. године.

4 *Schöner als schön* назив је и музичке композиције аустријског глумца, композитора и текстописца Александра М. Хелмера (Alexander M. Helmer).

5 Ово је део наслова књиге пацифисте Ернста Фридриха (Ernst Friedrich) објављене 1924. године. У књизи се говори о катастрофалним последицама Првог светског рата, а њен пун наслов гласи *Krieg dem Kriege! Guerre à la Guerre! War against War! Oorlog aan den Oorlog!*

6 Овај натпис се налази у Свидницкој пивници (пољ. Piwnica Świdnicka, нем. Schweidnitzer Keller) у Вроцлаву, једној од најпознатијих туристичких атракција овог града. У наведеном примеру полиптоза је комбинована са паронимијом: *mancher – manchem – manchmal*.

Полиптоза у формалном погледу највише личи на *редупликацију* (нем. *Reduplikation, f*) и већ споменути *етимолошку фигуру*. Редупликација се у односу на полиптозу може одредити као терминолошки хипероним с обзиром на то да је шири и општији појам од полиптозе јер може да подразумева и понављање истих, али и сличних јединица испод нивоа речи, нпр. истог или сличног гласа, слога, морфеме или субморфеме, као и понављање непроменљивих врста речи, што је код полиптозе искључено. Уколико се говори о редупликацији код променљивих врста речи, она не подразумева нужно и различите флективне облике. Додатно, редупликација је у старом језичком слоју фунгиралила и као *граматичко средство* јер се помоћу ње у индоевропском глаголском систему градио презент свршених глагола, а удружена са апофонијом служила је и за грађење прајезичког перфекта (Krahe, 1969: 55; Костић-Томовић/Ивановић, 2019: 249). Оба феномена морфолошки су, дакле, релевантна: редупликација јер је у одређеној фази у развоју језика била *функционализована* у флексији, а полиптоза јер се заснива на *алтернацији категоријалних обележја* специфичних за сваку од променљивих врста речи које су у њеној основи, при чему се претпоставља корелативан однос између различитих алтернација и развијености флексије. Развијенији полиморфизам свакако треба очекивати код оних индоевропских језика са развијенијом флексијом, а то су свакако флективно-синтетички.

Осим из морфолошке, редупликација и полиптоза се могу дистинговирати и из творбене визуре јер се обе могу квалификовати и као специфични *творбени модели*. Резултат различитих механизма редупликације, у прошлости много чешћег творбеног модела, а данас у западно- и северногерманским језицима свакако маргиналнијег карактера, јесу различити подтипови новонасталих *лексема* (Kostić-Tomović, 2013: 93–94; Bilandžija, 2017: 178–181), док као резултат полиптозе под одређеним предусловима не настају нове лексеме, већ *искључиво нови фразеологизми*.

За фразеологију, али и германистичку лингвистику уопште, од примарног значаја је *хабитуална полиптоза* као устаљени језички механизам за настанак нових фразеолошких структура. Хабитуална полиптоза показује синтаксичку затвореност и њу треба разликовати од *оказионалне поетске полиптозе*, која је по својој природи отворенија и слободнија и за коју је као за посебну стилску фигуру превасходно заинтересована наука о књижевности, иако се оба типа у основи заснивају на идентичном језичком модалитету. *Differentia specifica* између хабитуалне и поетске полиптозе у фразеологији успоставља се на основу чињенице да као резултат хабитуалне увек настаје одређена, макар и ограничена *серија лексикализованих фразеологизама*, док код поетске то није случај. Резултат поетске полиптозе увек треба посматрати као збир индивидуалних, дакле различитих и јединствених естетских решења у књижевном тексту, која задовољавају основну премису овог језичког механизма, а то је да се лексички редупликати мора јавити у различитим флективним облицима.

И полиптози и етимолошкој фигури заједничко је то што се и потоња може сматрати врло специфичним фразеодериватолошким моделом с обзиром на то

да као резултат етимолошке фигуре настају малобројни компонентни идиоми, нпр. срвн. *glüejen als ein gliot*, нем. *seinen Kampf kämpfen, seinen Gang gehen*. Од исте се полиптоза разликује по томе што никада не подразумева понављање *две различите речи*, које потичу од истог корена и у уочљивом су етимолошко-творбеном контигвиту, а додатно дистинктивно обележје је свакако и израже-нији полиморфизам код полиптозе.

6. Обележја срвн. компаративних фразеологизама са полиптозом

Ови се фразеологизми дефинишу као *псеудохомоморфне* бицентричне структуре јер оба члана поређења, и *comparandum* и *comparatum*, представљају редуликате у различитом флективном облику. У поређењу са прототипичним компаративним фразеологизмима из срвн. епохе, нису морфосинтаксички хетерогени и не показују морфосинтаксичку флукуацију с обзиром на то да се јављају искључиво у облику *адјективске* или *адвербијалне фразе*: *schœner danne schœn*, односно *wirs denne wê*. Синтаксички посматрано, нуклеус увек има облик компаратива, а његова допуна увек је у облику *dan(ne)/denne*-фразе са позитивом истог придева или прилога. У оквиру допуне могућ је и облик *ексцесива* (*ze + vil*). Облик компаратива синтаксичког нуклеуса, а истовремено и семантичке базе целе коокуренције, код ове подгрупе фразеологизама искључује еквативне партикуле.

6.1. Специфичности полиптозе код срвн. компаративних фразеологизама

Полиптоза код ове групе фразеологизама хабитуалног је карактера и показује одређене специфичности. За разлику од хабитуалне *адјацентне* полиптозе, која подразумева директну контактну позицију између редуликата и у срвн. епохи се због могуће пре-, али и постпонираности генитивског атрибута код именичког типа јавља према два позиционо варијабилна модела

$$X_{\text{именица у генитиву сингулара/плурала}} + X_{\text{именица у номинативу сингулара}}$$

$$X_{\text{именица у номинативу сингулара}} + X_{\text{именица у генитиву сингулара/плурала}}$$

придевска/прилошка полиптоза је код ове супкласе срвн. фразеологизама по својој природи увек *дистантна* јер се између адјективских или адвербијалних редуликата неизоставно мора јавити поредбена партикула *dan(ne)* или *denne* како би се реализовало поређење.

Друго специфично обележје полиптозе код ове групе фразеологизама је то да је увек реч о *уникатегоријалном* типу овог језичког механизма јер долази до промене *искључиво једног морфолошког обележја* специфичног за врсту речи из које потиче компонента. У овом случају у питању је категорија *степен*. Код отворене, нефразеолошке и поетске полиптозе придевског типа у срвн. књижевности могућа је промена и више категоријалних обележја, што је изазвано различитим синтаксичким функцијама придева, нпр. истовремена разлика у

категорији степена праћена разликом између флектираног и нефлектираног облика придева:

[...] *sine kundes nicht bescheiden baz der quoten [...]* (*Das Nibelungenlied*)

Треће уочљиво обележје полиптозе код ове фразеолошке супкласе у срвн. епохи је то да се код њих могу јавити два морфолошка подтипа ове појаве. Први је код анализираних примера рећи, а реч је о *чистој* или *транспарентној* полиптози, која се уочава код фразеологизма *schœner danne schœn* с обзиром на то да наведени придев у срвн. периоду различите степене гради на системски начин. Други тип је чешћи. Реч је о *суплетивној* или *затамњеној* полиптози с обзиром на то да придев *quot* и прилози *wê* и *vil* показују дефективност парадигме:

be33er denne quot
wirs denne wê
mêre dan ze vil.

Последње специфично обележје полиптозе код ових срвн. фразеологизама је њен *инверзни* карактер, а под овим се подразумева да се у линеарном низу фразеологизма без изузетка на првом месту јавља компонента у компаративу као секундарном морфолошком облику, а на другом у позитиву као основном и примарном морфолошком облику придева или прилога.

6.2. Специфичност компаративних партикула

Иако Бенеке, Милер и Царнке у свом речнику под одредницом *danne/denne* наводе податак да се поредбена партикула у облику *denne* у срвн. епохи битно ређе јавља, а да је много фреквентнији облик *danne*, код наведених примера је управо доминантан први. Апокопирана форма *dan* је најређа. На основу малог броја примера се не може закључити да ли фонетско окружење или морфолошки подтип полиптозе имају одређеног значаја при дистрибуцији различитих облика поредбене партикуле. Алтернације у облицима поредбене партикуле треба превасходно тумачити као заједничко формално обележје свих компаративних фразеологизама у срвн. језику, и оних прототипичних, али и оних са полиптозом.

6.3. Примарна фразеологизација

Код прототипичних компаративних фразеологизама примарна фразеологизација настаје *процесима експанзије* тако што се *семантичка база* фразеологизма, компонента са транспарентним значењем у новонасталој фразеолошкој структури, доводи у поредбену, а тиме и логичко-семантичку везу са другим чланом на основу *tertium-a comparisonis-a*. Семантичка база се проширује чланом којим се пореди, *comparatum*-ом, који често садржи и примарну фразео-

лошку слику због чега се може посматрати и као специфичан фразеолошки фокус, тачније онај део целе структуре који прототипичним компаративним фразеологизмима даје експресивност. На овај начин настаје синтагматски фразеолошки низ са поредбеном структуром, односно прототипични компаративни фразеологизам. У семантичком погледу се функција *comparatum*-а састоји у квалификацији семантичке базе, њеној допунској експликацији, али и њеној интензификацији (Burger/Jaksche, 1973: 49; Pilz, 1981: 84; Burger et al., 1982: 35–36; Мршевић-Радовић, 1987: 42; Fleischer, 1997: 104–105).

С обзиром на то да семантичка база код прототипичних компаративних фразеологизама потиче од различитих врста речи (придев у позитиву/компаративу, глагол, именица), али и да се фразеолошки фокус морфосинтаксички различито реализује (минимална номинална фраза, номинална фраза са различитим атрибутима), примарна фразеологизација код прототипичних компаративних фразеологизама резултује морфосинтаксички изразито хетерогеним структурама.

Иако их везује једно заједничко обележје, а то је експанзија семантичке базе *comparatum*-ом, процес примарне фразеологизације код срвн. полиптотоних компаративних фразеологизама битно је другачији. Он је потпуно формиран и подразумева постојање једног инваријантног синтаксичког модела, у овом случају је то:

$$X_{\text{компаратив}} - \text{dan(ne)/denne} - [\text{ze}] X_{\text{позитив}}$$

који се попуњава искључиво једном придевском или прилошком компонентом. Процес примарне фразеологизације заснован је на својеврсној опозицији: инваријантни синтаксички модел, нека врста непроменљиве и *a priori* задате апстрактне формуле, попуњава се варијабилним придевским или прилошким компонентама. На овај начин настају *серије структурно потпуно унисоних* компаративних фразеологизама:

schœner danne schœn

be33er denne quot

wirs denne wê

mêre dan ze vil.

Поред постојања инваријантног синтаксичког модела, примарна фразеологизација код овог подскупа праћена је и постојањем инваријантног семантичког модела, који се дефинише искључиво као интензификација семантичке базе, а која је израженија код присутног ексцесива (*ze + позитив*). За разлику од прототипичних срвн. компаративних фразеологизама, *comparatum* код полиптотоних нема функцију њене конкретизације. На овај начин се полиптоза искључиво на семантичком, не и на формалном нивоу приближава *асцендентној градацији* (Ковачевић, 2019: 230–232).

Општи семантички предуслов за настанак оваквих фразеологизама је тај да придев или прилог имају могућност степеновања, што је код прилога могуће у веома ограниченом обиму, из чега се закључује да би се анализом корпуса срвн. текстова нашло више придевских фразеологизама овог типа.

По процесу примарне фразеологизације срвн. компаративни фразеологизми са полиптозом потпуно су удаљени од оних прототипичних у истој епохи, а у основи су идентични са малобројном супкласом моделираних фразеологизама (нем. *Modellbildung, f, modellierte Bildung*). Заједничка обележја са моделираним фразеологизмима су им инваријантни синтаксички и семантички модели, нпр.:

von houbet unz an33 ende
von tage ze tage.

Истраживања су показала да постојање инваријантног синтаксичког или семантичког модела и серије фразеологизама стоје у специфичном односу: иако компонентска варијабилност уз задовољење семантичког момента у смислу логичности значења целе структуре у теоријском смислу подразумева веома велики број могућности, серије су по правилу *врло ограничене* у квантитативном смислу, а то значи да је број овако насталих лексикализованих структура у основи мали (Stepanova/Černyševa, 1975: 233), што је највероватније и разлог да се под одредницом *danne/denne* у нашем лексикографском извору нађе невелики број компаративних фразеологизама са полиптозом. Додатно, потпуна синтаксичка и семантичка моделираност, праћене апсолутном варијабилношћу компонената, које у основи задржавају своје транспарентно и препознатљиво значење, овакве коокуренције сврставају на периферију фразеолексикона, а класична немачка фразеологија им ни не признаје статус фразеологизма (Stepanova/Černyševa, 1975: 233; Fleischer, 1997: 130–134), што је разлог и за то да се моделиране структуре, па тиме и срвн. компаративни фразеологизми са полиптозом, у ограниченом обиму могу наћи у општем речнику срвн. језика, али не и у фразеолошком речнику ове епохе. Из наведеног треба закључити да полиптотони компаративни фразеологизми у срвн. епохи представљају највероватније *малобројну* фразеолошку супкласу.

6.4. Компонентски састав срвн. компаративних фразеологизама са полиптозом

Специфичност примарне фразеологизације и полиптоза као језички механизам у њеној основи условљавају и специфичности компонентског састава код ове групе. Посматрамо ли их међусобно, они су *компонентски потпуно варијабилни*, али је сваки за себе *компонентски апсолутно стабилан*. По овоме се разликују од прототипичних компаративних фразеологизама у истој епохи, који се одликују компонентском нестабилношћу и могућим алтернацијама, посебно у оквиру *comparatum*-а. Резултат компонентске нестабилности и алтернација увек су *дублетни облици* истог фразеологизма, што је код срвн. полиптотоних компаративних као могућност искључено.

У формалном погледу се по компонентском саставу приближавају адјективским или адвербијалним геминатним фразеологизмима, и то само по *псеудохомоморфности* компонената јер за разлику од геминатних, код којих су присутне две различите компоненте из исте врсте речи (праве хомоморфне компоненте), код полиптозе се ради о једној, али редуликованој, и то у различитим флективним облицима, што овим структурама даје таутолошки карактер. Додатну разлику такође треба видети у томе што се код компаративних фразеологизама као релациона компонента јавља искључиво поредбена партикула са могућим алтернацијама облика, а не конјунктори као код геминатних.

Сличност компонентског састава са моделираним фразеологизмима (*von tage ze tage*) треба видети у могућој, али *факултативној* редуликацији исте компоненте, која је код полиптозе, а тиме и код срвн. компаративних фразеологизама *обавезна*.

За разлику од прототипичних срвн. компаративних фразеологизама, код полиптотоних је искључен фразеолошки фокус те у њиховој основи не постоји фразеолошка слика.

6.5. Позициона стабилност компонената

Ова група се одликује и апсолутном позиционом стабилношћу, која је условљена инваријантношћу модела, што је иначе ређе обележје фразеологизама у срвн. периоду с обзиром на то да се позициона стабилност компонената, односно њихова иреверзибилност код различитих фразеолошких супкласа у највећој мери успоставља тек након срвн. епохе (Burger/Linke, 1985: 2023). По обележју иреверзибилности веома су сродни моделираним фразеологизмима, а истовремено се разликују од прототипичних *инверзних* срвн. компаративних фразеологизама, код којих се *comparatum* са поредбеном партикулом може наћи испред *comparandum*-а, нпр. *als ein vogel vrî*, али и од великог броја геминатних у овој епохи, нпр. *bërc unde tal/tal unde bërc*.

6.6. Специфичност синтаксичке функције

Уколико је компонента придевског порекла, срвн. компаративни фразеологизми са полиптозом представљају *једину* подгрупу компаративних фразеологизама, која се може јавити у функцији атрибута у левом пољу номиналне фразе, и то са флективним обликом последњег члана фразеологизма:

Sist schæner danne ein schæne wîp.

6.7. Полиптотони срвн. компаративни фразеологизми као фузиона супкласа

На основу описаних системских обележја посведочених примера може се рећи да срвн. компаративни фразеологизми са полиптозом представљају посебну супкласу, коју карактерише веома изражена *фразеолошка фузија*, а то значи да показују специфично укрштање различитих формалних и семантичких обележја, која су им инхерентна, а истовремено су диференцијална или специфич-

на и за остале фразеолошке супкласе. За прототипичне компаративне фразеологизме их на формалном плану везује поредбена структура синтагматског низа, а на семантичком интензификација значења, али не и конкретизација семантичке базе. По процесу примарне фразеологизације на основу инваријантног синтаксичког, али и семантичког модела и по свом серијском карактеру идентични су са моделираним фразеологизмима у ужем и ширем смислу, а по псеудохомоморфности и синтаксичкој унисонности се приближавају геминатним фразеологизмима.

7. Закључак

Компаративни фразеологизми са полиптозом у срвн. епохи представљају малобројну и посебну подгрупу компаративних фразеологизама, која се у структурном смислу састоји од морфосинтаксички једноставних бицентричних коокуренција са поредбеном структуром и алтернацијом компаратива и позитива рекурентне компоненте. Ови фразеологизми се јављају искључиво у облику адјективске или адвербијалне фразе, а њихово основно системско обележје је фразеолошка фузија с обзиром на то да у себи уједињују доминантна обележја различитих фразеолошких супкласа: процес примарне фразеологизације и њихов серијски карактер идентични су као код моделираних фразеологизама, док су им поређење и интензификација семантичке базе заједничка обележја са прототипичним компаративним фразеологизмима. Од прототипичних компаративних фразеологизама удаљени су по псеудохомоморфности, једноставној синтаксичкој структури и моделираности, чиме се приближавају супкласи адјективских и адвербијалних геминатних фразеологизама.

Обележја полиптозе код ове супкласе јасно су уочљива. Реч је о дистантном и инверзном уникатегоријалном типу, који се морфолошки двојако репрезентује: као чиста и као суплетивна полиптоза.

Литература

- Ивановић, Б. (2021). Формална обележја компаративних фразеологизама у средњевисоконемачком језику. *Филолог*, XII(23), 363–379.
- [Ivanović, B. (2021). Formalna obeležja komparativnih frazeologizama u srednjevisokonemačkom jeziku. *Filolog*, XII(23), 363–379]
- Ковачевић, М. (2019). Интерференција кумулације, корекције и фигуре порицања и тврђења са градацијом. У А. Крстановић и Љ. Аћимовић (ур.), *Компаратистичка истраживања. Зборник филолошких прилога у част проф. др Ради Станаревић* (стр. 227–247). Бања Лука: Филолошки факултет.
- [Kovačević, M. (2019). Interferencija kumulacije, korekcije i figure poricanja i tvrđenja sa gradacijom. U A. Krstanović i Lj. Aćimović (ur.), *Komparatistička istraživanja. Zbornik filoloških priloga u čast prof. dr Radi Stanarević* (str. 227–247). Banja Luka: Filološki fakultet]
- Костић-Томовић, Ј., Ивановић, Б. (2019). Унутрашња редупликација у немачком језику између језичке историје и актуелних тенденција. У А. Крстановић и

Љ. Аћимовић (ур.), *Компаратистичка истраживања. Зборник филолошких прилога у част проф. др Ради Станаревић* (стр. 248–259). Бања Лука: Филолошки факултет.

[Kostić-Tomović, J., Ivanović, B. (2019). Unutrašnja reduplikacija u nemačkom jeziku između jezičke istorije i aktuelnih tendencija. U A. Krstanović i Lj. Aćimović (ur.), *Komparatistička istraživanja. Zbornik filoloških priloga u čast prof. dr Radi Stanarević* (стр. 248–259). Banja Luka: Filološki fakultet]

Мршевић-Радовић, Д. (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.

[Mršević-Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet]

Benecke, G. F., Müller, W., Zarncke, F. (1990). *Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Band I A–L*. Stuttgart: S. HIRZEL Verlagsgesellschaft.

Bilandžija, S. (2017). *Slaganje u skandinavskim jezicima – prototip i periferija*. Beograd: FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.

Burger, H. (2012). Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In N. Filatkina et al. (Eds.), *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie* (pp. 1–20). Heidelberg: Universitätsverlag WINTER.

Burger, H., Buhofer, A., Sialm, A. (1982). *Handbuch der Phraseologie*. Berlin: Walter de Gruyter.

Burger, H., Jaksche, H. (1973). *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Nimeyer Verlag

Burger, H., Linke, A. Historische Phraseologie. In W. Besch, O. Reichmann & S. Sonderegger (Eds.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Zweiter Halbband (pp. 2018–2026). Berlin: Walter de Gruyter.

Bußmann, H. (1990). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Fleischer, W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Nimeyer Verlag.

Kostić-Tomović, J. (2013). *Tvorba reči u savremenom nemačkom jeziku*. Beograd: FOKUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.

Krahe, H. (1969). *Indogermanische Sprachwissenschaft II. Formenlehre*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Pilz, K. D. (1981). *Phraseologie*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva A–O*. Zagreb: Matica hrvatska.

Simeon, R. (1969a). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva P–Ž*. Zagreb: Matica hrvatska.

Schweikle, G. (2000). Polyphton. In H. Glück (Ed.), *Metzler Lexikon Sprache* (p. 537). Stuttgart-Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Stepanova, M., Černyševa, I. (1975). *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Moskau: Verlag „Hochschule“.

Wilpert, G. von (2001). *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Branislav D. Ivanović

Zusammenfassung

POLYPTOTON BEI DEN MITTELHOCHDEUTSCHEN KOMPARATIVEN PHRASEOLOGISMEN

Mittelhochdeutsche polyptote komparative Phraseologismen stellen eine nicht so zahlreiche phraseologische Subklasse der morphosyntaktisch einfachen bizenitrischen Kookurrenzen dar, deren distinktive strukturelle Merkmale Komparation und Rekurrenz der Komponente in unterschiedlichen Flexionsformen sind. Die einzigen Ausdrucksformen dieser Phraseologismen sind Adjektival- und Adverbialphrasen. Diese Subklasse zeichnet sich durch eine ausgeprägte phraseologische Fusion aus, zumal sie prototypische Merkmale von diversen phraseologischen Subklassen aufweist. Der Prozess der primären Phraseologisierung beruht auf dem invarianten syntaktisch-semantischen Modell, was für Modellbildungen als typisch zu gelten hat. Durch ihre komparative syntaktische Struktur und durch die Bedeutungsverstärkung ähneln diese Phraseologismen den prototypischen komparativen in der mittelhochdeutschen Sprache und dank den pseudohomomorphen Komponenten in der Formativstruktur und ihrem seriellen Charakter können sie mit Paarformeln gleichgesetzt werden. Das unikategoriale Polyptoton weist bei dieser mittelhochdeutschen Subklase Distanzstellung der reduplizierten Komponente sowie zwei morphologische Varianten: die transparente und die suppletive.

Schlüsselwörter:

Polyptoton, komparative Phraseologismen, Mittelhochdeutsch, Invarianz der primären Phraseologisierung, phraseologische Fusion, phraseologische Subklasse

Summary

COMPARATIVE PHRASEOLOGISMS WITH POLYPTOTON IN MIDDLE HIGH GERMAN

Middle High German does not have too many comparative phraseologisms that contain polyptoton. Polyptoton is a linguistic mechanism in which words are repeated in a different inflection or case. Comparative phraseologisms with polyptoton are always either adjectival or adverbial phrases. This type of phraseologism is characterised by phraseological fusion. The processes of primary phraseologisation are identical to those we find in fixed phrase schemes since they are based on invariant syntactic and semantic models. Through comparison and intensification of meaning, they are close to prototypical comparative phraseologisms. Their serial character and pseudohomomorphism make Middle High German comparative phraseologisms with

polyptoton formally close to binominals. In these phraseologisms, the polyptoton shows change solely within one category, as well as syntactic distance of the reduplicated component, and it occurs in two morphological forms: as transparent polyptoton and as polyptoton with suppletion.

Key words:

polyptoton, comparative phraseologisms, Middle High German, invariance of primary phraseologisation, phraseological fusion, phraseological subclass

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.2>
811.581'367.625

Telični glagoli i ograničena situacija u kineskom jeziku

Xiaolei S. Jin*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za orijentalistiku

Ključne reči:

teličnost
ograničenost
rezultativnost
glagol
kineski jezik
srpski jezik

Apstrakt

Zasnovan na korpusnoj analizi, ovaj rad ispituje kineske telične, odnosno rezultativne glagole i veze koje oni imaju sa ograničenim situacijama. Njegov cilj jeste da empirijskom i kvantitativnom analizom rasvetli distribuciju teličnih glagola u narativnom diskursu, kao i njihove mogućnosti i načine izražavanja ograničenosti bez sadejstva sa drugim aspekatskim operatorima. Rezultati istraživanja ukazuju na neophodnost dalje podele ove glagolske klase na nerezultativne i rezultativne glagole, iz tog razloga što između ove dve podgrupe teličnih glagola u kineskom jeziku postoje bitne razlike u pogledu njihove sintaksičke i diskursne primene u izražavanju ograničenosti. Na kraju, poređenjem ovih glagola u kineskom originalu i njihovih prevodnih ekvivalenata u srpskom jeziku, otkrivaju se glavna sredstva kojima se u srpskom izražavaju značenja „ograničenosti“ i „rezultativnosti“ teličnih glagola kineskog jezika. (primљeno: 30. јула 2021; прихваћено: 5. новембра 2021)

1. Uvod

Kao jedno od osnovnih semantičkih obeležja glagola, teličnost je univerzalna karakteristika pomoću koje se može proučavati leksički aspekt glagola, dok se ograničenost u lingvistici podvodi pod semantičku kategoriju. Uopšteno govoreći, reči koje označavaju prostorno-vremensko razgraničenje onoga što je označeno, smatraju se celovitim i ograničenim, dok se reči koje omogućavaju tumačenje onoga što je označeno kao kontinuirano smatraju neograničenim. U proučavanju aspekta, odnosno u relevantnoj literaturi pored termina (a)teličnost¹ i (ne)ograničenost,² često se sreću i termini (im)perfektivnost³, a stanje je još haotičnije kada je reč o njihovim prevodima na kineski jezik.⁴ Deklerk (Declerck, 1989, 2007) predlaže da se pojmovi (a)teličnost, (im)perfektivnost i (ne)ograničenost zasebno vežu za ontološki (tj. leksički), gramatički i aktualizovani (tj. situacioni) aspekt. Drugim rečima, teličnost je distinktivno semantičko značenje glagola ili glagolskih fraza, koje se konceptualizuje kao vrsta aspektualne situacije koja teži prirodnom završetku. Međutim, ovaj prirodni završetak ne poklapa se nužno sa temporalnom završnom tačkom, dok značenje ograničenosti spada u kategoriju pragmatike, koje podrazumeva aktualnu situaciju koja je dostigla temporalnu završnu tačku, bez obzira da li je ta završna tačka prirodna ili ne.⁵

Odnosima između telične i ograničene situacije u kineskom jeziku bavili su se brojni stručnjaci, među kojima su Smit (Smith, 1991/1997), Ču (Chu 1987, cf. Yang 1995), Jang (Yang, 1995), Sijao i Mekeneri (Xiao/McEney, 2004) i drugi. Smit (1997) je, proučavajući aspekt kineskog jezika, zapazila, između ostalog, da u kineskom jeziku, posebno u diskursu, nisu neuobičajene takve rečenice čiji predikatski glagoli ne poseduju aspekatsko obeležje, i nazvala ih je rečenicom LVM (tj. *sentences that lack a viewpoint morpheme*). Uzimajući takvu rečenicu s glagolom ostvarenja (XIE GONGZUO BAOGAO/pisati radni izveštaj) sa vremenskom subordiniranom klauzom (*when-clause*) kao primer za analizu, ona zaključuje da su LVM rečenice „neutralne“ po aspekatskoj vrednosti (*neutral viewpoint*) jer dopuštaju i „otvoreno“ i „zatvoreno“ tumačenje. Stoga, ona smatra da su LVM rečenice „neutralne“ po pitanju aspekatske vrednosti jer ne mogu da se pokazuju niti kao imperfektivne niti kao perfektivne rečenice (Smith, 1997: 77–81). Međutim, termin neutralni aspekt (*neutral viewpoint*) ne odnosi se na stativne glagole jer oni ne moraju da budu markirani aspekatskim

1 Pojam teličnost (*telic*) se kod Vendlera (Vendler, 1967), Dautija (Dowty, 1979), Smit (Smith, 1991/1997) i drugih odnosi na predikatsku situaciju, koju Deklerk (Declerck, 2007) naziva ograničenost. Vendler (1967: 101) za teličnost upotrebljava naziv *terminus*, i daje sledeću definiciju „(*terminus*) which is logically necessary to their being what they are“. S druge strane, Smit (Smith, 1991/1997) teličnost shvata kao promenu koja „označava završetak procesa“. Na konceptualnu razliku između ateličnih i teličnih događaja, Dauti (Dowty, 1979) ukazuje različitim logičkim implikacijama, koje on naziva „imperfektivim paradoksom“, što znači da atelična radnja u progresivu implicira istinitost radnje izražene u preteritu ili perfektu.

2 Vidi Declerck, 1989, 2007

3 Vidi Comrie, 1976

4 Na primer, termini *telic* i *perfective* se na kineski prevode rečju WANCHENG, koja ima značenje „kompletivnost“ (v. Yang, 2000; Sun, 2006). Pored toga, termini *telic* i *boundedness* na kineski jezik se prevode i rečju YOUJIE, koja znači „sa granicom, ograničenost“ (v. Shen, 1995).

5 Detaljnije o tome pogledati kod Deklerka (Declerck, 2007: 54–55).

obeležjima (Smith, 1997: 278), niti na rezultativne, budući da se ova klasa glagola, prema njoj, ne može pouzdano razlikovati od stativnih zbog morfoloških neodređenosti relevantnih glagolskih konstelacija (Smith, 1997: 81). Dakle, u njenom istraživanju nije utvrđeno da li je situacioni proces LVM rečenice s rezultativnim glagolima ograničen ili ne.

Ću (Chu 1987, cf. Yang 1995) i Jang (Yang, 1995: 138–39) takođe zapažaju da se u diskursu često sreću rečenice kojima nedostaju aspekatski markeri, koje se tumače ili kao imperfektivne, irealne rečenice, ili kao perfektivne rečenice kojima je aspekatsko obeležje izostavljeno zbog određenih diskursnih pravila. Na primer, u nizu događaja, samo je poslednji obeležen aspekatskim markerom, dok ostali obično ostaju neobeleženi, osim ako govornik ne poželi da se neki od njih izdvoji kao zaseban događaj. Dakle, Jang ne smatra takve rečenice neodređenim po aspekatskoj vrednosti. Sijao i Mekeneri (Xiao/McEnery, 2004) kasnije su došli do istog zaključka, oslanjajući se na analizu novinskih tekstova na kineskom jeziku, materijala iz izbalansiranog korpusa engleskog i kineskog jezika, kao i jednosmernog paralelnog korpusa (engleski je izvorni, a kineski ciljni jezik). Na osnovu rezultata istraživanja, oni tvrde da postulat autorke Smit o „aspekatskoj neutralnosti“ LVM rečenica ne odgovara činjeničnom stanju koje vlada u kineskom jeziku. Zapravo, u korpusnim podacima, kako navode, ne nalazi se nijedna LVM rečenica koja „nije ni perfektivna, ni imperfektivna“ (Xiao/McEnery, 2004: 236). Prema njihovom mišljenju, razlog zašto Smit smatra da su LVM rečenice „neutralne“ po aspekatskoj vrednosti leži u tome što je njena analiza bila ograničena na izolovne pojedinačne rečenice, tj. nije obuhvatila širi jezički kontekst, tj. diskurs. Stoga, oni umesto neutralnog aspekta o kome govori Smit predlažu upotrebu koncepta „nulti“ aspekt (*the zero aspect*), koji se odnosi na rečenice koje opisuju realne, dinamične situacije, ali nisu obeležene aspekatskim obeležjima, i kao takve, u zavisnosti od konteksta, mogu se tumačiti ili kao ograničene ili kao neograničene (2004: 239–40).

Aktivne glagole nemarkirane aspekatskim obeležjima u kineskom jeziku Jahontov (Yahongtuofu, 1958: 94) naziva glagolima opšteg aspekta (YIBANTI). Sličan pojam nalazi se i kod Vanga (PUTONGMAO/*opšti lik*, v. Wang, 1943/1985: 152) i Džanga (YIBANTI/*opšti aspekt* ili LINGXINGTAI/*nulti aspekt*, v. Zhang, 1957), samo što se on odnosi i na stativne i na rezultativne glagole. Opšti aspekt, prema Džangu, u stvari predstavlja semantičku kategoriju i „ne ograničava gramatičko značenje glagola“ (Zhang, 1957: 164).

Problematikom ograničenosti u kineskom jeziku bavili su se i drugi istraživači, među kojima su i Li i Tompson (Li/Thompson, 1981) i Šen (Shen, 1995, 2004). Tvrdeći da je događaj celovit ako je vremenski, prostorno ili konceptijski ograničen, Li i Tompson (Li/Thompson, 1981: 185–86) izneli su četiri načina na koje se ostvaruje ograničenost događaja, i to: kvantifikovanjem ili određivanjem događaja, pomoću glagola koji je po inherentnom značenju ograničen i diskursnim sredstvima, kao što je biti prvi u događajnom nizu. Međutim, u njihovom proučavanju gorepomenutih ograničenih situacija nije razmatran slučaj u kojem je aspekatski marker odsutan. Dakle, u svim njihovim navedenim primerima prisutan je marker za perfektivnost

LE, te je teško utvrditi da li se ograničenost ostvaruje zapravo zahvaljujući pojavljivanju *LE* u rečenici ili, ipak, ulogama drugih sredstava. Šen (Shen, 1995, 2004) bio je prvi koji je primenio princip „koincidencije kvantifikovanog objekatskog argumenta i ograničenosti situacije“ u kineskoj gramatici. Po njemu, ako je radnja ograničena, onda se objekatski argument tumači kao ograničen, i obrnuto, tj. ako je objekatski argument ograničen, onda se i radnja tumači kao ograničena. Taj princip u kineskom jeziku važi kako za odnose između imenica i glagola, tako i za odnose između imenica i prideva, odnosno, između glagola i modifikatora.

Na osnovu svega gorenavedenog možemo zaključiti da, iako su do sada već sprovedena obimna istraživanja inherentnih aspektualnih karakteristika kineskih glagola, još uvek nije sveobuhvatno i detaljno proučavana problematika odnosa te ličnosti glagola i ograničenosti situacije u kineskom jeziku, odnosno pitanje kako i u kojoj meri ovi glagoli mogu samostalno, tj. bez sadejstva sa drugim gramatičkim aspektskim sredstvima, izražavati ograničene situacije.

2. Predmet istraživanja i korpus korišćen pri analizi

Ovaj rad će se na osnovu korpusne analize pozabaviti gorepomenutom problematikom. Naime, namera nam je da razmotrimo (ne)ograničenost LVM rečenica u narativnom diskursu, uključujući i rezultativne glagole, i to tako što će se poređenjem kineskog originala i prevodnih ekvivalenata u srpskom jeziku porediti (različiti) načini izražavanja ograničenosti u njima.

Polazeći od takve istraživačke namere, a imajući u vidu da dostupni i postojeći korpusi ne zadovoljavaju zahteve našeg istraživanja, bilo je nužno da sami formiramo paralelni korpus kineskog i srpskog jezika (tj. onaj u kome bi kineski bio izvorni, a srpski ciljani jezik), te smo za korpus odabrali osam kratkih priča poznatih savremenih kineskih pisaca koje su istovremeno prevedene na srpski jezik i zvanično objavljene u relevantnim književnim časopisima ili zbirkama u Srbiji. Korpus od osam kineskih priča sastoji se od 77833 karaktera, dok korpus prevoda različitih prevodilaca na srpski jezik ima 265205 znakova.

Vodeći se stavom Kampa i Rajla (Kamp/Rayle, 1993), Hopera (Hopper, 1979, 1982) i drugih, da se u narativnom diskursu ograničenost upravo ogleda u događajnosti, što na aspekatskom planu podrazumeva perfektivnost, kao i postulatom Kampa i Rajla (Kamp/Rayle, 1993) da radnje koje čine događaj moraju biti ograničene da bi se ostvarila temporalna progresija u događajnom nizu, prvo smo uradili segmentaciju tekstova na elementarne diskursne jedinice (EDJ). Segmentacija je urađena prema instrukcijama Teorije retoričke strukture i uputstvu o postupku anotiranja teksta (Mann/Thompson 1988; Carlson/Marcu 2001),⁶ s ciljem da se EDJ, prema retoričkim relacijama, razvrstaju na one koje su sa svojom susednom EDJ u relaciji nizanja ili posledice, tj. one koje pripadaju strukturi koja je u narativnom diskursu „istaknuta“ (*foregrounded*) i utiče na temporalnu progresiju, i one koje su sa svojom susednom EDJ u drugim relacijama (npr. pozadina, elaboracija, tumače-

6 Detaljnije o načinu i kriterijumu segmentacije tekstova vidi Jin (2019: 69–79).

nje, itd.), tj. one neograničene koje pripadaju „pozadinskoj“ (*backgrounded*) strukturi u narativnom diskursu i ne utiču na razvoj narativa u temporalnom planu. Nakon ovih postupaka, dobijeno je ukupno 5825 EDJ u analiziranom korpusu, od kojih je 5423 EDJ sa glagolskim predikatom, 2335 EDJ pripada temporalnoj strukturi teksta (TP EDJ), a 3490 EDJ netemporalnoj strukturi teksta (NTP EDJ).

Zatim smo izdvojili EDJ čije jezgro predikacije čine sam glagol sa eventualnim objektom, a ne i drugi aspekatski markeri ili glagolske dopune faznog značenja. Na osnovu definicije o opštom aspektu koji je odredio Džang (Zhang, 1957), takve EDJ nazivamo EDJ s glagolima opšteg aspekta (u daljem tekstu: EDJ_{OPŠ. ASP.}), koji broje 2773, što čini oko 47,62% ukupnog broja EDJ. Poslednji postupak obrade korpusnih podataka urađen je prema glagolskoj klasifikaciji primenjenoj u ovom radu (o tome će biti više reči u daljem tekstu), što je podrazumevalo anotiranje vrste glavih glagola u EDJ_{OPŠ. ASP.} originalnih tekstova, kao i vidске vrednosti njihovih prevodnih ekvivalenata u srpskom jeziku. Ove EDJ sa anotiranim glagolima kineskog i srpskog jezika čine uzorke naše analize.

3. Klasifikacija glagola i njihove definicije

Vendlerova tipologija (Vendler, 1967), zasnovana na distinktivnim semantičkim obeležjima [+/-statičnost], [+/-trajnost] i [+/-teličnost], na osnovu kojih se glagoli dele na glagole aktivnosti, ostvarenja, dostignuća i stanja,⁷ odlikuje se jezičkom univerzalnošću i svakako predstavlja jednu od najprihvaćenijih klasifikacija glagolskih situacija. Pored sistema sa četiri podele glagola, veoma uticajnu tipologiju predstavlja sistem sa pet podela autorki Smit (Smith, 1991/1997) i Jang i dr. (Yang et al., 2009), samo što su se u njihovom slučaju primenjivala različita distinktivna semantička obeležja, a različito su definisane i glagolske klase. Jang i dr. (Yang et al., 2009) smatraju da se telični glagoli u kineskom jeziku mogu podeliti na one čiji proces ne obuhvata segment ostvarenja cilja, (drugim rečima, cilj je, pre svega, potencijalna mogućnost) i one čiji proces nužno obuhvata rezultat jer u protivnom ta radnja uopšte i ne bi bila ta radnja. Stoga su ponudili klasifikaciju zasnovanu na semantičkim obeležjima [+/-dinamičnost], [+/-teličnost] i [+/-rezultativnost] koja sadrži pet klasa, i to glagole: stanja, aktivnosti, semelfaktivnosti,⁸ telične glagole koji u sebi nemaju semu rezultata i telične glagole koji u sebi sadrže semu rezultata, tj. glagole rezultativnosti. Štaviše, na osnovu stepena dinamičnosti i određenosti cilja, oni dalje dele glagole na deset podgrupa, kao što su grupe jače i slabije dinamične

7 Na osnovu Vendlerovog (1967) određenja, glagoli aktivnosti opisuju radnje koje nemaju prirodnu završnu tačku, kao što je to u engleskom slučaju s glagolima *run, walk, swim* itd. Glagoli ostvarenja opisuju radnje koje imaju proces i prirodnu tačku završetka, kao na pr. one koje se pojavljuju u engleskim izrazima *paint a picture, draw a circle, write a letter*, itd. Glagoli dostignuća opisuju radnje koje poseduju prirodnu tačku završetka, ali nemaju trajnost, kao što je to slučaj u primerima *reach the pot, recognize, find, lose, win*, itd. Glagoli stanja opisuju statična stanja kao što su: *know, love, be tall, own*, itd. Prevodi naziva ovih tipova glagola preuzeti su od Novakova (Novakov, 2005).

8 Ova glagolska klasa po datoj definiciji ista je kao ona u petočlanoj klasifikaciji koju daje Smit. Dakle, Smit (Smith, 1991/1997) na osnovu semantičkih obeležja [+/-dinamičnost], [+/-trajnost], [+/-teličnost] klasifikuje tip glagolske situacije u kineskom jeziku na pet vrsta: stanja, aktivnosti, ostvarenja, dostignuća, semelfaktivnosti.

aktivnosti, odnosno, grupe teličnih glagola s „jasnim“ i „nejasnim“ ciljem. Osim toga, Jang i dr. takođe su iscrpno anotirali glagole koji su uvršćeni u *Rečnik upotrebe glagola kineskog jezika (Hanyu dongci yongfa cidian)*, koji je priredio C. Meng sa saradnicima (1999), što za nas predstavlja dragocene referentne izvore.

Oslanjajući se na klasifikaciju koju daju Jang i dr. (Yang et al., 2009), [+dinamičnost], [+teličnost] i [+rezultativnost] uzeli smo kao markirana obeležja koja služe za klasifikovanje glagolskog opšteg aspekta. S druge strane, imajući u vidu da u kineskom jeziku nema puno semelfaktivnih glagola,⁹ te da se i oni koji postoje u narativnom diskursu najčešće javljaju u obliku udvojenog glagola (npr. *DIAN-DIAN TOU*, tj. *klimati glavom*) ili uz neki aspekatski marker (npr. *DIAN LE DIAN TOU*, tj. *klimnuo/-la je glavom*), inače slučajevi koji nisu predmet ovog istraživanja, ovu klasu smo zanemarili. One koji samostalno formiraju predikat EDJ, ako takvih uopšte i ima u korpusu, prema njihovoj semantičkoj osobini [+ aktivnosti] [- teličnosti], uvrstili bismo u klasu glagola aktivnosti.

Stoga smo, u cilju ovog istraživanja, kineske glagole podelili na glagole stanja, aktivnosti, kao i nerezultativne i rezultativne telične glagole. U takvoj klasifikaciji, markiranim obeležjem [+ dinamičnost] razdvajaju se stativni i aktivni glagoli; obeležjem [+ teličnost] razdvajaju se atelični i telični, a obeležjem [+ rezultativnost] razlikuju se oni telični glagoli koji u svojoj semantici ne poseduju semu [rezultata] kao i oni kojima je rezultativnost imanentno značenje. Ove četiri klase glagola i njihove semantičke osobine predstavljene su u sledećoj tabeli:

	<u>dinamičnost</u>	<u>teličnost</u>	<u>rezultativnost</u>
GL. STANJA	∅	∅	∅
GL. AKTIVNOSTI	+	∅	∅
NEREZ. TEL. GL.	+	+	∅
REZ. TEL. GL.	+	+	+

Napomena: oznaka ∅ u tabeli označava da dotična klasa glagola ne poseduje određenu semu.

Tabela 1. Semantičke odlike četiri glagolske klase u kineskom jeziku

Nerezultativni telični glagoli, kao što su: *ZUO/raditi*, *spremati*, *CHUAN/oblačiti se*, *ZHUAN/okretati se*, *XIE/pisati* i drugi, s jedne strane, poput glagola aktivnosti, opisuju dinamičan proces, a ipak se razlikuju od glagola aktivnosti po tome što poseduju inherentnu krajnju tačku i stoga su nehomogeni. Dakle, iako su ovi telični glagoli trajni, njihovi subintervali međusobno se razlikuju, zato što su praćeni mogućom promenom stanja. Da bi se potencijalni rezultat ovih glagola ostvario, njima je potrebno uspostaviti spoljašnju materijalnu granicu. S druge strane, u određenom kontekstu, doduše, proces nerezultativnih teličnih glagola može biti prekinut, i to u

⁹ Jang i dr. (Yang et al., 2009) ukupno su anotirali četrnaest glagolskih leksema semelfaktivnosti u *Rečniku upotrebe glagola kineskog jezika* (Meng et al., 1999).

bilo kojoj tački razvojnog toka, a tačka prekida (terminalna krajnja tačka) ne mora biti inherentna krajnja tačka (materijalna krajnja tačka),¹⁰ što je ilustrovano sledećim primerima s glagolom *ZUO/raditi, pripremati*.

1a) ...*(ta) jiu manglu-zhe gei erzi zuo*_{NEREZ. TEL.} *conghua jidan youbing.*
 ...*(ona) onda užurban-ZHE*_{ASP. MAR.} *za sin pripremati luk jaje pita*
 ...*a onda, užurbano počela (je) da mu priprema*_{NSV} *pitu s lukom i jajima.*
 (Mo, 2015: 252)

b) *Na bu shi mei ge ren dou neng zuo-dao de.*
*ono ne biti svaki KLAS. za osobe čovek sve moći raditi-stići*_{REZ. DOP. DE}_{MOD. REČ.}
Retko ko bi to uradio.
 (Jly, 2015: 88)

Radnja u primeru (1a) *ZUO YOUBING/pripremati pitu* predstavlja teličnu situaciju koja teži prirodnoj završnoj tački, tj. trenutku kada se pita ispeče. Međutim, radnja u toku trajanja može biti prekinuta u izvesnom trenutku zbog nekog spoljašnjeg faktora (na primer, gašenja šporeta ili zato što vršilac radnje *ona* ima neke druge obaveze zbog kojih prekida tu radnju, itd.). U ovom slučaju, istinitost same radnje *ZUO YOUBING* ne zavisi od toga da li će prirodna krajnja tačka biti postignuta ili ne. Prevod na srpski jezik pomoću faznog glagola *početi* i nesvršenog glagola *pripremati* ukazuje na situaciju koja ima početnu tačku, a rezultat radnje u datom trenutku još nije ostvaren. Primer (1b) upravo pokazuje da se potencijalni rezultat nerezultativnog teličnog glagola *ZUO*, označen rezultativnom dopunom *DAO/stići*, pak može poništiti negacijom *BU/ne*.

Rezultativni glagoli u kineskom jeziku jesu: *DIU/(iz)gubiti*, *WANG/zaboraviti*, *zaboravljati*, *YING/pobediti*, *pobeđivati*, *DAO/stići*, *stizati*, *FAXIAN/otkri(va)ti*, *JIESHU/završiti*, *završavati* i drugi. Ukoliko bi rezultativnim glagolima nedostajao rezultat, istinitost radnje bi se dovela u pitanje. Na primer, ako glagolu *YING/pobediti*, *pobeđivati* nedostaje rezultat „pobeda“, to više ne bi bila ta radnja. Razliku između ove dve podvrste teličnih glagola mogu lepo ilustrovati primeri sa glagolima *QUANSHUO/nagovarati*, *ubeđivati* i *SHUOFU/nagovoriti*:

2a) *Wo quanshuo-le ta mintian bie lai le.*¹¹
*ja nagovarati-LE*_{ASP. MAR.} *on sutra nemoj dolaziti LE*_{MOD. REČ.}
Ja sam ga nagovarao da sutra ne dođe.

b) *Wo shuofu-le ta mintian bie lai le.*
*ja nagovoriti-LE*_{ASP. MAR.} *on sutra nemoj dolaziti LE*_{MOD. REČ.}
Ja sam ga nagovorio da sutra ne dođe.

10 O pojmu „materijalna tačka“ vidi Lindstedt (1995), koji je postavio koncepte *material bound* i *temporal bound*. Slične ideje zastupao je i Bondarko (1987: 46ff, citiran prema Lindstedt, 1995), koji je koristio koncepte *internal bound* i *external bound*.

11 Autorkini primeri. Svi primeri u daljem tekstu za koje nisu označeni izvori iz korpusa takođe su autorkini primeri.

Telični glagol *QUANSHUO/nagovarati* u primeru (2a) je nerezultativan, dok je glagol *SHUOFU/nagovoriti* u primeru (2b) rezultativan. Ovde se jasno vidi da situacija prikazana u primeru (2a) ne podrazumeva onu u primeru (2b), iako su obe situacije ograničene, tj. poseduju terminalnu krajnju tačku označenu aspekatskim markerom za perfektivnost *LE*, s tim što proces glagola *QUANSHUO/nagovarati* ne poseduje materijalnu krajnju tačku – rezultat, koji sadrži proces glagola *SHUOFU/nagovoriti*.

Pošto se u kineskom jeziku glagoli iz klase aktivnosti i glagoli dveju podvrsta teličnosti na sintaksičkom nivou različito manifestuju, postoje jezički testovi za klasifikovanje ovih glagola.¹² Na primer, testom „glagol + kvantifikovan direktni objekat“ može se proveriti da li glagolski proces poseduje inherentnu krajnju tačku, pa se tako glagoli aktivnosti mogu razlikovati od nerezultatивно-teličnih. Primera radi, obe date situacije *KAI CHE* (gl. AKT.: *KAI/voziti* + OBJ.: *CHE/kola*, tj. *voziti kola*) i *KAI YI LIANG CHE* (gl. AKT.: *KAI/voziti* + **KVAN.:** *YI LIANG/jedan* + **KLAS. za vozila** + OBJ.: *CHE/kola*, tj. *voziti (jedna) kola*) su neograničene jer glagol *KAI (CHE)/voziti* pripada klasi aktivnosti, te kvantifikator *YI LIANG/jedna (kola)* ne menja tip situacije; dok su za nerezultativni telični glagol *XIE/pisati* situacije s kvantifikovanim i nekvantifikovanim direktnim objektom različite po ograničenosti. Naime, glagolska situacija *XIE XIN* (gl. NEREZ. TEL.: *XIE/pisati* + OBJ.: *XIN/pisma*, tj. *pisati pisma*) je neograničena, dok *XIE SAN FENG XIN* (gl. NEREZ. TEL.: *XIE/pisati* + **KVAN.:** *SAN FENG/tri* + **KLAS. za pisma** + OBJ.: *XIN/pisma*, tj. *pisati tri pisma*) ograničena, što znači da kvantifikator *SAN FENG/tri (pisma)* menja tip glagolske situacije.

Testom „gl. + rezultativna dopuna“ sa potvrdnim ili odričnim značenjem mogu se testirati glagoli čiji procesi (ne) poseduju segment ostvarenja cilja, čime bi se razdvojile dve podvrste teličnih glagola. Tačnije, telični glagoli koji mogu stajati uz rezultativnu dopunu su nerezultativni, npr. *HUA WAN HUA* (gl. NEREZ. TEL.: *HUA/crtati* + **REZ. DOP.:** *WAN/završiti* + OBJ.: *HUA/crtež*, tj. *nacrtati crtež*); dok nasuprot njima stoje rezultativni glagoli. Ovaj test, u suštini, odražava princip jezičke ekonomičnosti jer rezultativni glagoli, npr. *YING/pobediti*, u sebi već nose semu rezultata koja je kodirana u semantiku glagolske lekseme, tako da bi njima bilo suvišno dodati još i rezultativnu dopunu, kao spoljašnju krajnju tačku. Na primer, iskaz **YING WAN BISAI* (gl. REZ. TEL.: *YING/dobiti* + **REZ. DOP.:** *WAN/završiti* + OBJ.: *utakmica*, tj. **dobiti i završiti utakmicu*) je gramatički neispravan. Postoje i drugi jezički testovi kojima se mogu razdvojiti rezultativni od ostalih teličnih glagola.¹³ Na primer, aspekatski marker za progresivnost *ZAI*, koji označava da je neki proces u toku (u prevodu: *upravo, sada*), može stajati uz nerezultativne telične glagole ali ne i uz rezultativne. Uporediti:

12 Detaljnije o tome vidi Yang et al. (2009: 491–492).

13 Detaljnije o tome vidi Yang et al. (2009: 491–492).

3a) Ta **zai** hua_{NEREZ. TEL.} **yi fu**_{KVAN.} hua.
 on **ZAI**_{ASP. MAR.} slikati **jedan KLAS. za crteže crtež**
 On upravo (sada) crta neki crtež.

b) *Tamen **zai** ying_{REZ. TEL.} na chang_{KVAN.} qiu.
 oni **ZAI**_{ASP. MAR.} dobiti onaj KLAS. za utakmice fudbalska utakmica
 *Oni sada dobijaju utakmicu.

Primer (3a) ilustruje situaciju u kojoj se trajna radnja HUA/crtati odigrava upravo u trenutku govora, a koja će se nakon izvesnog vremena okončati, pri čemu aspekatski marker za progresivnost ZAI označava da je to trajanje u toku. S druge strane, u primeru (3b) rezultat radnje YING/dobiti (utakmicu) ostvaruje se u trenutku, što znači da propozicija dobiti utakmicu nije istinita pre te krajnje tačke, pa se ne može označiti aspekatskim markerom za progresivnost ZAI.

Neki rezultativni glagoli ipak poseduju izvesno trajanje, a taj trajni segment u procesu, po R. Deklerku (Declerck, 2007), predstavlja „pripremni period“ za konačno ostvarivanje cilja. Dakle, procesi koje opisuju glagoli ove podvrste, kao što su: WANGJI/zaboraviti, zaboravljati i FAXIAN/otkri(va)ti, ne svode se na jednu tačku, iako je njihova kritična promena viđena kao trenutna. U značenju ovih glagolskih leksema lako je uočiti tzv. „pripremni period“ za ostvarenje konačnog cilja, samo što se ovo trajanje „pripreme“ u jeziku ne izražava pomoću aspekatskih operatora ZAI i ZHE (odn. obeležjima za progresivnost i durativnost), već leksičkim sredstvima, kao što su prilozi sa značenjem trajanja: JIANJIAN/vremenom, ZHUJIAN/postepeno, MANMAN/lagano, itd. Upaređiti:

4) Ta **jianjian** wangji_{REZ. TEL.} -le ziji de shenti...
 ona vremenom zaboraviti-LE_{ASP. MAR.} svoje DE_{POM. REČ} telo
 Polako je počela da zaboravlja na sopstveno telo, ...

(Mo, 2015: 249)

Na osnovu gorenavedenih primera, možemo utvrditi da postoje bitne razlike u sintaksičkom ponašanju nerezultativnih i rezultativnih teličnih glagola u kineskom jeziku, što bi moglo da utiče na njihove načine izražavanja ograničene situacije u narativnom tekstu.

4. Distribucija teličnih glagola opšteg aspekta u korpusu i načini njihovog izražavanja ograničenosti

4.1. Kvantitativna distribucija EDJ_{OPŠ. ASP.} s teličnim glagolima u narativnom diskursu

Rezultati naše korpusne analize poklapaju se s rezultatima istraživanja Sijaoa i Mekenerija (Xiao/McEnery, 2004) jer u korpusu ne postoji ni jedna EDJ_{OPŠ. ASP.} čija je aspekatska vrednost neodređena, kao što to Smit tvrdi. Prema podacima prezento-

vanim u Tabeli 2, sve EDJ_{OPŠ. ASP} mogu da se uvrste ili u pozadinsku strukturu narativnog teksta (NTP), ili u strukturu u kojoj se ostvaruje temporalna progresija (TP). Dakle, situacije koje izražavaju ove EDJ u narativnom diskursu, su ili neograničene ili su ograničene, u zavisnosti od konteksta.

		EDJ _{OPŠ. ASP}	ATELIČNI	TELIČNI
NTP (struktura pozadine)	br.	2008	1795	213
	%	72,41	79,78	40,73
TP (struktura istaknutosti)	br.	765	455	310
	%	27,59	20,22	59,27

Tabela 2. Relativna distribucija ateličnih i teličnih glagola opšteg aspekta u analiziranom korpusu

		EDJ _{OPŠ. ASP.}	STA.	AKT.	NEREZ. TEL.	REZ. TEL.
NTP (struktura pozadine)	br.	2008	1332	463	86	127
	%	72,41	98,16	51,85	32,95	48,47
TP (struktura istaknutosti)	br.	765	25	430	175	135
	%	27,59	1,84	48,15	67,05	51,53

Tabela 3. Relativna distribucija četiri klase glagola opšteg aspekta u analiziranom korpusu

Prema podacima prikazanim u Tabelama 2 i 3, jasno se vidi tendencija da se EDJ_{OPŠ. ASP} češće javljaju u NTP EDJ (72,41%), a naročito one sa ateličnim glagolima (79,78%). Međutim, EDJ_{OPŠ. ASP} s teličnim glagolima ipak pokazuju tendenciju češćeg javljanja u TP narativnog diskursa. Tačnije, oko 59,27% takvih EDJ javlja se u TP, od kojih su nerezultativni telični glagoli OPŠ. ASP. s procentom od 67,05%, u odnosu na rezultativne telične glagole, čiji procenat iznosi 51,53%, još konkuretnije za izražavanje ograničenosti u narativnom diskursu.

4.2. Načini izražavanja ograničenosti teličnih glagola opšteg aspekta

4.2.1. Načini izražavanja ograničenosti nerezultativnih teličnih glagola opšteg aspekta

Budući da nerezultativni telični glagoli označavaju procese koji su usmereni na cilj, a da pritom sami procesi ne moraju da sadrže segment cilja, načini izražavanja ograničenosti takvih glagola opšteg aspekta u diskursu veoma su slični dinamičnim aktivnim glagolima. Dakle, neophodna su leksička, sintaksička ili diskursna sredstva kojima bi se ostvario potencijalni cilj, ili makar označila terminativna tačka glagolskog procesa. Drugim rečima, ograničenost situacije koju samostalno opisuju ovi glagoli jeste „uslovljena“. U daljem tekstu ćemo primerima pokazati najčešća sredstva primenjena u korpusu kojima ove EDJ izražavaju ograničenost.

4.2.1.1. Kvantifikacija direktnog objekta

Pogledajmo prvo sledeće primere:

5) Jiezhe, na ren you **bihua**_{NEREZ. TEL.} **yi zhong**_{KVAN.} yuanyuan de guozi, xiang-zhengxing de fang-dao chunbian ...

Zatim, ono čovek opet **pokazivati jedan vrsta** okrugao **DE**_{POM. REČ.} voće, simboličan **DE**_{POM. REČ.} prinositi-stići_{REZ. DOP.} usta

Rus je zatim znakovima **pokazao**_{SV} **okruglu voćku** koju je simbolično **prineo** ustima...
(Чн, 2014: 56)

6) Ta zhishi **ca**_{NEREZ. TEL.} yanlei, shuo-bu-chu hua lai.

Ona samo **brisati suza**, govoriti-**BU**_{NEG'}-izaći_{REZ. DOP.} reč doći_{REZ. DOP.}

Ona je samo **brisa**_{NSV} suze, nesposobna da bilo šta kaže.

(Mo, 2015: 253)

U primeru (5) nalazi se kvantifikator **YI ZHONG/(jedna) vrsta**, koji čini objekat **GUOZI/voće** kvantitativno određenim, pri čemu je radnji koju opisuje nerezultativni telični glagol **BIHUA/pokazivati** dodeljena završna tačka, a rečenica dobija perfekтивно tumačenje, tj. postaje ograničena. U primeru (6), objekat **YANLEI/suza** nije određen kvantifikatorom, pa stoga radnja **CA/brisati** takođe nije kvantitativno ograničena, te je situacija koju opisuje ova EDJ neograničena i predstavlja pozadinsku informaciju glavnog događaja. Ponekad atribut takođe može činiti objekat određenim, pri čemu radnja dobija ograničeno tumačenje, što je ilustrovano sledećem primerom:

7) Jiezhe **shoushi**_{NEREZ. TEL.} **zhuo shang de wan kuai**.

Onda **sklanjati sto na DE**_{POM. REČ.} činija štapići za jelo

Onda je sa stola **sklonila**_{SV} činije i štapiće za jelo.

(He, 1997: 320)

U datom primeru, objekat **WAN KUAI/činija i štapići za jelo** specifikovan je odrednicom **ZHUO SHANG DE/ono što je na stolu**, što čini radnju koju opisuje nerezultativni telični glagol **SHOUSHI/sklanjati** ograničenom.

4.2.1.2. Diskursna sredstva

Ponekad se EDJ_{OPŠ. ASP.} s ovom podvrstom teličnih glagola u tekstu može pojaviti u određenim glagolskim konstelacijama i ograničenu situaciju izraziti tako što će i sa susednom ili susednim klauzama formirati niz događaja u temporalnoj sukcesiji. U takvim slučajevima, samo se spoljašnja krajnja tačka te ograničene situacije (bilo da je temporalna ili materijalna) označava jezičkim iskazima koji se nalaze u narednoj klauzi ili u većem tekstualnom spanu. Pogledajmo sledeće primere:

8) Wuduo... bei Daniang jiebieshishi da-le yi kuaizitou, cai mang-zhe **chi**_{NEREZ.TEL.}
 fan, **shou**_{NEREZ.TEL.} wan, **xi**_{NEREZ.TEL.} guozi.
 Vuduo...BEI_{PRED. ZA PASIV.} gazdarica snažno udarati-LE_{ASP.MAR.} jedan štapići za jelo
 glava, tek žuriti-ZHE_{ASP.MAR.} **ručati, skupljati** činija **pratiti** tiganj
 Tek kad ju je gazdarica snažno udarila štapićem po glavi, požurila je s jelom,
pokupila_{SV} činije i **oprala**_{SV} tiganj.

(Шен, 2014: 166)

9) Minbing duizhang **zhuān**_{NEREZ.TEL.} shen jiu wang wai zou qu.
 Civilna milicija komandir **okretati se** telo ka spolja ići otići
 Komandir milicije **se okrenuo**_{SV} i uputio ka izlazu.

(Mo, 2015: 266)

Primer (8) predstavlja događajni niz iskazan glagolskom konstelacijom od kojih su CHI (FAN)/ručati, SHOU/skupljati, XI/prati nerezultativni telični glagoli. Budući da se ovaj događajni niz nalazi na glavnom toku priče u kojem se ostvaruje temporalna progresija, ove radnje predstavljaju ograničene sukcesivne događaje. U primeru (9), nerezultativni telični glagol ZHUAN (SHEN)/okretati se i rezultativni glagol LIKAI/napustiti, napuštati čine dve korefencijalne podradnje sumirajućeg odnosa, koje su temporalno sukcesivne, te je radnja koju opisuje nerezultativni telični glagol interpretirana kao ograničena.

4.2.1.3. Druga jezička sredstva

Jedno od čestih jezičkih sredstava kojima se ostvaruje ograničenost kod EDJ_{OPŠ.}
_{ASP.} s nerezultativnim teličnim glagolima je dodavanje modalne rečice LE sa značenjem ostvarenja na kraj EDJ, što je ilustrovano sledećim primerima:

10) Jixingzi de ren tuo-le xie, zhan zai yizi shang **qu**_{NEREZ.TEL.} xingli **le**.
 Nestrpljiv DE_{POM.REČ.} čovek skinuti-LE_{ASP.MAR.} cipele, ustati na stolica gore **uzimati**
 prtljag LE_{MOD.REČ.}
 Neki nestrpljivi čovek skinu cipele i pope se na sedište da **dohvati**_{SV} prtljag.
 (Ванг, 2015: 17)

11) Youren bang-zhe **xunzhao**_{NEREZ.TEL.} Ma Erli le,...
 neko pomagati-ZHE_{ASP.MAR.} **tražiti** Ma Erli LE_{MOD.REČ.}
 Neko pokuša da pomogne da se **pronđe**_{SV} Ma Erli, ...

(Lu, 2015: 88)

U gorenavedenim primerima, na kraju klauze dodata je modalna rečica LE koja u kineskom jeziku ima razne gramatičke funkcije, kao što su označavanje ostvarenja određene situacije, promene stanja i druge. Ovdje ona označava da su radnje QU XINGLI/uzimati prtljag (primer 10) i XUNZHAO Ma Erli/tražiti Ma Erlija (primer 11) ostvarene. Drugim rečima, ove radnje koje opisuju nerezultativni telični glagoli jesu

početnosvršene, iako potencijalni rezultati u datom trenutku još nisu postignuti. Ovo značenje u srpskom prevodu prikazano je namernom klauzom koja se uvodi veznikom *da*. U korpusu se sreću i taksisni specifikatori, kao što su *YI... (JIU).../čim... (odmah)...*, *BIAN/i (odmah)*, *JIEZHE/zatim* i drugi, pomoću kojih ove EDJ sa susednom klauzom formiraju temporalni sukcesivni niz, pri čemu dobijaju značenje ograničenosti.

Na osnovu gorenavedenog, smatramo da EDJ_{OPŠ. ASP.} s nerezultativnim teličnim glagolima mogu uslovljeno opisati ograničenu situaciju u narativnom diskursu, i to uz pomoć leksičkih, gramatičkih ili diskursnih sredstava.

4.2.2. Načini izražavanja ograničenosti rezultativni glagola opšteg aspekta

U odnosu na nerezultativne, rezultativni telični glagoli, s inherentim i ostvarenim ciljem glagolskog procesa, pokazuju veću samostalnost u realizaciji ograničenosti na nivou klauze. Takođe smo zapazili da radnje koje opisuju takve EDJ u temporalnoj strukturi narativnog diskursa često služe kao uočljiva vremenska referenca za počinjanje naredne radnje, bilo da su one u rečeničnoj konstelaciji ili u vremenskoj zavisnoj klauzi. Štaviše, one češće čine poslednji događaj u nekom događajnom nizu, pri čemu svojom inherentnom krajnom tačkom okončavaju celo zbivanje. Pogledajmo sledeći primer:

12) *Jiezhe jiu fan-xialai shi kuang pingguo, xiamian san ge ren ba kuanggai xian-kai wang tamen ziji de kuang li* **dao**_{REZ. TEL.}

Zatim onda obarati-ići dole deset košara jabuka, dole tri KLAS. *za osobe čovek* BA_{PRED.} *poklopac skidati-otvoriti ka oni svoj* DE_{POM. REČ.} *kotarica unutra (pre)sipati* *Zgrabili desetak košara ... Ovi su ih spremno dočekivali, cepali poklopac i presipali* *li*_{SV} *jabuke u sopstvene kotarice.*

(Jy, 2015: 115)

13) *Ta jimang cong kang shang pa-qilai, xia*_{REZ. TEL.} *kang shi huhututu di zai-dao-le di shang.*

Ona užurbano iz kang/krevet gore ustajati-uzdići, sići/silaziti kang/krevet kada zbunjen DE_{POM. REČ.} *sapletati-pasti-LE*_{ASP. MAR.} *pod gore*

*Užurbano se pridigla, i tako zbunjena se, silazeći*_{NSV. GER.} *s kanga, saplela i pala na pod.*

(Mo, 2015: 268)

U primeru (12), događajni niz opisuju tri vremenski sukcesivne rečenice ili klauze, među kojima prve dve klauze pomoću rezultativnih dopuna *XIALAI/ići dole* i *KAI/otvoriti* ostvaruju ograničenost. Resultativni glagol *DAO/(pre)sipati*, koji se nalazi u poslednjoj klauzi, svojim ostvarenim rezultatom okončava celo dešavanje, i to bez sadejstva aspekatskih markera i modalne rečce *LE* za ostvarenje ili promenu stanja. Na taj način se klauza tumači kao perfektivna. U primeru (13), rezultativni glagol *XIA (KANG)/sići, silaziti (s kreveta)* nalazi se u vremenskoj subordiniranoj klauzi (...*SHI/kada...*), čineći narednoj radnji *ZAI-DAO/saplesti* referentno vreme, što je

prevedeno oblikom nesvršenog gerunda na srpski jezik, sa značenjem simultanosti dve radnje.

Pored gorepomenutog, rezultativni glagoli, kao i oni telični, a nerezultativni, mogu da se nalaze u glagolskoj konstelaciji i da sa susednim perfektivnim EDJ čine niz sukcesivnih radnji ili koreferencijalnu radnju tipa sumiranja, pri čemu se ostvaruje ograničenost EDJ.

Treba pomenuti i da narativni diskurs nama omogućava da odredimo da li ovi rezultativni glagoli opisuju dinamičnu radnju ili, pak, statično stanje, kao rezultat postignut izvršenjem radnje. Upravo zbog ove dvostruke osobine, EDJ_{OPŠ. ASP.} s rezultativnim glagolima neretko (oko 48,47% od ukupnih) mogu u određenom kontekstu da se tumače i neograničenim situacijama. Na kraju, smatramo da ove EDJ_{OPŠ. ASP.} predstavljaju nemarkirane jezičke izraze za izražavanje aspekatskog značenja u kineskom jeziku, a da pritom nisu „aspekatsko markirani“, kako Jang tvrdi, „samo što su im aspekatski markeri izostavljeni iz diskursnih razloga, jer uz događaje koji prethode poslednjem, može stajati perfektivni marker ukoliko ih govornik posmatra kao zasebni događaj“ (Yang, 1995: 139). Ipak, kod gorenavedenih primera, perfektivni marker *LE* nije mogao da se proizvoljno doda u bilo koju EDJ_{OPŠ. ASP.} Recimo, teličnom glagolu u primeru (8) ne može se dodati marker *LE* jer se on nalazi u glagolskoj konstelaciji, odnosno u tzv. „rečenici neprekidnog toka“ (LIUSHUIJU), pa bi dodavanjem markera *LE* došlo do prekida toka pripovedanja u ovom diskursnom spanu.

5. Prevodni ekvivalenti u srpskom jeziku

Nakon kvantitativne analize srpskih prevodnih ekvivalenata teličnih glagola u TP strukturi narativnog diskursa, dobili smo zanimljive podatke koji su prezentovani u Tabeli 4. U koloni označenoj „ostalo“ prikazani su brojevi EDJ_{OPŠ. ASP.} obe podvrste teličnih glagola koje nisu prevedene klauzama s glagolskim predikatom, već su na srpskom jeziku izražene pridevskim ili imeničkim frazama, ili, prosto, neprevedene slobodnim izborom prevodilaca.

Tip gl.	br. EDJ	SV		NSV		ostalo
		PERF	AOR	PERF u npr. klauzama	NSV u zav. klauzama	
NEREZ. TEL. GL.	175	107	26	13	19	10
		133		32		
		76%		18,29%		5,71%
REZ. TEL. GL.	135	97	12	8	3	15
		109		11		
		80,74%		8,15%		11,1%

Tabela 4. Distribucija vidskih glagolskih oblika u prevodu [Sr] teličnih glagola u TP EDJ_{OPŠ. ASP.} [Kin] u analiziranom korpusu

5.1. Prevodni ekvivalenti u srpskom jeziku nerezultativnih teličnih glagola opšteg aspekta

Prema podacima u gorenavedenoj tabeli, od ukupno 165 TP EDJ_{OPŠ. ASP.} s ovom podgrupom teličnih glagola, koje su prevedene klauzama s glagolskim predikatom,

76% EDJ je prevedeno svršenim preteritom; a 18,29% EDJ nesvršenom predikacijom (uključujući nelične glagole nesvršenog vida). Svršeni glagolski oblik u preteritu izražava kompletivne i ograničene događaje u prošlosti, pa je zato on i najčešće korišćeni glagolski oblik u narativu srpskog jezika. Prema našim podacima, pripovedački aorist se manje upotrebljava od pripovedačkog perfekta u temporalnoj strukturi narativa za iskazivanje ograničene predikatske situacije. EDJ s nesvršenim glagolima, bilo da je reč o ličnom ili neličnom obliku, obično opisuju radnje čiji se ciljevi još nisu ostvarili (vidi primer 1a) ili mnoštvo radnji, što je ilustrovano sledećim primerima:

14) Zhishi wuxian lian'ai de **shuli**_{NEREZ. TEL.} ta shenshang de mao, yi bian you yi bian de, ...
 samo bezgraničen ljubav DE_{POM. REČ.} češljati ono telo DE_{POM. REČ.} dlaka, jedan put opet jedan put DE_{POM. REČ.}
 ...samo mu je s bezgraničnom ljubavlju **češljala**_{NSV} dlaku, **jednom, pa još jednom.**
 (He, 1997: 320)

15) Cunzhang yidazao ba Peng Dabu cong beiwo li jiu-chulai, **ma**_{NEREZ. TEL.} ta: ...
 Starešina sela rano jutro BA_{PRED.} Peng Dabu iz postelja vući-izaći_{REZ. DOP.} **psovati** on
 U rano jutro starešina sela je izvukao Krakatog Penga iz postelje **psujući**_{NSV}...
 (Чи, 2014: 67)

U primeru (14), budući da se u EDJ nalazi adverbijal koji opisuje mnoštvo radnji *YI BIAN YOU YI BIAN/jednom, pa još jednom*, nerezultativni telični glagol *SHULI/češljati* preveden je glagolom nesvršenog oblika. U primeru (15), prevodni ekvivalent nerezultativnog teličnog glagola *MA/psovati* jeste u obliku nesvršenog gerunda koji označava taksisni odnos simultanosti između dve radnje u datoj rečenici. Budući da se radi o glagolu govorenja, cilj ove radnje ostvaruje se tek nakon okončanja govornog čina, čime se zatvara desna granica situacije.

Od perfektivnih glagola u analiziranom korpusu, najviše ima onih koji imaju specifične leksičke prefikse, tj. prema Bелиću (Белић, 1998) „sekundarnih“ perfektivnih, a prema Piperu i Klajnu (Пипер/Клајн, 2013), akcionalno modifikovanih glagola, kao što su: *po-*: *pokupiti/SHOUSHI*, *počistiti/SHOUSHI*, *poviknuti/HAN*, *pokazati/ZHI*, *pozvati/JIAO*; *za-*: *zasnovati (porodicu)/CHENG (JIA)*, *zapaliti/DIAN*; *iz(s)-*: *ispričati/SHUO*, *izvući se/LIU*; *do-*: *dodati/SHUO*, *SHENGCHENG*, *dohvatiti/MO*; *pro-*: *promumlati/DUNANG*; *od-*: *odavati/GEI*; *s(a)-*: *savladati/KEFU*; *u-*: *upitati/WEN*, itd. Činjenica je da u srpskom jeziku postoji posebna grupa glagolskih prefiksa (od kojih je trinaest najproduktivnijih)¹⁴ koji imaju veliku tvorbenu moć u obrazovanju perfektivnih složenih glagola i koji igraju važnu ulogu u određivanju spoljašnje granice (završne tačke) procesa. Stoga se granično-kvantitativno značenje može smatrati njihovim bitnim semantičkim obeležjem. Što se prevodnih ekvivalenata u nesvrše-

14 Detaljnije o tome vidi Klajn, 2003.

nom obliku tiče, oni koji se često sreću u analiziranom korpusu jesu imperfektizovani prefiksalni glagoli, tj. „sekundarni imperfektivi“, kao što su: *zadržavati/LIU, ispunjavati/PU (BI)*, itd. Funkcije ovih imperfektizovanih glagola u narativnom diskursu, po nama, jesu neutralisanje rezultativnosti nekog procesa, kao i isticanje segmenta ograničene trajnosti koji prethodi cilju tog procesa.

U srpskoj literaturi, ovu podgrupu teličnih glagola Grubor (Грубор, 1953: 41) naziva *verba caeca*, odnosno „slepim glagolima“. Govoreći o osobinama ovih glagola, Grubor tvrdi da njihova „izvršenost zavisi od stvari prikriivenih ili kojih možda i nema, a subjekat to ne zna“. Navodeći pritom i primere: *loviti-uloviti, moliti-izmoliti, hvatati-uhvatiti*, on dalje ističe da se ova grupa glagola, pak, razlikuje od pantivnih ili totivnih jer izvršena radnja ne mora biti i uspešna, odnosno, ona može biti i bez rezultata. O tome je Grickat (1966/67: 200) imala drugačije mišljenje. Ona, između ostalog, ističe da: „kod glagola tipa *gađati, moliti, tražiti* njihova eventualna kompleksivnost nije u činjenici pogotka ili dobijanja; toga može i biti i ne biti. Pogodak ili dobijanje, tj. uspeh, jeste spoljni faktor.“ Uspešnost ili posledice ovih radnji ona naziva „vanglagolskom rezultativnošću“. Po pitanju ovih „slepih glagola“, iz ugla ovog istraživanja gledano, slažemo se s mišljenjem Grickat da glagoli tipa *pogađati, uhvatiti*, nisu gramatički parnjaci glagolima tipa *gađati, hvatati*, jer su temporalne strukture procesa ovih dvaju tipova glagola različite, zbog čega oni zapravo pripadaju različitim podgrupama teličnih glagola¹⁵. Tačnije, glagoli tipa *gađati, hvatati* su nerezultativno-telični, dok su glagoli tipa *pogađati, uhvatiti, uloviti, izmoliti*, itd., rezultativni.

5.2. Prevodni ekvivalenti rezultativnih glagola opšteg aspekta

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 4, uočeno je da od onih koje su prevedene klauzama s glagolskim predikatom, oko 80,74% ovih EDJ prevedeno je svršenim perfektom ili aoristom. Iako su ove EDJ ređe prevedene nesvršenim vidom, naišli smo, doduše, i na po koji primer s gerundivnom konstrukcijom koja izražava radnju na glavnoj niti priče (vidi primer 13).

Među prevodnim ekvivalentima javljaju se dva tipa glagola. Prvi čine oni koji imaju gramatičke vidse parnjake, kao što su: *ući-ulaziti/JIN, stići-stizati/XIA, vratiti se-vraćati se/HUI, nestati-nestajati/XIAOSHI, početi-počinjati/KAISHI, rešiti-rešavati/JIEJUE, videti/JIAN* i dr., a drugi čine glagoli sa prefiksima, kao što su: *odgovoriti/HUIDA, osvrnuti se/HUI (TOU), ustati/QI (SHEN), pridobiti/DEDAO* i dr. U tekstualnim spanovima u kojima temporalne progresije nema, rezultativni glagoli kineskog jezika se prevode nesvršenim glagolima, i to su: *viđati/KAN, vraćati se/HUI, dobijati/DE, stizati/DAO, počinjati/KAISHI*, što su glagoli prvog tipa, ali i *izgovarati/HUIDA, izlaziti/CHU, odlaziti/LAI, iščekavati/XIAOSHI, odbijati/JUJUE*, koji spadaju u glagole drugog tipa. Značenja i funkcije ovih imperfektivnih teličnih glagola u netemporalnoj strukturi diskursa jesu neutralisanje rezultativnosti, isticanje segmenta trajanja – „perioda pripreme“ za ostvarivanje cilja, ili izražavanje nereferecijalnih radnji, kao i opisivanje stanja, tj. trajanja uticaja određene svršene radnje.

15 U Gruborovoj klasifikaciji jedino glagol *loviti* pripada tipu aktivnosti, koji nema čisti perfektivni korelat.

Takođe je evidentirano i da je mali broj rezultativnih glagola u netemporalnoj strukturi diskursa preveden na srpski svršenim glagolima pasivnog oblika, kojima se izražava trajanje efekta (uticaja) ostvarenog rezultata radnje, kao što su: (*rajsferšlus*) *iskrzan/BAI (CHI)*, *izgubljena/SHIQU*, *osvetljen/BEI DENG GUANG LONGZHAO* i drugi. Ima i onih koji su prevedeni prilozima ili imeničkim frazama kojima se imenuju rezultati ili stanja.

6. Zaključak

Telični glagoli razlikuju se po tome da li u svom imanentnom semantičkom značenju poseduju semu [rezultat] ili ne. Kroz kineski jezik kao prizmu, pokazalo se da se u narativnom diskursu ipak može utvrditi (ne)ograničenost rečenica ili klauza čije predikate čine samo telični glagoli, uključujući i rezultativne glagole. Empirijskom i kvantitativnom analizom dokazano je da oni telični glagoli koji nisu rezultativni, kao i oni koji to jesu, imaju različite sintaksičke osobine i nemaju isti potencijal za izražavanje ograničene situacije. Tačnije, u narativnom diskursu ne-rezultativni telični glagoli opšteg aspekta pokazuju veću tendenciju da izražavaju ograničenost u odnosu na rezultativne, ali su po tom pitanju zavisni od određenih sintaksičkih i diskursnih uslova (kao što su kvantifikacija glagolskog objekta, upotreba modalne rečice *LE* za promenu stanja ili ostvarenje, ili nalaženje u događajnom nizu, itd.), dok rezultativni glagoli opšteg aspekta deluju mnogo samostalnije u izražavanju ograničene situacije, ali ne pokazuju posebnu tendenciju pojavljivanja u ograničenoj, odnosno, neograničenoj situaciji. Ove EDJ_{OPŠ. ASP.} u kineskom jeziku, po nama, predstavljaju nemarkirane jezičke izraze za izražavanje aspektualnosti.

Poređenjem teličnih glagola u kineskom originalu s njihovim prevodnim ekvivalentima u srpskom jeziku pokazuje se da je aspekatska vrednost kineskih teličnih glagola u ograničenim EDJ prikazana i perfektivnim i imperfektivnim glagolskim oblicima u srpskom jeziku, što znači da se ne može staviti znak jednakosti između gramatičke aspekatske opozicije „perfektivnost-imperfektivnost“ u srpskom jeziku i opozicije ograničenost-neograničenost u kineskom jeziku. Međutim, potvrđeno je da se kineski telični glagoli u ograničenoj situaciji najviše prevode svršenim glagolima u srpskom jeziku. Pored toga, kada je srpski jezik u pitanju, jedno od glavnih sredstava za realizaciju cilja radnje jeste perfektivizacija glagola pomoću prefiksacije na morfološko-tvorbenom nivou, što je jedan od glavnih razloga zašto u srpskom jeziku postoji vidljivo veći broj rezultativnih glagola u odnosu na kineski jezik. Bilo bi poželjno da se u budućnosti sprovedu detaljna istraživanja o načinima izražavanja ovih srpskih rezultativnih glagola na kineskom jeziku, što će sigurno u velikoj meri doprineti produbljanju kontrastivnih istraživanja ova dva jezika.

Napomena: Rad je dorađeni deo autorkine neobjavljene doktorske disertacije *Aspekt i temporalna progresija u narativnom diskursu*, koja je odbranjena 15. 06. 2020. na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Literatura

- Carlson, L., Marcu, D. (2001). *Discourse Tagging Reference Manual*, ISI Tech Report ISI-TR-545. RST Corpora, Tools, and Software. <http://www.isi.edu/~marcu/discourse>
- Chu, C. (1987). The semantics, syntax, and pragmatics of the verbal suffix *Zhe*. *Journal of the Chinese Language Teachers Association*, 22(1), 1–41.
- Comrie, B. (1976). *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Declerck, R. (1989). Boundedness and the Structure of Situations. *Leuvense Bijdragen*, 78, 275–308.
- Declerck, R. (2007). Distinguishing between the aspectual categories '(a)telic', '(im)perfective' and '(non)bounded'. *Kansas Working Papers in Linguistics*, 29, 48–64.
- Dowty, D. (1979). *Word Meaning and Montague Grammar*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Hopper, P. (1979). Aspect and Foregrounding in Discourse. *Discourse and Syntax*, 12, 211–241.
- Hopper, P. (1982). Aspect between Discourse and Grammar: An Introductory Essay for the Volume. In P. Hopper (Ed.), *Tense-Aspect: Between Semantics and Pragmatics* (pp. 3–18). Amsterdam: John Benjamins.
- Kamp, H., Rayle, U. (1993). *From Discourse to Logic*. Kluwer: Dordrecht.
- Li, C. N., Thompson, S. A. (1981). *Mandarin Chinese: A Functional Reference Grammar*. Berkeley: University of California Press.
- Lindstedt, J. (1995). Understanding perfectivity-understanding bounds. In P. Bertinetto, V. Bianchi, O. Dahl, M. Squartini (Eds.), *Temporal Reference, Aspect and Actionality* (pp. 239–247). Torino: Rosenberg & Sellier.
- Mann, W., Thompson, S. (1988). Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization. *Text & Talk*, 8(3), 243–281.
- Meng, C., deng (bian). (1999). *Hanyu dongci yongfa cidian*. Beijing: Shangwu yinshuguan.
- Novakov, P. (2005). *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Shen, J. (1995). “Youjie” yu “wujie”. *Zhongguo yuwen*, di 5 qi (zong di 428 qi), 367–380.
- Shen, J. (2004). Zai tan “youjie” yu “wujie”. *Yuyanxue luncong*, di 30 ji, 40–54.
- Smith, C. (1991/1997). *The parameter of aspect*. Dordrecht: Kluwer.
- Vendler, Z. (1967). Verbs and Times. In *Linguistics in Philosophy* (pp. 97–121). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Wang, L. (1943/1985). *Zhongguo xiandai yufa*. Beijing: Shangwu yinshuguan.
- Xiao, R., McEnery, T. (2004). *Aspect in Mandarin Chinese: a corpus-based study*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Yahongtuofu, S. (1958). *Hanyu de dongci fanchou* (K. L. Chen, yi). Beijing: Zhonghua shuju.
- Yang, S. (1995). *The Aspectual System of Chinese* (unpublished doctoral dissertation). University of Victoria, Ontario.
- Yang, S., Huang, Y., Wang, Y. (2009). Hanyu qingzhuang fenlei ji fenlei zhong de wenti. *Yuyanxue luncong*, di 39 ji, 478–505.

- Jin, X. S. 2019. *Aspekt i temporalna progresija u narativnom diskursu* (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Zhang, X. (1957). Hanyu dongci de "ti" he "shizhi" xitong. *Yufa lunji, di I ji*, 154–174.
- Белић, А. (1998). Системи стварних глаголских значења. У М. Ивић (прир.), *Општа лингвистика (први том): О језичкој природи и језичком развоју*. Књига I и II (стр. 255–266). Нови Сад: Будућност.
- [Belić, A. (1998). Sistemi stvarnih glagolskih značenja. U M. Ivić (prir.), *Opšta lingvistika (prvi tom): O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku. Knjiga I i II* (str. 255–266). Novi Sad: Budućnost]
- Грицкат, И. (1966/67). Префиксација као средство граматичке (чисте) перфектизације. *Јужнословенски филолог, XXVII(1–2)*, 185–224.
- [Grickat, I. (1966/67). Prefiksacija kao sredstvo gramatičke (čiste) perfektizacije. *Južnoslovenski filolog, XXVII(1–2)*, 185–224]
- Грубор, Ђ. (1953). *Аспектна значења*. Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности.
- [Grubor, Đ. (1953). *Aspektna značenja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti]
- Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Други део*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- [Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva]
- Пипер, П., Клајн, И. (2013). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- [Piper, P., Klajn, I. (2013). *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska]

Izvori

- Ванг, А. (2015). Последња станица воза (И. Елезовић, прев.). У *У првом лицу: Антологија савремене кинеске приче* (стр. 17–47). Београд: Геопоетика.
- [Vang, A. (2015). Poslednja stanica voza (I. Elezović, prev.). U *U prvom licu: Antologija savremene kineske priče* (str. 17–47). Beograd: Geopoetika]
- Ју, Х. (2015). Далеко од куће у осамнаестој (З. Скробановић, прев.). У *У првом лицу: Антологија савремене кинеске приче* (стр. 110–118). Београд: Геопоетика.
- [Ju, H. (2015). Daleko od kuće u osamnaestoj (Z. Skrobanović, prev.). U *U prvom licu: Antologija savremene kineske priče* (str. 110–118). Beograd: Geopoetika]
- Лу, В. (2015). Зид (М. Павловић, прев.). У *У првом лицу: Антологија савремене кинеске приче* (стр. 66–90). Београд: Геопоетика.
- [Lu, V. (2015). Zid (M. Pavlović, prev.). U *U prvom licu: Antologija savremene kineske priče* (str. 66–90). Beograd: Geopoetika]
- Мо, Ј. (2015). Синовљев непријатељ (А. Јовановић, прев.). У *У првом лицу: Антологија савремене кинеске приче* (стр. 247–268). Београд: Геопоетика.
- [Mo, J. (2015). Sinovljev neprijatelj (A. Jovanović, prev.). U *U prvom licu: Antologija savremene kineske priče* (str. 247–268). Beograd: Geopoetika]

- Сун, Л. (2014). Савет на растанку (Т. Бокић, прев.). *Београдски књижевни часопис*, 36–37, 68–76.
- [Sun, L. (2014). Savet na rastanku (T. Bokić, prev.). *Beogradski književni časopis*, 36–37, 68–76]
- Хе, Б. (1997). Имали смо госта (Р. Пушић, прев.). *Мостови*, 110, 315–320.
- [He, B. (1997). Imali smo gosta (R. Pušić, prev.). *Mostovi*, 110, 315–320]
- Чи, Ц. (2014). Трампа (У. Мишковић, прев.). *Београдски књижевни часопис*, 36–37, 52–67.
- [Či, C. (2014). Trampa (U. Mišković, prev.). *Beogradski književni časopis*, 36–37, 52–67]
- Шен, Ц. (2014). Муж (М. Павловић, прев.). У *Антологија модерне кинеске приче* (стр. 150–173). Београд: Геопоетика.
- [Šen, C. (2014). Muž (M. Pavlović, prev.). U *Antologija moderne kineske priče* (str. 150–173). Beograd: Geopoetika]

Xiaolei S. Jin

Summary

TELIC VERBS AND BOUNDED SITUATION IN CHINESE

Based on the results of corpus analysis, this paper examines Chinese telic and resultative verbs, and their relationships with “bounded” situations. Guided by empirical and quantitative analysis, its purpose is to shed some light on the distribution of these telic verbs in narrative discourse, as well as their possibilities and ways of expressing “boundedness” without the help of other aspect operators. The results of our research show the necessity to further classify this verb class into non-resultative and resultative telic verbs, since there are significant differences between them in syntactic and discourse behavior in expressing “boundedness”. Finally, a contrastive analysis of these verbs in the Chinese original and their translation equivalents in the Serbian language reveals the main ways in which the Serbian language renders the meanings of “boundedness” and “resultative” features of Chinese telic verbs.

Key words:

telicity, boundedness, resultativity, verbs, Chinese, Serbian

<https://doi.org/10.18485/analif.2021.33.2.3>

821.411.21.09 Хаџим Т.

811.411.21'282

Potruga za arapskim esperantom u književno-jezičkoj laboratoriji Teufika al-Hakima

Meysun A. Gharaibeh Simonović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za orijentalistiku

Ključne reči:

arapski jezički kontinuum
standardni arapski jezik
narodni arapski varijeteti
egipatski vernakular klasicizacija
koinizacija
srednji arapski Teufik al-Hakim jezik književnog dela

Apstrakt

Stepen nepodudarnosti i udaljenost polova arapskog jezičkog kontinuuma spada u red „omiljenih“ primera jezičkog raslojavanja. Premda je data karakteristika odlika većine svetski rasprostranjenih jezika, ona je za arapsku govornu zajednicu među najproblematičnijim u glotopolitičkom smislu. Uzrok tome nalazi se u činjenici da su na arapskom govornom području narodni (nestandardni) arapski varijeteti dominantno sredstvo usmenog izražavanja, a tretiraju se kao iskvareni i osiromašeni izdanci standardnog arapskog. Potonji se poistovećuje s „jezikom Kurana“, i najčešće je jedini ustavom priznati jezik u arapskim zemljama. Shodno tome, traganje za srednjim rešenjem, u smislu hibridizacije polova arapskog jezičkog kontinuuma, neretko je zaokupljalo intelektualne ličnosti arapskog sveta, koje su nastojale da udruže jezičke ideale i jezik stvarnosti. Među njima se posebno istakla potraga egipatskog književnika Teufika al-Hakima (1898–1987) za *srednjim* ili *trećim* arapskim jezikom, posvedočena teorijskim i stvaralačkim poduhvatima, što predstavlja težište ovog rada. Manifest i stvaralačko otelotvorenje srednjeg rešenja al-Hakim je dao u pojedinim dramskim komadima, poput komada *Pogodba* (1956), *Hrana za sve* (1963) i *Nevolja* (1966), koji su u radu analizirani, s namerom da se ukaže na dalji razvoj ovog pitanja u književnoj i vanknjiževnoj sferi unutar i van arapskog sveta. (primљeno: 15. марта 2021; прихваћено: 30. августа 2021)

1. Problematična slojevitost arapskog jezika

Standardni arapski jezik (SAJ) ubraja se među svetske jezike u pogledu broja govornika, kojima je zvaničnom uredbom ovaj jezički kôd postao nacionalno obeležje. Ipak, zbog složene sociolingvističke slike, koja se prvenstveno odnosi na slojevitost arapskog jezika, funkcionalnost njegove standardne varijante, normirane u VIII veku, oduvek je u sferi komunikacije bila upitna. Elikzir života i kontinuiranu infuziju „pravilnom“ arapskom jeziku (al-fuṣḥā), kako SAJ oslovljavaju arapski lingvisti, davali su zapravo pisani tekstovi. To je uslovalo koegzistiranje alternativnih jezičkih nivoa kao medijâ komunikacije, koje „bez vrednosnog suda“ (Fishman, 1979: 35) nazivamo *narodnim arapskim varijetetima* (NAV), dok se u arapskom svetu nazivaju kolokvijalnim, „običnim“ jezikom (al-‘āmmiyya), koji se bliže specifikuje geografskim atributom – levantski, egipatski, zalivski, magrepski itd.

Naime, između SAJ i njemu srodnih, ali konkurentnih NAV uočljiv je fonetsko-fonološki, morfološki, sintaksički i leksički raskorak. Taj raskorak je začuđujuće retko terminološki specifikovan među govornicima arapskog jezika, koji uobičajuju da sve varijante standardnog (klasičnog i modernog) i nestandardne varijetete udružuju nazivom *al-‘arabiyya* (arapski). Na ukazani preovladavajući vrednosni sud arapske govorne zajednice uticalo je milenijumsko uznošenje standardnog arapskog kao nadređenog jezičkog koda, uz koji su NAV uglavnom tretirani kao njegovi iskvareni i osiromašeni izdanci. Blago simboličko i upotrebno pomeranje statusa svakog od njih podstaknuto je novijim društveno-političkim pokretima, kao što su liberalizam, panarabizam i lokalni nacionalizam, ali i brojnost govorne zajednice i njihova afirmacija, kako u masovnim medijima tako i u književnosti.

O konkurentnosti SAJ i NAV, o tom jezičkom „zapletu“, u arapskom svetu su započete rasprave tek krajem XIX i početkom XX veka. One su najpre vođene među izvesnim brojem mislilaca i stvaralaca Mašrika¹, prvenstveno usredsređenih na diglosijski rascep – na odnos „običnog“ i „pravilnog“ arapskog, uglavnom u korist potonjeg. Tačnije, većina tadašnjih intelektualaca je ulagala trud u oživljavanje i održanje viševjekovno potisnutog SAJ,² kako bi iznova stekao status medijuma u administraciji, nauci, štampi, obrazovanju i kulturi. Njihovu težnju pratio je pokušaj da se ovaj jezički nivo gramatički i leksički modernizuje, s ciljem da se oslobodi jaza između realne i zvanične jezičke prakse.

No, ubrzo je iz okrilja jezičkih reformatora, puristički nastrojenih, istupila jedna grupa neistomišljenika, koji su u oživljenom „postklasičnom“ arapskom jeziku osećali težak dah arhaičnosti. Oni konstatuju da se standardni arapski neznatno menjao i još manje prilagođavao potrebama vremena, tvrdeći da mu je korenitija reforma prekopotrebna. Lingvističkoj utopiji o neprikosnovenosti „jezika *Kurana*“ (luġat al-Qurān), kako se standardni arapski još naziva i doživljava, suprotstavljaju prirodnu

-
- 1 Naziv „Mašrik“ (ar. Mašriq) odnosi se na zemlje koje se nalaze u istočnom delu arapskog sveta, i obuhvata zemlje Zaliva i Levanta u zapadnom delu Azije, i Egipat i Sudan u istočnom delu Severne Afrike.
 - 2 „Viševjekovno“ se ovde odnosi na period vladavine Osmanlija na nekadašnjim prostorima arapsko-islamskog carstva, od početka XVI veka do početka XIX veka, kada je standardni arapski jezik bio sveden na religijsku funkciju i na pisanje tekstova, većinom kompilatorskog i enciklopedijskog karaktera.

zakonitost jezika, koja se ogleda u njegovoj težnji ka raslojavanju i promeni. U tom smislu su se pojedini intelektualci zalagali za epilog koji im se činio logičnijim i u duhu već oprobanih jezičkih reformi u okviru indo-evropskih jezika – za priznavanje i ozvaničavanje jezika naroda u postojećem obliku.

Nedugo nakon rasprava o diskrepanci između polova arapskog jezičkog kontinuumu, kao i o simboličkoj i upotrebnoj vrednosti svakog od njih, došlo je do promene odnosa i prema uobličavanju i imenovanju međunivoa arapskog jezika. Tako se početkom XX veka, iz nastojanja da se izmire SAJ i NAV, sve jasnije uobličava teorija o *trećem jeziku* (al-luġa al-tāliṭa), odnosno pokušaj da se iznađe srednje rešenje za postojeću jezičku situaciju. Otud je sve veću istraživačku pažnju počeo privlačiti proces interakcije varijanti standardnog arapskog i nestandardnih arapskih varijeteta, u čijem se ishodu formiraju jezički „prelazi“, odnosno set jezičkih hibrida ili srednjih jezičkih rešenja, u zbiru nazvanih i *srednji arapski* (al-‘arabiyya al-wustā). Ovi prelazi obrazuju nešto drugačije, donekle uprošćenije varijante standardnog jezika, kao i sve funkcionalnije narodne varijetete, koji iz čisto komunikacijske funkcije mogu preći u upotrebu i u drugim tipovima diskursa – u pisanju ili formalnom izlaganju.

1.1. Stari srednji arapski – spontani jezički hibridi

Najstariji pisani dokazi o postojanju prelaznih nivoa između standardnog i nestandardnog arapskog počeli su se pojavljivati u drugoj polovini IX veka pa nadalje. U pitanju su svetovni dokumenti na *hrišćanskom arapskom* (‘arabiyyat al-našārā), među kojima su najpoznatiji spisi iz manastira Svete Katarine na Sinaju.³ Uz ove originalne spise na papirusu, od XI veka se pojavljuju i različite vrste dokumenata na *judeo-arapskom* (‘arabiyyat al-Yahūd) koje, takođe, predstavljaju materijalno svedočanstvo o slojevitosti arapskog jezika.⁴ Jezičku leguru iz pomenutih spisa, nastalu blagom koinizacijom standardnog arapskog, pojedini zapadni arabisti nazivaju *srednji arapski* (Middle Arabic), uz pretpostavku da je on bio oformljen već u prvom veku nakon islamskih osvajanja, premda o tome nema pisanih dokaza, izuzev vrlo retkih jezičkih odstupanja u tekstovim javne administracije početkom VIII veka (Blau, 1981: 3–4).

Ipak, srednji arapski o kojem je reč nije proizašao iz pokušaja da se govor Arapa ujedini, već je odraz nastojanja da se nemuslimanski Arapi i nearapi koji su se služili arapskim jezikom izraze u okvirima standardnog arapskog. U njega su nehotice unosili fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke elemente svog (narodnog) jezika – sredstva svakodnevne komunikacije, zbog čega je u srednjem arapskom hrišćana i Jevreja bila očevidna tendencija redukovanja pojedinih gramatičkih kategorija standardnog arapskog (Blau, 1981: 13). To ne isključuje mogućnost da je posredi srednji arapski u koji su utkani elementi iz svakodnevnog govora gotovo svih urbanih stanovnika arapsko-islamskog carstva, i nižeg i višeg sloja (Blau, 1981: 7–8). O datom jezičkom stanju su intelektualni predstavnici ove civilizacije najpre samo

3 Više o razvoju i karakteristikama hrišćanskog arapskog v. Hopkins, 1984; Fück, 2003: 109–118; Grand’Henry, 2006: 383–387.

4 Više o razvoju i karakteristikama judeo-arapskog v. Blau, 1981; Wagner, 2010.

teorijski posvedočili u svojim traktatima, a od kraja XII veka je njegovo prisustvo nešto očiglednije i u književnoj umetnosti.⁵

Elementi kolokvijalnog govora, infiltrirani u svim tipovima pomenutih dokumenata, u osnovi napisanih na standardnom arapskom, ukazuju na jezičke univerzalije koje i danas srećemo u NAV. Primera radi, u fonološkom smislu primetna je tendencija izostavljanja glotalnog ploziva, *hamze* [ʔ] na kraju reči, o čemu svedoči nepravilna ortografija u rečima bez ʔ, *maræ* namesto *marʾa* (žena), *ḥamræw* namesto *ḥamrʾw* (crvena) itd. U morfološkom smislu se može izdvojiti potiskivanje duala pluralom iz svih kategorija reči, gde se kao primer može navesti sledeće neslaganje u apoziciji: *li-nafsīhi wa li-ihwātīhi Ġaʿfar wa ʿĀyša* namesto *li-nafsīhi wa li-ahawayhi Ġaʿfar wa ʿĀiṣa* (za njega i njegovog brata i sestru, Džafara i Ajšu).⁶ Druga morfološka promena koju treba istaći jeste nepoštovanje padežne fleksije uopšteno, kao, na primer, kod imenice produžene deklinacije – *ab* (otac), koja u hrišćanskom arapskom, a katkad i judeo-arapskom zadržava univerzalni oblik *abū*, jednako kao i u NAV danas.⁷ Na sintaksičkom planu, među odstupanjima koje Hopkins navodi, između ostalih, jeste izostavljanje veznika *an* u izričnim rečenicama, što ilustruju sledeći primeri: *innak turīd ø tabī* namesto *innak^a turīd^a an tabī^a*, u značenju „želiš da prodaš“ (Hopkins 1984: 231) i *lā aqdir ø aktub* namesto *lā aqdir^a an aktub^a*, u značenju „ne mogu da pišem“ (Hopkins 1984: 232).

Mimo ovog, takoreći spontanog hibrida klasične varijante standardnog arapskog, elemenata iz starih (beduinskih) i novih (urbanih) narodnih arapskih varijeteta i jezika osvojenih područja (persijski, aramejski itd.), neki savremeni arapski lingvisti nalaze u lingvističkom nasleđu Arapa i planski *tafšīh al-ʿāmiyya*, u smislu klasiciziranja narodnog arapskog, čime se on približava standardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma.⁸ Međutim, ako je takva zamisao kod nekih postojala teorijski, proces spontanog ili namernog doterivanja i uključivanja NAV u SAJ ipak nije bio u žiži interesovanja ili predmet diskusije među učenjacima arapsko-islamske civilizacije.

Dakle, srednji arapski iz premoderne epohe ne predstavlja čin svesne jezičke hibridizacije, podstaknute namerom da se ujedine zvanični jezik i jezik u svakodnevnoj upotrebi. U prilog tome govori i činjenica da su, u okviru judeo-arapskog, Jevreji težili da poprave, odnosno izdignu svoj srednji arapski klasicizacijom, pa čak i gramatičkim pseudo-korekcijama, premda je besprekorno vladanje standardnim arapskim i tako za većinu bilo daleka meta.⁹

5 Više o unošenju elemenata iz NAV u pisani tekst na standardnom arapskom kod teoretičara i pisaca klasičnog razdoblja arapsko-islamske civilizacije v. Gharaibeh Simonović, 2016: 46–58, 63–68.

6 U datom primeru je primetna još jedna fonološka promena, a to je supstitucija hamze [ʔ] glasom [y], uobičajena kod participa aktivnog šupljih glagola, kako je to slučaj s rečju *ʿĀyša* namesto *ʿĀiṣa*.

7 Za navedena i slična odstupanja v. Blau, 1981: 74–75, 88–89, 125–126, 128 itd.; Hopkins, 1984: 19–33, 92–97, 156–175 itd.

8 Saïd za početak *tafšīh al-ʿāmiyya* navodi knjigu Ibn Džinija (Ibn Ġinnī, u. 1002) iz X veka, naslovljenu *Baḥr al-ʿawwām fīmā aṣāba bihi al-ʿawāmm* (dosl. More plivača u onome što je zadesilo masu) i lingvističko delo Jusufa al-Magrebija (Yūsuf al-Maġribī, u. 1610), naslovljeno *Rafʿ al-īṣr ʿan kalām ahl Miṣr* (dosl. Podizanje bremena s govora Egipćana) s početka XVII veka (Saʿīd, 1997: 150–151).

9 Više o težnji ka pseudo-korekcijama i klasicizaciji teksta na judeo-arapskom v. Blau, 1981: 24–34. Slične pseudo-korekcije sreću se i u tekstovima na hrišćanskom arapskom, na primer v. Hopkins, 1984: 4, 15, 23–25, 35 itd.

Nasuprot tome, moderna epoha svedoči o znatno svesnijem radu na slivanju standardnih varijanti arapskog jezika i njegovih nestandardnih varijeteta.

1.2. Novi srednji arapski – usmereni jezički hibridi

Tačne karakteristike srednjeg arapskog problematično je do kraja definisati, s obzirom na veliki potencijal hibridizacije polova arapskog jezičkog kontinuuma, standardnog i nestandardnog arapskog. Najčešće karakteristike srednjeg arapskog koje pominju istraživači ili pak praktikuju njegovi pobornici jesu upotreba pojedinih kolokvijalnih izraza uz standardne, izostavljanje konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka (i'rāb), pa samim tim i drugačije sintaksičko ustrojstvo u rečenici.¹⁰ Tretira se kao nešto „viši“ formalni nivo u odnosu na „niži“, nestandardni arapski, ali varira od govornika do govornika.

Shodno tome da je konačno utvrđivanje karakteristika *pravog* srednjeg arapskog jezika problematičan ali i individualan istraživački proces, složeni terminološki aparat u označavanju ovog jezičkog nivoa nije mogao izostati. Pored najfrekventnijih i najneutralnijih naziva, ranije pomenutih – srednji arapski i treći jezik, alternativni termini, koji značenjski nisu uvek najjasniji niti ujednačeni, jesu i *luġat bayna bayna* (međujezik), *al-luġa al-ġadīda* (novi jezik), *al-ʿāmmiyya al-munaqqaha* (doterani kolokvijalni), *al-ʿāmmiyya al-muḥaddaba* (uglašeni kolokvijalni), *al-ʿāmiyya al-rāqiya* (unapređeni kolokvijalni), *al-luġa al-bayḍāʾ* (beli jezik), *al-ʿāmmiyya al-faṣiḥa* (pravilni kolokvijalni) i *al-faṣiḥa al-ʿāmmiyya* (kolokvijalni pravilni), pri čemu se dve potonje odrednice mogu kontaminacijom obuhvatiti terminom *fusʿāmmiyya* („fusamija“).¹¹

Počevši od XX veka, odlike srednjeg arapskog, kao i njegovo imenovanje, često su povezani s lingvističkim i književnim manifestima arapskih intelektualaca. Kao primer se može navesti dramski pisac Farah Anton (Faraḥ Anṭūn, 1874–1922), koji u jednom od svojih komada srednji jezik naziva *al-fuṣḥā al-muḥaffafa* (olakšani pravilni arapski) i *al-ʿāmmiyya al-muṣarrafā* (oplemenjeni kolokvijalni) (Šārūnī, 2007: 10). Sličnome je težio i pisac kratkih priča Isa Ubejd (ʿĪsā ʿUbayd, u. 1922), koji je upotrebio termin *al-ʿarabiyya al-mutawassiḥa* (srednji arapski), definišući ga kao jezik lišen arhaičnih gramatičkih konstrukcija, obogaćen ponekim izrazima iz kolokvijalnog govora (Ibrāhīm, 1980: 44), dok je ugledni egipatski lingvista al-Said Badavi (al-Saʿīd Badawī, 1929–2014) za srednji arapski upotrebio termin *ʿāmmiyyat al-muṭaqqafīn* (kolokvijalni obrazovanih), koji je danas među omiljenim odrednicama za ovaj nivo arapskog jezika (Badawī, 1973: 90).¹²

Zanimljivo je istaći da se i reforme SAJ u pravcu njegovog pojednostavljenja, s raznovrsnim i diskutabilnim predlozima o stepenu promena, takođe mogu posmatrati kao potencijalne intervencije iz okrilja kovanja srednjeg jezika. U tom slučaja-

10 Više o karakteristikama novog srednjeg arapskog koje se često navode na leksičkom, fonološkom, morfološkom i sintaksičkom nivou v. Ryding, 2006: 666–669.

11 Termin *fusamija* upotrebio je Zekerija al-Hadžavi (Zakariyā al-Ḥaġġāwī, 1915–1975), dramski pisac, novinar i sakupljač narodnih umotvorina iz Egipta, koji je smatrao da jezik egipatskog društva nije „fusha“ ili „amija“, već *fusamija* (Aḥmad, 1982: 84).

12 Ovde treba napomenuti da Badavi hibridne elemente standardnog i nestandardnog nalazi i u „višem“ jezičkom nivou, bližem standardnom polu, koji naziva *fuṣḥā al-ʿaṣr* (savremeni pravilni arapski), i u „nižem“ u odnosu na kolokvijalni obrazovanih, nazivajući dati presek *ʿāmmiyyat al-mutanawwirīn* (kolokvijalni prosvetljenih), u čijem je sastavu intenzivirano prisustvo nestandardnih jezičkih elemenata (Badawī, 1973: 98–99).

ju, obično se uz sintagmu „arapski jezik“ nadodaju epiteti poput *muyassara* (lak), *sahla* (jednostavan), *ḥafīfa* (lagan) i *muḥaffafa* (olakšan), koji podrazumevaju težnju ka pojednostavljenju standardnog jezika u gramatičkom smislu i pristupačnosti u leksičkom. Ipak, ova nastojanja često nisu podstaknuta nekim istinski primenljivim srednjim rešenjem, već se u njima krije veća naklonost SAJ ili nekom od NAV.

U pogledu reforme standardnog arapskog u pravcu kreiranja srednjeg jezika, lista „novih“ i naizgled jednostavnijih gramatika je impozantna, kao i obilje studija u kojima se autori zalažu za izmene u tom pravcu. Jedan takav apel za pojednostavljenje uputio je libanski lingvista i etnolog Anis Furejha (Anīs Furayḥa, 1903–1993) u svojoj sistematičnoj studiji iz 1955. godine, naslovljenoj *Naḥwa al-‘arabiyya al-muyassara* (*U pravcu lakog arapskog jezika*). Na stranicama pomenute studije, Furejha traga za rešenjem diglosijskog pitanja u arapskom jeziku, nalazeći ga u uobličavanju *jedinstvenog jezika* (lahḡa muwaḥḥada).¹³ Naime, ovaj autor iz standardnog i nestandardnog arapskog odabira elemente neophodne za tvorenje *arapskog esperanta*,¹⁴ ukratko ga definišući kao „jezik obrazovanih u svim zemljama arapskog sveta“ (Furayḥa, 1955: 182). Identitet jedinstvenog jezika ogleda se i u drugim određenjima kojima se ovaj autor služi, kao, na primer, „jezik skupova i salona“ (luḡat al-nādi wa al-šālūn), „zajednički arapski jezik“ (al-lahḡa al-‘arabiyya al-muštaraḡa), „jezik naprednog arapskog društva“ (luḡat al-muḡtama‘ al-‘arabi al-rāqi) i slično (Furayḥa, 1955: 181–182). Furejhina zamisao predstavlja popularnu referencu predloga konkretne hibridizacije standardnog i nestandardnog arapskog, ali ne i jedinu.

U praktičnom smislu, sve varijacije srednjeg arapskog podrazumevaju da govornik vlada standardnim arapskim, ali da ga uplivom elemenata iz NAV prizemljuje, koinizirajući ga čas spontano čas namerno. Doduše, i u ovom slučaju je za većinu govornika arapskog jezika vladanje njegovom standardnom varijantom upitna konstatacija, što je uporedivo sa jezičkom kompetencijom govornika hrišćanskog arapskog i judeo-arapskog. Želeći da u formalnim situacijama zvuče jezički ispravno, savremeni govornici arapskog takođe često implementiraju pseudo-korekcije, uvereni da su adekvatno primenili neko od gramatičkih pravila SAJ.¹⁵

2. Teufik al-Hakim i prva generacija modernih egipatskih pisaca

I pored nabrojanih predstavnika, prva asocijacija i omiljena referenca teorijskog i praktičnog otelotvorenja srednjeg arapskog jezika ipak ostaje koncept jezičkog hibrida, odnosno srednjeg rešenja za kojim je tragao moderni egipatski književnik Teufik al-Hakim (Tawfiq al-Ḥakīm, 1898–1987).

Uzimajući u obzir vreme književnog delovanja i njegov senzibilitet, al-Hakim je pripadnik tzv. *prve generacije* (al-ḡīl al-awwal) prozanih pisaca, poznate i kao „Nova

13 Sintagmu *lahḡa muwaḥḥada* moguće je prevesti i kao „jedinstveni govor“ ili „jedinstveno narečje“, imajući u vidu slojevito značenje reči „lahḡa“, koja pored navedenih (jezik, govor i narečje), može još značiti i „ton“, „glas“, „naglasak“ itd. Ipak, u datom kontekstu – *lahḡa* i *luḡa* čine se kao sinonimi za „jezik“, što i jeste prvobitno značenje reči „lahḡa“.

14 Sintagma *arapski esperanto* se u radu upotrebljava simbolički, aludirajući na univerzalni sistem komunikacije, čiju podlogu čine polovi arapskog jezičkog kontinuuma.

15 Na temu implementiranja pseudo-korekcija u standardni arapski kod obrazovanih govornika mogu se pronaći slikoviti primeri u studiji B. D. Parkinsona (1996: 91–102).

škola“ (al-Madrasa al-ḥadīṭa).¹⁶ Za opseg delovanja ove književne grupe može se uzeti period od dvadesetih do četrdesetih godina XX veka, a za neke produktivnije i znatno duže, i to isključivo u Egiptu. Ključna osobenost književne poetike prve generacije egipatskih pisaca ogleda se, prema rečima egipatskog pisca, Nagiba Mahfuza (1911–2006), u oslobađanju „od konzervativnog načina mišljenja“ (Duwwāra, 1996: 349).

U teorijskim i stvaralačkim delima, kao i u najznačajnijim časopisima tog vremena, među kojima su *al-Džarida* (*al-Ġarīda*), *al-Sijasa al-usbuija* (*al-Siyāsa al-usbū'iyya*), *al-Sufur* (*al-Sufūr*) i *al-Fadžr* (*al-Fağr*), pisci prve generacije ostavili su manifest moderne egipatske prozne književnosti i svoja razmišljanja o najpodesnijem jezičkom nivou na kojem bi je trebalo uobličavati. No, iako je njihova zamisao bila da oblikuju prepoznatljivu, uže nacionalnu (egipatsku) umetničku prozu, u jeziku naracije dela koja su pisali uglavnom nisu odstupili od konvencije da se služe standardnim arapskim, dok su u dijalogu posezali za jezičkim nivoom koji je bio u skladu s njihovim shvatanjem realizma. To nas isprva može navesti na pretpostavku da su ovi pisci u dijalogu svojih dela zastupali upotrebu egipatskog dijalekta, pošto je jedna od važnih odlika realizma bila verodostojnost, poistovećena s doslovnim prenošenjem govora, onako kako se on u stvarnosti odvija.

Pa ipak, većina pisaca prve generacije ostali su pri shvatanju da se i dijalozi moraju iskazivati kao i naracija – standardnim arapskim, dok su se drugi povremeno okušavali u upotrebi većeg raspona jezičkih nivoa, bilo bližih standardnom bilo nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuumu. Među potonjima, mesto jezički najraznovrsnijeg i stvaralački najplodnijeg pisca prve generacije pripada Teufiku al-Hakimu, čije se ime prvenstveno vezuje za brojne dramske komade koje je pisao, a posebno za „intelektualne pozorišne drame“ (*al-masrah al-ḍihnī*), namenjene čitanju. Njegove zasluge su nezanemarljive i za razvoj moderne pripovedačke proze na arapskom jeziku, s obzirom na to da je u svega desetak godina, od 1933. do 1944. godine, objavio devet romana, i to u duhu realizma, uz primese romantizma u prvim, i simbolizma u kasnijim romanima.

Književna dela al-Hakima počela su se prevoditi na francuski, engleski i ruski jezik još tridesetih godina XX veka, a u narednim decenijama i na ostale jezike. Tako se pedesetih godina pojavio i prevod romana *Dnevnik suca istražitelja* sa francuskog na srpskohrvatski jezik (prev. Vera Kun, Zagreb: IBI, 1954), kojem je tridesetak godina kasnije pridružen roman *Hakimov magarac* kao direktan prevod sa arapskog na isti jezik (prev. Mirjana Baoui, Kruševac: Bagdala, 1985). Prva teorijska referenca o delovanju al-Hakima kao književnika data je kao predgovor potonjem romanu, koji je napisao Darko Tanasković, naslovivši ga *Pisac i njegov magarac – od ćutanja do koautorstva*. Isti autor je još 1978. godine preveo sa arapskog al-Hakimov komad *Reka ludila* (*Život*, 27, 2, str. 200–208). Od 2008. godine u opticaju je i roman *Vrabac s Istoka*, preveden s arapskog na bosanski jezik (prev. Suad Smailhodžić, Sarajevo: Dobra knjiga).

16 Pored Teufika al-Hakima, među pisce prve generacije ubrajaju se i braća Muhamed i Mahmud Tejmur (Muḥammad i Maḥmūd Taymūr), zatim braća Isa i Šahata Ubejd (ʿIsā i Šahata ʿUbejd), Ahmed Hajrat (Aḥmad Ḥayrat), Mahmud Tahir Lašin (Maḥmūd Tāhir Lāšīn), Muhamed Husein Hejkal (Muḥammad Ḥusayn Haykal), Taha Husein (Tāhā Ḥusayn), Jahja Haki (Yahyā Ḥaqqī) i drugi. Uz pomenute, nekoliko pisaca je vremenski pripadalo prvoj generaciji, s kojom, zbog izrazite panarapske orijentacije, nisu bili kompatibilni, poput Ibrahima al-Mazinija (Ibrāhīm al-Māzinī) i Abasa Mahmuda al-Akada (ʿAbbās Maḥmūd al-ʿAqqād).

2.1. Književno-jezička laboratorija Teufika al-Hakima

Ustaljenu tradiciju upotrebe standardnog arapskog jezika u književnom delu Teufik al-Hakim je uvažio prilikom pisanja većine dramskih komada, bez obzira na temu i jezičku kompetenciju njenih likova, ali i u još nekoliko romana, u kojima je standardni arapski jedino jezičko sredstvo u svim ravnima pripovedanja. No za razliku od dramskih komada,¹⁷ u romanima je приметна izvesna zakonitost u odabiru standardnog arapskog kao sredstva književnog izraza. To su, obično, romani u kojima se radnja odvija u nearapskom okruženju, što je slučaj s *ʿUṣfūr min al-Šarq* (*Vrabac s Istoka*, 1938) i *Rāqīṣat al-maʿbad* (*Plesačica hrama*, 1939), kao i roman u okviru kojeg se vratio klasičnom vrelu, poput dela *Ašʿab malik al-Ṭafiliyyīn* (*Ašab, kralj Tufejlaca*, 1938). Upotreba SAJ u svim ravnima pripovedanja ne iznenađuje ni u delu *al-Ribāʾ al-muqaddas* (*Sveta veza*, 1944), koje se može svrstati u filozofski roman, kao ni u romanu *al-Qaṣr al-mašhūr* (*Začarani dvorac*, 1936), koji je al-Hakim napisao u koautorstvu s jezičkim puristom Tahom Huseinom (Tāhā Ḥusayn, 1889–1973).

U dijalogizima preostala četiri romana, al-Hakim se, uz SAJ, služio egipatskim dijalektom, ispoljivši u nekima od njih i svojevrsni hakimovski srednji jezik. Tako je egipatski dijalekat izraženo upotrebljen u dijalogizima romana *ʿAwdat al-rūḥ* (*Povratak duha*, 1933), *Yaumiyyāt nāʾib ḡī al-aryāf* (*Dnevnik seoskog istražnog sudije*, 1937) i *al-ʿAwālim* (*Svetovi*, 1939), dok *Ḥimār al-Ḥakīm* (*Hakimov magarac*, 1940) spada u jezički šarenija dela. Naime, književni junak u dijalogizima poslednjeg romana „klizi“ iz jednog jezičkog nivoa u drugi, bez dosledne zakonitosti o smenjivanju nivoa prema stepenu formalnosti, jezičkoj kompetenciji govornika ili temi (npr. al-Ḥakīm, 1990: 20–27). Pored spontane naizmjenične upotrebe standardnog i egipatskog arapskog među sagovornicima, u pojedinim dijalogizima romana *Hakimov magarac* nalazimo i „klackanje“ po sredini arapskog jezičkog kontinuuma (npr. al-Ḥakīm, 1990: 107–108).

Srednji jezik, odnosno hibrid standardnog i nestandardnog (egipatskog) arapskog, nagovešten u romanu *Hakimov magarac*, Teufik al-Hakim je nadalje razvijao služeći se njime u ponekoj realističnoj drami, počevši od komada *al-Šafaqa* (*Pogodba*, 1956). Osobenost datog jezičkog nivoa ogleđa se u pretpostavci da bi se isti tekst mogao čitati u dve i više jezičkih realizacija, što se postiže uvažavanjem fonetskih i morfoloških karakteristika jezičkog nivoa kojem se tokom čitanja prilagođavamo. Al-Hakim je ovaj jezički hibrid, koji naziva i „trećim pokusom“ (taḡriba tālīṭa), opisao u pogovoru *Pogodbe*, ukazavši na dva cilja svog jezičkog eksperimenta: uobličavanje jedinstvenog jezika u pozorišnoj umetnosti na arapskom jeziku, a samim tim i pristupačnost teksta svim društvenim slojevima neke zemlje arapskog govornog područja (al-Ḥakīm, 1988b: 156–157).

Al-Hakim „kroji“ treći jezik uz pomoć različitih sredstava, čineći određene jezičke kompromise. Na fonetskom planu zadržava ortografsku normu SAJ, ali po-

17 Teufik al-Hakim je napisao oko sedamdeset dužih i kraćih dramskih komada, od kojih je svega devet u potpunosti ili većinom na egipatskom dijalektu, iako je za slične teme (u ranijim i kasnijim komadima) razvijao dijaloge na standardnom arapskom. Komadi o kojima je reč napisani su u različitim periodima, a okupljeni u okviru dveju zbirki dramskih komada, šest drama u zbirci *al-Masrah al-munawwaʿ* (*Raznoliki pozorišni komadi*), izdate prvi put 1956. godine, i tri u zbirci *al-Ḥamīr* (*Magarci*), izdate 1975. godine.

drazumeva da će se u izgovoru čitalac ili izvođač prilagoditi duhu odabrane jezičke perspektive, formalne ili neformalne. Tako se, na primer, slovo *ġim* ⟨ġ⟩ u duhu standardnog arapskog izgovara [ġ] kao zvučna postalveolarna afrikata, u duhu egipatskog vernakulara [g] odnosno zvučni velarni ploziv, a može se u izgovoru realizovati i kao zvučni postalveolarni frikativ [ʒ], kako bi to bio slučaj u, na primer, marokanskom ili levantskom arapskom.

U pogledu morfološkog i sintaksičkog uobličavanja, al-Hakim ulaže dosta truda da izbegne obeležja i konstrukcije koje naglašavaju razlike između standardnog i nestandardnog arapskog. Stoga se, na primer, u negaciji glagola služi univerzalnim rečcama *mā* i *lā*, ne uključivši *lam* i *lan* koje bi tekstu dale formalni prizvuk. Isto tako, ne služi se ni nestandardnim nastavakom *-š* za negaciju glagola, uobičajenim za egipatski arapski, kojim bi izvršio izrazitu koinizaciju teksta, povlačeći ga isuviše blizu ka nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma.

Kada je leksički fond u pitanju, al-Hakim poštuje legitimni korpus reči SAJ, ali nastoji da iz njega odabere one reči čija se upotreba preklapa s kolokvijalnim. Tako ćemo, na primer, u *Pogodbi* nailaziti na reči *rāḥ*^a namesto *dahab*^a (otići), *laqiy*^a namesto *waġad*^a (naći), *fulūs* namesto *nuqūd* (novac), *ḥāġa* namesto *šay*^ʿ (nešto) i tome slično.

Kako bismo al-Hakimovu nameru višestruke realizacije u čitanju učinili „vidljivom“, navešćemo odeljak iz izvornog teksta komada *Pogodba*, napisanog arapskim pismom, uz koji će biti date dve moguće verzije jezičkog doživljaja istog teksta, jedna je *čitalačka* i univerzalna na standardnom arapskom, a druga za *izvođenje* i u duhu egipatskog vernakulara:

Transkripcija u duhu standardnog arapskog: ¹⁸	<i>Pogodba</i> (al-Ḥakīm, 1988b: 26):	Transkripcija u duhu egipatskog vernakulara: ¹⁹
Tuhāmī: In šā ^{ʿa} Allāh ^u ʿumruki yaṭūl ^u , wa fulūsuki nudabb-iruhā... lākinna al-arḍ ^u yā sittī, maṭlūbuhā al-sāʿat ^u wa la yumkin ^u [an] tataʿḥḥar ^u , wa isaʿlī al-muʿallim ^u Šannūdat ^u !...	تھامی: إن شاء الله عمرک يطول، وفلوسک نديرها... لكن الأرض يا ستي، مطلوبها الساعة ولا يمكن تتأخر، واسأل المعلم شنودة!...	T ^h hāmī: In-šā Allāh ʿumrek y ^ʿ ṭūl, w-flūsək ndabbarhā... lākin el-arḍ yā sittī, maṭlūb-hā is-sāʿa w-la yumkin ti-taʿḥḥar, w-ʿsaʿlī al-mʿallim Šnūda!...

18 Latinična transkripcija na standardnom arapskom podrazumeva prenošenje teksta prema DMG sistemu, uz obeležavanje svih konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka (xa/ i/ u/ an/ in/ un). Za transkripcijske simbole DMG sistema v. Janković, 1987: 53–54.

19 Interpretacija teksta na egipatskom vernakularu data je prema čitanju izvornog govornika Iman El-Habaši, višeg lektora na Katedri za orijentalistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Transkripcijski simboli standardnog arapskog jezika dopunjeni su simbolima za fonetsku realizaciju pojedinih arapskih glasova, neophodnih za prenos teksta na nestandardnom arapskom varijetetu, u ovom slučaju na egipatskom vernakularu. Shodno tome da se za ove osobene fonetske realizacije arapskih glasova u nestandardnoj varijanti ne koristi ujednačen sistem transkripcije, izabrali smo dodatne simbole da njima, što verodostojnije, predstavimo različite izgovorne varijante (v. fusnotu 21). Takođe smo u transkripciji egipatskog vernakulara upotrebili umanjene simbole (x), i to u slučaju redukovanih vokala u izgovoru. Više o odlikama egipatskog vernakulara v. Woidich, 2006: 323–333; Naġā, 2008: 116–122.

<p>Al-‘ağūz: Āḥīratī awlā min arḍika... āḥīratī ahamm^{un} min kullī ḥāḡat^{un}!... āḥīratī... qā‘ī-dat^{un} min zamānⁱⁿ uḡahhiz^u li-āḥīratī... taqūm^u anta yā bunayy^a tuḡayyī^{cu} ‘alayy^a āḥīratī wa ḥarḡatī?!...</p> <p>Tuhāmī: Fikruki kulluh^u fi al-mawtⁱ... lākinna fikranā fi ḥayātīnā!... yu‘ḡībuki ḥurmān^a ibniki wa ibni bintiki min naṣībīhi fī al-ard[?]... wa tuḡī^{cu} ‘alayhi al-ṣafaqat^u?... tuḡī^{cu} ‘alayhi al-furṣat^u min bayna ḡamī‘ī al-ahālī?!...</p> <p>Al-‘ağūz: Wa anta yu‘ḡībuk^a yā bunay [an] taqill^a maqām^a sittika fī āḥīrⁱ ayyāmihā wa tuḥrimhā min kafanihā wa dafnatihā, wa tuṣmit^u fīhā al-a‘ādī wa taḡḥak^u ‘alayhā al-kabīr^u wa al-ṣaḡīr^u min ahlī al-baladⁱ?!...</p> <p>Tuhāmī: Al-mayyit^u mā yaḥiss^u bi-ḡaḥkⁱⁿ wa lā bi-ṣamātatⁱⁿ... lākinna al-ḥayy^a yā sittī... al-ḥayy^a!...</p> <p>Al-‘ağūz: In kunt^a anta taḥiss^u hāt fulūsī!...</p>	<p>العجوز: آخرتي أولى من أرضك... آخرتي أهم من كل حاجة!...! آخرتي... قاعدة من زمان أجهز لآخرتي... تقوم انت يا بني تضيع علي آخرتي وخرجتي?!...!</p> <p>تھامی: فکرك کله في الموت.. لكن فکرننا في حياتنا!...! يعجبك حرمان ابنك وابن بنتك من نصيبه في الأرض?...! وتضيع عليه الصنفقة?...! تضيع عليه الفرصة من بين جميع الأهالی?!...!</p> <p>العجوز: وانت يعجبك يا بني تقل مقام ستك في آخر أيامها وتحرمها من كفنها ودفنتها، وتشتت فيها الأعدای وتضحك عليها الكبير والصغير من أهل البلد!...!</p> <p>تھامی: الميت ما يحس بضحك ولا بشماتة...! لكن الحی یا ستی... الحی!...!</p> <p>العجوز: إن كنت أنت تحس هات فلوسی!...</p>	<p>El-‘ağūz: Āḥīritī awlā min arḍak... āḥīritī ahamm min kullī ḥāḡa!... āḥīritī... ‘a‘da²⁰ min zamān agahhez li-āḥīritī... t^um inta ya-bni bunayy^a t^uḡayy^a ‘alayyā āḥīritī wⁱ ḥarḡitī?!...!</p> <p>T^hāmī: Fikrek kullo filmōt... lākin fikrinā f-ḥayāt-nā!... ya‘ḡibek ḥirmān ‘bnek w-^{ibn} bintek min naṣībō fil-ard[?]... wa tḡī^c ‘alē^h iṣ-ṣafaqa?... tḡī^c ‘alē^h el-furṣa min bēn gemī‘-l-ahālī?!...!</p> <p>El-‘ağūz: W-^{nta} ya‘ḡibak ya- bnī tⁱill ma‘ām sittak f-āḥer ayyāmhā wa tihrimhā min kafanā wa dafnatihā, wa tšmit fīhā el-a‘ādī w-ḡaḡḥak ‘alēhā el-k‘bīr^u waṣ-ṣuḡayyīar min ahlī-l-baladⁱ?!...!</p> <p>T^hāmī: El-mayyit ma yihiss b-ḡiḥk wa la b-ṣamāta... lākin el-ḥayy ya sittī... el-ḥayy!...</p> <p>El-‘ağūz: In kunt inta ṡess hāt flūsī!...</p>
---	---	---

U jednom od kasnijih dramskih komada, napisanom u duhu teatra apsurda, *al-Ṭa‘ām li-kull fam* (*Hrana za sve*, 1963), al-Hakim obnavlja težnju da koinizira standardni arapski, uveren da se uz pomoć takvog hibrida – trećeg jezika – proširuje dostupnost književnog dela. Potporu za to nalazi u utisku da nepismenost u društvu jenjava, i da je obrazovanje omogućilo zbližavanje različitih društvenih slojeva i u pogledu jezičkih kompetencija (al-Ḥakīm, 1988c: 185).

U tekstu drame *Hrana za sve*, al-Hakim se pridržava jezičkih načela kojima se rukovodio kada je pisao *Pogodbu*. Pored mogućnosti fonetskog prilagođavanja izabranoj jezičkoj realizaciji, retko vidljivoj i u samoj grafiji,²¹ u okvirnom delu drame *Hrana za sve* autor se služi i ostalim, ranije navedenim sredstvima jezičke hibri-

20 Fonetska realizacija bezvučnog uvularnog ploziva (ʕ) u pojedinim nestandardnim arapskim varijetetima jednaka je glotalnom plozivu, hamzi (ء), koje se u transkripciji obeležava simbolom «ʔ». Shodno tome da se čak i u tom slučaju grafija q zadržava u izvorno pisanim tekstovima, u tekstu je obeleženo simbolom «q» namesto «ʔ», kako ne bi došlo do mešanja transkripcijskog simbola za hamze i identične fonetske realizacije glasa [q] u pojedinim NAV.

21 Među izuzecima se može navesti alternacija interdentalnog frikativa [t] sa dentalnim eksplozivom [t], na primer *tānī* namesto *tānīn* (al-Ḥakīm, 1988c: 128), zatim supstitucija glotalnog ploziva, hamze [ʔ], glasom [y], što je u datom tekstu vidljivo i u samoj grafiji kod participa aktivnog šupljeg glagola, na primer *ḡāyiz* namesto *ḡāʔiz* (al-Ḥakīm, 1988c: 156), dok je nestabilnost hamze u kolokvijalnom jeziku vidljiva u grafiji kroz njegovu eliminaciju na kraju reči, pa se tako, na primer, pojavljuje *ḡadāō* namesto *ḡadāʔ* (al-Ḥakīm, 1988c: 171).

dizacije. To je najosetnije u izboru zajedničkih reči SAJ i NAV, kao što je upotreba *ħall^a* namesto *tarak^a* (ostaviti), *qām^a* namesto *nahađ^a* (ustati), *qa‘ad^a* namesto *ğalas^a* (sesti), *rāħ^a* namesto *dahab^a* (otići), *ħāğ^a* namesto *šay^y* (nešto) itd. Koinizacija standardnog postignuta je i umetanjem fraza karakterističnih za kolokvijalni, kao što su to *w^a-ħ^ayāt ‘aynēk* (tako ti očiju), *‘alā al-‘īn wa al-rās* (dosl. na oku i glavi, odnosno „vrlo rado“), *‘alā kifak* (kako god želiš), *wa lā yihimmak* (ništa ne brini) itd.

U gramatičkom smislu, utisak izražavanja u duhu kolokvijalnog ostavlja rečca *mā* namesto *lā* za negaciju imperfekta, iako je takva konstrukcija bila „legitimna“ i u klasičnoj varijanti standardnog arapskog. Ipak treba istaći da, za razliku od *Pogodbe*, dijalozi drame *Hrana za sve* nisu lišeni rečca za negaciju *lam* i *lan* koje tekstu daju formalni prizvuk. Uz to, *mā* je ponekad upotrebljena i kao zamena za pomoćni glagol *laysa* u negaciji imenskih rečenica, pa se u tekstu može naići na iskaz *mā anā ‘ārīfa* namesto *last^a ‘arifat^{am}*, u značenju „ne znam“ (al-Ḥakīm, 1988c: 62; sl. 154), uz napomenu da je takva konstrukcija legitimna i u standardnom, ali je danas uobičajenija u kolokvijalnom jeziku. Među sintaksičkim odstupanjima, iako retko, prisutno je izostavljanje veznika *an* u izričnoj rečenici, kako je to u slučaju konstrukcije *ismahū lī ø aṭla‘* namesto *ismahū lī an aṭla‘^a* u značenju „dozvolite da izađem“ (al-Ḥakīm, 1988c: 177).

Sve navedene osobenosti i primeri odnose se, kako je rečeno, na okvirni (uramljeni) deo drame, ne i na umetnutu, unutrašnju dramu čiji se dijalozi odvijaju, uz neznatne izuzetke, na standardnom arapskom.

Tri godine kasnije, u komadu *al-Warīa* (Nevolja, 1966), al-Hakim produbljuje svoj eksperiment i iznova obrazlaže treći jezik u nešto dužem pogovoru, naslovljenom *Luğat al-masraḥiyya* (Jezik pozorišnog komada). Slično ostalim piscima prve generacije, al-Hakim naglašava u više navrata da nestandardni i standardni arapski nisu dva različita jezika, i da je prvi sadržan u drugom (al-Ḥakīm, 1988d: 176–177, 179–180). Kombinovanje ovih jezičkih nivoa smatra legitimnim i prekopotrebnim zadatkom u službi razvijanja jedinstvenog arapskog jezika, a taj bi zadatak, veli on, prvenstveno trebalo da obavljaju pisci, koji će kroz književni dijalog, pripovedni ili dramski, odagnati jaz između udaljenih jezičkih polova (al-Ḥakīm, 1988c: 181). Sledstveno tome, za treći jezički pokus upotrebljava još i nazive *luğat al-tahāṭub al-muwahḥada* (jedinstven jezik ophođenja) i *al-‘amiya al-fuṣḥā* (pravilni kolokvijalni) (al-Ḥakīm, 1988d: 183).

U jezik samog komada *Nevolja* unete su znatne promene, i to uz veće uvažavanje osobenosti NAV. Tačnije, al-Hakimov treći jezik više nije onaj isti kao u komadu *Pogodba*, u kojem je njegova veza sa standardnim arapskim prisnija, već je za nekoliko nivoa bliži nestandardnom polu arapskog jezičkog kontinuuma. To je vidljivo u upotrebi pojedinih reči i konstrukcija koje autor u pogovoru navodi i pravda kao skraćene oblike standardnog jezika, navodeći kao primere reči *illī* namesto svih odnosnih zamenica (*al-ladī*, *al-latī* itd.),²² *aywa* namesto *ay wa Allāh* (da, Boga mi), zatim *biddī* namesto *bi-waddī* (hoću) itd.

22 Reč *illī* pojavila se i u komadu *Hrana za sve*, ali svega jedanput (v. al-Ḥakīm, 1988c: 93).

Poređenje jezičkog ustrojstva dvaju pomenutih komada pokazuje u kojoj meri je al-Hakimov treći pokus nestabilan pojam, koliko varira u stepenu koinizacije standardnog jezika, zbog čega ga je, u njegovom slučaju, nemoguće precizno definisati. Svaki od datih književnih tekstova samo je jedna od mogućih realizacija hibrida polova arapskog jezičkog kontinuuma, za koju se samo uopšteno može reći da u određenom stepenu teži umekšavanju „okamenjenog“ standardnog arapskog, ali i „uglađivanju“ kolokvijalnog. Opisanu jezičku varijabilnost ilustruje sledeće poređenje odlomaka iz *Pogodbe* i *Nevolje*, u kojima se u podvučenim delovima teksta očitava koinizacija standardnog arapskog:

Pogodba (al-Ḥakīm, 1988b: 27):

تَمَامِي: فلوسك موجودة... ردها لها يا "معلم
شئونة!"... تحت أمرك... ادفنها كما كانت في قعر
الصدوق الأحمر!... لكن يكون في معلومك أن
الأرض ضاعت على... ويمكن نكون السبب، أنا
وأنت في ضياع الصفقة كلها على أهل البلد...
تكلمو يا أهل البلد... قولوا لها!...
الجميع: سلفيه الفلوس يا خاله!...
العجوز: أسلفه؟!... أتم مجانين؟!...
سعداوى: الكفن ما له جيوب يا خاله... الكفن ما
له جيوب!... الميت ما يحمل معه حاجة... الميت ما
يحمل نفسه... اتركي خرجتك لغيرك وربك يدبرها...
العجوز: فلوسي مرصودة لآخرتي... والله ما تروح
فلوسي إلا لآخرتي...
عوضين: (ينفخ زبد الصابون من فمه) كلامك فارغ
يا ولية!..

Nevolja (al-Ḥakīm, 1988d: 20):

راغب: [...] يعنى انت بالعربي يلزمك مجرم تدرسه قبل
الجريمة وبعدها... انتهينا... اترك لى أنا الموضوع!...
يحيى: أترك لك انت!...
راغب: طبعاً... دا موضوع يهمنى قد ما يهملك... الجزء
الثالث لو نشرنا فيه كل دراستك دى، أستفيد أنا
وأنت... وساعتها لو حضر الزبون إياه أقدر احط
الكتاب في عينه، واقول له إن الأستاذ المؤلف درس كل
شئ بنفسه... إيه رأيك؟!...
يحيى: فعلاً... شئ عظيم... لكن... درست إيه
بنفسى؟!... حدد لى الموضوع من فضلك؟!... تقصد إيه
بالضبط؟!...
راغب: وانا اقصد حاجة؟!... انت اللي قلت...
يحيى: قلت إيه؟!...
راغب: قلت المجرم والمعمل والمكروب... وحاجات
كدا...
كدا...
كدا...

Mogućnost višestrukog čitanja pisanog teksta, što je slučaj s predstavljanim komadima al-Hakima, nije novina u arapskoj književnosti. Sličan potencijal prisutan je u znatno starijim, klasičnim tekstovima, o čemu svedoče pojedini dijaloški pasaži zbirke makama *Manāmāt al-Wahrānī* (Vahranijeva snoviđenja) Ruknu al-Dina al-Vahranija (Rukn al-Dīn al-Wahrānī, u. 1179) i memoara Usame Ibn Munkiza (Usāma Ibn Munqid, u. 1188), naslovljenih *Kitāb al-ʿtibār* (Knjiga pouke).

Tendenciju ka srednjem arapskom ispoljili su u književnim dijalozima i neki moderniji pisci, poput pomenutog Ise Ubejda u zbirci priča *Iḥsān Hānim* (Gospođa Ihsan, 1921), a mestimično i al-Hakimov savremenik, Ibrahim al-Mazini (Ibrāhīm al-Māzini, 1889–1949) u romanu *Ibrāhīm al-kātib* (Pisac Ibrahim, 1931) i drami *Ġarizat*

al-marʿa aw hukm al-tāʿa (Ženski instinkt ili zakoni pokornosti, 1931). Predočeno jezičko usmerenje odnosi se i na dijaloge pojedinih priča potonjeg autora, odnosno u zbirka-ma *Huyūt al-ʿankabūt* (Paukove niti, 1935), *Fī tarīq* (Na putu, 1937) i *ʿA al-māšī* (Usput, 1944). Ipak, svesno kreiranje arapskog esperanta, teorijsko obrazloženje i direktna primena u delu čine al-Hakimov poduhvat prepoznatljivim i autentičnim činom u arapskoj književnosti. Njime je napokon praktično stavljena na test teorija zbližavanja suprotnih polova arapskog jezika, pa makar i samo u pisanoj verziji, s obzirom na to da se u izvođenju komada podrazumeva upotreba kolokvijalnog jezika.

Međutim, arapski književni kritičari nisu pokazali oduševljenje za al-Hakimov treći pokus, pa su neki od njih, kao, na primer, Hilal, pronalazili u njemu više štete nego koristi (Hilāl, 2003: 623). Doduše, treći jezik je i za samog al-Hakima bio eksperiment, a ne i konačno rešenje pitanja jezika u književnosti, što pokazuju drame koje je napisao između triju pomenutih komada, ali i docnije, od kraja šezdesetih godina XX veka. U tim komadima nema gramatičkog i leksičkog kalkulisanja iz reda u red, jezičkih „pogodbi“ i kompromisa u „nevolji“, već se al-Hakim nepomućeno služi samo standardnim i/ili egipatskim arapskim.

Štaviše, al-Hakim je u jednom od poslednjih komada pokazao drugačiju teorij-sku podlogu u pogledu jezika u književnosti. Radi se o dramskom tekstu pod nazivom *al-Ḥimār yuʿallif* (Magarac stvara, 1970), u kojem omiljeni al-Hakimov junak – magarac – nameće drugom junaku – piscu – svoju stvaralačku volju, diktirajući mu jedan humoristički komad.²³ No, pre razrade sadržaja „komada u komadu“, magarac i pisac razgovaraju o odabiru odgovarajućeg jezičkog nivoa u književnom stvaranju na sledeći način (al-Ḥakīm, 1988a: 54–55):

المؤلف: عندك موضوع ترفيهي؟!

الحمار: موجود... أكتب... لا أعرف بعد تبدأ المسرحية ولا كيف تنتهي!.. ربما أعرف قليلاً كيف تبدأ... إني أتصور مثلاً مكتب رجل مليونير... رجل أعمال... مقال مثلاً... عنده طائفة من الموظفين والموظفات... إنه هو أيضاً مثلك يريد الترفيه لا عن نفسه فقط... ولكن عن... سنعرف ذلك فيما بعد... العجيب في الأمر أن ألف من موظفيه وموظفاته فرقة غنائية راقصة أسمائها فرقة البلابل الذهبية... كتبت؟!

المؤلف: أكتب ماذا؟

الحمار: هذا المنظر الذي قلته لك الآن... وسأملی الحوار حالاً.. على فكرة.. الحوار يكون بالفصحى المبسطة على طريقتك أو بالعامية؟ ..أظن العامية هنا أنسب ما دام الغرض الترفيه والنهريج!..

المؤلف: عليك أنت اختيار الأنسب.

الحمار: فلنكن العامية لأشخاص المسرحية، حتى لا يختلط حديثهم المهزأً بحديثنا نحن المهذب.. أقصد أنا وأنت!..

U podvučenim delovima dijaloga, koji se odvija na standardnom arapskom, magarac se nakon dileme o upotrebi „uprošćenog standardnog“ na piščev način, čime aludira na treći jezik, ili kolokvijalnog, odlučuje za potonju varijantu kao prikladniju, pošto je namena komada koju osmišljava „uveseljavanje i šala“. Magarčev sud o

²³ *Magarac stvara* je, uz ostala tri kraća komada, objavljen u već pomenutoj zbirci drama *al-Ḥamīr* (Magarci, 1975).

podesnosti standardnog ili nestandardnog arapskog u jeziku književnog dela kao da nas vraća milenijum i više unazad, sve do abasidskog erudite Abu Osmana Amra Ibn Bahra (Abū ʿUṭmān ʿAmr Ibn Baḥr, u. 868), poznatijeg po nadimku Buljooki – al-Džahiz (al-Ġāḥiẓ), koji je o datoj jezičkoj dilemi govorio uzimajući u obzir žanr i jezičku kompetenciju likova u priči.

Naime, al-Džahiz se u dva navrata, u *Kitāb al-ḥayawān* (*Knjiga o životinjama*) i *Kitāb al-bayān wa al-tabyīn* (*Knjiga o elokvenciji i izlaganju*) osvrnuo na usklađivanje jezika pripovedanja s izvornim oblikom priče ili anegdote. U tim redovima, al-Džahiz je preporučio da se anegdota koju pripovedaju beduini, odnosno čistokrvni Arapi (aʿrāb), prenosi uz poštovanje svih konjugacijsko-deklinacijskih nastavaka, jer bi, u suprotnom, jezičke nepravilnosti štetile autentičnosti priče (al-Ġāḥiẓ, 1965: 282; al-Ġāḥiẓ, 2008: 145–146). Isto tako, smatra da anegdotu nastalu u narodu treba prepričavati uz očuvanje njenog neformalnog jezičkog kolorita, kako ne bi izgubila izvorni štimung koji nam pričinjava zadovoljstvo (al-Ġāḥiẓ, 1965: 282; al-Ġāḥiẓ, 2008: 146).

Skladno al-Džahizovoj postavci jezika u književnosti, okvirni razgovor između magarca i autora u komadu *Magarac stvara* odvija se na standardnom arapskom, pošto su oni iz reda obrazovanih (muḥadḍabūn), dok njihovi junaci, prema magarčevoj preporuci, razvijaju svoj humoristični govor na nestandardnom arapskom. Takvo tematsko diferenciranje uz pomoć jezika može se, primera radi, ilustrovati sledećim dijaloškim odlomkom iz okvirnog i unutrašnjeg komada. Kurzivom ulevo naznačen je govor pisca i magarca koji se odvija na standardnom arapskom, dok se kurzivom udesno izdvaja dijalog komada u komadu na egipatskom vernakularu (al-Ḥakīm, 1988a: 56–57):

المؤلف: هذا الرجل نصف الصعلوك ما دخله هنا؟ .. أهو المليونير؟
 الحمار: أهذا شكل مليونير؟! .. اصبر يا أخي... وانتظر حواراه وأنت تعرف... ها هو يتكلم:
 الصعلوك: موهنا مش مكتب المليونير؟
 السكرتيرة: وحضرتك مين؟
 الصعلوك: أنا اللي قالوا لي ادخل هنا.
 السكرتيرة: رُوح هناك.
 الصعلوك: أنا جاي من هناك.

Zbirka drama *al-Ḥamīr* (*Magarci*, 1975), među kojima je i komad *Magarac stvara*, drugi po redu od ukupno četiri, poslednje je književno delo al-Hakima. Ona je napisana u duhu teatra apsurdna, i radi se o dramskim karikaturama, inspirisanim krahom egipatskog socijalizma. Prva drama u toj zbirci, *al-Ḥimār yufakkir* (*Magarac razmišlja*, 1969), napisana je na standardnom jeziku, dok su poslednje dve, *Sūq al-ḥamīr* (*Pijaca magaraca*, 1971) i *Ḥiṣḥis al-ḥabbūb* (*Hishis, voljivo magarče*, 1972), u celosti napisane na egipatskom dijalektu. Izuzetak čini drama *Magarac stvara*, sa nazmeničnim standardnim i egipatskim arapskim, zbog čega je i istaknuta u analizi.

Upravo je književnim delom *Magarci* al-Hakim završio stvaralački put, ali ne i spisateljski u širem smislu, s obzirom na to da je u poslednjoj deceniji života objavio

nekoliko knjiga, mahom memoara i analiza društveno-političkog stanja u Egiptu, što je već i ranije činio u nekoliko navrata.

3. Al-Hakimov arapski esperanto danas

Iako al-Hakimov treći pokus nije planski „zarazio“ jezik književnosti u Egiptu a ni šire u arapskom svetu,²⁴ iznalaženje nivoa koji bi upio SAJ i NAV, upotrebljiv na svim nivoima pisanog i usmenog izražavanja, ostala je težnja većine panarapski orijentisanih intelektualaca u drugoj polovini XX veka.

Međutim, istinsko otelotvorenje i upotreba srednjeg arapskog razvijala se poslednjih decenija prevashodno zahvaljujući masovnim medijima. Iako suženog obima i u usmenom izlaganju, srednji arapski je prisutan u dijaloškim sučeljavanjima akademskog i političkog tipa, posebno na društveno-politički orijentisanim televizijskim kanalima i radio stanicama. Danas mnoštvo takvih ilustracija svakodnevno nadolazi iz brojnih emisija sa kanala kao što su al-Džazira (al-Ġazīra), al-Arabija (al-ʿArabiyya), arapski BBC (Bī Bī Sī al-ʿarabī), arapski DW (Dūytšah fīlah al-ʿarabiyya) i slično. Ipak, radi se o spontanom preključivanju (code-switching), dakle u manjoj ili većoj meri koiniziranom standardnom arapskom, u zavisnosti od govorne situacije i stepena formalnosti razgovora, što je takođe slučaj i sa savremenom književnom prozom na arapskom jeziku.

Premda vrlo ograničenog opticaja u samoj arapskoj govornoj zajednici, potencijal srednjeg arapskog inspirisao je istraživanja pojedinih zapadnih arabista, koji su upravo u toj tendenciji pronašli podesan lingvistički most u podučavanju arapskog jezika. Takav realizovani model usvajanja arapskog jezika predstavlja, na primer, kurs Formalnog govornog arapskog (Formal Spoken Arabic – FSA),²⁵ namenjen Americancima koji su se pripremali za rad u arapskom svetu. Kurs su osamdesetih godina XX veka oblikovali i ustalili K. Rajding (K. Ryding) i D. Mehal (D. Mehall) u vašingtonskom Institutu za spoljne poslove (The Foreign Service Institute).

Nakon što su u nastavi oprobali materijal za kurs, Rajding i Mehal su 1990. godine objavili finalnu verziju zajedničkog jezičkog priručnika, naslovljenog *Formal Spoken Arabic: Basic Course*. Tada je srednji arapski uveden i na drugoj godini studija arapskog jezika na Džordžtaun Univerzitetu, premda ne s namerom da zameni kurseve moderne varijante SAJ ili nekog od NAV. Tačnije, formalni govorni arapski činio se kao prihvatljiv jezički prelaz, koji je, prema mišljenju autora, primenljiv u

24 Među retke književne izuzetke u čijim se delima može prepoznati kretanje putem trećeg pokusa al-Hakima, može se navesti roman *al-Ašġār wa al-rīḥ* (*Drveće i vetar*, 1971) iračkog pisca Abderezaka al-Mutalabija (ʿAbd al-Razzāq al-Muṭṭalabī, r. 1943). Pomenuto delo je al-Mutalabi pokušao da napiše s potencijalom dvojakog čitanja, dakle u duhu standardnog i nestandardnog (iračkog) arapskog. Da bi postigao svoj cilj, ovaj pisac je, kao i al-Hakim, birao reči i jezičke konstrukcije koje su se često upotrebljavale u svakodnevnoj komunikaciji, a da nisu bile apsolutno nepravilne iz perspektive standardnog jezika (v. Kāzim, 2008: 52–53).

25 Zapadni arabisti vrlo različito tumače FSA, upotrebljavajući uz dati termin i sijaset drugih, kao što su: *Educated Spoken Arabic* (ESA), odnosno *Educated Arabic* (EA), zatim *Colloquial Fusha*, *urban cultivated Arabic*, *middle Arabic*, *pan-Arabic*, *Standard Spoken Arabic*, *inter-Arabic coine*, *the koineized colloquial*, *inter-regional standard*, *supra-dialectal L*, *inter-Arabic*, *the inter-Arabic koine*, *the elevated colloquial*, *the international koine* i *prestigious oral Arabic* (Ryding, 2006: 668).

razliĉitim formalnim i neformalnim situacijama u Mašriku.²⁶ U tom smislu, autori priručnika tvrde sledeće:

Experience has shown that the most practical language to teach foreign affairs personnel going to the Arab East (excluding Egypt, the Sudan, and North Africa) is a standardized variant of spoken Arabic, colloquial enough not to sound pedantic and flexible enough to be of use throughout the Arab East.

The language described and taught in this text is not a spoken dialect of a specific Arab region. Within the continuum of spoken Arabic variants, registers, and styles it is an intermediate language which embodies characteristics of interdialectal communication, as well as aspects of the standard literary language, and which has proven extremely useful to Foreign Service Officers assigned to various posts in the Arab world. (Ryding/Mehall, 2005: xxvi)

U tekstovima vežbi primenjeni su slični fonološki, morfološki, sintaksiĉki i leksiĉki kriterijumi na koje je al-Hakim ukazao u predgovoru drame *Nevolja*. Tu se ubraja uvaŹavanje najfrekventnijih izraza iz NAV Mašrika (npr. kamān, bas itd.) i glagola u opticaju (npr. rāḥ^a, šāf^a itd.), zatim davanje prednosti pluralu u sluĉaju duala, posebno kod zamenica i glagola, kao i implementiranje drugih kompromisnih rešenja, karakteristiĉnih za srednji arapski, a o kojima je prethodno bilo reĉi.

Premda je pristup moderan u glotodidaktiĉkom smislu i atraktivan zbog svog aktuelnog sadrŹaja, priručnik *Formal Spoken Arabic* ne spada u primarni oslonac u uĉenju arapskog jezika širom sveta, ĉak ni u sluĉaju kraĉih kurseva, gde bi mogao biti prigodno rešenje. Uobiĉajeniji je naglasak na standardnom ili kolokvijalnom jeziku, ili pak oba naporedo, Źto je razliĉito shodno usmerenju neke obrazovne institucije.

4. Zakljuĉak

Kada uzmemo u obzir ĉitav knjiŹevni opus Teufika al-Hakima, odnosno njegovih devet romana, pet zbirki priĉa i oko sedamdeset dramskih komada, napisanih od dvadesetih do sedamdesetih godina XX veka, jasno je da je ovaj autor neprestano varirao u svom izboru jezika u knjiŹevnosti, stvorivši knjiŹevno-jeziĉku laboratoriju u kojoj je nastojao da isproba, a katkad i sjedini razliĉite nivoe arapskog jeziĉkog kontinuuma. Stoga njegov knjiŹevni legat predstavlja raskošnu i referentnu jeziĉku materiju za ovladavanje arapskim u njegovoj ukupnosti – od polova arapskog jeziĉkog kontinuuma do razliĉitih stupnjeva koiniziranog standardnog i klasiciziranih kolokvijalnih varijeteta, pri ĉemu potonja dva procesa nedre prelaze koji se zbirno mogu nazivati *srednjim* ili *trećim* varijantama arapskog jezika.

26 Više o razvoju, primeni i ustrojstvu kursa Formalnog govornog arapskog v. uvodno izlaganje u pomenutom priručniku (Ryding/Mehall, 2005: xvii–xxxiii).

Ipak, kako se pokazalo unutar i van književne sfere, uverenje da bi neki deo arapskog jezičkog kontinuuma, u ovom slučaju srednji arapski, mogao biti jedinstveno jezičko sredstvo u pisanom i usmenom izražavanju, i uopšteno insistiranje da jedna govorna ili pisana situacija može imati samo jedan pravi jezički nivo, sasvim je pogrešan pristup. Štaviše, srednji arapski nije nadređeno univerzalno jezičko sredstvo među Arapima, njihova *lingua franca* ili *arapski esperanto*, čak ni u slučaju akademskih i političkih diskusija među Arapima. Kako pokazuju neka istraživanja,²⁷ neformalna međuarapska komunikacija je jezički raznovrsna, ali primarno oslonjena na neki od NAV, imajući u vidu procenu jezičke kompetencije sagovornika kojem se prilagođavaju ili mu pak nameću svoje govorne navike. Srednje rešenje, ukoliko su na njega prinuđeni, može doći i kao hibrid samih NAV, sasvim retko kao posezanje za standardnim arapskim u njihovom sklopu, a gotovo nikad samostalno. U pismenom diskursu redosled je obrnut, i danas je SAJ, kao što je oduvek i bio, najdominantnije sredstvo izražavanja.

Izostanak konačnog i primenljivog univerzalnog „trećeg“ rešenja za jezičku diskrepancu, u smislu pomirenja razlika između formalnog (zvaničnog) jezika i jezika stvarnosti, ne treba posmatrati kao nesposobnost lingvистa ili pak književnika arapskog izraza da do takvog rešenja dođu po već oprobanim modelima jezičkih reformi. Očuvanje ukupnog nasleđa na arapskom jeziku, klasičnog i modernog, kao i strepnja zbog njegovog otuđenja, decenijama sprečava priznavanje realne jezičke prakse u okviru ustava arapskih država. S druge strane, međusobna konkurentnost NAV, čak i u okviru jedne države, takođe odlaže povlačenje radikalnijih poteza u pogledu njihove standardizacije, premda su u pojedinim zemljama rasprave na datu temu vrlo aktuelne, posebno u Maroku.

U međuvremenu, kako je to pokazalo književno delovanje al-Hakima, arapski jezik se mora usvajati u svoj njegovoj slojevitosti, uz uvažavanje jezičke kompetencije sagovornika i tipa govorne situacije u kojoj se pisani ili usmeni diskurs razvija. Između ostalog, to podrazumeva i poznavanje i prihvatanje procesa jezičke klasičizacije kolokvijalnog i koinizacije standardnog arapskog, uz pomoć kojih se spontano ili pak namerno oblikuje varijanta „arapskog esperanta“.

Literatura

- Aḥmad, M. F. (1982). Luġat al-ḥiwār al-riwāʿī. *Fuṣūl*, 2(2), 83–90.
- Badawī, S. M. (1973). *Mustawayāt al-ʿarabiyya al-muʿāšira fī Miṣr*. Al-Qāhira: Dār al-Maʿārif.
- Blau, J. (1981). *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic: A Study of the Origins of Middle Arabic*. Jerusalem: Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East.

27 Slikovit primer predstavlja istraživanje koje je sprovedla R. Sulejman (R. Soliman), pod naslovom *Arabic Cross-dialectal Conversations with Implications for the Teaching of Arabic as a Second Language* (2014). Ispitujući faktore koji utiču na intenzivno preključivanje i međusobno razumevanje, Sulejman posebno ističe „familijarnost“, odnosno upoznatost sa NAV i svest o razlikama među njima, zatim pol i temu razgovora, odnosno kontekstualno zaključivanje, i to znatno više nego obrazovanje i starosnu dob sagovornika (Soliman, 2014: 105–107).

- Duwwāra, F. (1996). *‘Ašarat udabā’ yataḥaddatūn*. Al-Qāhira: Al-Hay’a al-miṣriyya al-‘amma lil-kitāb.
- Fishman, J. A. (1978). *Sociologija jezika: interdisciplinarni društvenonaučni pristup jeziku u društvu*. Sarajevo: IGKRO „Svjetlost“ – OOUR Zavod za udžbenike.
- Furayḥa, A. (1955). *Naḥwa al-‘arabiyya al-muyassara*. Bayrūt: Dār al-Ṭaqāfa.
- Ġāḥiẓ (al-), A. (1965). *Kitāb al-ḥayawān* (al-ġuz’ al-awwal). Al-Qāhira: Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī.
- Ġāḥiẓ (al-), A. (2008). *Al-Bayān wa al-tabyīn* (al-ġuz’ al-awwal). Al-Qāhira: Maktabat al-Ḥānġī.
- Gharaibeh Simonović, M. (2016). *Jezik dijaloga u arapskom romanu* (neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu.
- Grand’Henry, J. (2006). Christian Middle Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 383–387). Leiden: Brill.
- Hilāl, M. Ġ. (2003). *Al-Naqd al-adabī al-ḥadīṭ*. Al-Qāhira: Naḥdat Miṣr.
- Hopkins, S. (1984). *Studies in the Grammar of Early Arabic*. Oxford: Oxford University Press.
- Ibrāhīm, M. (1980). *Naš’at al-qīṣṣa al-qaṣīra fī Miṣr min ḥilāl muḥāwalāt ‘Isā ‘Ubayd wa Ṣaḥḥāta ‘Ubayd*. Baġdād: Dār al-Šu’ūn al-ṭaqāfiyya al-‘amma.
- Janković, S. (1987). *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kāzim, N. ‘A. (2008). *Muškilat al-ḥiwār fī al-riwāya al-‘arabiyya*. Irbid: ‘Ālam al-kutub al-ḥadīṭ.
- Ryding, K. C. (1991). Proficiency Despite Diglossia: A New Approach for Arabic. *The Modern Language Journal*, 75(2), 212–218.
- Ryding, K. C. (2006). Educated Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 666–671). Irbid: Brill.
- Ryding, K. C., Mehall, D. J. (2005). *Formal Spoken Arabic: Basic Course with MP3 Files*. Washington: Georgetown University Press.
- Parkinson, D. B. (1996). Variability in Standard Arabic Grammar Skills. In A. Elgibali (Ed.), *Understanding Arabic: Essays in Contemporary Arabic Linguistics in Honor of El-Said Badawi* (pp. 91–102). Cairo: The American University in Cairo Press.
- Sa’īd, ‘A. M. (1997). *Al-Lisān al-‘arabī: al-huwiyya - al-azma - al-maḥraġ*. Al-Qāhira: Dār al-Našr lil-ġāmi‘āt.
- Soliman, R. K. (2014). *Arabic Cross-dialectal Conversations with Implications for the Teaching of Arabic as a Second Language* (unpublished doctoral dissertation). University of Leeds.
- Šārūnī (al-), Y. (2007). *Luġat al-ḥiwār bayna al-‘ammiyya wa al-fuṣḥā fī ḥarakāt al-ta’līf wa al-naqd fī adabīnā al-ḥadīṭ*. Al-Qāhira: al-Hay’a al-miṣriyya al-‘ama lil-kitāb.
- Wagner, E. (2010). *Linguistic Variety of Judeo-Arabic in Letters from the Cairo Genizah*. Leiden: Brill.
- Woidich, M. (2006). Cairo Arabic. In K. Versteegh et al. (Eds.), *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, vol.1, A-Ed (pp. 323–333). Leiden: Brill.

Izvori

- Ḥakīm (al-), T. (1988a). *Al-Ḥamīr*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988b). *Al-Šafaqa*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988c). *Al-Ṭa‘ām li-kull fam*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1988d). *Al-Warṭa*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.
- Ḥakīm (al-), T. (1990). *Ḥimār al-Ḥakīm*. Al-Qāhira: Maktabat Miṣr.

Meysun A. Gharaibeh Simonović

Summary

SEARCH FOR ARABIC ESPERANTO IN THE LITERARY-LINGUISTIC LABORATORY OF TAWFIK AL-HAKIM

The disparity between the two poles of the Arabic language continuum and their remoteness have become one of the “favourite” examples of language stratification. Although this is a typical feature of the majority of widely spoken languages, it is one of the most debatable glotopolitical issues in the Arabic speech community. What lies at the root of it is the fact that in the Arabic-speaking area, vernacular (non-standard) varieties of Arabic are the dominant means of oral expression, although stigmatised as broken and depleted strains of the standard Arabic language. The latter is perceived as “the language of the Quran” and it is predominantly the only official language in Arabic-speaking countries. The quest for an intermediate solution in the form of hybridisation of the Arabic language continuum has absorbed intellectuals across the Arabic world striving to join the linguistic ideal and the actual spoken language. The person standing out from the crowd in pursuit of the intermediate or “the third language” is Egyptian writer Tawfik al-Hakim (1898–1987). His dedication to this pursuit, reflected in his theoretical and literary legacy, is the focal point of this paper. Al-Hakim’s third-language manifesto and its literary epitome clearly show in some of his plays, such as *The Deal* (1956), *The Food for Every Mouth* (1963), and *Incrimination* (1966). The analysis of these plays aims at further elaboration of the issue in both literary and other spheres, in the Arab world and beyond.

Key words:

Arabic language continuum, standard Arabic, non-standard varieties of Arabic, Egyptian vernacular, classicism, koineization, Tawfik al-Hakim, literary language

<https://doi.org/10.18485/analif.2021.33.2.4>
811.131.1'367.335

O nestalnim vrstama zavisnih rečenica u gramatikama italijanskog jezika

Marija M. Mitrović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Katedra za italijanistiku

Ključne reči:

zavisne rečenice
subordinacija
italijanski jezik

Apstrakt

Italijanske gramatike pokazuju značajan stepen neujednačenosti kada su u pitanju teorijski model (tradicionalni, generativni i dependencijalni) i kriterijum za klasifikaciju zavisnih rečenica (formalni ili logički). Međutim, neujednačenost se primećuje i kada su u pitanju broj i vrste zavisnih rečenica, zbog čega se može govoriti o rečenicama koje oduvek čine obavezan deo klasifikacija i rečenicama čije je mesto u klasifikacijama nestalno. Cilj našeg rada jeste da prikazemo razvoj i zastupljenost nestalnih vrsta zavisnih rečenica u gramatikama italijanskog jezika u periodu od *Sintassi dell'uso moderno* (1881) Rafaela Fornaciarija (Raffaello Fornaciari) do prvih decenija 21. veka. Pod nestalnim vrstama zavisnih rečenica podrazumevamo rečenice koje ne čine obavezan deo klasifikacija kod italijanskih gramatičara kao što su izrične, dubitativne, limitativne, količinske, zaključne, instrumentalne, imperativne, dodatne, suprotne, predikativne, poredbeno-uslovne, mesne, isključne i isključujuće. Takođe, prateći hronološku analizu, ispitaćemo razloge koji su doveli do toga da se određene nestalne vrste rečenica izgube iz klasifikacija (izrične, mesne), a da se, suprotno tome, neke druge vrste pojave, najpre sporadično, da bi do današnjih dana učvrstile svoje mesto u klasifikacijama. U radu će biti primenjen dijahronijski i sinhronijski pristup, a glavni metod istraživanja će biti analiza sadržaja. Rezultati istraživanja će pokazati da su starije klasifikacije bile siromašnije, kako funkcionalno tako i semantički, kao i razloge koji su doveli do izdvajanja novih vrsta. (primљeno: 14. марта 2021; прихваћено: 14. августа 2021)

1. Uvod

Analiza gramatika italijanskog jezika pokazuje da su se gramatičari oduvek suočavali sa istim problemima pri klasifikacijama zavisnih rečenica, te da se pitanje klasifikacija rečenica može i dalje smatrati otvorenim ali i, najverovatnije, nerešivim i to iz više razloga. Naime, prema tradiciji, italijanski gramatičari su klasifikovali zavisne rečenice prema tzv. logičkom kriterijumu poistovećujući ih sa delovima proste rečenice (subjekat – subjekatska rečenica, objekat – objekatska rečenica, priloška odredba za vreme – vremenska rečenica, itd.) međutim sama priroda italijanskog jezika nalaže i tzv. formalnu klasifikaciju prema glagolskom načinu predikata zavisne rečenice (zavisne rečenice u indikativu, konjunktivu, infinitivu, gerundijumu ili participu), zbog čega se vrlo često u gramatikama primenjuje dvostruki kriterijum klasifikacije. Od ova dva kriterijuma, italijanski gramatičari su češće pribegavali samo logičkom kriterijumu¹, govoreći, međutim, uvek o pojedinačnim implicitnim rečenicama, dok su se određeni autori, mahom oni moderniji s kraja 20. ili početka 21. veka² koji jeziku pristupaju sa naučne strane (Renzi i dr., 1988; Salvi/Vanelli, 2004; Ferrari/Zampese, 2016), odlučivali za oba kriterijuma, pri čemu je kao glavni, primarni kriterijum istican formalni, dok je logički kriterijum uziman kao sekundarni.

Lingvisti često ističu nedovoljnost jedne klasifikacije odnosno nemogućnost potpunog opisivanja zavisnih rečenica u okviru samo jednog kriterijuma. Tako Serijani u svojoj gramatici, u uvodu poglavlja o zavisnim rečenicama, naglašava da nijedna tipologija nije zadovoljavajuća u potpunosti, te će stoga tokom svog izlaganja posebno tretirati svaku zavisnu rečenicu izbegavajući „nasilnu klasifikaciju“ u okviru opštih kategorija, ali će ipak po potrebi naglašavati njihovu analogiju sa odgovarajućim delom proste rečenice (Serianni, 1989: XIV.34).

S druge strane Herceg (Herczeg, 1959: 261) ističe da je pogrešno viđenje prema kom zavisne rečenice potiču od priloških odredaba, već je veća verovatnoća da su one, putem raznih faza transformacije, nastale od naporednih rečenica. Što se klasifikacija tiče, Herceg zauzima kritički stav prema postojećim klasifikacijama u italijanskim gramatikama u kojima se zavisne rečenice dele na onoliko grupa koliko ima i priloških odredaba. On precizira da se takvom klasifikacijom zanemaruje, na primer, pitanje hipotetičkih rečenica koje ne potiču ni od jedne priloške odredbe. Zbog toga on predlaže dve moguće klasifikacije: formalnu na osnovu veznika i značenjsku na osnovu značenja zavisne rečenice.

Drugo pitanje, pored kriterijuma, kada je reč o klasifikaciji zavisnih rečenica, jeste razlika između primarnih i sekundarnih klasifikacija zavisnih rečenica, kao i pitanje tačnog broja zavisnih rečenica, te da li je uopšte moguće odrediti koliko zavisnih rečenica postoji, na šta ćemo mi i pokušati da odgovorimo u centralnom delu ovog rada. Naime, pod primarnim klasifikacijama zavisnih rečenica podrazumevamo

1 Na primer, Batalja i Pernikone (Bataglia/Pernicone, 1951), Dardano i Trifone (Dardano/Trifone, 1983), Serijani (Serianni, 1988).

2 Ipak, neophodno je ovde pomenuti da je to slučaj i u Miljorinijevoj gramatici (Migliorini, 1941), što predstavlja još jedan u nizu razloga zbog kojih se ova gramatika može posmatrati kao iskorak ka savremenoj lingvistici.

glavnu podelu rečenica u, najčešće, tri velike grupe: dopunske, pridevske, priloške³. Pod sekundarnim klasifikacijama podrazumevamo sve rečenice koje se klasifikuju kao podvrste dopunskih i priloških rečenica (pridevske tj. odnosne se po svojoj prirodi ne mogu deliti na dalje podvrste kao što je to slučaj sa ostale dve grupe).

Analizom gramatika italijanskog jezika primećeno je da su sekundarne klasifikacije vrlo neujednačene, te da je prilično značajan broj zavisnih rečenica koje nisu imale, iz različitih razloga, svoje stalno mesto u klasifikacijama, zbog čega smo ih mi okarakterisali upravo terminom nestalne vrste zavisnih rečenica⁴. Među njima možemo uočiti tri različite grupe: rečenice koje su se vremenom izgubile iz klasifikacija, rečenice koje se najpre pojavljuju sporadično da bi tek kasnije postale stalni deo klasifikacija i rečenice koje se više mogu posmatrati kao doprinos klasifikacijama pojedinačnih autora, a koje zapravo pokazuju da ne postoje stroge definicije niti čvrste granice među zavisnim rečenicama⁵. U okviru prve grupe izdvajamo izrične i mesne rečenice, u okviru druge limitativne, isključne, isključujuće, dodatne i suprotne, dok ćemo u okviru treće prikazati karakteristike tzv. količinskih, zaključnih, instrumentalnih, imperativnih izričnih, predikativnih, poredbeno-uslovnih, dubitativnih i rečenica adekvatnosti.

Korpus na kom je izvršena naša analiza čini 98 gramatika italijanskog jezika koje pripadaju periodu od 1881. do 2016. godine⁶. Korpusom su obuhvaćene kako najpoznatije gramatike italijanskog jezika, čiji autori su najpriznatiji italijanski lingvisti (Renzi i dr., 1988; Serianni, 1988; Dardano/Trifone, 1983; Bataglia/Pernicone, 1951) tako i savremene gramatike zasnovane na novim lingvističkim teorijama (Trifone/Palermo, 2000; Lo Duca/Solarino, 2004; Sabatini i dr., 2011; Ferrari/Zampese, 2016, itd.), ali i brojne školske i opšte gramatike manje poznatih autora.

2. Analiza nestalnih vrsta zavisnih rečenica

Izrične (it. *dichiarative*) i mesne (it. *locative*) rečenice pripadaju zavisnim rečenicama koje su vremenom, iz različitih razloga, izgubile svoje mesto u klasifikacijama italijanskih gramatika te ih savremene gramatike⁷ ne izdvajaju u svojim analizama.

-
- 3 Ova podela je danas uglavnom bipolarna i svodi se na rečenice koje su obavezne (pripadaju nukleusu) i rečenice koje imaju funkciju dodatka (nalaze se izvan nukleusa), dok se relativnim rečenicama daje posebno mesto u okviru gramatika budući da one ne dopunjuju glagol, već se odnose na neki nominalni element.
 - 4 Nasuprot nestalnim vrstama zavisnih rečenica, možemo izdvojiti određeni broj rečenica koje se pojavljuju bez izuzetka u svim poglavljima o subordinaciji, zbog čega mogu biti okarakterisane kao „stalne vrste zavisnih rečenica“: odnosne, uzročne, namerne, vremenske, dopusne, posledične, uslovne, poredbene, načinske, zavisnoupitne, objekatske i subjekatske.
 - 5 Tekavčić (1980: 2) naglašava da bi se čak moglo govoriti o razlici među „običnim“, „poznatim“, „glavnim“ ili, u najgorem slučaju, „pravilnim“ tipovima rečenica i „graničnim“, „mutnim“ ili „spornim“ vrstama pod kojima podrazumeva one koje je teško ili čak nemoguće smestiti u jedan od „pregradaka“ naše tradicionalne gramatičke analize, nasleđene još iz Antike.
 - 6 Za početnu granicu istraživanja uzeto je delo *Sintassi dell'uso moderno* Rafaela Fornačarija (Fornaciari, 1881), tj. prvo delo posvećeno sintaksi, dok je krajnja granica godina kada je objavljena poslednja značajna gramatika italijanskog jezika švajcarskih italijanista A. Ferari i L. Campezea (Ferrari/Zampese, 2016).
 - 7 Pod savremenim gramatikama italijanskog jezika podrazumevamo dela zasnovana na savremenim lingvističkim teorijama (generativnoj i dependencijalnoj gramatici) i razlikujemo ih od tradicionalnih gramatika zasnovanih na principima tradicionalne lingvistike. Više o razlici između tradicionalnih i savremenih gramatika u Andreose 2017 (Andreose, 2017), Vanelli 2012 (Vanelli, 2012) i Kolombo i Grafi 2017 (Colombo/Graffi, 2017).

Naše istraživanje je pokazalo da su izrične rečenice prisutne isključivo u klasifikacijama gramatika tradicionalnog pristupa. Od ukupno 98 analiziranih gramatika, izrične rečenice su prisutne kod trideset i jednog autora, ali je takođe važno istaći da ih razmatraju svi najpriznatiji i najvažniji autori tradicionalne lingvistike (Battaglia/Pernicone, 1951; Dardano/Trifone, 1983; Serianni, 1988; Sensini, 1988, Trifone/Palermo, 2000). Međutim, osim što mesto ovih rečenica u okviru subordinacije nije stalno i što ih mnogi autori izostavljaju iz klasifikacija, izrične rečenice se tumače, definišu i klasifikuju na vrlo različit način, te ćemo zato mi najpre pokušati da prikazemo njihovo mesto, a zatim i različita tumačenja ovih rečenica.

Izdvojili smo četiri načina klasifikacije izričnih rečenica u italijanskim gramatikama:

1. Izrične rečenice kao jedna od tri glavne grupe zavisnih rečenica. U okviru njih su u tom slučaju izdvojene subjektske i objektske rečenice, a vrlo često i zavisnoupitne. Ovaj tip klasifikacije u okviru koje su one, zapravo, izjednačene sa dopunskim rečenicama („dopunska“ i „izrična“ rečenica bi se u ovim delima mogle definisati kao sinonimi) zapazili smo u sedam gramatika (Messori, 1894; Gilardi, 1903; Levi, 1903; Gualtieri, 1907; Scopa, 1920; Piazza, 1928; Calboli/Moroni, 1989).

2. Izrične rečenice kao poseban tip zavisnih rečenica u gramatikama u kojima nema primarnih grupa. U ovom slučaju se izrične rečenice ne smatraju ni podvrstom ni „nadvrstom“ nekog drugog tipa rečenica, već bivaju izdvojene kao posebna, samostalna vrsta u okviru subordinacije. Na ovaj način izrične rečenice su klasifikovane u devet gramatika (Coli/Rossi, 1930; Caioli/Chiari, 1938; Badiali/Facchini, 1962; Dardano/Trifone, 1983; Malvezzi, 1983; Serianni, 1988; Bisazza i dr., 1997; Perini, 2009; Panebianco i dr., 2012).

3. Izrične rečenice kao vrsta dopunskih rečenica. Ovaj način je u potpunoj suprotnosti sa tipom koji smo opisali pod brojem 1. U ovom slučaju izrične rečenice su u klasifikaciji izjednačene sa subjektskim, objektskim i zavisnoupitnim rečenicama i ovako ih posmatraju autori pet gramatika (Devoto, 1941; Sensini, 1988; Trifone/Palermo, 2000; Roncoroni, 2005; Castellaro, 2006).

4. Izrične rečenice kao podvrsta objektskih i subjektskih rečenica. Ovaj način posmatranja izričnih rečenica smo uočili u jednoj gramatici (Paniate, 1955), gde se uvodi izrično značenje objektskih i subjektskih rečenica odnosno objektske i subjektske rečenice koje izražavaju neki sud smatraju se izričnim rečenicama. S druge strane, Gojdanić (Goidanich, 1918) naglašava da se direktne objektske rečenice kao i subjektske rečenice uvedene bezličnim glagolima mogu zvati izričnim.

Postojanje izričnih rečenica u italijanskim gramatikama se tumači na osnovu dva kriterijuma: semantičkog i formalnog. Važno je naglasiti da se nijedna od navedenih klasifikacije ne može poistovetiti u potpunosti sa nekim od ovih kriterijuma budući da se u svakoj od ovih klasifikacija mogu pronaći oba kriterijuma.

Kada je reč o semantičkom kriterijumu, izdvojili bismo starije gramatičare koji su smatrali da ove rečenice razjašnjavaju sadržaj glagola glavne rečenice (Messori, 1894: 85; Gilardi, 1903: 158; Levi, 1903: 42; Gualtieri, 1907: 184) kao i gramatičare koji su smatrali da ove rečenice zavise isključivo od određenih grupa glagola ili određenih izraza (Coli/Rossi, 1930: 262; Badiali/Facchini, 1962: 403).

Kada je reč o formalnom pristupu, određeni autori su smatrali da izrične rečenice zapravo objašnjavaju, najčešće, neku imenicu ili zamenicu iz upravne rečenice odnosno da imaju antecedent, pri čemu su pojedini u tom slučaju govorili i o apozicijskoj funkciji ovih rečenica. Ovakav pristup je prisutan uglavnom kod novijih autora (Caramello/Sarasso, 1959: 401; Ghiselli/Chiari, 1959: 494; Dardano/Trifone, 1983: 298; Malvezzi, 1983: 330; Serianni, 1988: XIV.78; Sensini, 1988: 473; Stoppelli, 1990: 377; Bisazza i dr., 1997: 423; Trifone/Palermo, 2000: 207; Roncoroni, 2005: 228; Patota, 2006: 451; Castellaro, 2006: 528; Perini, 2009: 197; Panebianco i dr., 2012: 242).

Uočili smo i određene „izolovane“ slučajeve u klasifikaciji ili definisanju izričnih rečenica. Na primer, Karamelo i Saraso (Caramello/Sarasso, 1959: 401) uvode tip takozvanih dodatih rečenica u okviru kojih izdvajaju izrične i odnosne rečenice. Kajoli i Kjari (Caioli/Chiari, 1938: 350) zastupaju neku vrstu semantičko-formalnog kriterijuma budući da ih definišu kao rečenice koje objašnjavaju glavnu rečenicu uvedene, međutim, isključivo veznicima *cioè, ossia, infatti* zbog čega su bliske naporednim rečenicama. Devoto (Devoto, 1941: 283) izrične rečenice posmatra prilično drugačije od ostalih autora s obzirom na to da ih pri definisanju povezuje sa određenim rečeničnim dopunama: specifikativnom dopunom subjekta i objekta i poredbenom dopunom. I najzad, Miljorini (Migliorini, 1941: 375), čija je ukupna klasifikacija rečenica znatno drugačija, izdvaja ih u okviru rečenica uvedenih veznikom *che* navodeći pritom primere objekatskih rečenica.

Obrađujući gramatički korpus za ovo istraživanje, došli smo do zaključka da je termin „izrična rečenica“ (it. *proposizione dichiarativa*) duboko ukorenjen u italijanskoj tradicionalnoj gramatici, pretpostavljamo zbog postojanja još u latinskoj gramatici, ali i nedovoljno dobro shvaćen i definisan. Mesto rečenica sa ovim nazivom u klasifikacijama je definisano kako sa semantičkog tako i sa formalnog stanovišta i uvek je bilo blisko dopunskim rečenicama, ali se ne može zaključiti da su se gramatičari usaglasili oko, na primer, terminološkog izjednačavanja dopunskih i izričnih rečenica jer su one zapravo često činile podvrstu dopunskih rečenica ili pak samo jednu od brojnih vrsta zavisnih rečenica koje su ipak bivale bliske objekatskim i subjekatskim rečenicama. Zbog te njihove bliske povezanosti sa dopunskim rečenicama, a i činjenice da nikada nije do kraja i u potpunosti definisano njihovo mesto i značenje, zaključujemo da je termin i pojam izrične rečenice u italijanskoj gramatici nepotreban i suvišan zbog čega ga savremena sintaksa i odbacuje.

Kada je reč o mesnim rečenicama koje su takođe tekovina italijanske tradicionalne lingvistike, njihov razvoj i mesto u klasifikacijama su nešto drugačiji nego što je to slučaj sa izričnim rečenicama. Dok kod izričnih rečenica dolazi do potpunog gubitka termina i pojma, kod mesnih rečenica je zapravo došlo samo do promene kategorije budući da se ustalilo mišljenje prema kome ovakve rečenice treba posmatrati kao odnosne s obzirom na to da subordinatori sa mesnim značenjem (*dove, ove, donde, onde*) mogu imati funkciju odnosnih priloga. Ovi prilozi mogu uvesti prave odnosne rečenice koje se „oslanjaju“ na antecedent u upravnoj rečenici ali mogu uvesti i takozvane slobodne odnosne rečenice to jest odnosne rečenice bez antecedenta:

- (1) "La città dove vivo è Bologna" (Roncoroni, 2005: 231).
- (2) "Sono entrato nella stanza dove era esposto il quadro" (Pompili, 1965: 298).
- (3) "Vado dove vuoi" (Barbieri, 1971: 284).
- (4) "Francesco gioca dove Micheline studia" (Tritto, 1973: 119)⁸.

Rečenice (1) i (2) su prave odnosno rečenice budući da imaju antecedente *la città* i *nella stanza*, dok su rečenice (3) i (4) slobodne odnosno rečenice u okviru kojih postoji mogućnost dodavanja priloga *là* (srp. tamo), te se stoga u tim slučajevima može govoriti o podrazumevanom antecedentu.

Budući da je, kao što smo mogli da vidimo, relativno značenje ovakvih rečenica nesporno, one su postale višak u klasifikacijama zavisnih rečenica dobivši svoje stalno mesto u okviru nepravilnih odnosno rečenica (odnosne rečenice koje imaju određena priloška značenja: mesno, namerno, uzročno, itd.).

S druge strane, limitativne (it. *limitative*), isključne (it. *eccettuative*) i isključujuće (it. *esclusive*) rečenice spadaju u grupu „graničnih“ slučajeva budući da se ove rečenice, ili bar pojedini njihovi subordinatori, mogu proučavati u okviru nekih većih, poznatijih, kategorija.

Isključujuće⁹ rečenice uvode neko „izuzimanje u odnosu na upravnu rečenicu“ (Serianni, XIV.239):

- (5) "Ci siamo trovati d'accordo, senza che ne avessimo parlato prima"¹⁰ (Sabatini i dr., 2011: 397).

Razvojni put ovih rečenica u italijanskim gramatikama možemo vrlo lako pratiti budući da gramatičari, i kada ih nisu izdvajali zasebno, nisu zanemarivali značenje koje one izražavaju kao ni njihove subordinatore. Naime, Fornačari rečenice uvedene vezničkim izrazom *senza che* proučava u okviru načinskih rečenica naglašavajući, međutim, da označava „isključivanje neke okolnosti“ (Fornaciari, 1881: 221). Određeni potonji autori, među kojima i Ferrari i Campeze (Ferrari/Zampese, 2016: 253), kao rečenicu sa modalnim značenjem posmatraju samo infinitivne rečenice uvedene veznikom *senza* (srp. a da ne), navodeći ipak da gotovo uvek imaju isključujuće značenje ili da se mogu nazvati isključujućim rečenicama. Tekavčić (1980: 3) navodi da se rečenice koje uvodi *senza* odnosno *senza che* najčešće ubrajaju u načinske rečenice, ilustrujući njihovu modalnost time što one odgovaraju na pitanje *Come?* (srp. kako?). Međutim, isti autor naglašava da ovakve rečenice Batalja i Pernikone (Bataglia/Pernicone, 1951) nazivaju ekskluzivnim, a ne načinskim.

8 „Grad gde živim je Bolonja“.

„Ušao sam u prostoriju gde je bila izložena slika“.

„Idem gde želiš“.

„Francusko se igra gde Mikelino uči“.

9 Termin „isključujuće rečenice“ preuzet je iz Samardžić 2006, dok se u srpskoj sintaksi za značenje koje nose ovakve rečenice sreće termin „eksceptivno“ (Kovačević, 1998; Đurkin, 2018).

10 „Dogovorili smo se, a da nismo ranije razgovarali o tome“ (svi prevodi rečenica sa italijanskog na srpski jesu prevodi autora rada).

S druge strane, isključne¹¹ rečenice su definisane kao „rečenice koje ograničavaju sadržaj upravne“ (Sabatini i dr., 2011: 397), tj. „uvode neko sužavanje, uslovljavaju u odnosu na upravnu“ (Serianni, XIV.240):

(6) “Tutto posso credere, tranne che Giorgio sia innocente” .

(7) “Partiremo, a meno che non succeda qualcosa” (Sabatini i dr., 2011: 397)¹².

Iako, prema našem mišljenju, ove rečenice ne pokazuju dovoljan stepen modalnosti da bismo ih posmatrali kao načinske rečenice, Fornačari njihove subordinatore *salvo che, eccetto che, tranne che* proučava upravo u poglavlju posvećenom načinskim rečenicama. Naime, za razliku od isključujućih rečenica, diskutabilno je da li isključne rečenice mogu odgovoriti na pitanje *Come?* (srp. kako?):

(8) *Come ci siamo trovati d'accordo? Ci siamo trovati d'accordo senza che avessimo parlato prima.*

(9) **Come partiremo? Partiremo, a meno che non succeda qualcosa.*

(10) **Come posso credere tutto? Tutto posso credere, tranne che Giorgio sia innocente*¹³.

Primeri za isključne rečenice više odgovaraju na pitanje „pod kojim uslovom se nešto može dogoditi?“ tako da se njihovo značenje zapravo približava limitativnom na šta upućuje i definicija Sabatinija i saradnika koja govori o ograničavanju sadržaja upravne rečenice, a tako su ih i posmatrali Pjaca (Piazza, 1928: 75) i Mocati i Saibene (Mozzati/Saibene, 1964: 225).

U prilog nedovoljnoj definisanosti isključujućih i isključnih rečenica govori i činjenica da su nekada proučavane u okviru jedne te iste kategorije (Masetti, 1965: 465; Coli/Rossi, 1930: 268). Iako se u klasifikacijama javljaju već početkom dvadesetog veka, zaključujemo da se njihovo mesto ustaljuje tek u drugoj polovini dvadesetog veka¹⁴.

Takozvane limitativne rečenice, koje se kod nekih autora spominju pod nazivom restriktivne, izdvaja i opisuje trećina autora našeg korpusa¹⁵. Navedeni autori

11 Ovaj tip zavisnih rečenica nije naročito zastupljen u srpskoj sintaksi ali se za opisivanje navedenog značenje može sresti termin „ekskluzivno“ (Kovačević, 1998; Đurkin, 2018). Termin „isključne rečenice“ preuzeli smo iz Samardžić 2006.

12 „Sve mogu da verujem, osim da je Đorđo nevin.“
„Krenućemo, osim ako se ne dogodi nešto.“

13 Kako smo se dogovorili? Dogovorili smo se, a da nismo ranije razgovarali o tome.

*Kako ćemo krenuti? Krenućemo osim ako se ne dogodi nešto.

*Kako sve mogu da verujem? Sve mogu da verujem, osim da je Đorđo nevin.

14 De Titta 1902, Caioli/Chiari 1938, Magni 1946, Pinate 1955, Caramello/Sarasso 1959, Ghiselli/Chiari 1959, Badiali/Facchini 1962, Sivieri 1964, Panozzo 1964, Masetti 1965, Ciliberti 1972, Panozzo/Greco 1982, Dardano/Trifone 1983, Malvezzi 1983, Sabatini 1984, Altieri Biagi 1987, Serianni 1988, Sensini 1988, Calboli/Moroni 1989, Moretti/Consoni 1990, Stoppelli 1990, Moretti 1992, Alberti 1993, Bisazza i dr. 1997, Trifone/Palermo 2000, Lo Duca/Solarino 2004, Roncoroni 2005, Patota 2006, Prandi 2006, Castellaro 2006, Perini 2009, Sabatini i dr. 2011, Panebianco i dr. 2012.

15 Gilardi 1903, Levi 1903, Martina 1917, Scopa 1920, Piazza 1928, Coli/Rossi 1930, Finocchiaro 1935, Magni

pod limitativnim rečenicama podrazumevaju zavisne rečenice koje sužavaju sadržaj upravne rečenice uvedene sledećim vezničkim izrazima *per quello che*, *per quanto*, *quanto a*, *secondo che*, *secondo quanto*. Implicitne rečenice uvedene su predlozima A ili PER iza kojih sledi infinitiv.

- (11) “Secondo quanto mi ha detto, è ancora in vacanza” (Ferrari/Zampese, 2016: 253).
 (12) “Per quello che (o Per quanto) ne dicono gli esperti, le risorse di petrolio si esauriranno” (Sabatini i dr., 2011: 387)¹⁶.

Međutim, autori koji ne uvode limitativne rečenice, vrlo slabo ili uopšte opisuju pomenute subordinatore. Na primer jedino je *per quanto* izdvojen u Renci i dr. (Renzi i dr., 1988: II 803) gde mu se pripisuje koncesivno značenje, dok Prandi (2011: 346–363) govori ujedno i o koncesivnom i limitativnom značenju ovog vezničkog izraza. S druge strane, implicitne rečenice uvedene predlogom PER, Tekavčić i Prandi (1980: 11; 2011: 342) tumače kao finalne.

Suprotne zavisne rečenice (it. *avversative*), koje su prisutne kod polovine autora našeg korpusa¹⁷, specifične su po tome što nose isti naziv kao i vrsta naporednih rečenica uvedenih veznicima *a* i *ali*, kojima su i bliske u logičko-značenjskom smislu. Međutim, formalno gledano one su bliske zavisnim vremenskim rečenicama budući da ih u eksplicitnom obliku uvode zavisni veznici *quando*, *quando invece*, *mentre*, *mentre che*, *laddove* koji u tom slučaju imaju isključivo opozitivno, a nikako vremensko značenje s obzirom na to da ne mogu odgovoriti na pitanje *Quando?* (srp. kada?), ali se bez problema mogu zameniti naporednim suprotnim veznikom *però* ili *ma* u značenju „a, nego, već“:

- (13) “Non fa che guardare la televisione, mentre dovrebbe studiare”.
 (14) “Fanno nuove autostrade, quando servono gli ospedali” (Lo Duca/Solarino, 2004: 172)¹⁸.

1946, Greco 1954, Duro 1955, Caramello/Sarasso 1959, Ghiselli/Chiari 1959, Diato/Mortara 1961, Panozzo 1964, Masetti 1965, Ciliberti 1972, Panozzo/Greco 1982, Sabatini 1984, Serianni 1988, Sensini 1988, Calboli/Moroni 1989, Moretti/Consoni 1990, Stoppelli 1990, Moretti 1992, Alberti 1993, Bisazza i dr. 1997, Trifone/Palermo 2000, Roncoroni 2005, Patota 2006, Castellaro 2006, Prandi 2006, Perini 2009, Sabatini i dr. 2011, Ferrari/Zampese 2016.

16 „Prema onome što mi je rekao, još uvek je na odmoru“.

„Prema onome što kažu eksperti, zalihe nafte će nestati“.

17 De Tita 1902, Gilardi 1903, Levi 1903, Martina 1917, Piazza 1928, Finocchiaro 1935, Brandonisio 1938, Caioli/Chiari 1938, Magni 1946, Caramello/Sarasso 1959, Ghiselli/Chiari 1959, Diato/Mortara 1961, Galizzi/Verdina 1962, Badiali/Facchini 1962, Moretti/Consoni 1963, Sivieri 1964, Mozzati/Saibene 1964, Panozzo 1964, Alberti 1964, Dosio 1966, Marchese/Sartori 1970, Miot 1970, Ciliberti 1970, Panozzo/Greco 1982, Dardano/Trifone 1983, Sabatini 1984, Altieri Biagi 1987, Serianni 1988, Sensini 1988, Calboli/Moroni 1989, Moretti/Consoni 1990, Stoppelli 1990, Moretti 1992, Alberti 1993, Bisazza i dr. 1997, Trifone/Palermo 2000, Lo Duca/Solarino 2004, Roncoroni 2005, Patota 2006, Castellaro 2006, Perini 2009, Sabatini i dr. 2011, Panebianco i dr. 2012, Ferrari/Zampese 2016.

18 „Samo gleda televiziju, a trebalo bi da uči“.

„Prave nove autoputeve, a potrebne su bolnice“.

Implicitni oblik ovih rečenica uvode *invece di* i *anziché* (srp. umesto) koji pokazuju veći stepen samostalnosti od odgovarajućih eksplicitnih veznika budući da nemaju drugih značenja osim opozitivnog. Tekavčić (1980: 12) čak ide korak dalje tvrdeći da rečenice uvedene vezničkim izrazom *invece di* nemaju prosto adverzativno značenje, već značenje „neostvarenog očekivanja“ zbog čega ne mogu biti izjednačene sa suprotnim rečenicama.

Takozvane dodatne zavisne rečenice (it. *aggiuntive*) uočili smo u deset gramatika (Caramello/Sarasso, 1959; Panozzo/Greco, 1982; Serianni, 1988; Stoppelli, 1990; Moretti, 1992; Roncoroni, 2005; Patota, 2006; Castelaró, 2006; Perini, 2009; Ferrari/Zampese, 2016).

(15) “Oltre a studiare assiduamente, fa anche molto sport”¹⁹ (Ferrari/Zampese, 2016: 254).

Karakteriše ih to što su prisutne kod prilično malog broja gramatičara, ali i činjenica da ostali autori potpuno zanemaruju ovaj subordinator i njegovo značenje i upotrebu.

U nastavku rada osvrnućemo se na zavisne rečenice koje predlažu jedan ili dvoje autora našeg korpusa izdvajajući ih, na osnovu semantičke komponente, iz neke od većih kategorija.

Rečenice adekvatnosti²⁰ (it. *di adeguatezza*) pod tim nazivom izdvaja jedino Serijani naglašavajući da je termin preuzet iz Tekavčić (1972: II 455)²¹. Naime, ova vrsta zavisnih rečenica je, kako i sam autor naglašava, slična posledičnim rečenicama sa tom razlikom što kod njih posledica nije realizovana, već se odnosi na jedan određeni stepen inteziteta: u upravnoj rečenici se javlja neki prilog za količinu ili odgovarajući pridev, dok je predikat zavisne rečenice, uvedene veznikom *perché*, u konjunktivu ili je, ukoliko je u pitanju implicitna rečenica, realizovan u vidu konstrukcije *da* ili *per* + infinitiv (Serianni, 1988: XIV.143). Jedan od primera za eksplicitnu rečenicu ovog tipa koji Serijani navodi je sledeći:

(16) “e poi trovava d’esser troppo adulto perché mio padre avesse ancora il diritto di prenderlo a schiaffi”²².

Rečenice adekvatnosti (rečenice koje izražavaju primerenost, adekvatnost) zapravo predstavljaju neku vrstu mešavine namerne, posledične i količinske rečenice

19 „Pored toga što uči marljivo, bavi se mnogo i sportom“.

20 Kao ni ostale gramatike italijanskog jezika, ni najpoznatije gramatike srpskog jezika ne beleže ovaj tip rečenica tako da u srpskom jeziku ne postoji odgovarajući termin. Međutim, Tekavčić (1980) predlaže da se ove rečenice na srpskohrvatskom jeziku označe kao „rečenice adekvatnosti“ zbog čega ćemo i mi preuzeti taj termin.

21 “Il rapporto logico nel quale si esprime l’intensità della causa necessaria affinché si verifichi l’effetto. Il grado di intensità può essere adeguato (*tanto A affinché B*) o non adeguato (*troppo/troppo poco A affinché B*). Queste proposizioni hanno una componente comparativa e una finale o meglio di necessità, il che si vede nelle congiunzioni e nei modi. Proponiamo di chiamarle proposizioni di *adeguatezza*” (Tekavčić, 1972: 615).

22 „a i smatrao je da je previše odrastao da bi moj otac i dalje imao pravo da ga šamara.“

zbog čega Tekavčić (1980: 5–6) i predlaže za njih posebno mesto u klasifikacijama zavisnih rečenica. Detaljno ilustruje ovakav tip rečenica²³ navodeći razloge zbog kojih ove rečenice treba smatrati posebnim tipom u okviru subordinacije, a ne vrstom posledičnih rečenica kako je to inače uobičajeno u gramatikama italijanskog jezika. Naime, Tekavčić precizira da ove rečenice ne iskazuju posledicu, već govore u kojoj meri je prisutan uzrok s obzirom na stepen potreban da bi izazvao posledicu i zaključuje da one sadrže namernu (sa formalne strane²⁴), posledičnu i količinsku komponentu zbog čega i zaslužuju posebno mesto u klasifikacijama.

S druge strane, Ferrari i Campeze (Ferrari/Zampese, 2016: 229) ih ne izdvajaju posebno, već u okviru posledičnih rečenica uvode poseban tip valutativno-konsekutivnih rečenica koje su uvedene priložima i priloškim izrazima *troppo*, *abbastanza*, *sufficientemente*, *insufficientemente*, *troppo poco*, itd. ilustrujući ih sledećim primerima:

(17) “È troppo furbo per essere colto in trappola”.

(18) “È abbastanza intelligente da/per capire da sola che non ce la può fare da sola”²⁵.

Obratićemo pažnju na još neke primere nestalnih zavisnih rečenica koje svakako treba okarakterisati kao marginalne s obzirom na to da ih izdvajaju autori, uglavnom, starih školskih gramatika i to čvrsto se držeći principa logičke analize odnosno strogog izjednačavanja glagolskih dopuna i priloških odredbi sa zavisnim rečenicama. Sledeći takav kriterijum, autori su izdvajali količinske²⁶ (it. *quantitative*), instrumentalne²⁷ (it. *strumentali*) i predikativne²⁸ zavisne rečenice (it. *predicative*). Pod zavisnim količinskim rečenicama podrazumevaju se rečenice uvedene upitnim prilogom *quanto* (srp. koliko)²⁹:

(19) “Non potrete mai sapere (...) quanto sia bella...”³⁰ (Ugolini, 1941: 254).

Instrumentalne rečenice, izdvojene na osnovu rečenične dopune za sredstvo (it. *complemento di mezzo o strumento*), većina autora ne izdvaja kao samostalnu vrstu, već ih proučava u okviru načinskih rečenica. Međutim, autori koji ovim rečenicama

23 Na srpskohrvatskom jeziku ih ilustruje na sledeći način: previše/dosta/premalo A da bude B.

24 Veznik *perché* praćen glagolom u konjunktivu.

25 „Isuviše je lukav da bi bio uhvaćen u zamku.“

„Dovoljno je pametna da sama shvati da ne može da uspe sama.“

26 Termini 1914, Ugolini 1941.

27 Levi 1903, Termini 1914, Finocchiaro 1935, Caioli/Chiari 1938, Iori 1944, Magni 1946, Duro 1955, Paniate 1955, Ghiselli/Chiari 1959, Mozzati/Saibene 1964, Panozzo 1964, Ciliberti 1972, Panozzo/Greco 1982, Scarduelli i dr. 1983, Dardano/Trifone 1983, Sensini 1988, Moretti 1992, Alberti 1993, Bisazza i dr. 1997, Roncoroni 2005, Prandi 2006, Castellaro 2006, Panebianco i dr. 2012.

28 Scopa 1920, Moretti 1992

29 Ostali autori rečenice uvedene prilogom *quanto* opisuju u okviru zavisnoupitnih rečenica (Dardano/Trifone, 1989: 425; Ferrari/Zampese, 2016: 194).

30 „Nikada nećete moći da znate (...) koliko je lepa...“.

daju samostalno mesto u klasifikaciji napominju da one označavaju sredstvo za postizanje radnje i da, za razliku od načinskih koje odgovaraju na pitanje *in che modo?* (srp. na koji način?) odgovaraju na pitanje *con che mezzo?* (srp. kojim sredstvom?):

(20) “Si guasterà la salute *col fumare tutte quelle sigarette*”³¹ (Moretti, 1992: 520).

Predikativne rečenice Skopa (Scopa, 1920: 200) analizira u okviru izričnih rečenica pored subjekatskih, apozicijskih i objekatskih. Ne definiše ih, ali se kroz date primere uočava da ove rečenice imaju istu funkciju kao imenski deo predikata odnosno dopunjuju glagol *biti*. Moreti (Moretti, 1992: 456) ih izdvaja u okviru dopunskih rečenica naglašavajući da ovaj tip rečenica nije jako čest, te da se mogu naći uz kopulativne glagole *essere*, *sembrare*, *parere*, *risultare*. Moreti naglašava da je kopula sastavni deo predikativnih rečenica:

(21) “Questi ragazzi sembrano studiare con una certa superficialità.”

(22) “La felicità è non cambiare”³² (Moretti, 1992: 456-7).

Kao što Moreti i navodi, ovakve strukture u italijanskom jeziku nisu česte zbog čega ih većina autora uopšte ne opisuje, a, takođe, upitna je i gramatičnost ovih rečenica, te najveća dekskriptivna gramatika italijanskog jezika ovakve konstrukcije označava kao agramatične (Renzi i dr., 1988: II 663).

Za razliku od rečenica koje su izdvojene prema kriterijumu logičke analize, imperativne³³ (it. *imperative*) i dubitativne³⁴ (it. *dubitative*) izdvojene su iz okvira objekatskih rečenica na osnovu semantičkog kriterijuma odnosno značenja glagola koji ih uvode. Prve uvode glagoli tipa *narediti*, a druge glagoli koji izražavaju sumnju odnosno nesigurnost.

Takozvanu poredbeno-uslovnu rečenicu (it. *comparative ipotetiche*), kao zasebnu zavisnu rečenicu u okviru klasifikacije, izdvaja svega troje autora (Alberti, 1964; Dosio, 1966; Patota, 2006). Naime, pod poredbeno-uslovnim rečenicama ovi autori podrazumevaju rečenice uvedene oblicima *come se/quasi/quasi che* (srp. kao da):

(23) “Mi guardava come se (quasi) non mi avesse mai visto”³⁵ (Patota, 2006: 457).

31 „Uništice zdravlje pušeci sve te cigarete.“

32 „Ovi momci izgledaju kao da uče prilično površno.“

„Sreća je ne promeniti se.“

33 Caramello/Sarasso 1959, Sensini 1988.

34 De Tita 1902, Brianzi 1905, Scopa 1920, Coli/Rossi 1930, Finocchiaro 1935, Caioli/Chiari 1938, Devoto 1941, Magri/Sferrazzo 1945, Paniate 1955, Badiali/Facchini 1962, Moretti/Consoni 1963, Mozzati/Saibene 1964, Alberti 1964, Dosio 1966, Ciliberti 1972.

35 „Gledao me je kao da me nikada nije video.“

Autori su ove rečenice, uglavnom, posmatrali kao poredbene (Serianni, 1988: XIV. 222) ili kao načinske³⁶ (Dardano/Trifone, 1989: 428) naglašavajući, međutim, njihovu očiglednu hipotetičku nijansu.

I najzad, kao potpuno marginalnu i sasvim neutemeljenu vrstu zavisnih rečenica, pomenućemo takozvane zaključne zavisne rečenice (it. *conclusive*) budući da smo ih uočili u samo dve gramatike (Caioli/Chiari, 1938; Magni, 1946). Pod ovim rečenicama se podrazumevaju rečenice uvedene veznicima *dunque, quindi, ebbene, pertanto, onde, perciò* odnosno rečenice koje uvode neki zaključak u odnosu na glavnu rečenicu, međutim opšte je prihvaćeno da ovakve rečenice pripadaju koordinaciji, a Kajoli i Kjari (Caioli/Chiari, 1938: 350) i ističu da se one mogu smatrati i naporednim.

Prateći hronološku analizu zavisnih rečenica u italijanskim gramatikama, primećujemo da se prisustvo takozvanih nestalnih vrsta postepeno povećavalo kroz vremenski period koji smo analizirali. Primera radi, od ukupno devetnaest analiziranih gramatika koje pripadaju periodu od 1881. do tridesetih godina 20. veka, isključne i isključujuće rečenice smo zabeležili u svega dve gramatike dok dodatne rečenice nisu uopšte zabeležene. Nasuprot tome, od ukupno sedamnaest obrađenih gramatika poslednje decenije 20. i prvih decenija 21. veka, isključne i isključujuće rečenice su zabeležene u petnaest, dok je analiza dodatnih rečenica zabeležena u osam gramatika. Ovakav rezultat se objašnjava time što su pojedine vrste nestalnih zavisnih rečenica zapravo u starijoj italijanskoj gramatikografiji bile smatrane delom nekih drugih rečenica, kao što je to bio slučaj sa isključnim, isključujućim i dodatnim rečenicama, čije subordinatore Fornačari (Fornaciari, 1881: 221) opisuje u sklopu načinskih rečenica, dok ih Pjaca (Piazza, 1928: 75) i Mocati i Saibene (Mozzatti/Saibene, 1964: 225) opisuju kao limitativne, ili se jednostavno stariji gramatičari nisu bavili značenjima određenih veznika i vezničkih izraza. S druge strane, analizirajući dela (ukupno 19) s kraja 19. i početka 20. veka mesne rečenice smo izdvojili u deset gramatika, dok ih u periodu od početka sedamdesetih do 2016. godine izdvaja svega sedam gramatičara od ukupno 38 analiziranih za ovaj period.

3. Zaključak

Na osnovu detaljnog uvida u korpus i analizu koja je za potrebe ovog rada sprovedena, možemo pretpostaviti da postoje tri razloga zbog kojih se pojavljuju nove vrste rečenica u italijanskim gramatikama.

Razlog koji bismo izdvojili kao primarni jeste razvoj samih sintaksičkih istraživanja i pokušaj da se izvrši sveobuhvatna analiza i opis zavisnih rečenica odnosno odgovarajućih subordinatora. To je razlog za pojavu rečenica koje su prisutne kod značajnog broja autora i koje su se održale do danas kako u tradicionalnoj tako i u savremenoj sintaksi (isključne, isključujuće, limitativne, suprotne).

³⁶ Da li će ove rečenice biti definisane kao načinske ili poredbene, zavisi od toga kako gramatičari posmatraju veznik *come* (srp. kao). Dardano i Trifone (Dardano/Trifone, 1989: 428) ovaj veznik definišu modalnim i rečenice uvedene njime klasifikuju kao načinske, dok ga Serijani i Sensini ubrajaju među komparativne veznike, smatrajući, s druge strane, da načinske rečenice u italijanskom jeziku mogu biti samo implicitne sa predikatom u gerundijumu (Serianni 1988: XIV. 237; Sensini 2005: 456–457).

S druge strane, uočili smo i pokušaj izdvajanje nekih sasvim nepotrebnih i neutemeljenih vrsta zavisnih rečenica kao što su količinske, predikativne i instrumentalne. Neutemeljenost ovih vrsta ogleda se, pre svega, u tome što ih izdvaja mali broj manje poznatih autora školskih gramatika, kao i u činjenici da nisu opisane kao posebne vrste rečenica ni u jednoj od značajnih gramatika italijanskog jezika. Razlog njihovog zasebnog opisivanja leži zapravo u strogoj vezanosti starijih autora za tradiciju i za princip logičke analize, tj. za strogo poistovećivanje delova proste rečenice i zavisnih rečenica. Količinske i instrumentalne nisu postale delom klasifikacija zbog toga što je jasna i neupitna njihova pripadnost nekim većim i opštepoznatim kategorijama (zavisnoupitnim i načinskim), dok je kod takozvanih predikativnih diskutabilno da li su takve konstrukcije, koje su u italijanskom jeziku inače slabo zastupljene, uopšte jezički prihvatljive.

Kao treći razlog, možemo pomenuti izdvajanje novih vrsta prema strogo semantičkom kriterijumu što je uočeno u slučaju takozvanih imperativnih i dubitativnih rečenica koje su zapravo samo semantički izdvojene iz kategorije objekatskih rečenica.

S druge strane, gramatičari su u slučaju mesnih i izričnih rečenica osetili suvišnost tih vrsta i postepeno ih odbacili. Za ove rečenice, na osnovu sprovedene analize, možemo zaključiti da predstavljaju isključivo tekovinu tradicionalne lingvistike, te da, iako ih neke po datumu novije gramatike opisuju (Sensini, 2005; Serianni i dr., 2011), u okviru savremenih sintaksičkih teorija ovim dvema kategorijama ne daje se posebno mesto u klasifikacijama, već se mesne opisuju u okviru odnosnih (iz razloga koje smo izneli na odgovarajućem mestu u ovome radu), dok se od pojma „izrična rečenica“ sasvim izvesno odustalo jer su to po svojoj formi i značenju objekatske ili subjekatske rečenice³⁷, te su one samim tim u klasifikacijama suvišne.

Nakon izvršene obrade bogatog i raznovrsnog korpusa možemo zaključiti da su italijanske gramatike kroz istoriju pokazivale značajan stepen neujednačenosti kada su u pitanju broj i vrste zavisnih rečenica, ali i da savremene gramatike u prilično velikoj meri ipak pokazuju ujednačenost u tom pogledu, kao i u pogledu kriterijuma za klasifikaciju zavisnih rečenica budući da se u okviru savremenih teorija prednost daje formalnom, a ne logičkom kriterijumu.

Ispitivanjem nestalnih odnosno manje zastupljenih zavisnih rečenica skreće se pažnja na postojanje mnogobrojnih nijansi u već tradicionalno ustaljenim i opštepriznatim sintaksičkim kategorijama, ali i nepotpunost klasifikacija mnogih autora. S tim u vezi, možemo dodati da bi ovaj rad mogao biti polazna tačka za neko drugo kontrastivno istraživanje u kome bi se, polazeći od italijanske sintakse, možda osvetlile neke nijanse u sintaksi zavisne rečenice srpskog jezika, a koje do sada nisu opisane i za koje, kako smo i videli u centralnoj analizi ovog rada, ne postoji odgovarajuća odnosno opšteprihvaćena terminologija.

37 Dardano i Trifone, iako ih izdvajaju kao posebnu grupu zavisnih rečenica, naglašavaju da se one mogu smatrati varijantom objekatskih i subjekatskih rečenica (Dardano/Trifone, 1989: 418).

Literatura

- Alberti, L. (1883). *Grammatica della lingua italiana*. Torino: Paravia.
- Alberti, M. G. (1964). *Grammatica della lingua italiana: studio condotto con metodo induttivo secondo i nuovi programmi ministeriali per la scuola media unica*. Firenze: Sandron.
- Alberti, A. *Grammatica italiana*. (1993). Milano: A. Vallardi.
- Alessi, G., Manzoni, A. (1950). *Grammatica della lingua italiana: per le scuole di avviamento professionale*. Padova: Ape. An. Padovana Ed.
- Altieri Biagi, M. L. (1987). *La grammatica del testo: grammatica italiana e testi per le scuole medie superiori*. Bologna: Ape.
- Andorno, C. (2003). *La grammatica italiana*. Milano: Mondadori.
- Andreose, A. (2017). *Nuove grammatiche dell'italiano*. Roma: Carocci.
- Ardizzone, Z. (1949). *Grammatica italiana*. Napoli, Pozzuoli: D. Conte.
- Badiali, P., Facchini, M. (1962). *Parole vive: grammatica italiana per la scuola media*. Bologna: Ponte Nuovo.
- Barbieri, G. (1971). *Le strutture della nostra lingua: grammatica italiana per la scuole superiori*. Firenze: La Nuova Italia.
- Battaglia, S., Pernicone, V. (1951). *La grammatica italiana*. Torino: Chiantore.
- Bisazza, G., Mandurrino, G., Noris, F. (1997). *Parole @ Metodo*. Firenze: Sansoni.
- Bianchi, E. (1943). *La lingua italiana*. Firenze: Salani.
- Bologna, G. (1938). *Grammatica italiana: Ad uso delle scuole medie. Volume unico. Regole ed esercizi*. Roma: Albrighi, Segati e C.
- Bottiglioni, G. (1914). *Nuova grammatica italiana: per uso delle scuole ginnasiali, tecniche e complementari*. Palermo: S. Biondo.
- Brandonisio, M. (1935). *Grammatica italiana: con esercizi ed appunti di stilistica e metrica: ad uso delle scuole medie inferiori*. Bari: V. Romano.
- Brianzi, A. (1905). *Grammatica della lingua italiana*. Livorno: Raffaello Giusti.
- Caioli, E., Chiari, A. (1938). *Grammatica della lingua italiana*. Torino: G. Gambino.
- Calboli, G., Moroni, G. (1989). *Grammatica italiana: storia della scrittura, fonologia, morfologia, sintassi, lessico, metrica, retorica, nozioni di grammatica storica e di sociolinguistica*. Bologna: Calderini.
- Caramello, C., Sarasso, T. (1959). *Come si dice... come si scrive... : grammatica italiana per la scuola media*. Torino: Paravia.
- Castellaro, R. (2006). *Italiano insieme*. Torino: Il Capitello.
- Ciliberti, M. (1972). *La lingua del sì: grammatica e uso della lingua italiana per la Scuola Media*. Firenze: C. E. Giunti Bemporad Marzocco.
- Coli, P. L., Rossi, G. (1930). *Dolcissimo idioma: grammatica della lingua italiana per le scuole medie*. Torino: Società editrice internazionale.
- Colombo, A., Graffi, G. (2017). *Capire la grammatica*. Roma: Carocci.
- Costabile, N. (1967). *Le strutture della lingua italiana*. Bologna: Patron.
- Dardano, M., Trifone, P. (1983). *La lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Dardano, M., Trifone, P. (1989). *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Bologna: Zanichelli.

- Dardano, M., Trifone, P. (1997). *La nuova grammatica della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.
- De Titta, C. (1905). *Grammatica italiana della lingua viva: per uso delle scuole ginnasiali, tecniche e complementari*. Lanciano: E. Carabba.
- De Marco, S. (1953). *Idioma italico: Grammatica italiana ad uso delle scuole di avviamento con appendice di esercizi supplementari. Volume unico*. Padova: Ed. R.A.D.A.R.
- Devoto, G. (1941). *Introduzione alla grammatica: grammatica italiana per la scuola media*. Firenze: La Nuova Italia.
- Diatto, A., Mortara, R. (1961). *Il dono della parola: grammatica italiana per la scuola media*. Torino: G.B. Petrini.
- Dosio, L. (1966). *Armonie italiane: grammatica italiana, stilistica e metrica, panorama generale della storia della letteratura: ad uso del primo biennio degli istituti tecnici*. Napoli: Morano.
- Duro, A. (1955). *Grammatica italiana: fonologia, morfologia, sintassi, lessico, brevi cenni di metrica*. Torino: Paravia.
- Ferrari, A., Zampese, L. (2016). *Grammatica: parole, frasi, testi dell'italiano*. Roma: Carocci.
- Finocchiaro, A. (1935). *Nuova grammatica italiana: Volume unico ad uso delle scuole medie inferiori*. Bologna: C.E.L.I.
- Finzi, G. (1910). *Regole ed esercizi di grammatica italiana: ad uso delle scuole medie inferiori*. Torino: S. Lattes.
- Fochi, F. (1963). *Dove il sì suona: grammatica della lingua italiana per la scuola media unificata*. Milano: Mondadori.
- Fornaciari, R. (1881). *Sintassi italiana dell'uso moderno*. Firenze: G. C. Sansoni.
- Galizzi, G. P., Verdina, R. (1962). *Parlare e scrivere: grammatica antologica della lingua italiana*. Bergamo: Minerva Italica.
- Gamberini, S. (1971). *Il ragazzo guarda il mondo: grammatica trasformazionale della lingua italiana: per la scuola media*. Messina: G. D'Anna.
- Ghiselli, A., Chiari, A. (1959). *Grammatica italiana*. Firenze: Sansoni.
- Gigli, M. (1818). *Lingua filosofico-universale pei dotti*. Milano: Società tipografica de' Classici italiani.
- Gilardi, A. (1903). *Grammatica italiana ad uso specialmente delle scuole ginnasiali*. Milano: Tip. L. F. Cogliati Edit.
- Goidanich, P. G. (1918). *Grammatica italiana ad uso delle scuole: con nozioni di metrica, esercizi e suggerimenti didattici*. Bologna: Zanichelli.
- Greco, F. (1954). *Grammatica italiana*. Napoli: Istituto editoriale del mezzogiorno.
- Gualtieri, V. G. (1907). *Grammatica italiana per le scuole medie*. Palermo: S. Andò.
- Herczeg, G. (1959). *Sintassi delle proposizioni subordinate nella lingua italiana (studio di grammatica descrittiva)*. Budapest: Pubblicazioni dell'istituto italiano dell'università di Budapest.
- Jori, U. (1944). *La grammatica in azione: grammatica italiana per le scuole medie inferiori; collegata con l'analisi logica e con la morfologia latina, con l'etimologia, con le comparazioni di costrutti italiani e latini*. Padova: Zannoni.
- Lazzeroni, E. (1941). *Grammatica italiana ad uso della scuola media*. Palermo: G. Priulla.

- Levi, E. (1907). *Grammatica italiana*. Livorno: Raffaello Giusti.
- Lo Duca, M. G., Solarino, R. (2004). *Lingua italiana: una grammatica ragionevole*. Padova: Unipress.
- Magri, D., Sferrazzo, A. (1943). *Grammatica italiana per la scuola media*. Torino: Società editrice internazionale.
- Masetti, U. (1965). *Armonie della lingua: grammatica italiana per gli istituti tecnici di ogni tipo*. Messina, Firenze: Casa Editrice G. D'Anna.
- Malvezzi, F. (1983). *Grammatica italiana*. Roma: Dante Alighieri.
- Magni, M. (1946). *Grammatica italiana*. Milano: Casa editrice la Prora.
- Marchese, A., Sartori, A. (1970). *Il segno, il senso: grammatica moderna della lingua italiana ad uso delle scuole medie superiori*. Milano: Principato.
- Martina, M. (1917). *Grammatica pratica e retorica della Lingua italiana, per le scuole ginnasiali, tecniche, complementari e normali*. Torino: Libr. Ed. Internazionale.
- Messeri, A. (1894). *Grammatica razionale italiana*. Torino: Paravia.
- Migliorini, B. (1941). *La lingua nazionale: avviamento allo studio della grammatica e del lessico italiano per la scuola media*. Firenze: Le Monnier.
- Miot, G. (1970). *Grammatica italiana: per le scuole medie superiori*. Roma: O. Barjes.
- Moretti, G. B. (1992). *L'italiano come Prima o Seconda Lingua nelle sue varietà scritte e parlate*. Perugia: Guerra.
- Moretti, M., Consonni, D. (1963). *Lingua madre: grammatica italiana moderna*. Torino: Società Editrice Internazionale.
- Moretti, M., Consonni, D. (1990). *Nuova grammatica italiana*. Torino: SEI.
- Mozzati, A., Saibene, C. (1964). *Parole e idee: grammatica italiana per la scuola media*. Torino: G.B. Petrini.
- Panebianco, B., Pisoni, C., Reggiani, L. (2012). *Grammatica italiana: con esercizi di autoverifica*. Bologna: Zanichelli.
- Paniate, E. (1955). *Grammatica viva della lingua italiana: studio pratico del lessico, avviamento alla composizione: per la scuola media*. Torino: S. Lattes.
- Panozzo, U. (1964). *Il nostro discorso: grammatica ragionata della lingua italiana per la scuola media*. Firenze: Le Monnier.
- Panozzo, U., Greco, D. (1982). *La struttura della lingua italiana: grammatica, sintassi, stilistica per il primo ciclo delle scuole medie superiori*. Firenze: Le Monnier.
- Panzini, A., Allulli, R. (1950). *Grammatica italiana e introduzione allo studio del latino*. Milano: Mondadori.
- Parato, G. (1923). *Nuova grammatica della lingua italiana: con brevi nozioni intorno ai principali generi di composizione ad uso delle scuole*. Torino: Paravia.
- Parisi, D., Antinucci, F. (1973). *Elementi di grammatica*. Torino: Boringhieri.
- Patota, G. (2006). *Grammatica di riferimento dell'italiano contemporaneo*. Milano: Garzanti.
- Perini, E. (2009). *Grammatica italiana per tutti*. Milano: Giunti.
- Piazza, E. (1928). *Grammatica italiana ad uso delle scuole medie: Sintassi-ortografia, Vol. II*. Livorno: Giusti.
- Pompili, L. (1965). *Grammatica della lingua italiana: ortoepia, ortografia, morfologia, sintassi, lessico, stilistica, metrica, letteratura*. Milano: Signorelli.

- Prandi, M. (2006). *Le regole e le scelte: introduzione alla grammatica italiana*. Torino: UTET.
- Prandi, M., De Santis, C. (2011). *Le regole e le scelte. Manuale di linguistica e di grammatica italiana*. Torino: Utet.
- Renzi, L., Salvi, G., Cardinaletti, A. (1988–1995). *Grande grammatica italiana di consultazione, 3 vol. Bologna*. Il Mulino.
- Roncoroni, F. (2005). *Grammatica essenziale della lingua italiana*. Milano: Oscar Mondadori.
- Sabatini, F. (1984). *La comunicazione e gli usi della lingua: pratica, analisi e storia della lingua italiana: scuole secondarie superiori*. Torino: Loescher.
- Sabatini, F., Camodeca, C., De Santis, C. (2011). *Sistema e testo: dalla grammatica valenziale all'esperienza dei testi*. Torino: Loescher.
- Salvi, G., Vanelli, L. (1992). *Grammatica essenziale di riferimento della lingua italiana*. Novara: Istituto geografico De Agostini, Le Monnier.
- Salvi, G., Vanelli, L. (2004). *Nuova grammatica italiana*. Bologna: Il Mulino.
- Saltarelli, M. (1970). *La grammatica generativa trasformazionale: con introduzione alla fonologia, sintassi e dialettologia italiana*. Firenze: Sansoni.
- Santini, E., Cognetti, L. (1948). *Grammatica italiana ad uso della scuola media*. Palermo: Palumbo.
- Samardžić, M. (2006). *Od rečenice do teksta. Uvod u sintasku italijanske složene rečenice*. Podgorica: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- Satta, L. (1971). *La prima scienza: grammatica italiana per il biennio delle scuole medie superiori*. Messina, Firenze: G. D'Anna.
- Scarduelli, T., Achiardi, G., Barbi, S. (1983). *Lingua e grammatica: teoria della lingua e grammatica italiana*. Milano: Principato.
- Scopa, G. (1920). *Grammatica italiana esposta con nuovo metodo per uso delle scuole medie inferiori: morfologia e sintassi*. Torino: Paravia.
- Sensale, M., Valenza, P. (1962). *Dal periodo alla parola: grammatica italiana intuitiva per la scuola media unificata*. Padova: Editr. RADAR.
- Sensini, M. (1988). *Le parole e il testo: teoria e pratica della comunicazione linguistica: grammatica italiana per le scuole medie superiori*. Milano: Mondadori.
- Sensini, M. (2005). *La lingua e i testi. La riflessione sulla lingua*. Milano: Arnoldo Mondadori Scuola.
- Serianni, L. (1988). *Grammatica italiana: italiano comune e lingua letteraria: suoni, forme, costrutti (con la collaborazione di Alberto Castelveccchi)*. Torino: UTET.
- Serianni, L., Patota, G., Della Valle, V., Schiannini, D. (2011). *Lingua comune. La grammatica e il testo*. Milano: Edizioni scolastiche Bruno Mondadori.
- Sivieri, A. (1964). *Grammatica italiana: per la scuola media*. Milano: Principato.
- Soave, F. (1817). *Grammatica ragionata della lingua italiana* (1. ed. 1771). Milano: Società tipografica de' classici italiani.
- Stoppelli, P. (1990). *La parola in gioco: grammatica della lingua italiana per la scuola media*. Milano: Garzanti.
- Tekavcic, P. (1972). *Grammatica storica dell'italiano, Vol. II*. Bologna: Il Mulino.

- Tekavčić P. (1980). O neki „posebnim“ tipovima rečenica: prilog problemu klasifikacije. *Strani jezici: časopis za unapređenje nastave stranih jezika*, 9(1), 2–13.
- Termini, F. A. (1914). *Grammatica moderna della lingua italiana*. Palermo: A. Trimarchi.
- Trabalza, C., Allodoli, E. (1934). *La grammatica degli italiani*. Firenze: Le Monnier.
- Tritto, F. (1973). *La dinamica del linguaggio: grammatica operativa e produttiva della lingua italiana ad uso della scuola media*. Padova: R. A. D. A. R.
- Trifone, P., Palermo, M. (2000). *Grammatica italiana di base*. Bologna: Zanichelli.
- Trombetti, A. (1918). *Grammatica italiana, ad uso delle scuole*. Milano: Soc. Ed. Dante Alighieri di Albrighi.
- Vanelli, L. (2010). *Grammatiche dell'italiano e linguistica moderna*. Padova: Unipress.
- Vanni, M. (1925). *Ripetizione della grammatica italiana nello studio delle tre analisi: Grammaticale della parola. Logica della proposizione. Logica del periodo. Prospetti e letture di esercizio... per le prime scuole medie*. Milano: C. Signorelli.
- Ђуркин, В. (2018). *Сложени зависни везници у српском језику (и њихова функционалностилска дистрибуција)*. Београд: Јасен.
- [Ђуркин, V. (2018). *Složeni zavisni veznici u srpskom jeziku (i njihova funkcionalnostilska distribucija)*. Beograd: Jasen]
- Ковачевић, М. (1998). *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Београд, Србиње: Рашка школа, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета.
- [Kovačević, M. (1988). *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*. Beograd, Srbinje: Raška škola, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta]

Marija M. Mitrović

Summary

ON THE INFREQUENT SUBORDINATE PHRASES IN THE GRAMMARS OF THE ITALIAN LANGUAGE

The objective of this paper is to present the development and presence of infrequent subordinate sentences in Italian grammars from Fornaciari (1881) up to the early decades of the 2000s. The so-called infrequent subordinate phrases would be those dependent phrases that are not always found in the classifications of Italian grammarians, such as declarative, dubitative, limiting, quantitative, conclusive, instrumental, imperative, additional, aversive, predicative, hypothetical comparative, locative, exclusive and excepting. It is also possible to subdivide them further on the basis of their frequency in grammars: those examined by a significant number of grammarians (aversive, exclusive, excepting) and those considered to be more of a personal contribution of a certain author (quantitative, predicative, imperative, comparative hypothetical). Following a chronological analysis, on the one hand we will analyze the reasons why some of the subordinate ones got lost from the classifications and, on the other hand, the reasons why the others appeared. The results will show that older grammar classifications are

poorer, both formally and semantically. In addition, the results will show the reasons why the new dependent sentence types were identified.

Key words:

dependent phrases, subordination, Italian

Riassunto**SULLE FRASI SUBORDINATE INFREQUENTI NELLE GRAMMATICHE DELLA LINGUA ITALIANA**

L'obiettivo del presente contributo è di presentare lo sviluppo e la presenza di frasi subordinate infrequenti nelle grammatiche della lingua italiana dal Fornaciari (1881) fino ai primi decenni del Duemila. Le cosiddette subordinate infrequenti sarebbero quelle frasi dipendenti che non si riscontrano sempre nelle classificazioni dei grammatici italiani, quali dichiarative, dubitative, limitative, quantitative, conclusive, strumentali, imperative, aggiuntive, avversative, predicative, comparative ipotetiche, locative, esclusive, eccettuative. E' possibile suddividere ulteriormente anche esse in base alla loro frequenza nelle grammatiche: quelle esaminate da un numero rilevante di grammatici (avversative, esclusive, eccettuative) e quelle da considerare più un contributo personale di un certo autore (quantitative, predicative, imperative, comparative ipotetiche). Seguendo un'analisi cronologica, da una parte analizzeremo le ragioni per cui alcune di quelle subordinate si sono perse dalle classificazioni e, d'altra parte, le ragioni per cui le altre ci sono apparse. I risultati mostreranno che le classificazioni delle grammatiche più datate sono più povere, sia formalmente che semanticamente, nonché le ragioni per cui sono stati individuati i nuovi tipi di frasi dipendenti.

Parole chiave:

frasi dipendenti, subordinazione, lingua italiana

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.5>

811.131.1'243

37.091.64::811.131.1

811.131.1'23:305

Анализа говорних чинова женских и мушких ликова у уџбеницима италијанског језика као страног из перспективе рода

Наташа Д. Вученовић*

Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Катедра италијанских студија

Кључне речи:

уџбеници
италијански језик као
страни
говорни чинови
женски говор
мушки говор
сексизам
родне идеологије

Апстракт

Рад се надовезује на корпус истраживања о родним стереотипима и сексизму у уџбеницима страних језика, адресирајући ово питање кроз анализу комуникативних образаца женских и мушких ликова. Родни стереотипи и сексизам тумаче се као рефлекс родних идеологија кроз које се неједнаки односи моћи предочавају као унапред задато природно стање. Истраживачке методе које се користе су теорија говорних чинова у функцији квалитативне анализе, као и критичка анализа дискурса, која је полазна тачка за анализу идеолошких механизма унутар дискурса. Циљ истраживања је да се испита да ли су у дијалошким секвенцама присутни обрасци и стратегије карактеристичне за тзв. женски говор; да ли укључивање прагматичког аспекта може да открије родно условљене разлике у говорним чинovima; да ли искази женских и мушких ликова садрже родне стереотипе и сексистичке конотације који одражавају традиционалну родну хијерархију. Резултати указују на то да женски ликови користе жалбе и опомене више него мушки, међутим, жалбе женских ликова изречене су на директан начин, док су код мушких ликова уочљиве стратегије учтивости, чиме се доводи у питање концепт женског говора и отвара простор за потврду теорија о роду као перформативном чину. Надаље, произилази да разлике у говору женских и мушких ликова суштински не проистичу из врсте говорног чина, већ су контекстуално условљене. (примљено: 4. августа 2021; прихваћено: 16. септембра 2021)

1. Увод

Зачеци истраживања о родним стереотипима и различитим видовима сексизма у уџбеницима страних језика датирају још из шездесетих година прошлог века (Graci, 1989: 478), а данас постоји веома опсежан корпус литературе која је настала у оквирима ове теме. Због глобалне распрострањености енглеског језика и *lingua franca* статуса који има, највећи део истраживања бави се уџбеницима енглеског језика као страног, док проблем укоренености родних стереотипа и родних идеологија у уџбеницима осталих страних језика није у довољној мери истражен. Један од примера представљају уџбеници италијанског језика, којима је како у италијанској и српској тако и у целокупној академској заједници посвећено свега неколико студија¹.

У најопштијим цртама, квалитативна истраживања сексизма и родних стереотипа у уџбеницима страних језика најчешће су фокусирана на приказ женских и мушких ликова у приватној и професионалној сфери, опис њихових карактерних црта и спољашњег изгледа, навика, интересовања, као и на издвајање облика језичког сексизма, најчешће исказаног кроз употребу мушког рода као свеобухватног и генеричког (в. Hartman/Judd, 1978; Hellinger, 1980; Porreca, 1984; Rifkin, 1998; Ansary, Babaii, 2003; Gupta/Yin, 2009; Johansson/Malmsjö, 2009; Lee/Collins, 2010; Barton/Sakwa, 2012; Kološ, 2018; Angelini/Tarantola, 2020). Оно што је великим делом запостављено јесте квалитативна анализа говора, односно, дијалогских секвенци женских и мушких ликова из родне перспективе. Анализе дијалогских модела претежно су квантитативног типа и у њима се даје статистички приказ заступљености женских и мушких ликова, полазећи од параметара као што су укупан број случајева када женски и мушки ликови иницирају разговор, укупан број њиховог смењивања у току једног дијалога, укупан број изговорених речи (в. Poulou, 1997; Johansson/Malmsjö, 2009). Квантитативна анализа има потенцијал да поткрепљивањем конкретних статистичких података укаже на евентуалну презаступљеност једног рода у односу на други (Johansson/Malmsjö, 2009: 20), што свакако може да буде један од показатеља родне неравноправности. С друге стране, Поулоу (Poulou, 1997) кроз анализу дискурзивних улога женских и мушких ликова открива да су у неким дијалозима женски ликови квантитативно заступљенији у односу на мушке, међутим, тек укључивањем квалитативне анализе открива да су у комуникативним обрасцима ликова уткани родни стереотипи – код женских ликова је доминантна експресивна функција, попут исказивања осећања, док мушки ликови имају доминантну улогу у објашњавању и усмеравању (нпр. женски ликови траже док мушки ликови пружају просторно-временске инфор-

1 Према актуелним сазнањима тема родних стереотипа у уџбеницима италијанског језика као страног до сада је адресирана само у следећим радовима: рад ауторке Аријане Карте (Arianna Carta) *Differenze di genere nella didattica per persone alloglotte* објављен 2003. год. у часопису *Linguistica*; дипломски рад Софије Колош *Gli stereotipi di genere nei manuali d'italiano* који је одбрањен 2018. године на Филозофском факултету Универзитета у Загребу; рад Елене Анђелини (Elena Angelini) и Силвије Тарантоле (Silvia Tarantola) *La rappresentazione dell'immagine di genere (maschile e femminile) nei manuali di italiano L2* објављен 2020. године у часопису *Bollettino Itals*.

мације) (Poulou, 1997: 71). Ови подаци јасно указују на то да родне асиметрије у говору женских и мушких ликова, и када нису присутне на квантитативном нивоу, могу да буду уцртане у комуникативне обрасце, које је могуће сагледати само кроз примену квалитативне анализе.

У раду се полази од претпоставке да су у комуникативним обрасцима женских и мушких ликова уцртани родни стереотипи, које тумачимо као рефлекс родних идеологија чијим се репродуковањем доприноси одржавању родног *statusa quo*. Користећи се теоријом говорних чинова класификоваћемо иницијалне исказе женских и мушких ликова, а потом их интерпретирати из угла критичке анализе дискурса. Претпоставка је да ће анализа говорних чинова женских и мушких ликова омогућити издвајање комуникативних образаца у којима су садржани родни стереотипи о друштвеним улогама жена и мушкараца, као и да ће осликати родне стереотипе који се односе на свакодневне активности жена и мушкараца пројектоване кроз говор, што ће се свеукупно, из угла критичке анализе дискурса, интерпретирати као употреба језика у сврху одржавања доминантних родних идеологија.

2. Развој истраживања о односу језика и рода

Истраживања о интеракцији језика и рода у друштву могу се поделити у три периода (Filipović, 2018: 190). Први период подудара се са другим таласом феминизма (Bucholtz, 2014: 25) и карактерише га спознаја о томе да се кроз језик рефлектују родне неједнакости и дискриминација жена (Pauwels, 2003: 551). Овај период обележила је књига Робин Лејкоф (Lakoff, 1973) *Језик и место жене*, која почива на претпоставци да су женски и мушки говор два различита варијетета – први одликују комуникативне стратегије попут индиректности и учтивости, које одражавају несигурност и подређеност жена у друштву, док је други одраз доминације мушкараца. У складу са овим претпоставкама настаје теорија доминације. Неки од примера језичке надмоћи подразумевају тенденцију мушкараца да прекидају жене или да у формалним разговорима говоре више од њих (Filipović, 2018: 190–191).

Теорија доминације осамдесетих година прошлог века замењена је теоријом различитости (други назив је модел две културе; енгл. *two-cultures model*), која полази од претпоставке да жене и мушкарци говоре различитим дијалектима, што се објашњава различитостима у процесу социјализације девојчица и дечака (Filipović, 2018: 190). За разлику од теорије доминације, ова теорија различитост женског говора у односу на мушки не посматра кроз призму инфериорног положаја жене у друштву, већ тежи ка томе да жене постави у равноправнији положај, истичући позитивне аспекте различитости, као аутентичне и дистинктивне црте културне традиције жена (Cameron, 1995: 39). Коутс (Coates, 2013: 6) тако сматра да је један од циљева женске интеракције показивање солидарности и одржавање добрих социјалних односа. Међу најзначајнијим ауторкама овог периода издваја се Дебора Тенен (Tannen, 1991), која је у својој популарној књизи *Ти једноставно не разумеш* (*You just don't understand*) изнела

ставове да дечаци и девојчице језик користе у супротне сврхе: за прве је он средство надметања и доказивања моћи, док је за друге средство успостављања интимности и поверења.

Деведесетих година прошлог века Тенен (Tannen, 1991) почиње да спроводи анализе конверзације које указују на то да конверзацијске стратегије не морају бити у директној корелацији са родом, те да говорнице и говорници могу да користе и комбинују различите индивидуалне стилове како би остварили своје циљеве у комуникацији (нпр. учтив приступ који није сигнал субмисивности, већ средство преко којег се долази до жељеног циља). Она уочава како полна или родна дихотомија не може да обухвати сву различитост језичких понашања која су у корелацији са родом (Filipović, 2018: 194), што доводи до формирања треће парадигме у области студија језика и рода, која се одређује као теорија перформативности. Ову теорију развија америчка постструктуралистичка филозофиня и теоретичарка рода Џудит Батлер (Judith Butler), која род посматра као динамичку категорију која се развија током целог живота људске јединке (Filipović, 2018: 194). У кључу ове теорије корелације између језика и рода не треба посматрати кроз дихотомију полне биолошке детерминанте, већ кроз призму сложених друштвених фактора (економске и друштвене класе, етничитета, политичких и верских убеђења), односно идеологија и културних модела које обликују наш идентитет (Filipović, 2018: 194).

Одлике које су одређене као специфичности женске вербалне комуникације повезују се са несигурношћу, неасертивношћу, покорношћу, учтивости, префињености, кооперативности, међутим, ови наводи су у више наврата критиковани због непримерених генерализација до којих долази зато што се из вида испушта чињеница да разлике у говору не долазе искључиво као резултат полних одлика, већ језичких и родних идеологија које нису фиксне одлике друштва већ категорије које варирају у односу на друштвено-културни контекст (Грубор, 2016: 87). Због сложености односа језика и рода неки аутори и ауторке сматрају да је род неопходно посматрати са прагматичког аспекта и у обзир узети дискурзивне обрасце који осликавају конкретне стратегије којима жене и мушкарци прибегавају за постизање циљева: наредбе, ублажене форме, оповргавања, прекидања, понављања, извињења, увреде (Грубор, 2016: 8). Ове стратегије могу да буду родно условљене, а могу и да рефлектују паралингвистичке одлике које се типично асоцирају уз женски или мушки говор: солидарност, компетитивност, емоционалност, оклевање, сервилност, несигурност или доминацију (Грубор, 2016: 88). Узимајући у обзир наведена разматрања, у овом раду ћемо стереотипне одлике женског говора посматрати са прагматичког аспекта.

3. Родни стереотипи и родне идеологије

Родне стереотипе можемо дефинисати као генерализована и унапред формирана мишљења о атрибутима и карактеристикама жена и мушкараца, као и о улогама за које се сматра да су друштвено прикладне (United Nations Human Rights). Кузмановић-Јовановић (2013: 35) истиче како су ове улоге засноване и

ограничене полом, што родне стереотипе чини вишеструко штетнима, будући да могу ограничити развој природних талената и способности дечака и девојчица, то јест мушкараца и жена, као и њихове могућности у животу. Стереотипи нису само дескриптивни, већ и прескриптивни, будући да у великој мери условљавају понашања, изборе и одлуке жена и мушкараца (Brescoll/Uhlmann, 2005: 436).

Сматра се да се у сржи родних стереотипа налазе две димензије – предузимљивост (енг. *agency*) и блискост (енг. *communion*), које рефлектују есенцијалистичке погледе о природи жена и мушкараца (Sczesny et al., 2019: 105). Блискост инкорпорира особине као што су емотивност, топлина, брига за добробит других и типично се веже за жене, док предузимљивост обухвата способност, ауторитет, независност, и асоцира се уз мушкарце (Haines et al., 2016: 2). Из ове категорије произилази читав низ особина и улога које се приписују женама и мушкарцима (нпр. у женској је природи да одгаја децу и буде зависна од мушкараца, док мушкарац има дужност да економски обезбеди породицу, те да као глава куће покаже ауторитет и одржи традиционалну хијерархију). Родни стереотипи дакле могу да буду позитивни и негативни и њима су изложени и жене и мушкарци, али су њихове друштвене последице много озбиљније за жене, зато што веома често заправо претпостављају и легитимизују њихову потчињеност и инфериорност.

Моћ је, како запажа Мери Талбот (Talbot, 2003: 471), кључан појам за разумевање родних стереотипа, јер су они обично усмерени ка подређеним групама (нпр. етничке мањине или жене) и стога имају важну улогу у борби за остваривање друштвене хегемоније. Родни стереотипи имају дакле јасну хијерархијску компоненту кроз коју се читава неједнака расподела односа моћи у друштву. Функција стереотипа је стога и оправдавајућа, будући да они легитимишу неравноправност полова и дискриминацију жена (Weary et al., 2001). Родни стереотипи садрже снажну идеолошку компоненту, јер је њихова функција одржавање и оправдање патријархата (Glick/Rudman, 2010: 330). Талбот (Talbot, 2003: 472) наводи да постоји снажна корелација између родних стереотипа и родних идеологија, истичући да су стереотипи уствари идеолошки условљени обрасци очекиваних понашања:

Родни стереотипи су уско везани са родним идеологијама и подржавају их. Ако их посматрамо као идеолошке прескриптивне моделе понашања, онда то значи да појединци морају да преузму стереотипне улоге које се од њих очекују [...] [Стереотипи] имају функцију одржавања хегемонијске доминације мушкараца и потчињености жена.

4. Уџбенички корпус и критеријуми одабира

Корпус је сачињен од пет уџбеника италијанског језика као страног који се користе (или су у протеклој деценији кориштени) у настави италијанског језика на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци. Одабрани уџбеници

су *Qui Italia* (2002; издавач *Le Monnier*), *Nuovo progetto italiano* (2006; издавач *Bonacci Editore*), *Chiaro* (2010; издавач *Alma Edizioni*), *Facilissimo* (2014; издавач *Alma Edizioni*) и *Via del Corso* (2018; издавач *Edizioni Edilingua*). Сви уџбеници су намењени почетницима; одговарају А1–А2 ЗЕО нивоу; засновани су на комуникативном приступу; објавиле су их познате италијанске издавачке куће: *Alma Edizioni*, *Bonacci Editore*, *Edizioni Edilingua*, *Le Monnier*, од којих су прве три специјализоване за креирање и припрему наставних материјала, уџбеника и приручника из области италијанског као страног језика.

Важно је навести да су сви уџбеници изашли из штампе након 1998. године, која је издвојена јер је тада у Италији покренут *Polite* – пројекат о постизању родне равноправности у образовању, у оквиру чијих је стратешких циљева истакнуто и искључивање сексизма и родних стереотипа из уџбеника. У другој фази пројекта формулисан је *Кодекс понашања издавачких кућа Италије*, којим је предвиђено да уџбеници треба да укључују критеријуме родне равноправности (Marcelli, 2008: 23), а примену датих смерница испитаћемо на примеру дијалогских секвенци ликова. Уџбеници су објављени у шеснаестогодишњем периоду, размак између сваког обухвата четири године, а ова хронолошка линија омогућава преглед евентуалних промена у родним идеологијама.

5. Методолошки поступак

5.1. Теорија говорних чинова у функцији квалитативне методе

У истраживање ћемо укључити прагматички аспект, или прецизније теорију говорних чинова, за коју смо се определили зато што је подесна за анализу дијалога у уџбеницима, с обзиром на то да је сам говорни чин заправо „основни облик реализације дијалога“ (Ivanetić, 1995: 13). Надаље, за испитивање корелација између језика и рода прагматички аспект је важан зато што се кроз говорне чинове производе друштвена значења, чијом анализом можемо разоткрити односе моћи у друштву. Ван Дијк (van Dijk, 1989: 29) наводи да се друштвене неједнакости између различитих група, нпр. жена и мушкараца, испољавају кроз асиметрије присутне у свакодневном разговору, које су, између осталог, посебно евидентне и у кориштењу говорних чинова и одабиру теме разговора.

Један од приступа који су обележили савремена проучавања у оквиру прагматике јесте већ поменута теорија говорних чинова (енг. *speech act theory*), која исказ тумачи као средство деловања и вид друштвене акције са директним последицама на ванјезичку стварност. Теорија говорних чинова развила се из филозофије језика средином XX века, а сам појам „говорни чин“ увео је филозоф Џон Остин (John Austin) у књизи *Како деловати речима* (*How to Do Things with Words*) објављеној 1962. године. Остин и његов ученик Џон Серл (John Searle) понудили су и прве класификације говорних чинова, које су неки аутори након тога допунили или делимично модификовали, најчешће терминолошки, али углавном задржавајући првобитно значење појмова (Bach, 2006: 149–150). Остин разликује три нивоа говорног чина (Bach, 2006: 150):

- 1) локуциони чин (*locutionary act*): сам исказ, изговорене речи;

2) илокуциони чин (*illocutionary act*): сврха исказа;

3) перлокуциони чин (*perlocutionary act*): ефекат исказа на слушаоца.

Илокуциона функција говорног чина заузима централно место у прагма-лингвистичким истраживањима. Илокуциони чин посматра се као радња извршена посредством говора, која може да има конкретне друштвене последице (Milosavljević, 2007: 29). Када је реч о самој класификацији илокуционих чинова, определили смо се за Бахову варијанту (Bach, 2006: 151–156), јер је подела коју предлаже најпогоднија за анализу жељених аспеката овог дела истраживања. Таксономија коју нуди обухвата четири велике групе илокуционих говорних чинова:

- 1) *констативи*: тврдити, наводити, најавити, одговорити, приписати, класификовати, исказати сагласност, потврдити, претпостављати, негирати, исказати несагласност, открити, оспорити, идентификовати, информисати, инсистирати, предвидети, рангирати, саопштити, изнети, уговорити
- 2) *директиви*: саветовати, опоменути, питати, преклињати, распустити, забранити, дати инструкције, наредити, дозволити, захтевати, изискивати, сугерисати, убедити, упозорити
- 3) *комисиви*: слагати се, кладити се, гарантовати, позвати, понудити, обећати, закунути се, исказати добровољност
- 4) *признања*: извинити се, поистоветити се, честитати, поздравити, захвалити, прихватити.

У крос-културном истраживању говорних чинова установљена је корелација са родом – емпиријски подаци показали су да жене више употребљавају комисиве, а мушкарци директиве (Слупе, 1995: 70–77). У току анализе посматраћемо да ли су ови комуникацијски обрасци уочљиви и у иницијалним исказима женских и мушких ликова, осврћући се пре свега на наредбе и критике и начин на који су оне условљене родом. Истаћи ћемо важност социјалног контекста, који је неопходно узети у обзир као један од одређујућих фактора приликом анализе рода у комуникацији (Mills, 2003: 2). Контекст ћемо посматрати кроз приватну и јавну сферу, као и кроз критеријум друштвених улога и релација саговорника и саговорница (van Dijk, 2008: 22) (нпр. директор и секретарица, или обрнуто), који је нарочито важан јер омогућава осврт на систем односа моћи. Посматрање контекста је стога кључно зато што нам омогућава увид у специфичност ситуација у којима женски или мушки ликови започињу разговор (нпр. за кога је типичније да у јавном контексту тражи просторне и временске информације, или код кога је израженија склоност да успостави први корак и искаже емотивну заинтересованост за супротни пол), што нам даље може открити присуство патријархалних родних идеологија у комуникативним обрасцима.

Говорни чинови корелирају са учтивошћу, зато што је сваки изговорени исказ у одређеној мери обележен постојањем учтивих стратегија или пак изостављањем истих. Генерално се сматра да жене у комуникацији показују већи степен учтивости него мушкарци, о чему сведоче и емпиријски подаци из различитих студија (Holmes, 1995: 4). У светлу теорије доминације, ова специфич-

ност женског говора тумачи се као одраз њихове немоћи и подређеног положаја у друштву (в. Lakoff, 1973). Када говоримо о учтивости, неизоставно је поменути теорију учтивости (енг. *politeness theory*) коју су конципирали Пенелопа Браун и Стивен Левинсон (Brown/Levinson, 1987). Према овој теорији, учтивост осликава два аспекта нашег идентитета – позитиван и негативан образ (енг. *positive and negative face*), а у њеном корену је тежња да се у комуникацији очува властити интегритет, али и интегритет саговорника. Да би се то постигло, неопходно је поседовати емпатију и водити рачуна о стању саговорница и саговорника и ономе шта они желе (позитивна учтивост), као и избегавати претерану директност, која може да се интерпретира као наметање (негативна учтивост). Позитивна и негативна учтивост представљају две комплементарне стратегије – употребом прве наглашава се присност са саговорником, кроз неформално обраћање или кориштење жаргона којим се сигнализује припадност истој социјалној групи, док је код друге акценат на исказивању поштовања према саговорнику и његовом ауторитету (Milosavljević, 2007: 24–25). Неке од најчешћих стратегија негативне учтивости су индиректност, употреба ограда и питања, песимистични тон, апологетски тон (Brown/Levinson, 1987: 129–138). У процесу анализе говорних чинова посматраћемо да ли је учтивост наглашеније обележје говора женских или мушких ликова, или можда у овом погледу не постоје значајне разлике.

Будући да језик рефлектује стварност, кроз њега се читавају и друштвене, односно родне неједнакости, па тако посматрањем различитих комуникативних образаца и стратегија којима у току конверзације прибегавају жене и мушкарци, можемо да откријемо и њихов статус и позицију у друштву (Smith-Lovin/Robinson, 1992: 122).

Анализа је ограничена на иницијалне исказе текстуалних дијалога из уџбеника у којима учествују женски и мушки ликови, будући да у њима могу бити садржани родни стереотипи и идеологије које се испољавају приликом самог избора конверзацијских тема женских и мушких ликова. Исказ може да подразумева једну реч, реченицу или секвенцу кратких реченица (Poulou, 1997: 69). Уколико се исказ састоји из више компоненти, оне се неће рашчлањивати, већ ће се посматрати као целина, у оквиру које ће се у складу са значењем и контекстом одредити примарни говорни чин (нпр. у исказу “*Signora, quanta roba ha comprato! Devo aiutareLa? Posso portare io una borsa?*” констатив је “*Signora, quanta roba ha comprato!*”, док исказе “*Devo aiutareLa?*” и “*Posso portare io una borsa?*” одређујемо као комисије. Примарна функција целог овог исказа је да се понуди помоћ, па га према томе уврштавамо у комисије.)

5.2. Критичка анализа дискурса

Као што је истакнуто, родни стереотипи су нераскидиво везани за родне идеологије, будући да и сами представљају идеолошки условљене обрасце понашања, којима је циљ одржавање неједнаких односа моћи у друштву (Talbot, 2003: 472). Као најпогоднији методолошки приступ за њихову анализу намеће се критичка анализа дискурса (енг. *critical discourse analysis*), чијом се приме-

ном открива „како идеологије и односи моћи обликују дискурс, а потом и какве ефекте дискурс остварује на друштвене идентитете, друштвене релације и системе знања и веровања“. (Fairclough, 1992: 12)

Идеолошке поставке су под маском здраворазумског, подразумеваног размишљања и деловања инкорпориране у језик, који представља „примарни медијум друштвене контроле и моћи“ (Fairclough, 1989: 3), па је стога критичка анализа дискурса у овом смислу „подесан метод за разоткривање скривених веза између језика, моћи и идеологије“. (Kolarić, 2008: 164) Имајући на уму везе између дискурса и идеологија, говорне чиновне из корпуса ћемо интерпретирати из угла критичке анализе дискурса.

6. Анализа комуникативних образаца женских и мушких ликова

У наставку ћемо из угла теорије говорних чиновна издвојити и истражити комуникативне обрасце својствене женским и мушким ликовима приликом иницирања међусобних дијалога, те ћемо посматрати у којој су мери у њима садржани родни стереотипи и родне неједнакости, и да ли су поменуте одлике условљене контекстом, или типологијим самог говорног чина. Стереотипне концепције садржане у говору женских и мушких ликова интерпретираћемо кроз призму критичке анализе дискурса, као рефлекс родних идеологија.

Међу иницијалним исказима релевантним за анализу родних односа издвајају се директиви и комисиви, који су даље класификовани у више поткатегорија.

6.1. Директиви

6.1.1. Питања у сврху добијања личних информација

Дијалози из ове категорије претежно се одвијају у јавном простору (нпр. факултет, менза, воз) и најчешће су неформалног, а ређе и формалног карактера. У уџбенику *Qui Italia* примећујемо да женски ликови започињу разговор уколико особу којој се обраћају познају од раније: *Robert, a Boston studi o lavori?* („Роберте, у Бостону студираш или радиш?“) (Mazzetti et al., 2002: 13); *Sei inglese Robert?* („Роберте, да ли си ти Енглез?“) (Mazzetti et al., 2002: 7). С друге стране, забележено је да искључиво мушки ликови иницирају разговор у ситуацијама када се саговорници међусобно не познају. У три издвојена случаја мушки ликови чине први корак при упознавању питајући за име. У првом случају разговор се одвија у возу, и формалног је карактера: *Come si chiama?* („Како се зовете?“) (Mazzetti et al., 2002: 20).

Други пример који издвајамо је неформалног карактера – одвија се на забави и прати упознавање Данијела и Ингрид: *Come ti chiami?* („Како се зовеш?“) (Mazzetti et al., 2002: 6).

Трећа ситуација такође је смештена у јавну сферу, одвија се на забави – Роберт пита Данијела за девојку коју је уочио, након чега јој Данијел прилази и пита је за име. Идентичан принцип проналазимо и у уџбенику *Nuovo progetto italiano*, где су присутни само примери мушких ликова који чине први корак ка

склапању познанства са женским ликовима: *Ciao, io mi chiamo Matteo. E tu come ti chiami?* („Ћао, зовем се Матео. А ти, како се зовеш?“); *Ciao, mi chiamo Andrea, e tu?* („Ћао, зовем се Андреа, а ти?“) (Marin/Magnelli, 2006: 17).

Чињеница да није забележено да женски ликови чине први корак при упознавању супротног пола указује на традиционално утемељену социјалну конвенцију према којој је мушкарац тај који прилази жени и отпочиње интеракцију. У *Nuovo progetto italiano* проналазимо два дијалога у којима мушки ликови постављају питања у сврху добијања информација о њима непознатим особама женског пола. У првом примеру мушки лик пита пријатељицу (или познаницу; на основу контекста није јасна тачна природа њиховог познанства): *Chi è questa ragazza?* („Ко је ова девојка?“), а разлог интересовања је њен физички изглед, што нам открива и његова реакција: *Che bella ragazza!* („Како лепа девојка!“) (Marin/Magnelli, 2006: 12) У следећем примеру мушки лик поставља питање о девојци коју не познаје: *Com'è Gloria? Bella?* („Каква је Глорија? Лепа?“) (Marin/Magnelli, 2006: 143). У оба примера женски ликови су окарактерисани преко физичког изгледа, штавише, њихова лепота издваја се као главни разлог мушког интересовања. Феминистичке критичарке сматрају да су жене у западним културама још увек изразито објективизирани (Swami et al., 2010: 367), те да друштвено прописани идеали лепоте остварују репресиван утицај на жене, који се реализује кроз стереотипна уверења да је лепота есенцијална женска црта, императив за жене и најважнији женски квалитет (Scott, 1997: 12). Трагове ових стереотипних поставки проналазимо и у горенаведеним иницијалним исказима мушких ликована.

У уџбенику *Chiaro* имамо релативно родно уједначену расподелу исказа којима се започиње познанство, а издвојићемо један пример када мушки лик иницира упознавање и један када то чини женски лик: *Ciao, io sono Paolo. E tu come ti chiami?* („Ћао, ја сам Паоло. А како се ти зовеш?“) (De Savorgnani/Bergero, 2010: 11); *Buongiorno. E' libero qui? Mi chiamo Chiara Monfalco.* („Добар дан. Да ли је овде слободно? Зовем се Кјара Монфалко.“) (De Savorgnani/Bergero, 2010: 11)

У уџбенику *Facilissimo*, у дијалогу посвећеном упознавањима, мушки лик чини први корак ка склапању познанства: *Ciao, tu sei Stephanie, vero?* („Ћао, ти си Стефани, је ли тако?“) (Krasa/Riboni, 2014: 18).

У уџбенику *Via del Corso* нисмо уочили дијалоге који садрже комуникативне формуле типичне за упознавање и успостављање првих контаката.

6.1.2. Питања у сврху добијања просторних и временских информација

Дијалози који се покрећу питањима овог типа симулирају интеракцију између махом непознатих особа, случајних пролазника, који у контексту јавног простора, уз формалан или неформалан тон обраћања, размењују информације које су им неопходне за реализацију неке од свакодневних активности (нпр. одлазак на станицу или у банку).

У уџбенику *Qui Italia* код ове врсте интеракције изражена је родна неуједначеност, јер смернице за оријентацију у простору траже само женски ликови:

Dov'è l'ufficio informazioni? („Где су Информације?“) (Mazzetti et al., 2002: 80); *Scusi, mi direbbe dov'è la biblioteca comunale?* („Извините, да ли бисте ми могли рећи где се налази градска библиотека?“) (Mazzetti et al., 2002: 238).

Способност просторне оријентације код жена и мушкараца предмет је бројних научних истраживања из области когнитивне психологије. Независно од тога да ли су испитиване вештине просторне оријентације у реалном или компјутерски симулираном окружењу изведен је општи закључак да се мушкарци боље оријентишу у простору, што се објашњава разликама у когнитивним способностима жена и мушкараца (Moop et al., 2016: 91). Иако се ради о емпиријским, научно утемељеним подацима, њихова генерализација има негативан ефекат јер може да оснажи заблуду о супериорности једног пола у односу на други. Џорџ Боднер (Bodner, цит. у Curry, 2016), аутор једног од типичних тестова за мерење способности просторне когниције, упозорава на опасности генерализације добијених података и скреће пажњу на чињеницу да многе жене поседују снажније способности просторне оријентације него неки мушкарци. Он наглашава да је важно да се не креира мит како се сви мушкарци у простору оријентишу боље од свих жена, јер такви стереотипи могу да имају негативан ефекат. Сасвим је извесно да код жена постоји опасност од интериоризације овог модела, чак и код оних које поседују снажнију просторну когницију од мушкараца. Уколико су научене да су ограничене способности оријентације у простору карактеристика женског пола, жене могу почети да верују да је то и у њиховом случају заиста тако (Bodner, цит. у Curry, 2016). Идеја о жени дезоријентисаној у простору и мушкарцу који је усмерава представља још један стереотип који се на некритички начин прихвата и усваја као природно стање у друштву. Стога, неопходно је да се у уџбеницима модификују устаљени комуникативни обрасци утемељени на једноличним ситуацијама кроз које се испољавају генерализације и стереотипи.

Уједначену расподелу питања везаних за просторне индикације проналазимо у уџбенику *Nuovo progetto italiano*, код којег су у овом делу представљена два дијалога, један иницира женски лик – студенткиња из иностранства у кругу Кампуса пита непознатог колегу: *Scusa, per andare in centro?* („Извини, како да дођем до Центра?“) (Marin/Magnelli, 2006: 21); други започиње мушки лик, обраћајући се непознатој женској особи на улици: *Scusi, sa dov'è via Alberti?* („Извините, знате ли где је улица Алберти?“) (Marin/Magnelli, 2006: 24).

У *Chiaro* код мини дијалога посвећених тражењу просторних информација у оба идентификована случаја женски лик иницира разговор, а на основу контекста (пре свега формалног обраћања), можемо закључити да се, као што је то обичај код дијалога овог типа, обраћа непознатим пролазницима: *Senta, sa dov'è la fermata del tram?* („Знате ли где је трамвајска станица?“) (De Savorgnani/Bergero, 2010: 58); *Scusi. Piazza di Porta Maggiore è lontana?* („Извините. Трг *Porta Maggiore* је далеко?“) (De Savorgnani/Bergero, 2010: 58).

У уџбенику *Facilissimo* такође су доминантни примери у којима женски ликови траже просторне информације. У егземпларном дијалогу женски

лик се обраћа пролазнику са једним од типичних питања: *Scusi, dov'è l'ufficio informazioni?* („Извините, где су Информације?“) (Krasa/Riboni, 2014: 26).

У уџбенику *Via del Corso* нису уочене дијалогске секвенце у којима женски и мушки ликови међусобно размењују просторне информације.

Код питања која се односе на информације о времену нису уочене значајне родне разлике, будући да и женски и мушки ликови подједнако траже временске информације, претежно кроз формално обраћање [нпр. *Scusi, signora, sa a che ora parte il treno?* („Извините, госпођо, знате ли у колико часова креће воз?“) (Marin/Magnelli, 2006: 79); *Mi scusi, che ore sono?* („Извињавам се, колико је сати?“) (Krasa/Riboni, 2014: 24).

6.1.3. Остала питања

У категорији осталих питања издвојићемо² само она која сматрамо релевантним у контексту анализе родних односа у комуникацији. У *Qui Italia* једно од таквих је питање: *Buonasera, avete un tavolo libero?* („Добро вече, имате ли слободан сто?“) (Mazzetti et al., 2002: 144) којим Лучио (Lucio) иницира разговор са конобаром у једном ресторану. У разговору учествује и његова партнерка Катерина (*Caterina*), која се тек накнадно укључује. Премда просто и свакодневно, питање које Лучио упућује конобару открива нам стереотипни образац понашања који је дубоко укореван у свест о доличном и очекиваном понашању мушкараца и жена у јавној сфери. Мушкарац је тај који већ на почетку говори у име обоје, чиме остварује извесну надмоћ у комуникативном чину. У западној култури идеја о мушкарцу „џентлмену“ који руководи ситуацијом и угађа својој „пратиљи“ начелно има позитивне конотације. Уколико се овај образац интерпретира са становишта феминистичке критике, откривају се његови негативни аспекти, као нпр. чињеница да је у оваквим моделима понашања отеловљена стереотипна идеја о активним, предузимљивим мушкарцима и пасивним женама у чије име они говоре (Haines et al., 2016: 2).

Идентичан разговорни модел проналазимо и у уџбенику *Nuovo progetto italiano* – троје пријатеља, две жене и један мушкарац, налазе се у ресторану, а мушки лик је тај који комуницира директно са конобарем. Први пут га дозива: *Cameriere!* („Конобар!“), а приликом другог обраћања тражи мени: *Scusi, possiamo avere il listino... il menù?* („Извините, можемо ли добити мени?“) (Marin/Magnelli, 2006: 66).

Сматрамо да уџбеници поред устаљених разговорних модела треба да понуде и алтернативну слику мушко-женских односа, где је жена та која преузима иницијативу и говори у име себе и свог пратиоца. Овакав случај имамо у уџбенику *Chiaro*, где се женски лик обраћа конобару са питањем: *Possiamo ordinare?* („Можемо ли наручити?“) (De Sarvognani/Bergero, 2010: 60); такође, женски лик

2 Из анализе ће се искључити питања као што су: *hai una penna?* („имаш ли оловку?“); *hai una sigaretta?* („имаш ли цигарету?“); *potresti rispondere al telefono?* („можеш ли се јавити на телефон?“), јер ни садржај ни контекст разговора нису релевантни из угла родних односа.

први наручује: *Io vorrei un vino rosso. Massimo, cosa dici?* („Ја бих желела црвено вино. Масимо, шта кажеш?“)³ (De Sarvognani/Bergero, 2010: 60).

У уџбенику *Facilissimo* у оквиру лекције *Al ristorante* („У ресторану“) представљен је још један разговорни модел у којем до изражаја долазе традиционалне родне улоге. Мушки лик по доласку у ресторан пита конобара: *Buonaseera, c'è un tavolo libero per due?* („Добро вече, имате ли слободан сто за двоје?“) (Krasa/Riboni, 2014: 58). Након што се конобар појављује са менијем, мушки лик опет преузима реч и говори у име себе и женског лика у чијем се друштву налази: *Grazie, vorremmo un piatto tipico. Lei, cosa ci consiglia?* („Хвала, желели бисмо неко типично јело. Шта нам Ви саветујете?“) (Krasa/Riboni, 2014: 58).

У лекцији *Al bar* („У кафићу“) у главном дијалогу је опет иста родна расподела: конобар и гости – жена и мушкарац. Мушки лик први наручује за себе, а после њега и женски за себе (Krasa/Riboni, 2014: 50). Судећи по контексту, њих двоје су емотивни партнери и у туристичкој су посети у неименованом италијанском граду. Када конобар донесе њихова пића, по устаљеном принципу мушки лик започиње разговор и тражи информацију која је релевантна за обоје: *Scusi, cosa si può fare di interessante qui la sera?* („Извините, шта интересантно овде може да се ради навече?“) (Krasa/Riboni, 2014: 50).

У стрип форми карактеристичној за уџбеник *Via del Corso* представљена је епизода у којој троје протагониста (Ана, Ђани и Бруно) путују за Фиренцу. По доласку у хотел, Ђани се на рецепцији издваја напред, иза њега је Бруно, а на крају стоји Ана. Ђани започиње разговор са рецепционерком и обраћа јој се у трећем лицу множине, чиме се додатно афирмише као представник целе групе: *Buongiorno. Abbiamo prenotato tre camere a nome Andreoli* („Добар дан. Резервисали смо три собе на име Андреоли.“) (Marin/Diadori, 2018: 56).

У издвојеним комуникативним ситуацијама доминантан интеракцијски модел подразумева да мушки ликови иницирају разговор и говоре у своје и у име женских ликова, чиме се испољава стереотипни приказ личности жена и мушкараца, који почива на дистинкцији између блискости (енг. *cointinship*) и предузимљивости (енг. *agency*) (Haines et al., 2016: 2). Идеја о предузимљивом мушкарцу у овој консталацији подразумева постојање пасивне или мање активне жене у чије име он говори. Сматрамо да су издвојени примери из уџбеника показатељ тога како је и свакодневна интеракција оптерећена родним стереотипима којих често нисмо ни свесни, јер су нам презентовани као бонтон, то јест као општеприхваћене друштвене норме које нису идеолошки условљене.

Као што смо већ антиципирани, у западној култури идеја о мушкарцу џентлмену има позитивне конотације, те се предузимљивост о којој смо говорили

3 У овој реченици имамо једну карактеристику типичну за женски говор – тражење потврде за изречено. Оно што је још упечатљивије јесте даљи ток разговора. На њено питање мушки лик одговара: *Ma, io vorrei mangiare il pesce...Prendiamo una bottiglia di vino bianco, va bene?* („Ма, ја био желео јести рибу... Хајде да уземемо боцу белог вина, може?“). Након његове реакције, она одмах исказује сагласност и без одупирања пристаје да наручи нешто што је сасвим супротно од њене првобитне намере: *Ok, un vino bianco, cosa avete?* („Океј, бело вино. Шта имате?“).

тумачи као одраз бонтона, поштовања и заштитничког става према женама. Из угла теорије амбивалентног сексизма наглашен заштитнички став према женама некада може да долази као резултат тзв. беневолентног сексизма, који се од непријатељског сексизма разликује по томе што подразумева позитивно или пак идеализовано виђење жене (Glick/Fiske, 1997: 121). Како примећују Глик и Фиске (Glick/Fiske, 1997: 121), ова два вида сексизма могу да се разликују по позитивној или негативној вредности која се додељује жени, али оба деле заједничке поставке, нпр. да су жене слабији пол, дакле, оба претпостављају традиционалне родне улоге и имају циљ да оправдају и одрже патријархалне друштвене структуре, те су стога препрека за успостављање родне једнакости.

У корпусу смо пронашли пример када женски лик иницира разговор са мушким ликом, и сматрамо да он на још упечатљивији начин одражава беневолентни сексизам. Реч је о кратком дијалогу из уџбеника *Qui Italia* осмишљеном према ситуацији у којој женском лику аутомобил стаје на улици услед квара, након чега се она обраћа непознатом мушком лику са речима: *E adesso come faccio?* („И шта сада да радим?“) (Mazzetti et al., 2002: 141). Непознати пролазник јој без оклевања пружа помоћ. Поред стереотипа да жене нису веште са аутомобилима, кроз ову ситуацију репродукује се идеја о мушкарцу заштитнику и жени која као слабији пол има потребу за његовом помоћи, што се подудара са горепомнутим концептом беневолентног сексизма.

Надаље, када родне стереотипе усађене у поменути (комуникативну) ситуацију посматрамо кроз културолошки приступ, долазимо до закључка да овај приказ мушко-женских релација заправо представља савремену варијацију добро познатог мотива даме у невољи (енг. *damsel in distress*), која беспомоћно и пасивно чека спасење од стране мушкарца. Овај мотив вековима се генерацијски преноси кроз народно приповедање и књижевно-уметничко наслеђе, а његова укорењеност у западној култури сведочи о снази когнитивних културних модела који усмеравају наша веровања и очекивања. Са становишта културолошког приступа, стереотипи постоје у индивидуалној свести чланова и чланица једне друштвене заједнице, али су истовремено усађени у културне моделе и представљају један аспект целокупног друштвеног знања (Stangor/Schaler, 1996: 10). У конструктивистичкој парадигми културно знање није иманентно, већ је продукт оних који га поседују и стварају, те је стога идеолошки условљено (Riley, 2007: 6). Из овог угла, наочиглед бенигна ситуација из уџбеника представља рефлекс когнитивних културних модела прожетих патријархалним родним идеологијама.

У уџбенику *Nuovo progetto italiano* издваја се дијалог који отац започиње са кћерком, надовезујући се на разговор који је она претходно водила са мајком: *Tua madre dice che hai litigato con i tuoi amici. E' vero?* („Твоја мајка каже да си се посвађала са пријатељима. Да ли је то тачно?“) (Marin/Magnelli, 2006: 7).

Према подацима из корпуса, у комуникацији са децом највећим делом учествују мајке, што одражава њихову примарну функцију у одгајању. Наведени пример представља изузетак у позитивном смислу зато што презентује про-

фил оца заинтересованог за емотивне проблеме кћерке. Додуше, премда тиме излазимо из постављеног циља анализе иницијалних исказа, у овом примеру зарад разумевања целовите слике треба навести и исказ којим се разговор завршава, јер се њиме мајка опет враћа у први план и указује се на њену незамењивост. Наиме, након разговора са оцем, кћерка љутито износи закључак: *Solo la mia mamma mi capisce!* („Само ме моја мама разумел!“) (Marin/Magnelli, 2006: 7).

6.1.4. Опомене, критике и жалбе

Опомене које смо уочили у *Qui Italia* исказују се у јавном простору, формалног су карактера и упућују их особе женског пола. Прва ситуација догађа се у кино сали када непозната особа мушког пола покушава да заузме место поред једног пара, на шта женски лик реагује: *Scusi, non vede che questo posto è già occupato?* („Извињавам се, зар не видите да је ово место већ заузето?“) (Mazzetti et al., 2002: 192) У другом примеру женски лик се жали продавачу због производа којем је истекао рок: *Guardi che questa confezione di latte è scaduta già da due giorni...ecco la data* („Видите да је овом млеку истекао рок још пре два дана... ево датума.“) (Mazzetti et al., 2002: 192).

У уџбенику *Facilissimo* у главном дијалогу мушки лик започиње разговор са рецепционерком хотела жалећи се на собу: *Mi scusi tanto, ma la camera non mi piace. E' piccola e rumorosa per via della strada* („Веома ми је жао, али соба ми се не свиђа. Мала је и бучна због близине улице.“) (Krasa/Riboni, 2014: 42). У осталим интеракцијама из истог уџбеника женски ликови се на доста изравнији начин жале рецепционеру: *La camera non mi piace, ne ha una più grande?* („Соба ми се не свиђа, имате ли неку већу?“) (Krasa/Riboni, 2014: 43); *La camera non mi piace* („Соба ми се не свиђа.“) (Krasa/Riboni, 2014: 43); *La doccia non funziona* („Туш не ради.“) (Krasa/Riboni, 2014: 43). У дијалогу из лекције *Al ristorante* („У ресторану“) женски лик исказује жалбу због погрешне наруџбе: *Scusi, ma non è quello che ho ordinato.* („Извините, али нисам ово наручила.“) (Krasa/Riboni, 2014: 60).

Када посматрамо примере из уџбеника, примећујемо недостатак стратегија учтивости у говору женских ликова, док је насупрот томе исказ мушког лика снажно обележен аполегетским тоном. Изузетак је последњи наведени пример из ресторана где жалби женског лика претходи учтива форма „извините“. Овај маркер учтивости проналазимо и у *Qui Italia*, код обраћања женског лика у кино сали, али је насупрот њему остатак реченице исказан у изразито критичком тону. У сва три примера обраћања женских ликова користи се форма персирања, што може да се протумачи не само као исказивање поштовања, већ и као дистанцирање од саговорника. Сви искази су изречени на веома директан и бескомпромисан начин, што се не подудара са учтивошћу за коју се сматра да карактерише женски говор. Супротно од очекивања, мушки лик је тај у чијем се говору огледа висок степен учтивости, помоћу које се његова жалба ублажава. Конфронтирајући примере, можемо закључити да су устаљени женско-мушки говорни обрасци овде модификовани, а границе родних улога олабављене. Ови примери доводе у питање парадигму у оквиру теорије доминације према којој

се кроз женски језик испољавају немоћ и подређеност. Штавише, они више иду у прилог тези коју износе О'Бар и Еткинс (O'Barr and Atkins, 1980: 102), по којој је главни параметар који одређује оно што Робин Лејкоф (Lakoff, 1973) дефинише као женски говор заправо позиција моћи, која није увек условљена родом. Они истичу да „такозвани женски језик није карактеристичан за све жене, нити је ограничен искључиво на жене“. (O'Barr and Atkins, 1980: 102) Слично овоме, Талбот (Talbot, 2003) и Холмс (Holmes, 2006) такође истичу да је комуникације жена и мушкараца знатно комплекснија, те да одлике интеракције не зависе само од рода, већ су условљене контекстом и односима моћи.

У уџбенику *Qui Italia* учили смо опомене/критике неформалног карактера, исказане од стране женских ликова у породичном/приватном простору. У првом примеру који издвајамо мајка започиње разговор са сином, постављајући му питање које има илокуциону снагу критике или опомене: *Paolo, ma sai che ore sono? Sono le quattro...* („Паоло, ма знаш ли колико је сати? Четири је...“) (Mazzetti et al., 2002: 83). У другом примеру мајка на индиректан начин опомиње сина због нереда у соби: *Che confusione! Che disordine! Di chi è questo maglione?* („Каква збрка! Какав неред! Чији је ово џемпер?“) (Mazzetti et al., 2002: 92). На основу комуникативног контекста и конверзацијских стратегија којима женски ликови прибегавају кроз издвојене примере остварује се приказ стереотипне породице у чијем је средишту женска фигура, која брине о деци и домаћинству.

Крос-национално истраживање о подели обавеза везаним за бригу око деце, којим су обухваћене Аустралија, Данска, Италија и Француска, показује да су кућни послови и брига око деце још увек примарно женски послови (Craig/Mullan, 2011: 853), а нешто већа укљученост мушкараца у бригу око деце примећена је у породичним заједницама у којима су жене заспослене (Craig/Mullan, 2011: 854). Иако је по свему судећи породични модел још увек примарно традиционалан, постоје индикатори да све више очева млађе генерације показује интересовање за активно родитељство, односно за равноправно учешће у одгајању деце (в. Smith Koslowski, 2011).

Иако су брига око кућних послова и одгајања деце још увек превасходно везани за женски домен деловања, сматрамо да увођење ликова очева који преузимају традиционалне женске улоге представља важан допринос процесу натурализације прогресивног егалитарног модела породице у којем сви чланови подједнако доприносе.

У наставку ћемо издвојити примере у којима женски ликови иницирају разговор исказујући опомене партнерима или пријатељима. У уџбенику *Nuovo progetto italiano* проналазимо пример када женски лик партнеру поставља питање у којем је осетан критички тон: *Dove sei stato ieri? Perché non sei passato a prendermi?* („Где си био јуче? Зашто ниси дошао по мене?“) (Marin/Magnelli, 2006: 179).

У уџбенику *Via del Corso* троје пријатеља путује за Фиренцу, а на почетку вожње женски лик на индиректан начин, у форми питања, опомиње муш-

ког лика да упали навигатор: *Gianni, ma perché non metti il navigatore?*⁴ („Ђани, али зашто не упалиш навигатор?“) (Marin/Diadori, 2018: 56) У повратку за Рим, исти женски лик на индиректан начин исказује жалбу: *Gianni! Non mi dire che ste finendo la benzina.* („Ђани! Немој ми рећи да је бензин при крају?“) (Marin/Diadori, 2018: 91).

Индиректност, критике, опомене, жалбе, као и стално понављање захтева генерално су комуникативне стратегије које се вежу за жене. У неформалном регистру овај тип комуникације познат је као „звоцање“ (енг. *nagging*), а назив се користи и у академској литератури (Soule, 2011). Звоцање можемо дефинисати као упорно убеђивање код којег се уместо укључивања наредби и других агресивнијих или директнијих стратегија ограничава на понављање истог захтева (Soule, 2011: 196). У западној култури доминантна је стереотипна перцепција по којој су у интерперсоналним односима жене те које најчешће комуницирају на овај начин. У истраживању које је спровела Соул (Soule, 2011: 198), а тиче се субјективног мишљења испитаника о томе који пол је више склон звоцању, ова стратегија је одређена као одлика женске комуникације више него мушке. Будући да индиректне критике и опомене иницирају женски ликови, можемо закључити да се кроз уџбенике рефлектује стереотип о женама које „звоцају“.

С друге стране, у издвојеним примерима се на афективном плану у већој или мањој мери јасно читавају незадовољство и срџба код женских ликова. Ипак, у језику су ове емоције донекле сузбијене и цензурисане, те су уместо директних наредби и критика (нпр. „Спреми собу!“; „Буди се, закаснићеш!“; „Љута сам зато што ниси дошао по мене као што си обећао“; „Укључи навигатор!“⁵) преточене у индиректне опомене које се граниче са зановетањем. „Зановетање“, као и уопште индиректне критике и опомене које се углавном приписују женама, из угла теорије доминације могу да се тумаче као резултат њихове несигурности у разговору (Lakoff, 1973; Tappe 1991), због које уместо директних захтева и наредби прибегавају ублаженим варијантама, сугестијама, индиректним опоменама и понављањем већ изречених захтева.

6.1.5. Наредбе

Родни стереотипи долазе до изражаја пре свега у контекстима у којима се исказују наредбе. У *Qui Italia* мајка наређује деци: *Bambini, smettete di guardare la TV, mettete un po' in ordine la camera e poi fate merenda!* („Децо, престаните да

4 Навешћемо и реплику мушког лика, зато што се кроз њу рефлектују родне разлике у говору и до изражаја долази мушка доминација која се испољава кроз језик: *Ma quale navigatore! Conosco Firenze come le mie tasche!* („Ма који навигатор! Познајем Фиренцу као своје џепове!“) (Marin/Diadori, 2018: 56). Овај пример рефлектује тенденцију мушкараца да се у разговору поставе као стручњаци (Coates, 2013: 133), што можемо интерпретирати као још један вид испољавања ауторитета и доминације.

5 Како бисмо илустровали уочене разлике између говора женских и мушких ликова које иду у прилог теорији доминације, навешћемо и пример када се Бруно обраћа Ђанију у вези са навигатором: *Senti, Gianni, ce l'hai il navigatore, no? Che aspetti a metterlo?* („Чуј, Ђани, имаш навигатор, је ли тако? Шта чекаш, зашто га не укључиш?“) (Marin/Diadori, 2018: 90). Иако ни Бруно не изриче директну наредбу Ђанију да укључи навигатор, његове вербалне стратегије су свакако много изричите, директне и бескомпромисне у односу на Анине.

гледате ТВ, спремите мало собу и после поједите ужину!“) (Mazzetti et al., 2002: 277)

Сличан пример имамо и у *Nuovo progetto italiano* када се мајка обраћа сину: *Dai Lucio, svegliati! Sono già le otto* („Даж Лучио пробуди се, већ је осам сати!“) (Marino/Magnelli, 2006: 161).

Женски ликови у наведеним примерима говоре са позиције моћи, али је њихов ауторитет сведен на простор приватне сфере у којем спроводе своју стереотипну функцију мајке и одгајатељице деце.⁶

У другој категорији примера дат је институционални контекст. У уџбенику *Qui Italia* имамо пример интеракције између директора и секретарице, где директор издаје наредбу: *Signorina, per favore, telefoni in banca!* („Госпођице, молим Вас, телефонирајте у банку!“) (Mazzetti et al., 2002: 279).

Сличан пример опет проналазимо и у *Nuovo progetto italiano*, где је у новинској кући мушки лик надређен женском: *Pronto, Laura? Sono Parini, dalla redazione. Per favore, girami quell'e-mail con la statistica sulle vendite dei quotidiani.* („Хало, да ли је Лаура? Овдје Парини, из редакције. Молим те пошаљи ми онај мејл са статистикама о продаји дневних новина.“) (Marin/Magnelli, 2006: 161).

На формалном плану ове примере класификујемо као директне или учтиве наредбе, али је домен њиховог деловања одређен према стереотипним родним улогама. Поље моћи подељено је на приватну и јавну сферу, а по устаљеном принципу жене су те чији глас остаје у границама кућног простора, док је снага мушке речи призната у друштвеној и професионалној сфери.

7. Комисиви

Комисиве начелно можемо уврстити у понуде, а у овој категорији мушки ликови се истичу као иницијатори конверзације. Највећи број примера је из уџбеника *Qui Italia* и већином су смештени у одељак посвећен усвајању израза путем којих се нуди помоћ. У поменутом одељку уочили смо само случајеве мушких ликова који нуде неки вид помоћи женским ликовима. У првом примеру који издвајамо на илустрацији су представљени жена која носи кесе са намирницама и мушкарац који је зауставља да би јој понудио помоћ: *Signora, quanta roba ha comprato! Devo aiutarLa? Posso portare io una borsa?* („Госпођо, колико сте ствари купили! Треба ли Вам помоћ? Могу ли ја да понесем једну кесу?“) (Mazzetti et al., 2002: 141).

На другој илустрацији приказани су мушкарац и жена у градском превозу, она стоји а он седи и обраћа јој се речима: *Signora, vuole sedersi?* („Госпођо, да ли бисте желели сести?“) (Mazzetti et al., 2002: 143).

На следећој су приказани жена са кишобраном и мушкарац у ауту који је зауставља да би јој понудио превоз: *Teresa, dove vai con questa pioggia? Vuoi un*

6 Премда су овде у фокусу искази којима се иницира разговор, треба нагласити да је у целом уџбенику уочен тек један пример оца који делује у породичној сфери. Конкретније, представљен је дијалог у којем отац учи сина како да користи видео рекордер. Очева функција је дакле преношење интелектуалних и практичних вештина, што такође може да се тумачи као стереотип, нарочито ако овај пример конфронтирамо са примером мајке чија је улога сведена на критиковање.

passaggio? („Тереза, где идеш по овој киши? Желиш ли превоз?“) (Mazzetti et al., 2002: 141).

Наведене ситуације делују посве природно, штавише, чин нуђења помоћи женској особи позитивно се конотира и имплицира да је мушкарац усвојио позитивне обрасце понашања који се цене у западној култури. Овде такође можемо идентификовати даму у невољи као опште место, кроз које нам се предочава и улога мушкараца, коју можемо посматрати као одраз когнитивних културних модела патријархалног друштва у којем мушкарац, као јачи и супериорнији, има усађену дужност да брине о жени. Попут неких претходно издвојених примера, и овај можемо повезати са беневољентним обликом сексизма, будући да заштитничка позиција према женама често корен има у претпоставци да су жене слабији пол (Glick/Fiske, 1997: 121). Стога, упркос начелно позитивном ставу према женама, и овакав вид интеракције где искључиво мушкарци нуде помоћ женама, доприноси преношењу и одржавању родних идеологија утемељених на патријархалним културним моделима (Glick/Fiske, 1997: 121).

Сматрамо да је поистовећивање сваког вида помоћи коју мушкарац пружа жени са беневољентним сексизмом радикално, неутемељено и контрапродуктивно. С друге стране, сматрамо да је овај теоријски концепт значајан зато што нас усмерава да из критичке перспективе сагледамо наочиглед безопасне примере мушко-женске интеракције, у којој се често под маском општеприхваћених друштвених норми крије заоставштина патријархалних идеологија. У циљу равноправног приказа жена и мушкараца, неопходно је укључити ситуације у којима женски ликови нуде помоћ мушким ликовима, нарочито у ситуацијама које према традиционалним мерилима подразумевају обрнут приступ (нпр. женски лик који нуди превоз мушком, или нуди да заједно са њим понесе кесе из супермаркета). До овог закључка долази и Санчез Бело (Sánchez Bello, 2016: 41), која приказ родних односа у пољу образовања тумачи из угла критичке педагогије, те истиче да да је кроз образовни систем неопходно спроводити све врсте иницијатива кроз које се родне улоге обрћу, јер се на тај начин мушкарци, али и жене, удаљавају од патријархалног модела маскулинитета кроз који се летитимизују ауторитет и доминација мушкараца.

8. Закључак

Квалитативна анализа омогућила нам је да класификујемо говорне чинове женских и мушких ликова и идентификујемо родне стереотипе и идеолошке поставке које су у њима уткане. Издвојили смо директиве, међу којима су питања у сврху добијања личних информација, питања у сврху добијања просторних и временских информација, остала питања, опомене, критике, жалбе, наредбе; и комисије, у које смо уврстили понуде. За разлику од неких ранијих истраживања која су показала да жене више употребљавају комисије, а мушкарци директиве (в. Слупе, 1995: 70–77), установили смо да родне асиметрије најчешће нису у корелацији са самом типологијом говорног чина, већ да произилазе из фактора везаних за одабир конверзацијске теме и контекст у којем се конвер-

зација одвија. На пример, и женски и мушки ликови користе директиве, или прецизније наредбе, али у различитим контекстима: женски ликови их исказују у простору приватне сфере, где се обраћају деци, док их мушки ликови користе у јавном формалном контексту (нпр. шеф који се обраћа секретарици са надређене позиције, набрајајући обавезе које треба да испуни). На овај начин на основу издвојених примера видимо како се кроз прагматичке разлике рефлектује и различита хијерархијска позиционираност жена и мушкараца у друштву, заснована на неједнаким односима моћи. Надаље, за мушке ликове је типично да инцирају разговор са непознатим особама женског пола, често у циљу исказивања емотивне заинтересованости, као и пракса да се у ресторану конобарима обраћају у своје име и у име партнерке, што тумачимо као показатељ стереотипног схватања о предузмљивом и независном мушкарцу (Haines et al., 2016: 2). Женски ликови интеракцију са непознатим особама мушког пола започињу с циљем тражења помоћи, а мушки с циљем нуђења помоћи, чиме се репродукује мотив даме у невољи (енг. *damsel in distress*) која зависи од мушкараца заштитника. Овај мотив трансгенерацијски се преноси и чини саставни део когнитивних културних модела западног друштва, а са становишта теорије амбивалентног сексизма он представља рефлекс беневољентног сексизма, према којем наглашен заштитнички однос према женама произилази из веровања да су жене слабији пол. Стога, иако подразумева наочиглед позитивну и идеализовану перцепцију жена, беневољентни сексизам производи исте ефекте као и непријатељски сексизам – оснажује традиционалне родне улоге и има за циљ легитимизацију и одржавање патријархалне матрице, дакле, коси се са принципима родне једнакости (Glick/Fiske, 1997: 121). На основу свих наведених примера можемо закључити да су у комуникативним обрасцима женских и мушких ликова садржане родне идеологије кроз које се родне асиметрије приказују као део природне, свакодневне и идеолошки неутралне комуникације.

Установили смо да женски ликови чешће користе жалбе, као и стратегију која одговара тзв. зановетању, која из угла теорије доминације може да се протумачи као резултат немоћи и несигурности жена (Lakoff, 1973; Tannen, 1991) које уместо директних наредби прибегавају ублаженим варијантама, индиректним опоменама и понављањима претходно изречених примедби. С друге стране, уочили смо примере када се кроз говор женских и мушких ликова стереотипне концепције о мушком и женском говору доводе у питање – нпр. асертиван и директан тон жалбе женског лика, насупрот изражене учтивости која карактерише жалбу мушког лика. Овакви примери представљају одступање од устаљених комуникативних образаца жена и мушкараца и потврђују да тзв. женски говор није карактеристичан за све жене, нити је ограничен искључиво на жене (O'Barr/Atkins, 1980: 102), већ да приликом анализе у обзир треба узети и контекст, односно, позицију и односе моћи међу саговорницима и саговорницама (Talbot, 2003; Holmes, 2006). На ширем плану, мешање разговорних стратегија и превазилажење граница типично женског и типично мушког говора потврђује перформативну природу рода, који се развија и обликује унутар раз-

личитих друштвених контекста и подразумева сажимање типично женских са типично мушким одликама и њихово интегрисање у један комплексан и флуидан људски идентитет.

Литература

- Грубор, Ј. (2016). Осврт на испитивање „женског“ говора. *Наслеђе*, 33, 77–93.
 [Grubor, J. (2016). Osvrt na ispitivanje „ženskog“ govora. *Nasleđe*, 33, 77–93]
- Кузмановић Јовановић, А. (2013). *Језик и род. Дискурзивна конструкција родне идеологије*. Београд: Чигоја штампа
- [Kuzmanović–Jovanović, A. (2013). *Jeziik i rod. Diskurzivna konstrukcija rodne ideologije*. Београд: Čigoja štampa]
- Angelini, E., Tarantola, S. (2020). La rappresentazione dell'immagine di genere (maschile e femminile) nei manuali di italiano L2. *Bollettino Itals*, 18(85), 1–12.
- Ansary, L., Babaii, E. (2003). Subliminal Sexism in Current ESL/EFL Textbooks. *Asian EFL Journal*, 5(1), 1–15.
- Bach, K. (2006). Speech Acts and Pragmatics. In M. Devitt & R. Hanley (Eds.), *Blackwell Guide to the Philosophy of Language* (pp. 147–167). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Barton, A., Namatende-Sakwa, L. (2012). The representation of gender in English textbooks in Uganda. *Pedagogy Culture and Society*, 20(2), 173–190.
- Brescoll, V. L., Uhlmann, E. L. (2005). Attitudes Toward Traditional and Nontraditional Parents. *Psychology of Women Quarterly*, 29(4), 436 – 445.
- Brown, P., Levinson, S. (1987). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bucholtz, M. (2014). The Feminist Foundations of Language, Gender, and Sexuality Research. In S. Ehrlich, M. Meyerhoff & J. Holmes (Eds.), *The Handbook of Language, Gender, and Sexuality* (pp. 21–47). Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Cameron, D. (1995). *Verbal hygiene*. London: Routledge.
- Craig, L., Mullan, K. (2011). How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American Sociological Review*, 76(6), 834–861.
- Clyne, M. (1995). *Inter-cultural Communication at Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coates, J. (2013). *Women, Men and Language*. London: Routledge.
- Curry, A. (2016, 18. januar). Men Are Better At Maps Until Women Take This Course. *Nautilus*. <https://nautilus.us/issue/32/space/men-are-better-at-maps-until-women-take-this-course>
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. New York: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Filipović, J. (2018). *Moć reči: Oglеди iz kritičke sociolingvistike*. Београд: Zadužbina Andrejević.
- Glick, P., Fiske, S. T. (1997). Hostile and Benevolent Sexism. Measuring Ambivalent Sexist Attitudes Toward Women. *Psychology of Women Quarterly*, 21, 119–135.
- Glick, P., Rudman, L. A. (2010). Sexism. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, V. M. Esses (Eds.), *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, (pp. 1–41). Thousand Oaks: SAGE Publications.

- Grazi, J. P. (1989). Are Foreign Language Textbooks Sexist? An Exploration of Modes of Evaluation. *Foreign Language Annals*, 22(5), 477–486.
- Gupta, A., Lee Su Yin, A. (1990). Gender representation in English language textbooks used in the Singapore primary schools. *Language and Education*, 4(1), 29–50.
- Haines, E. L., Deaux K., Lofaro, N. (2016). The Times They Are a-Changing ... or Are They Not? A Comparison of Gender Stereotypes, 1983–2014. *Psychology of Women Quarterly*, 40(3), 1–11.
- Hartman, P. L., Judd, E. L. (1978). *TESOL Quarterly*, 12(4), 383–393.
- Hellinger, M. (1980). “For men must work and women must weep”: Sexism in English Language Textbooks used in German Schools. *Women’s Studies International Quarterly*, 3, 267–275.
- Holmes, J. (1995). *Women, men and politeness*. London: Longman.
- Holmes, J. (2006). *Gendered Talk at Work: Constructing Gender Identity through Workplace Discourse*. Malden, MA: Blackwell.
- Ivanetić, N. (1995). *Govorni činovi*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilista u Zagrebu.
- Johansson, S., Malmsjö, K. B. (2009). *Gender bias in EFL textbook dialogues*. Malmö: Malmö högskola/Lärarytbildningen.
- Kolarić, A. (2008). Smeh i suze srpskog obrazovanja: rodni i etnički stereotipi u čitankama za srpski jezik i književnost u osnovnoj školi. *Reč: časopis za književnost i kulturu*, 76(22), 153–192.
- Kološ, S. (2018). *Gli stereotipi di genere nei manuali d’italiano*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lakoff, R. (1973). Language and Woman’s Place. *Language in Society*, 2(1), 45–80.
- Lee, J., Collins, P. (2010). Construction of gender: a comparison of Australian and Hong Kong English language textbooks. *Journal of Gender Studies*, 19(2), 121–137.
- Mapelli, B. (2008). Progetto Polite: il passato e il futuro. In *Atti del convegno Parlante o parlata? La donna fra filosofia, linguaggio e prassi pedagogica* (pp. 32–38). Atti del convegno tenutosi il 12 settembre 2007 nella provincia di Lodi.
- Mills, S. (2003). *Gender and politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milosavljević, B. (2007). *Forme učtivosti u srpskom jeziku*. Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Moon, Y., Hwiyeol, J., Jongin, K., Jeong, R. (2016). Exploring Gender Differences in Spatial Orientation Ability on Representing Cognitive Map. *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences*, 6(2), 91–98.
- O’Barr, W. M., Atkins, B. K. (1980). “Women’s Language” or “Powerless Language”? In S. McConnell-Ginet, N. Borker & R. Thurman (Eds.), *Women and Language in Literature and Society*, (pp. 93–110). New York: Praeger.
- Pauwels, A. (2003). Linguistic Sexism and Feminist Linguistic Activism. In J. Holmes & M. Meyerhoff (Eds.), *The Handbook of Language and Gender* (pp. 550–570). Oxford: Blackwell Publishing
- Porreca, K. (1984). Sexism in Current ESL Textbooks. *TESOL Quarterly*, 18(4), 705–724.
- Poulou, S. (1997). Sexism in the discourse roles of textbook dialogues. *The Language Learning Journal*, 15(1), 68–73.

- Rifkin, B. (1998). Gender Representation in Foreign Language Textbooks: A Case Study of Textbooks of Russian. *The Modern Language Journal*, 82(2), 217–236.
- Riley, P. (2007). *Language, Culture and Identity: An Ethnolinguistic Perspective*. London: Continuum.
- Sánchez Bello, A. (2016). Gender studies in Spain: From theory to educational practice. In P. M. Darder & J. Paraskeva (Eds), *Critical Pedagogy Reader* (pp. 39–45). New York: Routledge.
- Scott, B. A. (1997). *Beauty myth beliefs: Theory, measurement, and the use of a new construct* (unpublished doctoral dissertation). University of Minnesota, Minneapolis.
- Smith Koslowski, A. (2011). Working fathers in Europe: Earning and caring. *European Sociological Review*, 27(2), 230–245.
- Smith-Lovin, L., Robinson, D. T. (1992). Gender and Conversational Dynamics. In C. L. Ridgeway (Eds.), *Gender, Interaction, and Inequality* (pp. 122–156). New York: Springer.
- Soule, P. K. (2011). The What, When, Who, and Why of Nagging in Interpersonal Relationships. In K. Galvin (Ed.), *Making Connections* (pp. 193–1999). New York: Oxford University Press.
- Stangor, C., Schaller, M. (1996). Stereotypes as individual and collective representations. In C. N. Macrae, C. Stangor & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 3–37). New York: Guilford.
- Swami, V., Coles, R., Wyrozumska, K., Wilson, E., Salem, N., Furnham, A. (2010). Oppressive Beliefs at Play: Associations among Beauty Ideals and Practices and Individual Differences in Sexism, Objectification of Others, and Media Exposure. *Psychology of Women Quarterly*, 34(3), 365–379.
- Talbot, M. (2003). Gender Stereotypes: Reproduction and Challenge. In J. Holmes & M. Meyerhoff (Eds.), *The Handbook of Language and Gender* (pp. 468–486). Oxford: Blackwell.
- Tannen, D. (1991). *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. London: Virago.
- van Dijk, T. A. (1989). Structures of discourse and structures of power. In J. A. Anderson (Ed.), *Communication yearbook*, 12 (pp. 18–59). Newbury Park, CA: Sage.
- van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Context. A sociocognitive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weary, G., Jacobson, J. A., Edwards, J. A. (2001). Chronic and temporarily activated causal uncertainty beliefs and stereotype usage. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 206–219.

Извори

- De Savorgnani, G., Bergero, B. (2010). *Chiaro! Corso di italiano*. Firenze: Alma Edizioni.
- Krasa, D., Riboni, A. (2014). *Facilissimo. Corso rapido di lingua italiana*. Firenze: Alma Edizioni.
- Marin, T., Diadori, P. (2018). *Via del Corso. Corso di italiano per stranieri*. Roma: Edizioni Edilingua.

Marin, T., Magnelli, S. (2006). *Nuovo Progetto Italiano. Corso multimediale di lingua e civiltà italiana*. Roma: Edizioni Edilingua.

Mazzetti, A., Falcinelli, M., Servadio, B. (2002). *Qui Italia. Corso elementare di lingua italiana per stranieri. Lingua e grammatica*. Firenze: Le Monnier.

Nataša D. Vučenović

Summary

ANALYSIS OF SPEECH ACTS OF FEMALE AND MALE CHARACTERS IN TEXTBOOKS OF ITALIAN AS A FOREIGN LANGUAGE FROM A GENDER PERSPECTIVE

In line with the previous body of research about gender stereotypes and sexism in foreign language textbooks, this study addresses the issue of gender in FL textbooks from a pragmalinguistic perspective, which has not been sufficiently explored. The aim of the study is to investigate whether the communication patterns of female and male characters contain stereotypical features typical for two different speech styles defined as *women's language* and *men's language*; whether there are differences between the speech acts employed by female and male characters, as suggested in some of the previous research; whether the utterances of female and male characters contain gender stereotypes and sexist connotations that reflect the traditional gender hierarchy. The methodological framework integrates the speech act theory, used as a qualitative research method, and critical discourse analysis, which is crucial for the interpretation of ideologies that shape discourse and social practices. The results indicate that female characters tend to use more complaints; however, their communicative strategies are more direct and assertive, while the complaints of male characters are expressed in an apologetic tone and are characterized by a higher level of politeness. These features challenge the concepts of women's and man's language and align with the theories that explain gender as a performative act. Contrary to this, the results also suggest that dialogical sequences reveal gender stereotypes and sexist connotations that reflect traditional gender hierarchy. However, the main differences do not stem from different speech acts used by male and female characters, but are instead related to context (e.g. both female and male characters use orders; however, those expressed by women are reserved for private sphere, while those of men are expressed in public sphere, which on a larger scale confirms the presence of gender ideologies that support and reproduce unequal power relations).

Key words:

textbooks, Italian as a foreign language, speech acts, women's language, men's language, sexism, gender ideologies

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.6>
811.111'243
81'23
37.091.3::811.111

Shaping students' identity through EFL in Belgrade high schools

Tamara P. Tošić*

University of Belgrade, Faculty of Philology

Key words:

language and identity
English language
teaching
Belgrade high schools
world Englishes
instrumental
motivation
integrative motivation

Abstract

The global spread of English has led to a myriad of speculations as to whether the language affects learners' identities and, if so, whether the consequences are positive or negative. Thus, the two hypotheses leading this paper assert that the Serbian element of Belgrade high school students' networks of identities is unshaken, but that their English teachers have a central role in shaping their identities. The data was compiled using two research methods – a questionnaire completed by the students and an interview done with their English teachers. The study incorporated 158 third- and fourth-grade students from the Sixth and Fifth Belgrade High School and three teachers. The analysis of the responses confirms the hypotheses, with special emphasis on the fact that the teachers are responsible for the formation of the students' identities. However, the data also reveals the existence of a small but distinct and vociferous minority of students who identify themselves with the English speech community. Therefore, not only should ELT practitioners in Serbia work on developing the learners' critical thinking skills and introducing world Englishes into the classroom, but they should also attune their approach to students with both instrumental and integrative motivation. (примљено: 21. августа 2021; прихваћено: 15. септембра 2021)

1. Theoretical framework

1.1. Language and identity

Identity is a multi-faceted concept whose numerous features have been extensively investigated by scholars across various disciplines. Thus, there is a great number of accepted definitions taking different approaches to the term. The most comprehensive one is offered by Tabouret-Keller (1998): “[...] identity is rather a network of identities, reflecting the many commitments, allegiances, loyalties, passions, and hatreds everyone tries to handle in ever-varying compromise strategies”. This definition points to the many aspects our identities have. Firstly, identity is not a monolithic phenomenon; it is, as Tabouret-Keller states, actually a *network* of different identities. Furthermore, the definition highlights the *conscious* aspect of identities – *commitments, allegiances, loyalties, passions* and *hatreds* all imply that identities are shaped through people’s deliberate actions. Moreover, the word *ever-varying* points to the fact that identities are *dynamic*; they are not set in stone, but prone to change. Finally, from phrases such as *allegiances, loyalties* and *compromise strategies* it can be inferred that two groups are at play when identities are being formed – *us* and *them* – and we choose which group will be *us* and which one will be *them*. The *us vs. them* aspect of identity is emphasized by Bugarski (2010: 12), using two different words – *selfsameness* and *otherness* – which also accurately portray how identities work. Bastardas-Boada (2012: 20) elaborates on that point: “It is in such situations, typically characterised by the contact between a majority group and one – or more – minorities, in which we usually see the emergence of the individual and at the same time the collective phenomenon known as ‘identity’”. Therefore, we can conclude that identity consists of a network of dynamic elements, which result from conscious decisions made so as to distinguish *us* from *them*.

Having defined the concept of identity, we will continue by classifying different types of identities for the sake of pinpointing the identity type which is the subject of this paper. Blommaert (2006: 238) differentiates between *achieved* or *inhabited* identity and *ascribed* or *attributed* identity. The main focus of the research is the students’ achieved identity – the place they decided to devote to English in their identity networks. Nevertheless, the research hinges on the students’ ascribed identity, since some of their national identities, which are also examined in this study, may be ascribed. Bugarski (2011: 12) defines levels and layers of identity, among other divisions. The levels of identity that exist, according to Bugarski (2011: 13), are *identity as humanity, identity as collectivity* and *identity as individuality*. This paper mainly deals with identity on an individual level, but it aims to make conclusions which will be valid for the second, collective level. The layers Bugarski (2011: 13) recognizes are *ethnic, national, religious, linguistic, cultural, territorial, generational, gender-related, professional, political*, etc. The focal point of the research will be the students’ linguistic, national and, partly, cultural identities. Thus, in brief, this paper mainly deals with Belgrade high school students’ individual achieved linguistic, national and cultural identities, with a view to extrapolating the data to the collective level.

Since the relationship between language and identity is the main thread running through the theoretical framework of this paper, the remainder of this section will be dedicated to that topic. Tabouret-Keller (1998) stresses that language has a twofold function in identification – it is an external factor whose existence enables its speakers to see themselves as belonging to a particular speech community, but it is also a tool its speakers use to identify themselves. The second function is also emphasized by Edwards (2009: 21), who says language is an *identity marker*. In fact, the said function is one of the most significant relations which can be drawn between language and identity. Dyer (2007: 102) terms it *indexicality* and offers a definition: “The process by which language comes to be associated with specific locally or contextually significant social characteristics is referred to as the **indexicality** of language [...]”. Coupland (2007: 22) gives a similar definition of the term and expands it by citing Pierce’s explanation of the term *index*, quite Saussurean in essence – it represents the link between the sign and the referent. Thus, indexicality is realized in speech when the speaker uses an index during a conversation, regardless of whether the hearer manages to interpret the index or not. For instance, if a speaker intentionally and consistently uses English loanwords (i.e. *anglicisms*) in place of their already existing Serbian equivalents, the index is the speaker’s aim to stress his/her belonging to the English speech community. Whether the hearer is able to interpret the index or not is insignificant because the speaker establishes the *us vs. them* distinction independently of the hearer. In a similar vein, an individual avoiding anglicisms at all costs is using indexicality with the aim of distancing himself/herself from the English speech community.

Indexicality and the stated example are closely related to *acts of identity*. Coupland (2007: 109) elucidates acts of identity by quoting Le Page and Tabouret-Keller: “[T]he individual creates for himself the patterns of his linguistic behaviour so as to resemble those of the group or groups with which from time to time he wishes to be identified, or so as to be unlike those from whom he wishes to be distinguished”. In a similar vein, Edwards (2009: 32) presents the *speech accommodation theory*, the gist of which is that speakers tend to adjust the manner in which they speak to standards they deem socially desirable. To instantiate the two phenomena, they will be applied to EFL students in Serbia. For example, should Serbian EFL speakers desire to approach the English speech community, they will expend considerable effort to make their English sound as similar as possible to the English spoken by native speakers. Vice versa, they will deliberately employ a non-native, Serbian accent while speaking English if they want to highlight the Serbian element of their identity networks.

Bilinguals’ identities are particularly interesting for the matter at hand since the vast majority of Belgrade high school students can be considered bilingual (in Serbian and English) to an extent. Edwards (2009: 54) mentions *instrumental bilingualism* and characterizes it as “pragmatically driven bilingualism”. People who are instrumentally bilingual speak one language which they use for non-instrumental purposes and identify with more, while they use the other language

with instrumental motivation only. They incorporate the “instrumental” language in their identities as a tool for communication. This is the case with many people in Serbia, and, perhaps, with Belgrade high school students as well, which will be investigated in the empirical part of this paper. Furthermore, Edwards (2009: 249) claims that bilinguals may draw on different aspects of their personalities when speaking two different languages. For instance, a completely bilingual person who speaks Serbian and English might express attitudes in Serbian which are dissimilar from those he/she voices in English. When studying Belgrade high school students, the fact that they do not convey identical opinions in both Serbian and English can point to a higher level of bilingualism and, hence, to a more prominent position held by English in their identity networks.

Another connection between language and identity can be found in the attitudes that the speakers express. As Bugarski (2010: 31) states while discussing Serbo-Croatian identity, it is “mostly an issue of attitude – not as much to the language variations themselves as to the relations among the national groups using the language”.¹ Edwards (2009: 57) also foregrounds the notion that the attitudes speakers air towards other languages are, in fact, their opinions on the speech communities using those languages. Thus, attitudes are another tool speakers employ to weave their identity webs, which means they can be used to analyze those webs. For instance, speakers asserting they like the English language is tantamount to them conveying positive emotions towards the English speech community, which signifies that they are prone to incorporating English into their identity networks. Negative attitudes towards the speakers’ native speech community are of particular significance since, according to Bastardas-Boada (2012: 111), English can pose a threat to other speech communities only if a negative attitude towards their own community arises among the speakers of those languages. If extrapolated to the individual level, this claim would amount to *subtractive bilingualism*, which places the language being learnt at an advantage in the speaker’s identity, while the language he/she originally spoke is disadvantaged.

To conclude this section, we turn to a language policy document issued by the European Commission, called *A Rewarding Challenge*. In it, languages are seen as having the possibility of taking up three possible positions in the speakers’ identity networks – *the language of identity*, *the personal adoptive language* and *the language of international communication* (European Commission, 2008: 7). The language of identity is most commonly the speaker’s native language, the language of international communication is the language the speaker decides to learn for the sake of communicating abroad, and the personal adoptive language is selected on the basis of personal reasons only, whatever they may be (European Commission, 2008: 7). This categorization is particularly useful for the issue at hand. Therefore, one of the aims of this paper will be to determine which of these categories are occupied by English in Belgrade high school students’ identity networks.

1 Serb. “dobrim delom pitanje stava – ne toliko prema samim jezičkim varijacijama koliko prema odnosima među nacionalnim grupacijama koje se tim jezikom služe”

1.2. Global English(es)

The English language has taken the world by storm. Its spread is so unprecedented that it demands the creation of new classifications and scientific perspectives. One of those perspectives, which explains the current position of English in the world highly accurately, is provided by Kachru. He notices that there are three concentric circles of English speakers – *the Inner Circle*, *the Outer Circle* and *the Expanding Circle* (presented in Crystal, 2003: 60–61). The Inner Circle consists of the countries where English is spoken as a native language (e.g. the USA, the UK, Australia, etc.), the Outer Circle is made up of countries where English is a second or official language (e.g. India, South Africa, Singapore, etc.) and the Expanding Circle (or, as Crystal terms it, Expanded Circle) encompasses countries where English is learned as a foreign language and spoken as an international language (e.g. Serbia, Germany, Greece, etc.) (Crystal, 2003: 60–61). Based on these circles, Crystal (2003: 144) stresses the existence of not one English but numerous *Englishes*, starting with the Inner Circle varieties and moving on to the Outer and even Expanding Circle varieties – *New Englishes*. Both of these insights intentionally move the focus from the Inner Circle countries to the Outer and Expanding Circle countries. English is now being used in Europe, Asia and Africa as frequently as in the Inner Circle or, arguably, more frequently.

Of particular significance for this paper is the position English holds in Europe, which will be elaborated on below. English became a staple subject in continental European schools after World War II, substituting languages such as French and German, which had been given primacy before the war (Modiano, 2006: 223–224). Ever since mainland Europeans started learning English, the dominant variety for them has been British English, owing to the fact that virtually all official teaching materials used in Europe come from Britain, with the British Council taking on a major role in European ELT (Modiano, 2006: 223). Thus, as Modiano (2006: 225, 227) states and my own experience as an English learner from Serbia confirms, English teachers in Europe are mostly Anglocentric and reluctant to abandon the Standard British variety. A study conducted by Grubor, Hinić and Petrović-Desnica (2011) validates this claim. By analyzing the data gathered during the study, which included 92 non-native English teachers from 25 European and 18 non-European countries, the researchers came to the conclusion that a substantial majority of teachers prefer the British variant of English, which reaffirms “the dominance of BrE in the field of education” (Grubor et al., 2011: 454).

On the other hand, the discrepancy between the English the students learn at school and the variety they are exposed to through the media is striking. Namely, as Modiano (2006: 225) says, a sizeable portion of English that Europeans come across in the media is American English. Proof that the media affects the English spoken by people from the former Yugoslavia region can be obtained from a study carried out by Mihaljević Djigunović, Cergol and Li (2006). Namely, their research included 63 individuals who had not had the opportunity to learn English during their formal education and confirmed that incidental vocabulary acquisition occurs through the

agency of the media (Mihaljević Djigunović et al., 2006: 447, 451). In Serbia, Čorbić (2011: 402) notices that *double acquisition* takes place among English students at the University of Belgrade – they acquire English simultaneously in formal and informal contexts. Therefore, EFL students find themselves in a rift between the American English they hear in the media, and perhaps use on social media, and the British English they are supposed to learn and produce at school. This leads to the creation of what Modiano terms *Euro-English*, or even *Euro-Englises*. He sees Euro-English as a combination of the British taught at European schools, the American heard in the media and the inevitable L1 interference (Modiano, 2006: 231). Bearing that in mind, we can conclude that students of all ages in Serbia, myself included, as well as people all around Europe are taking part in the creation of a new variety of English – Euro-English.

All of these changes, brought about by the unparalleled spread of English, have been met with a wide spectrum of responses from the general and scientific public. Whereas some believe that the spread of English is a mere continuation of past imperialistic tendencies (see Phillipson 2000; Phillipson 2001), others equate it with the spread of Latin which “spawned a renewed heterogeneity” (Edwards, 2009: 238). When considering the range of attitudes spanning from linguistic imperialism to English globalism, I believe that there is no denying that English is still in the ownership of its native speakers, but the situation is not as terrifying as some of the prophets of doom and gloom portray it. In my opinion, Kachru painted the best picture of English as a global language – the natives are still in the center (the Inner Circle), but the Outer and, especially, Expanding Circles are getting larger and larger, with an ever-growing number of non-native speakers and the varieties they create. Nonetheless, I think that a near-imperialistic situation can occur in the ELT classroom. As Modiano (2001: 339–340) states, two beliefs ELT practitioners are prone to expressing can affect the students’ identities – insisting on a specific variety of English and insisting on near-native proficiency. When an English teacher strongly prefers one English variant, students who desire to speak another variant may feel neglected (Modiano, 2001: 340). Moreover, such an attitude may establish English as belonging only to one portion of the English-speaking population – Britons, Americans, Australians, etc. (Modiano, 2001: 340). If the teachers insist on achieving near-native proficiency in English, the students who do not desire to integrate themselves into the natives’ speech communities may feel like “auxiliary members of the culture which is represented by the prescriptive educational standard, something not in harmony with their own self-image” (Modiano, 2001: 340). Heavy emphasis must be placed on the conclusion that both of these attitudes that teachers tend to voice directly affect the formation of the learners’ identities and the way they see themselves.

2. Aim and hypotheses

Modiano’s ideas provide a great segue into the aim and hypotheses of this paper. As was previously stated, the variety dominant in ELT in Serbia is British English,

which allows us to infer that a certain portion of Serbian ELT practitioners take the two mentioned near-imperialistic stances regarding the standard of English being taught. Consequently, the practitioners may be shaping the students' networks of identities, willingly or unwillingly. Thus, this research aims to determine the extent to which ELT teachers in Serbia, with their practices and convictions, participate in the formation of their students' identity webs. Two hypotheses will be examined in order to achieve the said aim: (1) the Serbian element is unshaken in Belgrade high school students' identity networks, while English assumes the role of an international language, used as an instrument of communication; (2) teachers' attitudes influence their students profoundly, especially those students who are awarded the best grades. The hypotheses are based on the theoretical framework described above and a pilot study conducted prior to the writing of this paper.²

3. Research methods

Two methods were employed in order to confirm or disprove the hypotheses stated in 2. – a questionnaire and an interview.³ The questionnaire, intended for the students, was created using the free online software Google Forms. It was formulated in Serbian in order to avoid potential misunderstandings caused by vocabulary unfamiliar to the students. The part which required the teachers' participation was the interview. All interviews were conducted using an online video communication platform, either Zoom or Google Meet. Similarly to the survey, the interviews were carried out in Serbian in an attempt to allow the teachers to focus solely on their attitudes, without having to think about the language they use to express themselves. The teachers also distributed the questionnaires to the students using the Google Classroom service. The research was entirely carried out online since the current COVID-19 pandemic made it difficult to access schools and classrooms live.

The principal parameter taken into consideration while devising the sample was age. In order to probe into the issues central to the two hypotheses of this paper most adequately, only students of the third and fourth grade of high school were included in the research. The reasons for this decision were twofold. Firstly, third- and fourth-graders, who were seventeen to nineteen years old at the time, had already been highly exposed to the English language, as well as to a myriad of different attitudes towards its current position in the world. Most certainly, all of that had contributed substantially to the formation of their identities as regards English, which the study aimed to examine. Secondly, they had had English classes with their respective teachers for at least two years; thus, they had been in

2 The pilot study was an intrinsic case study carried out for a shorter paper written as a part of the exam pre-requisites for Special Topics in Sociolinguistics, a course I took during my master's degree program. Three third-grade classes of students (i.e. 51 students) from the Sixth Belgrade High School and their teacher participated in the pilot study.

3 I would like to express my gratitude to Professor Jelena Filipović from the Department of Iberian Studies at the Faculty of Philology, University of Belgrade, who taught the Special Topics in Sociolinguistics course and suggested that I incorporate an interview with the teachers into my study along with the questionnaire.

prolonged contact with the teachers and, most probably, had been acquainted with their beliefs and attitudes.

The sample encompassed seven classes from two different schools and their teachers – three fourth-grade classes from the Sixth Belgrade High School, two third-grade classes from the Fifth Belgrade High School and two fourth-grade classes also from the Fifth Belgrade High School. The decision to incorporate students from the Fifth High School was made owing to the fact that the students share socio-economic characteristics with their peers from the Sixth High School. Unlike the Sixth High School, only two classes per grade were taken from the Fifth High School since teachers are assigned to teach fewer classes in that school. The online survey was distributed to the fourth-graders from the Sixth High School on 5/4/2020, which was also when the interview with their teacher was conducted. The number of students in the three classes amounts to 87, but 62 of them chose to fill in the questionnaire as of 16/5/2020. The research in the Fifth High School was conducted approximately two weeks later. The interviews with both of the teachers took place on 29/4/2020, while the third-graders and fourth-graders received the questionnaire on 22/4/2020 and 20/4/2020, respectively. The aggregate number of students in the four classes is 120, 96 of which responded to the survey through 16/5/2020. Therefore, the total number of participants in the study is 158 students and 3 teachers.

With reference to the limitations of this paper, the first one is related to the fact that participation in the survey was completely voluntary, which may skew the results. Namely, it is probable that only the students who find the topic interesting filled out the questionnaire, while those who are less compelled to discuss their relationship with English decided not to respond. Furthermore, the results gathered from the data analysis can only be applied to the population of Belgrade high school students. Further research into the identities of students of vocational high schools in Belgrade should be carried out so that the results can be deemed relevant to all high school students in Belgrade. Likewise, were there a desire to broaden the scope of the research to encompass all high school students in Serbia, students from other towns and cities could be included.

4. Discussion and analysis

The research results will first be presented separately – the discussion and analysis of the questionnaire results will be covered first, followed by a concise presentation of the teachers' responses to the interview questions. Having displayed and analyzed all the findings gathered by employing the two main methods of research, the data will be synthesized by drawing conclusions from the potential correlation between the students' and the teachers' answers.

4.1. Discussion and analysis of questionnaire findings

The questionnaire comprised 16 questions, which will first be analyzed individually. Having stated those results, a demographic factor – the students' final grades – will be taken into consideration with a view to examining the probable

interrelationship between the grades and the students' identities. The attempt at discovering a correlation will be made by separately studying the answers given by respondents with the highest and lowest final grades.

One of the opening questions in the questionnaire, inquiring about the respondents' birth country, was "eliminary". It showed that three students had been born in countries outside of the former Yugoslavia area. Namely, their birth countries were Hungary, the United Arab Emirates and Cuba. The reason for omitting their answers from the overall analysis is the possibility that they went to an international elementary school in their countries of birth and, thus, could have been educated in English. This would render their networks of identities markedly different from the ones of their peers who were born and raised in Serbia. Moreover, 10 more responses were eliminated since they were duplicates of other responses, i.e. they had the exact same answers. Even the answers to open-ended questions were worded in the same manner. Hence, the final number of participants in the research was reduced from 158 to 145, which will be considered in depth below.

As anticipated, the students' preferences regarding varieties of English are split between the two most widespread ones – the American and the British variety. The majority of the students choose American English as the most desirable variety of English – 86 of them to be exact, which makes up 59.3 percent of the sample, while the British variety holds a smaller portion of the answers – 47 responses in total, which accounts for 32.4 percent. The remaining 8.3 percent of the participants consider other varieties of English to be the best. Namely, 6 respondents select Canadian English (4.1 percent), 3 of them like Australian English (2.1 percent), 2 opt for New Zealand English (1.4 percent), while one participant used the "Other" option to express his/her inclination towards a non-native, Russian variety of English. While these results do assert the dominance of the American variant of English, they also show that many students display awareness of and preference for the less popular variants.

When it comes to the conscious decisions the students make when speaking English, precisely two thirds of the participants desire to sound as similar as possible to speakers whose mother tongue is English, as can be seen in Figure 1. Unlike them, 7.6 percent of their fellow students strive to come across as Serbian speakers of English, while 25.5 percent of them put no particular effort into their accent when speaking English. These findings signal that a substantial majority of students wish to appear as if they belonged to the native English speech community, whereas a small yet distinct minority makes a conscious decision to speak English with a non-native, Serbian accent. The latter group utilizes the indexicality of the non-native accent to emphasize their identities as members of the Serbian speech community. Nonetheless, the data collected in relation to the former group does not necessarily imply that all of them have a tendency to give English a prominent role in their networks of identities. That is to say, native-sounding English is still perceived as the standard in Serbia; thus, the students might, for instance, be given

a lower grade if they display non-native features in their speech. Therefore, their answers are, most probably, a necessity, not a choice.

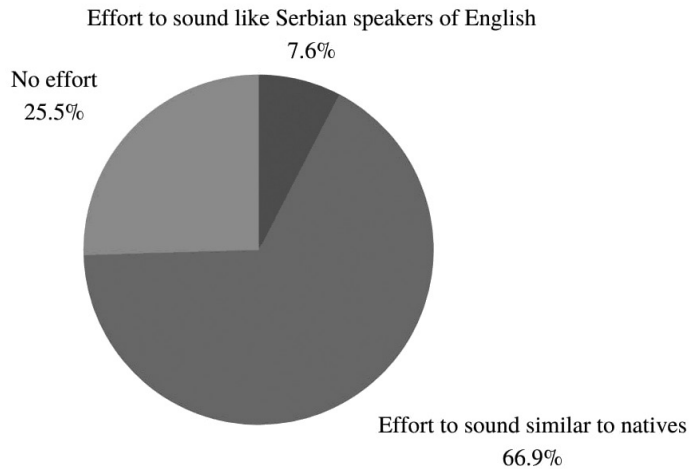

Figure 1. Conscious decisions students make when speaking English

The next two questions explicitly signify that the Serbian portion of the students' identity networks is by no means threatened by the English language and the notions it transmits. First of all, 109 participants claim that they best convey their emotions and thoughts in Serbian. Only 30 of them choose English for that purpose, while 6 students say that, for them, there is no difference in expressing themselves in both of the languages, or that it depends on the occasion. Furthermore, 111 respondents deem Serbian culture more alluring than the English-speaking nations' cultures, whilst only 34 entertain a contrary opinion. This data negates any assertions that the spread of English poses a threat to all that is Serbian in students' identities.

The five questions to come next required students to choose between an English loanword and its Serbian counterpart. The criterion for the choice of anglicisms for this survey was that Serbian equivalents or contextual equivalents of those loanwords exist and are not archaic. For three of the five given pairs of English loanwords and their Serbian counterparts, most of the participants picked the English loanword. In the remaining two cases, the students selected the words which were in use in Serbian before the anglicism appeared. Therefore, it can be inferred that the choice between an English loanword and its Serbian equivalent depends on the specific word and not on the students' identity. Moreover, it may be said that the participants are prone to accepting English loanwords since they choose the anglicism in three out of five cases. However, more research should be conducted into this topic in order to draw a definite conclusion.

The data collected from the next question, which incorporated several Likert scales, can best be presented using a bar graph (Figure 2):

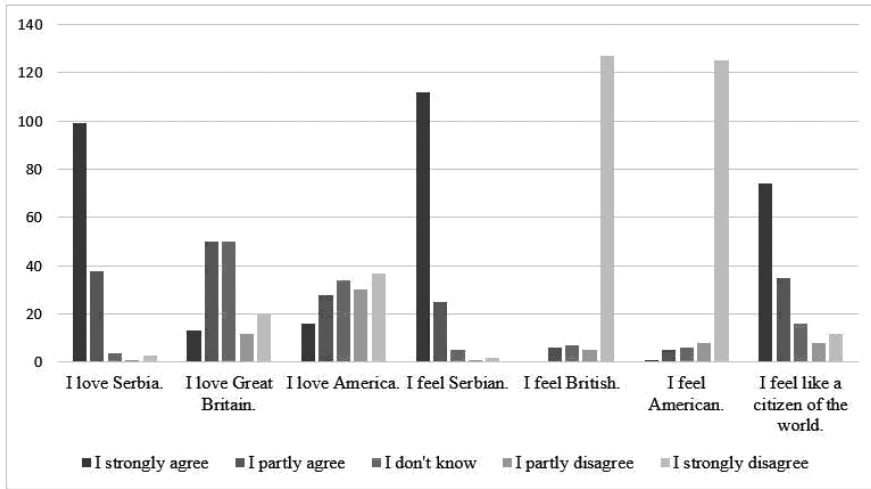

Figure 2. Likert scales (overall)

In Figure 2, the claims with which the students were supposed to express their agreement or disagreement, using the Likert scale, are positioned on the horizontal axis. The numbers on the vertical axis represent the number of respondents who gave a specific answer, while the shades denote the answers themselves – ranging from “I strongly agree” to “I strongly disagree.” The results obtained by scrutinizing the data provided by this question are essential. It can be seen that an overwhelming majority of students identify with the following claims: “I love Serbia” and “I feel Serbian.” Bearing that in mind, it is only expected that they adamantly oppose the statements with which they would express belonging to Anglophone national communities. The participants are divided regarding their feelings towards Great Britain and the USA, but most of them view themselves as global citizens. These results reaffirm the inference made earlier in this section that the Serbian element of the students’ networks of identities has not been undermined by English in the least. On top of that, the participants are fairly certain that they feel as if they belong to an overarching global community.

The final three questions were open-ended. The first of the three questions asks whether the students ever decide to articulate diverging opinions in Serbian and English. Most of the participants (62 percent) claim that never happens to them, 9 percent of them state it occurs sometimes or rarely, while 29 percent say they express different attitudes in the two languages frequently or always. This reinforces the conclusion, drawn from many previous questions, that, on the whole, the students’ Serbian identities are unshaken. In spite of that, it should be emphasized that there is a significant number of those who give English a prominent place in their identity networks, but they are most certainly not in the majority. Thus, EFL teachers should aim to strike a balance between the two disparate groups and their respective identities by employing an approach which can accommodate the needs

of both groups. During the qualitative analysis of the answers, two important ideas arose. The first one, produced by 2 students, is that they air the same opinions in both languages, but they use English expressions and slang in their everyday Serbian speech. Also, it is easier for them to convey some notions in English than in Serbian. This places those students closer to the group with a distinguished English element in their identities. Another explanation given by the respondents is that they definitely state dissimilar attitudes in the two languages since, when they are speaking English, they are probably talking to a foreigner, who is much more liberal than their compatriots. This is also an exceedingly valuable idea since it provides us with insight into the workings of the identities of those students who strive to approach the English-speaking community as much as possible.

As for the next question, almost all respondents deem it beneficial that they are being taught English at school, whereas only one of them says the opposite, explaining that learning English is “strenuous”. Not only does this question present us with the students’ “yes/no” answers, but it also offers the reasoning behind such answers. Hence, the rationales behind the students’ responses can be classified into three groups:

1. The global character of English – learning English is advantageous because: “everyone in the world speaks English”;⁴ “it is the most widespread language”, “a universal language”, “a global language”; “it removes language barriers”; “it is the language which connects us”; it enables “communication with foreigners”; it is useful “when traveling”.

2. Possibilities – being proficient in English is beneficial since: “it opens up many paths in our life and career”; “it opens many doors”; “it is the basis of getting employment”; “the majority of popular movies, TV series, songs, and even art events and festivals are in English”; “it is useful”; it offers “a better future and further education”; “it can pay off the most”; it provides us with “access to a larger amount of data”; “I can find better scientific literature”; “it expands the possibilities of meeting people around the world”; “it is the basic language of the Internet and technology”.

3. A necessity – proficiency in English is “necessary”, “a part of general education/culture”; “someone who does not know English is illiterate”; “it is impossible to get by in the world if you do not know English”; “knowledge of English is primary and functioning without it is unfathomable”; “everyone should/must know it”; it is “a normal thing”, “the basis of everything”.

4. Personal reasons – the students are fond of learning English because: “it expands us”; “it is a beautiful language”; “it is instructive to learn about other cultures, customs and languages”; “it is interesting to learn”; “for the sake of self-development”;⁵ “I love learning languages”; “it fulfills me”; “it helps me think rationally in stressful situations”.

The stated directions which the respondents’ reasonings took, apart from the final one, point to the fact that a substantial majority of the students see English

4 The parts of the sentences given within quotation marks are translations of the students’ answers.

5 This answer was expressed partly in English and partly in Serbian and looked like this: “zarad self-development”.

as an instrument of communication, which is supposed to help them achieve their goals. Therefore, their motivation for learning English is instrumental and English is set in their identities as a vehicle of international communication. On the other hand, the last group, containing only a couple of students, has established a different relationship with English – they relate to it on a personal level and incorporate it into their networks of identities as a language they strongly identify with. Moreover, they most likely exhibit integrative motivation for learning English. The two strikingly diverging motivations (along with the diverging identities) the students display pose a considerable challenge to EFL teachers. Unfortunately, the teachers might not have risen to the challenge as well as is necessary since some of the students used this question to express their dismay with the EFL classes and curriculum. Namely, they claim that the skills and knowledge which are actually necessary are not being taught at school during their English classes. Though these might be just a few unsatisfied students, this may also be perceived as a sign that action should be taken to attune the EFL approach and curriculum in high schools to the students with instrumental motivation as well as to those with integrative motivation.

The question concluding this survey is the one eliciting the students' opinions as to which foreign languages should be taught in high schools. Approximately three quarters of the participants include English in their responses, while one quarter of them focuses on other languages. Only one participant is unsure which languages to choose. When viewed in conjunction with the results of the previous question, it can be inferred that English is the *language of international communication* for the greater part of the students, while other languages they list (such as Spanish, Italian, French, German, etc.) are their *personal adoptive languages* (terms from *A Rewarding Challenge*).

Bearing in mind the entirety of the analysis presented above, we can say, with certainty, that the overwhelming majority of high school students in Belgrade consider English to be an instrument of communication and a path to fulfilling their aspirations. Thus, English does not jeopardize the Serbian aspect of the students' identities in any manner. Nevertheless, there is a small but vociferous minority which relates to English on a personal level and grants it a pronounced position in their identities. This is an issue which should be addressed from the point of view of EFL methodology so that the needs of both groups are satisfied.

To end this chapter, two groups will be formed based on the students' final grades in English. The first group is made up of the students who were awarded the highest final mark, which is 5 in Serbia. The responses provided by the 89 students belonging to this group will be measured up against the overall results presented above, which will be named *the frame of reference*.

First, all of the participants who prefer variants other than British or American English (i.e. Australian, Canadian and New Zealand English) are higher-grade students. This implies that students who are very proficient in English have developed an increased awareness of the diverse variants of English and have even

taken a liking to some of them. Moreover, as was presented earlier, 30 respondents in total express themselves best in English, while 6 respondents state they convey their thoughts and feelings equally well in both Serbian and English. Almost all of those respondents have the highest marks in English – 22 out of those who opt for communicating in English and all 6 of those who choose both English and Serbian. Also, as Figure 3 shows, the highest-mark students’ answers to the Likert scale are quite similar to those of the entire sample. Nonetheless, it should be mentioned that the students most proficient in English are mainly those who select answers which point to a certain degree of Englishness in their identities. For instance, 3 grade 5 students say they strongly disagree with the statement “I love Serbia” (out of 3 overall), 11 of them categorically state that they love Great Britain (out of 13 on the whole), 2 students from this group strongly disagree with “I feel Serbian” (out of 2 in total) and 6 of them partly feel British (out of 6 from the whole sample). Furthermore, when the participants’ explanations in the penultimate question are taken into account, it can be noted that all the answers from the “personal reasons” group are provided by the students with the best grades. The data gathered from the responses having to do with the students’ preferred language of expression, the Likert scales and the penultimate question all point to the conclusion that the small but distinct group of students who incorporate English into their identities, mentioned earlier in this paper, is primarily made up of students receiving the best grades.

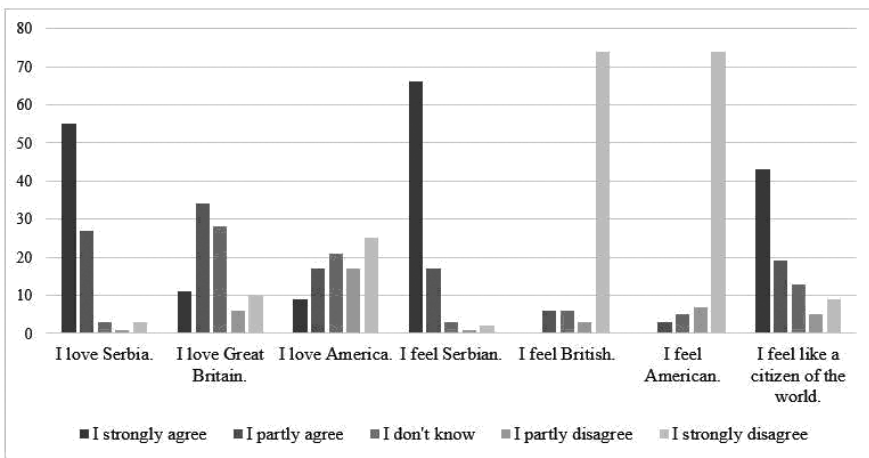

Figure 3. Likert scales (higher-grade students)

On the other hand, the 21 students who were awarded the lowest grades in English display somewhat different tendencies. Since there are no students failing English, the respondents given grades 2 and 3 were taken as the lower-mark students. Firstly, the results concerning their chosen English varieties are at odds with the preferences of the complete sample. Namely, 71.4 percent of lower-

grade students choose American English, whilst 28.6 percent of them prefer British English. Secondly, their Likert scales are strikingly different from both the sample when considered in its entirety and their classmates who received higher grades, as shown in Figure 4. For example, the students voice almost no doubt with regard to their emotions towards Serbia as an entity and their national identities. They also adamantly oppose the idea that they might identify as Britons or Americans. Lastly, the one student who holds that learning English at school is not useful at all belongs to this group. What can be inferred from these results is that the students who do not perform well in English have a stronger Serbian portion of their identities.

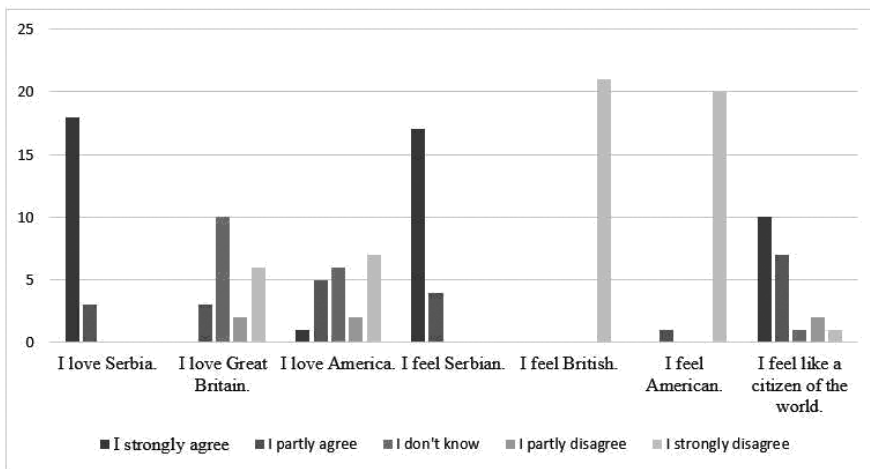

Figure 4. Likert scales (lower-grade students)

4.2. Presentation of the interview findings

The interviews were structured, consisting of 5 questions. The teachers' answers will be presented in this section of the paper, citing their words as much as possible.

The first teacher interviewed (T1) was from the Sixth Belgrade High School. She teaches English to three classes of fourth grade students. To begin with, she does not consider any of the English varieties to be more correct than the others, but she personally prefers the British accent since she was taught that the way people speak reflected their education and social status and that educated people used BBC English. However, she is of the opinion that, nowadays, for example, because people in Australia have their own variety and people in every region of England speak differently, the expressed claim loses its significance. Therefore, she does not expect her students to speak any particular variety of English. She accepts all varieties, especially the British and American ones. She only corrects her students when their pronunciation sounds like a Serbian version of English. Moreover, T1 thinks English has become an international language. She cites the example of her relatives living in the Netherlands and speaking English as basically a second language. Also, she

is sure that is the case in other countries as well, where English may even have been adopted as an official language. In addition, she believes English certainly plays a role in the globalization process. Nevertheless, she states that, before all of the current events took place, she wanted the world to come together and have the same fashion and the same food, but now she sees it is not that positive. Now, she would rather that every country had its own specificities and nurtured its own culture, but that everyone knew English for the purposes of communication.

The attitudes expressed by the first teacher from the Fifth Belgrade High School (T2), who teaches two third grade classes, are slightly different. To her, language is a tool used for communication. Therefore, any form and any variety is acceptable to her if the aim – communicating with other people, exchanging ideas, acquiring knowledge – is achieved. Thus, she gives her students complete freedom, but draws their attention to the cases when the same word is used in the British and the American variety with completely different meanings (for instance, coach meaning bus in British and coach meaning trainer in American) or when there are different variants of pronunciation. She thinks that the students are mostly concentrated on American English, so it would be stifling to them if she insisted on one variant only. What is more, T2 believes that English has absolutely become an international language, bearing in mind how many words from other cultures it has adopted and made them, in a way, its own. The very facts that people are expected to be fully proficient in English in order to get any job and that groups collaborating on various projects around the world choose English as their language absolutely prove that English is dominant when it comes to communication among people. It is a strategy which has been worked on for years and now is reality. In her opinion, English has had a part in the globalization process as a means of communication. Nevertheless, economy is, to her, the only reason which can lead to globalization, though she would like the reason to be culture or art. English served as a tool for international companies and it enabled the merging of cultures and companies. To T2, globalization is a negative phenomenon since the world's wealth is in the hands of a small group of people, which goes against the values which used to be more present when each country had its own micro-economy and, with it, participated in the global economy. That leads to impersonality and grave injustice happening on a global level.

The fourth grade Fifth High School teacher (T3) was the third one with which an interview was conducted. What sets her apart from the rest of her colleagues is that she grew up in Canada. She says that, at the beginning of her career, she did not think of any of the English varieties as being the most correct one, but, having worked for eight years, she noticed that it might be best to focus on British English. She finds the British variety to be the most correct and complete one grammatically and, also, the “original” English language. In her opinion, the biggest challenge for the teachers is to make a difference between what the students see on TV and the Internet (how many faults the American and Canadian varieties have) and what is taught at school. Therefore, she expects her students to speak grammatically

correct English according to the British variety, but she does not insist on the British accent, unless an individual student expresses a desire to speak with that accent. Furthermore, T3 claims that English has, to a great extent, remained linked to its native culture. In her view, Anglophone countries, especially England, work on maintaining their language culture and not allowing other languages to influence their language, unlike our country. Also, Anglophone countries are those who dictate language culture to other countries. Additionally, she believes the English language is the language of globalization because it is expected that people know English wherever you go and it is a language of safety for us. T3 sees both pros and cons of globalization. As for language, she holds that globalization is not a negative phenomenon since every country is successful enough in maintaining its language alive; thus, a shared global language does not pose a threat to individual languages. In spite of that, when it comes to culture, globalization is a negative phenomenon to her because the culture which spreads the most is American culture, which she deems negative. The spread of American culture, which she considers to be too liberal and, thus, not developing people's critical thinking skills, changes the gist of one people's culture and tradition and results in the loss of diversity. In terms of taking action to improve the world, in her opinion, globalization can only be positive. As regards politics, she does not think it is a good thing that countries meddle in each other's affairs, and that unique political systems should exist in each country. To conclude, the only positive aspect of globalization, in T3's view, is language since, that way, we get to know one another and get opportunities to form relationships with people from other cultures.

4.3. Correlation between the questionnaire and the interview

For the purposes of attempting to discover a correlation between the survey and the interview findings, the respondents were separated into groups based on which teacher they are taught by. The number of students in the groups was as follows: 54 fourth-graders from the Sixth Belgrade High School (taught by T1), 50 third-graders from the Fifth Belgrade High School (taught by T2) and 41 fourth-graders from the Fifth Belgrade High School (taught by T3). Then, according to the teachers' answers and attitudes, specific questions from the survey were analyzed in an effort to find an interrelationship between the students' answers and the teachers' opinions.

As regards T1, no noteworthy connections between her opinions and the students' answers can be established. Since the stances she maintained were relatively relaxed, the lack of a detectable teacher's influence on the students is anticipated.

With reference to T2, one link between her words and what the students had to say was discovered. Namely, T2 used the word *communication* several times while discussing the current relevance of English during the interview. Likewise, her students made use of the same word when explaining why they think learning English at school is beneficial for them 7 times, which is significantly more than the 2 and 3 times other teachers' students used it. Furthermore, all of those students who claim that learning English is important because of *communication*

were awarded the highest final grades in English. Therefore, it can be inferred that teachers can greatly influence their students, especially the excellent ones, and the formation of their attitudes and identities.

T3 aired the strongest opinions on varieties of English and Anglophone cultures. As expected, her attitudes resounded among the students. Firstly, 41.5 percent of her students prefer British English, 46.3 percent opt for American English, while 12.2 percent choose other varieties. This is significantly different from the 59.3 percent of students who selected the American variant in the main part of the study and the 32.4 percent who picked the British variant. Moreover, the answers given by her students who received the best final grades (19 of them) deviate even more from the frame of reference – 52.6 percent favor British, only 31.6 percent go for American and 15 percent like other varieties. These findings can be directly related to T3's marked preference for the British variant of English. Secondly, T3's negative emotions towards the USA can also be detected in the students' answers. For instance, more students partly and strongly disagree with "I love America" as opposed to the frame of reference (58.5 percent versus 46.2 percent). Even more discrepancies can be found between this teacher's excellent students' responses and the frame of reference. For example, 42.1 percent of them think Anglophone cultures are more attractive than the Serbian one, which is significantly more than in the frame of reference. Additionally, 21 percent of the excellent students completely agree with "I love Great Britain", which is strikingly dissimilar to the 9 percent from the frame of reference. All this data leads to one weighty conclusion – the teachers' attitudes most certainly affect the students' opinions and, along with that, their identities. Therefore, special attention should be devoted to developing the students' critical thinking skills and to teachers discussing their opinions overtly with the students so as to demystify them and control the amount of influence they exert over the students' identities.

5. Conclusion

To synthesize our findings, we will turn to the hypotheses stated at the very beginning and assess whether they have been confirmed or proven wrong. An overwhelming majority of students from the two Belgrade high schools have developed a kind of instrumental bilingualism, where English assumes the position of an international *lingua franca*, while the Serbian portion of their identity networks is untouched. However, based on the analysis of the results provided in 4., the teachers' influence on the students, especially those with higher grades, is undeniable. The teachers' attitudes are consistently reflected in the students' answers, which is why it can be concluded that the teachers' opinions play a pivotal role in shaping EFL students' identities. Thus, both hypotheses are correct and applicable to the population of Belgrade high school students.

Since the teachers' influence on the students is indubitable, we will attempt to give some recommendations on how ELT practitioners can control the impact they make on the learners. First and foremost, EFL teachers should develop the learners'

critical thinking skills. If the students are able to discuss and critically evaluate the teacher's attitudes, their own opinions and any other stances they may come across, they will be much less likely to be influenced by any of those stances and attitudes. Furthermore, an extensive list of excellent and innovative suggestions on how to accommodate one's teaching practices to the current global position English has assumed can be found in Baumgardner (2006). For instance, Baumgardner (2006: 668) proposes that world Englishes should be introduced into the classroom by drawing the students' attention to the differences between the English they speak and other English varieties around the globe. This would be beneficial to the students on many levels, one of them being the increased awareness of the multitude of English varieties which are used worldwide (apart from British and American English), which would lead to less discrimination of the speakers of world Englishes (Friedrich, as cited in Baumgardner, 2006: 668).

The two approaches put forward here, which are two of many, lead to moving away from the native (British or American) speaker ideal which is ubiquitous in classrooms across Serbia. Moreover, what is essentially suggested here is a form of bottom-up language planning conducted by ELT practitioners. In my view, introducing necessary changes and novelties must start at the micro level, i.e. one EFL classroom, in order to be transferred to the macro level. Finally, I will reassert the importance of adjusting our teaching methods to the students' needs, types of motivation and learning styles. The moment when learning happens is when the learners' needs are center stage, while our own take a back seat.

Note: This paper is part of a longer master's thesis under the same title defended in the English Department, Faculty of Philology, University of Belgrade on June 21 2021. I would like to express profound gratitude to my mentor, Professor Ivana Trbojević-Milošević, for all the invaluable help, support and advice.

References

- Bastardas-Boada, A. (2012). *Language and Identity Policies in the 'Glocal' Age*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms.
- Baumgardner, R. J. (2006). Teaching World Englishes. In B. B. Kachru, Y. Kachru & C. L. Nelson (Eds.), *The Handbook of World Englishes* (pp. 661–679). Oxford: Blackwell Publishing.
- Blommaert, J. (2006). Language Policy and National Identity. In T. Ricento (Ed.), *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (pp. 238–254). Oxford: Blackwell Publishing.
- Bugarski, R. (2010). *Jezik i identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bugarski, R. (2011). Who are you? – Profiling Individual Identities. In N. Tomović & J. Vujić (Eds.), *ELLSIIR Proceedings Volume I* (pp. 11–17). Belgrade: Čigoja štampa.
- Coupland, N. (2007). *Style: Language Variation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Crystal, D. (2003). *English as a global language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čorbić, I. (2011). Image, Reality and Standard Language. In N. Tomović and J. Vujić (Eds.), *ELLSIIR Proceedings Volume I* (pp. 402–414). Belgrade: Čigoja štampa.
- Dyer, J. (2007). Language and Identity. In C. Llamas, L. Mullany & P. Stockwell (Eds.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics* (pp. 101–108). London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Edwards, J. (2009). *Language and Identity: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- European Commission. (2008). *A Rewarding Challenge: How the Multiplicity of Languages Could Strengthen Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Grubor, J., Hinić, D., Petrović-Desnica, J. (2011). How do EFL Teachers Feel about Touching Wood or Knocking on Wood? – Attitudes and Choice of British/American English. In N. Tomović & J. Vujić (Eds.), *ELLSIIR Proceedings Volume I* (pp. 447–456). Belgrade: Čigoja štampa.
- Mihaljević Djigunović, J., Cergol, K., Li, Q. (2006). Utjecaj medija na nenamjerno usvajanje engleskog vokabulara. In J. Granić (Ed.), *Jezik i mediji – Jedan jezik: više svjetova* (pp. 445–452). Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- Modiano, M. (2001). Linguistic imperialism, cultural integrity, and EIL. *ELT Journal*, 55, 339–346.
- Modiano, M. (2006). Euro-Englishes. In B. B. Kachru, Y. Kachru & C. L. Nelson (Eds.), *The Handbook of World Englishes* (pp. 223–239). Oxford: Blackwell Publishing.
- Phillipson, R. (2000). English in the New World Order. In T. Ricento (Ed.), *Ideology, Politics and Language Policies: Focus on English* (pp. 87–106). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Phillipson, R. (2001). English for Globalisation or for the World's People? *International Review of Education*, 47(3–4), 185–200.
- Tabouret-Keller, A. (1998). Language and Identity. In F. Coulmas (Ed.), *The Handbook of Sociolinguistics* (pp. 214–234). London: Blackwell Publishing.

Tamara Tošić

Summary

UTICAJ ENGLESKOG JEZIKA NA IDENTITET UČENICA I UČENIKA GIMNAZIJA U BEOGRADU

Rasprostranjenost engleskog jezika na globalnom nivou dovela je do razmatranja da li engleski utiče na identitete onih koji ga uče i, ukoliko utiče, da li su posledice pozitivne ili negativne. Stoga, dve hipoteze koje čine srž ovog rada pretpostavljaju da je srpski element u identitetima učenica i učenika beogradskih gimnazija netaknut, ali i da nastavnice i nastavnici imaju centralnu ulogu u obrazovanju identiteta učenica i učenika. Podaci su prikupljeni korišćenjem dve metode – upitnika koji su popunjavali učenice i učenici i intervju obavljenog sa njihovim nastavnicama engleskog jezika. U istraživanju je učestvovalo 158 učenica i učenika trećeg i četvrtog razreda iz Šeste i Pete beogradske gimnazije i tri nastavnice. Analizom odgovora prikupljenih kroz dve studije potvrđene su obe hipoteze, od kojih poseban značaj ima činjenica da su nastavnice odgovorne za formiranje identiteta učenica i učenika. Međutim, podaci takođe ukazuju na to da postoji mala, ali izrazito glasna grupa učenica i učenika koja ulaže trud da se približi zajednici govornika engleskog jezika. Zbog toga, nastavnice i nastavnici engleskog jezika u Srbiji treba da rade na razvijanju kritičkog razmišljanja kod učenica i učenika, na uvođenju svetskih varijeteta engleskog jezika u nastavu, ali i na prilagođavanju pristupa nastavi kako učenicama i učenicima sa instrumentalnom motivacijom, tako i onima sa integrativnom motivacijom.

Ključne reči:

jezik i identitet, nastava engleskog jezika, beogradske gimnazije, svetski varijeteti engleskog jezika, instrumentalna motivacija, integrativna motivacija

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.7>

81'243

37.018.43:004.738.5

37.018.43(497.11)

Informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi stranih jezika pre i tokom pandemije virusa COVID-19: pregled istraživanja na univerzitetskom nivou

Maja D. Veljković Michos*

Univerzitet Singidunum, Poslovni fakultet

Valentina B. Bošković Marković

Univerzitet Singidunum, Poslovni fakultet

Ključne reči:

ИКТ

nastava stranog jezika

učenje stranog jezika

savremene tehnologije

Apstrakt

Cilj ovog rada je da prikaže i objedini stavove i očekivanja studentske populacije i profesora jezika o nastavi stranih jezika i upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija (ИКТ), ali i o tradicionalnoj učionici i nedostacima upotrebe ИКТ u nastavnom procesu u univerzitetskom okruženju. Pregledom rezultata istraživanja autorki, sprovedenih neposredno pre novonastalih okolnosti izazvanih globalnom pandemijom COVID-19, kao i pregledom istraživanja tokom pandemije, nastoji se da se doprinese daljem unapređenju kvaliteta nastave stranih jezika uz odgovarajuću upotrebu novih tehnologija, uvažavajući mišljenja studentske populacije i nastavnog kadra. Možemo zaključiti, bazirajući se na rezultatima tri kvantitativna i jednog kvalitativnog istraživanja, da profesori jezika sa svojim pedagoškim i digitalnim kompetencijama imaju ključnu ulogu u unapređenju procesa nastave i učenja, nezavisno od okolnosti koje uslovljava savremeno doba. (примљено: 18. септембра 2021; прихваћено: 5. новембра 2021)

1. Uvod

Dinamični razvoj tehnologija i pojava novih digitalnih alata usloveli su da nastava stranih jezika na svim nivoima doživi značajne promene. Profesori stranih jezika ne predstavljaju jedini izvor informacija i znanja svojim studentima, digitalnim domorocima, koji u brzom i promenljivom okruženju komuniciraju i pristupaju različitim sadržajima pomoću digitalnih medija (Prensky, 2011). Od nastavnika se očekuje da umeju da odaberu i modernizuju sadržaje, iskoriste svoje znanje u određenom kontekstu i da se prilagode novim okolnostima (Bozu/Canto Herrera, 2009). Profesori jezika, prateći savremene tendencije u učenju i nastavi, sve više su uslovljeni da budu kompetentni u korišćenju digitalnih tehnologija u nastavnom procesu (*European Centre for Modern Languages of the Council of Europe*, 2016–2019).

Međutim, postavlja se pitanje – da li su informaciono-komunikacione tehnologije (u nastavku rada: IKT) uvek korisne u nastavi jezika? Da li ih koristimo sa metodički opravdanim ciljevima? Da li se onlajn alati i aplikacije koriste u nastavi, i u kojoj meri? Da li studentska populacija očekuje da profesori jezika koriste IKT alate u učionici? Kakvi su stavovi nastavnika prema upotrebi IKT alata u nastavi stranih jezika? Kakvo je mišljenje studentske populacije, a kakvo nastavnog kadra o tradicionalnom učenju jezika u učionici uz korišćenje štampanih materijala, udžbenika i radnih sveski? Da li je pandemija doprinela odgovarajućoj upotrebi IKT u nastavi stranih jezika, odnosno, da li nastavnička i studentska populacija željno iščekuju povratak u klupe i tradicionalnu nastavu?

Ovaj rad ima za cilj da ponudi odgovore na navedena pitanja na osnovu postojećih istraživanja, kada je reč o učenju jezika u univerzitetskom okruženju uz pomoć novih tehnologija. Pregledom rezultata istraživanja koje su sprovele autorke, neposredno pre novonastalih okolnosti izazvanih globalnom pandemijom virusa COVID-19, kao i istraživanja tokom pandemije, nastoji se da se pruže odgovori na navedena pitanja i doprinese daljem unapređenju kvaliteta nastave stranih jezika.

2. Uloga profesora i studenata u digitalnom dobu

Uloga profesora i studentske populacije doživela je mnoge važne promene u digitalnom dobu. U poređenju sa tradicionalnom učionicom gde je centralna figura bio profesor kao lider i osnovni izvor znanja i informacija, gde su studenti najčešće primaoci obrazovnog sadržaja od strane profesora i uz pomoć štampanih nastavnih materijala, danas studenti imaju ključnu ulogu u nastavi i procesu učenja (Sigalés, 2004). Otuda je i nastao termin „učenje usmereno na studenta“ (engl. *student-centered learning*), kako bi se naglasilo da težište nastave više nije na nastavnom kadru, već na studentima.

Uloga profesora se promenila u ulogu moderatora, facilitatora i instruktora. Studenti su postali aktivni učesnici i odgovorni protagonisti u procesu nastave. Okruženje u kom se uči se takođe promenilo. Danas studentska populacija ima mogućnost izbora i veću autonomiju kada je u pitanju vreme, mesto i sadržaji učenja (Bagić, 2012).

Iskustvo učenja je promenjeno zahvaljujući upotrebi savremenih tehnologija, koje su omogućile ukidanje barijere vremena i prostora, zahvaljujući modelima uče-

nja na daljinu i virtualnih učionica. S druge strane, tradicionalno učenje ili tradicionalna učionica povezuje se sa fizičkim činiocima koje čine klupe za sedenje učenika postavljene na određen način, tabla i pribor za pisanje, uz centralnu ulogu profesora kao izvora informacija i znanja (Lasić, 2015).

Nasuprot tome, savremena učionica, pored tehničke opremljenosti prostora koja podrazumeva ozvučenje, računar(e), projektor, brzi protok interneta, interaktivnu tablu, a učeničke klupe prilagođene savremenom prostoru i potrebama učenja, karakteriše se i izmenjenom ulogom profesora i studentske populacije. Profesor se najčešće kreće u učionici, vrši nadzor i koordiniše rad u učionici. Studenti su odgovorni i aktivni učesnici u nastavnom procesu koji donose odluke o svom učenju, pristupaju sadržajima iz različitih izvora, tumače ih, preuzimaju, koriste i razmenjuju sa svojim kolegama i profesorima.

U ovom kontekstu, ključni instrumenti su računari, mobilni uređaji i povezanost na internet.

3. IKT u nastavi jezika pre pandemije COVID-19

Upotreba IKT doživljavala je značajan i dinamičan rast tokom poslednje dve decenije, naročito u visokom obrazovanju (Sigalés, 2004; Bozu/Canto Herrera, 2009; Marqués Graells, 2012; Arrosagaray i dr., 2019). Upotreba IKT u nastavi stranih jezika je postala neophodna, kao instrument koji je u službi učenja i usvajanja novih znanja, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da je fokus u obrazovanju danas na interakciji između studenata i nastavnika (Ganyaupfu, 2013: 29–30). Da bi se IKT alati uspešno primenili na časovima stranih jezika, neophodne su nove digitalne kompetencije profesora.

Međutim, digitalne kompetencije ističu se kao važan preduslov za poboljšanje kvaliteta nastave i efikasnije učenje, ali nisu jedina pretpostavka za uspešno sprovođenje nastavnog procesa. One podrazumevaju kreiranje sadržaja, izbor i prilagođavanje postojećih materijala, kao i komunikaciju i saradnju posredstvom interneta, podsticanje autonomije učenika ili evaluaciju posredstvom novih tehnologija. U tom smislu, navodimo pretpostavke koje sugeriše Zabalza (2007: 70) u vezi sa ključnim profesionalnim kompetencijama univerzitetskih profesora, među kojima je ovladavanje novim tehnologijama samo jedan od brojnih činilaca uspešnog nastavnog procesa:

- Planiranje nastavnog procesa;
- Odabir i priprema sadržaja kursa;
- Prikazivanje razumljivih i organizovanih sadržaja sa jasnim objašnjenjima;
- Upotreba novih tehnologija;
- Metodička priprema i organizacija aktivnosti na času (organizacija prostora, odabir metoda, odabir i priprema aktivnosti);
- Komunikacija i odnos sa studentima;
- Mentorstvo;
- Evaluacija;
- Istraživanja u oblasti obrazovanja u svojim disciplinama;

- Identifikacija nastavnika sa obrazovnom ustanovom;
- Veština timskog rada.

S druge strane, nedavno objavljeni projekat Evropskog centra za moderne jezike (ECML, 2016–2019) o nastavničkim kompetencijama stavlja u prvi plan digitalne kompetencije i digitalnu pismenost profesora i studentske populacije radi postizanja kvaliteta i efikasnosti jezičkog obrazovanja. Navedene kompetencije se sugerišu kao primarne u svim nastavnim planovima i studijskim programima. Prema ovim smernicama, profesori stranih jezika, kao profesionalci u digitalnom društvu, treba da budu osposobljeni da pretražuju, izaberu i kreiraju korisne sadržaje, odnosno, da koriste tri osnovna IKT elementa na svojim časovima: tehnološke uređaje, aplikacije i internet.

U tom smislu, upotreba IKT kao poznatog okruženja studentskoj populaciji može podstaći interesovanje i pažnju na časovima jezika i stimulisati razvoj različitih veština, uključujući i digitalne. Štaviše, istraživanja pokazuju da je studentska populacija nekada i više motivisana da prati nastavu u kojoj se koristi IKT, jer imaju mogućnost da preslušavaju nastavu više puta ukoliko pohađaju onlajn časove, jer im ova opcija nudi više fleksibilnosti i imaju više vremena za lične obaveze (Lowe, 2020).

Ako analiziramo postojeće nastavne metode u vezi sa stranim jezicima, tradicionalni metod ili gramatičko-prevodilački metod i danas je prisutan u savremenoj nastavi jezika. Prema istraživanjima u našoj zemlji, profesori jezika i dalje primenjuju tradicionalne metode u praksi, iako sve više pribegavaju novim pristupima, usklađujući svoju uobičajenu praksu sa novim nastavnim tendencijama (Pejović/Jovanović, 2012; Đukić Mirzayantz, 2017; Pejović/Andrijević, 2017). U tom smislu, u učionici se koriste metodi zasnovani na komunikativnim zadacima i metodi aktivno orijentisane nastave (Jovanović/Filipović, 2013).

Sve više profesora u Srbiji prati savremena kretanja u nastavi jezika i pohađa seminare i kurseve stručnog usavršavanja, primenjujući u praksi modele interaktivnog i kooperativnog pristupa (Pejović/Andrijević, 2017). Sadržaj predmeta i nastavna metoda doprinose postignućima učenika. Međutim, lične osobine profesora utiču na vrstu interakcije koju ostvaruju sa svojim studentima (Simić Šašić/Sorić, 2010). Ukoliko sledimo Krašenove teorije o usvajanju stranog jezika (Krashen, 2013), fleksibilnost i kreativnost profesora, radna i prijatna atmosfera u učionici, usmerenost na uspeh, umesto na ispravljanje greški, preduslov su za otklanjanje mentalnih barijera i smanjenje afektivnog filtera kod studenata. U tom smislu, kvalitet interakcije ima značajan uticaj na autonomno učenje, ispitnu anksioznost i akademski uspeh (Simić Šašić/Sorić, 2011). Zbog toga je važno da profesor usklađuje svoj rad u učionici i postavlja nastavne ciljeve u skladu sa potrebama i interesovanjima savremenog studenta primenjujući metode i sadržaje koji mogu doprineti podsticanju interesovanja za predmet i motivaciju za učenje (Prensky, 2011).

Slažemo se sa tvrdnjama da je uloga nastavnog kadra ključna za pripremu studenata za celoživotno učenje (Lasić, 2015), kao i za samostalno učenje stranih jezika, van okvira obrazovnih institucija, u skladu sa Zajedničkim evropskim referentnim

okvirom za jezike (Bagić, 2012). Polazimo od uverenja da se odgovarajućom upotrebom savremenih tehnologija mogu uspešno ostvariti navedene pretpostavke.

4. Ograničenja i izazovi u vezi sa uspešnom primenom IKT u nastavi

Pored svih prednosti, treba naglasiti da postoje ograničenja i izazovi kada je u pitanju uspešna primena IKT u nastavi. Najčešći izazovi se odnose na objektivne okolnosti, kao što su tehnička (ne)opremljenost učionica ili nejednaka dostupnost tehničke podrške u obrazovnim ustanovama. Socio-ekonomski faktori su česta prepreka uspešnoj primeni savremenih sredstava u učenju, budući da postoje razlike među studentskom populacijom i nastavnim kadrom kada je u pitanju pristup modernim tehnologijama (Marqués Graells, 2012). S druge strane, u istraživanju koje je objavio UNESCO navode se osobenosti IKT i interneta koji mogu da imaju negativan uticaj na efikasnost učenja i nastave. U tom smislu, ukazuje se na činjenicu da neograničeni pristup informacijama i sloboda kreiranja sadržaja dovode do izazova u vezi sa pasivnim primanjem informacija, kontrolom kvaliteta sadržaja, kao i povreda intelektualne svojine. Zbog toga se ističe potreba za sistematskim razvijanjem digitalne pismenosti (eng. *digital literacy*) kod svih učesnika u nastavnom procesu (Simonov, 2005: 196–197).

Pored navedenih aspekata, u doktorskoj disertaciji jedne od autorki navode se, na osnovu rezultata istraživanja, i subjektivni faktori koji mogu da utiču na uspešnost primene IKT alata u nastavi jezika (Veljković Michos, 2021: 351–354):

1) Dodatni utrošak vremena: ovaj stav nastavnika se odnosi na upotrebu IKT alata za pripremu, izradu i prezentovanje nastavnih aktivnosti i sadržaja za potrebe konkretnih grupa studenata i učenika (Veljković Michos, 2021: 352). Iako su mnogi važni aspekti za učenje jezika, kao što je pronalaženje nepoznatih reči, izgovora i podataka enciklopedijskog tipa, mnogo dostupniji i brže se nalaze uz pomoć interneta nego putem izvora u štampanom obliku, priprema nastave uz korišćenje IKT zahteva dodatno vreme posvećeno izboru, kreiranju i prilagođavanju digitalnih sadržaja za njihovu primenu na času. Na dodatni utrošak vremena profesora i studenata se ukazuje naročito kod modela učenja jezika na daljinu (Cahill/Catanzaro, 1997: 111). U odnosu na tradicionalni udžbenik, studentskoj populaciji je uz IKT potrebno dodatno vreme kako bi samostalno pronašli pouzdane i verodostojne sadržaje i informacije u mnoštvu nepouzdatih izvora.

2) Distrakcija ili preusmeravanje pažnje studenata/-kinja na druge onlajn sadržaje i odsustvo pažnje sa sadržaja koji je planiran često je prisutno u učionicama gde se koriste računari, mobilni uređaji i internet, grupni rad i saradničko učenje.

3) Opadanje motivacije studentske populacije zbog predugo provedenog vremena u pretraživanju, čitanju i tumačenju sadržaja koje su im proslidili profesori, a koji mogu izazvati prezasićenost informacijama.

4) Neujednačene mogućnosti za razvoj jezičkih veština upotrebom IKT alata. Ne razvijaju se podjednako sve jezičke veštine, prema studijama i iskustvima nastavnog kadra. Kada su u pitanju produktivne veštine, kao usmeno izražavanje, pisanje i interakcija na stranom jeziku još uvek je potrebno unapređivati i pronalaziti načine

za njihov razvoj posredstvom određenih aplikacija, odnosno, njihovim testiranjem i primenom.

5) Nedovoljna motivisanost nastavnog kadra da koristi IKT u praksi, uprkos postojećoj opremljenosti i podršci u tehničkom smislu. Razlozi su subjektivne prirode, kao što su najčešće nesigurnost, opredeljenost za rutinski rad, nefleksibilnost u prihvatanju inovacija.

6) Konačno, treba ukazati i na smanjenu socijalizaciju i veću otuđenost u okolnostima digitalnog doba i upotrebe savremenih tehnologija. Neposredna komunikacija i međuljudska interakcija predstavljaju osnovu za uspešno učenje stranog jezika.

5. IKT u nastavi jezika tokom pandemije virusa COVID-19

Образovanje je sasvim sigurno jedan od sektora koji je najviše pogođen pandemijom koronavirusa u svetu. Naime, prema izveštaju UNESCO iz 2020. godine, u aprilu 2020. čak 185 zemalja je zatvorilo škole, što je negativno uticalo na 1.542.412.000 učenika i učenica, odnosno na 89,4% đачке populacije. Kada je reč o visokom obrazovanju, samo 2% visokoobrazovnih institucija je izjavilo da nastavni proces nije ugrožen pandemijom virusa, dok je preostalih 98% univerziteta u svetu potvrdilo da je pandemija dovela do ugrožavanja nastavnog procesa u vidu prelaska na onlajn nastavu (Ilić/Bošković Marković, 2020: 24).

Kada je reč o učenju stranog jezika na univerzitetima, u jednom istraživanju se argumentuje i dokazuje značaj upotrebe IKT u formiranju jezičke kompetencije studenata (Bilyalova, 2017: 175–181). S druge strane, pokazuje se da upotreba IKT pozitivno utiče na kvalitet nastave stranog jezika u celini, odnosno, proces nastave je dinamičniji, studenti su motivisaniji za rad, efikasniji je razvoj komunikativne kompetencije i olakšano je samostalno učenje studenata (Bilyalova, 2017: 181).

U vezi sa nastavom stranih jezika tokom pandemije virusa COVID-19 korisno je osvrnuti se na istraživanje iz 2005. godine, čiji rezultati pokazuju da studentska populacija najviše ocene daje kombinovanoj metodi učenja, odnosno kombinaciji onlajn i tradicionalne nastave (Hiltz/Turoff, 2005: 60). Međutim, u novonastaloj situaciji, za većinu nastavnog kadra je bilo nemoguće koristiti kombinovanu metodu, već su morali da se "prikhone" nekoj od mnogobrojnih aplikacija za onlajn nastavu, ali i za onlajn ocenjivanje, među kojima su *Google eet*, *Microsoft Teams*, *Zoom* i *Skype*. Ono što je navedeno kao nedostatak u onlajn nastavi jesu sledeći razlozi: problemi sa internet konekcijom, motivacija studentske populacije i validnost rezultata testiranja (*Regional/National Perspectives on the Impact of COVID-19 on Higher Education*, 2020).

6. Pregled prethodnih istraživanja na univerzitetskom nivou

Kako bismo dobili odgovore na pitanja o relevantnosti upotrebe IKT u nastavi stranih jezika radi poboljšanja kvaliteta nastavnog procesa usmerenog na studente pre pandemije i tokom nje, odlučili smo se da uporedimo nekoliko istraživanja o stavovima studentske populacije i profesora/-ki stranih jezika i da na osnovu rezultata

utvrdimo da li se i u kojoj meri u modernoj, odnosno, virtualnoj učionici upotrebom savremenih tehnologija unapredilo učenje stranih jezika pre i tokom pandemije. Delovi rezultata ovih istraživanja su predstavljeni na konferenciji Sinteza 2019. i 2020. godine (Veljković Michos i dr., 2019; Veljković Michos/Bošković Marković, 2020), kao i u Ilić i Bošković Marković (2020).

6.1. Stavovi studentske populacije

Istraživanje sa studentskom populacijom uključuje kvantitativnu analizu sa 119 studenata i studentkinja na Univerzitetu Singidunum u Beogradu, u okviru različitih studijskih programa: 53,8% ispitanika studira na Poslovnom fakultetu, dok su 45,5% studenata sa Fakulteta za turistički i hotelijerski menadžment i 0,8% ispitanika su studenti Tehničkog fakulteta. Kada je u pitanju godina studija, najveći procenat ispitanika (46,9%) je na drugoj godini, 32,8% je na prvoj godini studija, 11% su studenti treće godine, a 5,9% je na završnoj godini studija.

Svi studenti koji su učestvovali u istraživanju izučavaju engleski jezik (119), a kao drugi strani jezik odabrali su nemački jezik (34) i španski jezik (22). Naše opredeljenje za ova dva jezika u istraživanjima rukovođeno je činjenicom da su španski i nemački oduvek bili najčešći izbor studenata, od ponuđenih šest jezika (španski, nemački, italijanski, francuski, ruski, grčki) na Univerzitetu Singidunum, što je takođe potvrđeno u jednom od naših prethodnih istraživanja (Bošković Marković i dr., 2020).

Instrument korišćen u ovom istraživanju bio je anonimni onlajn upitnik koji je studentska populacija popunjavala tokom časa stranog jezika (engleskog, nemačkog, španskog).

Pre toga, sa studentima je obavljen uvodni razgovor o njihovom poznavanju značenja pojma IKT. Možemo zaključiti da 2019. godine studenti uopšte nisu bili upoznati sa ovim pojmom, iako su svesni koncepta upotrebe onlajn alata u učionici. Zbog toga im je bilo neophodno pojašnjenje samog pojma kako bi ispravno razumeli i popunili anketu. Pitanja koja su im data bila su sa višestrukim izborom i mogli su da odaberu samo jedan odgovor po pitanju.

Ukupni rezultati upitnika su pokazali da je 81,5% studenata sigurno da bi IKT trebalo koristiti u učionici, iako manji procenat, njih 17,6%, smatra da je to gubljenje vremena. Skoro svi anketirani (91,6%) smatraju da je internet osnovno sredstvo za učenje bilo kog jezika i tvrde da ga svakodnevno koriste u iste svrhe. Gotovo isti procenat studentske populacije (92,4%) pozitivno je odgovorio na pitanje da li koriste internet da bi se konsultovali o jezičkim temama i sadržajima. Od 119 odgovora, 92,4% ispitanika koristi internet da bi konsultovali sadržaje u vezi sa jezikom, dok samo 7,6% njih ne koristi internet kada je učenje jezika u pitanju.

Sledeće pitanje nam daje odgovor o učestalosti korišćenja uređaja – pametnih telefona, tableta ili računara na časovima jezika kod ispitanice studentske populacije. Samo 8,4% studenata je odgovorilo da uvek koriste svoje mobilne uređaje za nastavu na časovima jezika, dok je 2,2% odgovorilo da ih nikada ne koristi. Većina studenata i studentkinja odgovorilo je da retko (47,9%), odnosno, često (41%) koriste ove

uređaje u učionici. Možemo zaključiti da postoje dve grupe studentske populacije: studenti koji često koriste telefone za nastavne aktivnosti i studenti koji ih retko koriste, i obe su približno podjednako zastupljene.

Ono što bi moglo biti iznenađenje jeste odgovor na pitanje „Da li radije učite strani jezik iz udžbenika i radne sveske ili uz računar i internet?“. Skoro 50% ispitanika tvrdi da radije koristi udžbenik i radnu svesku za učenje jezika.

Isti procenat se može primetiti i kod odgovora na pitanje: „Možete li da zamislite svoj čas jezika bez upotrebe IKT?“, gde je 60% studenata odgovorilo potvrdno, što nas navodi na zaključak da, iako smatraju da IKT treba koristiti u nastavi, studentska populacija se većinom i dalje opredeljuje za tradicionalnu nastavu, visoko ceneći predavanja i objašnjenja profesora u učionici uz interakciju i upotrebu štampanih nastavnih materijala, udžbenika i radne sveske. Smatramo značajnim podatkom činjenicu da su i komentari koje usmeno dobijamo od naših studenata tokom časova jezika u skladu sa ovim rezultatima.

Da li je za uspešno usvajanje jezika najvažnije prisustvo na nastavi?	
DA	NE
83,60%	16,40%

Tabela 1. Prikaz odgovora na pitanje: „Da li je za uspešno usvajanje jezika najvažnije prisustvo na nastavi?“

U tom smislu, radi kompletiranja rezultata istraživanja, sprovedi smo tehniku fokus grupe sa studentima različitih studijskih programa, na časovima španskog i engleskog jezika, tokom akademske godine 2020/2021. godine. Utvrdili smo da se podaci koji su navedeni iz ankete i dalje aktuelni, odnosno da je rad u klasičnoj učionici oblik nastave za koji se studentska populacija najradije opredeljuje. Takođe, kada je u pitanju izbor između virtualne učionice i fizičkog prisustva na fakultetu, većina studenata se opredeljuje za kontaktnu nastavu i tvrde de su im predavanja u učionicama korisnija zbog interakcije i neposredne komunikacije, grupnih aktivnosti, saradnje, gde direktnije međusobno razmenjuju informacije i efikasnije usvajaju znanja. Takođe, studenti potvrđuju primarnu ulogu profesora jezika u novonastalim okolnostima, iako su IKT postale neizostavni instrument u procesu nastave.

Možemo da zaključimo da studentska populacija u svim okolnostima, bez obzira na postojanje pandemije, ne očekuje da se IKT alati koriste tokom svakog časa stranog jezika, ako iza njihove upotrebe ne postoji jasan cilj učenja (ne uzimajući u obzir platforme za kreiranje virtualne učionice u novonastalim okolnostima). Shodno tome, na naše pitanje iz 2019. godine: „Da li su predavanja, prezentacije i usmena objašnjenja profesora efikasnija od učenja uz upotrebu IKT alata za učenje jezika?“ gde je, od 119 odgovora, 64,7% studentske populacije odgovorilo da se u potpunosti slažu, ostali ispitanici takođe slažu, dok se samo 8 studenata ne slaže (6,72 %), odnosno 2 (1,68%) se uopšte ne slažu, možemo smatrati da bismo slične odgovore i danas dobili.

„Da li su predavanja, prezentacije i usmena objašnjenja profesora efikasnija od učenja uz upotrebu IKT alata za učenje jezika?“			
zaista se slažem	slažem se	ne slažem se	zaista se ne slažem
27%	64,80%	6,60%	6.6%

Tabela 2. Prikaz odgovora na pitanje: „Da li su predavanja, prezentacije i usmena objašnjenja profesora efikasnija od učenja uz upotrebu IKT alata za učenje jezika?“

Na pitanje da li se bolje i efikasnije uči u tradicionalnoj ili u savremeno opremljenoj učionici, 64% se odlučuje za IKT učionicu. Na to se nadovezuje pitanje koliko savremeno opremljena učionica može da ih motiviše, gde je najviše potvrđenih odgovora, od 60% ispitanika.

Prema prikazanim rezultatima možemo zaključiti da je studentska populacija većinom opredeljena za tradicionalan način rada u interaktivnom okruženju sa profesorom i drugim studentima, uz stampane udžbenike i radne sveske, koji treba biti upotpunjen inovativnim sredstvima i sadržajima. Upotreba video klipova, vizuelnih ilustracija sadržaja i audiovizuelnih alata koji obogaćuju i upotpunjavanju konvencionalne nastavne materijale su motivišući elementi na časovima jezika, koji pozitivno utiču na prisustvo i aktivnost u nastavi. U tom smislu, čak 77% studenata je odgovorilo da upotreba IKT alata na času jezika pozitivno utiče na njihovo prisustvo nastavi.

U vremenu kada skoro sve nastavne aktivnosti mogu biti realizovane na daljinu, povećana je autonomija studenata u obrazovnom procesu i dolasci studentske populacije na nastavu se, nažalost, smanjuju, smatramo da je značajan podatak o pozitivnom uticaju upotrebe IKT alata u učionici na prisustvo studenata časovima jezika.

Od različitih IKT resursa i tehnoloških sredstava koje koristimo u nastavi, najviše su pozitivno ocenjeni audio-vizuelni sadržaji (46% ispitanika), onlajn rečnici (23%), a od sredstava za pristup tim sadržajima koriste se pametni telefoni (17%) i laptopovi (13%).

Stoga, kao što smo ranije pretpostavili, ono što se pokazalo ispravno i u skladu sa potrebama i interesovanjima studenata stranog jezika je kombinacija tradicionalnog pristupa uz didaktičku primenu IKT u učionici (Veljković Michos i dr., 2019: 628–630).

6.2. Stavovi profesora stranih jezika

Polazeći od stanovišta da su mišljenja i stavovi protagonista u nastavnom procesu (studentske populacije i nastavnog kadra) osnovni parametri koji mogu biti razmatrani u vezi sa uticajem novih tehnologija na nastavu i učenje, radi unapređenja kvaliteta nastave jezika, ovo istraživanje smo potkrepili novim istraživanjem koje smo sprovedli sa profesorima stranih jezika iste institucije (Univerzitet Singidunum). Informacije su prikupljene od univerzitetskih profesora stranih jezika distribucijom onlajn upitnika, koje su priredile autorke rada, na osnovu analize literature u vezi sa temom i modelima upitnika koji se primenjuju. Drugim rečima, pokrivena je ista tema, ali sa drugačijim uzorkom u istraživanju radi dobijanja više podataka i kompletnijih rezultata za izvođenje zaključaka.

Na taj način prikupljeni su odgovori o stavovima nastavnog kadra, zasnovani na iskustvu u upotrebi novih tehnologija u svrhu podučavanja jezika. Upitnik je popunilo svih 18 profesora stranih jezika koji su zaposleni na Univerzitetu Singidunum (engleski, španski, nemački, italijanski, ruski, francuski).

Profesori jezika zaposleni u ovoj obrazovnoj ustanovi su takođe potvrdili da su od studenata dobili slične odgovore i u učionici, kada su diskutovali o ovoj temi na časovima.

Prema dobijenim rezultatima, studentska populacija nema posebna očekivanja u vezi sa metodama rada profesora. Važni su im jasno definisani ciljevi učenja, kao i preporučeni digitalni materijali koji mogu da pomognu u razvijanju jezičkih vještina (čitanje, pisanje, govor, slušanje). Stoga, cilj kvantitativnog istraživanja sa profesorima bio je da se otkrije i analizira da li i u kojoj meri koriste IKT u nastavi, da li upotreba IKT olakšava/unapređuje rad profesorima stranih jezika, koje alate koriste u nastavi i da li je njihova nastava zasnovana na tradicionalnom modelu. Takođe smo dobili i njihovo mišljenje o uticaju upotrebe IKT alata na času na dolaznost studentske populacije.

Instrument koji smo koristile za potrebe ovog istraživanja je takođe anonimni onlajn upitnik sa 14 pitanja sa višestrukim izborom odgovora, sa odabirom jednog odgovora po pitanju. Nekoliko pitanja bilo je otvorenog tipa kako se ne bi sugerisao odgovor (izbor IKT alata, na primer).

Iako uzorak ne sadrži veliki broj učesnika, smatramo da je dovoljan, budući da nam je cilj istraživanja bio definisanje stavova nastavnog kadra i studentske populacije iste univerzitetske ustanove koji sigurno koriste IKT u nastavi, što je upravo jedan od razloga zašto je Univerzitet Singidunum odabran za mesto istraživanja. Na ovom univerzitetu upotreba tehnologija u nastavi, kao i u proveri znanja na kolokvijumima i testovima, primenjuje se na svim predmetima. Učionice su opremljene računarima, projektorom, ozvučenjem, brzim protokom interneta. Evaluacija se vrši putem platforme kreirane za potrebe realizacije elektronskog testiranja, dok se sinhrona i asinhrona komunikacija, postavljanje i deljenje nastavnog materijala, kao i realizacija online nastave po modelu virtualne učionice odvijaju uz korišćenje platforme *Microsoft Teams*.

Najveći procenat ispitanika, 44,4% predaje engleski jezik, zatim španski i nemački, pa ruski, italijanski i francuski.

Strani jezik	procenat [%]
engleski	44,40
španski	16,70
nemački	16,70
ruski	11,10
italijanski	5,60
francuski	5,60

Tabela 3. Prikaz ispitanika u istraživanju

Više od 50% naših ispitanika predaje više od 10 godina, dok ostali profesori imaju najmanje 5 godina nastavničkog iskustva. Svi su potvrdili da imaju brzu internet vezu, kompjuter i projektor u svakoj učionici. Većina profesora (61,1%) često koristi savremene tehnologije (elektronske uređaje i izvore na internetu) na časovima (jednom nedeljno), dok 38,9% stalno koristi IKT alate (na svim časovima).

Kada su u pitanju korisni IKT alati, na pitanje koje onlajn alate koriste (npr. platforme, onlajn vežbanja, sajtove, aplikacije, itd.), najveći procenat profesora (22,2%) izabrao je onlajn aktivnosti kao što su obrazovni sajtovi i aplikacije poput *Quizlet*.

Platformu *YouTube*, kao i interaktivnu aplikaciju *Kahoot*, navelo je samo 5,6% profesora. Ostale aplikacije koje su takođe pomenute u malom broju odgovora su *Madtakes* i *Quizizz*. Ovi odgovori nas vode do zaključka da, iako sav nastavni kadar ima tehničke mogućnosti da redovno koristi IKT alate na časovima, manje od 50% profesora ih koristi aktivno na svakom času. Ovaj stav je u skladu sa stavovima studentske populacije iz prethodnog istraživanja.

Na pitanje da li se rado opredeljuju za upotrebu digitalnih alata u učionici, 83,3% ispitanika (15 profesora) dalo je potvrđan odgovor. S druge strane, mali broj ispitanika je naveo konkretne aplikacije, sajtove i multimedijalne sadržaje (5,6%). Ovo tumačimo pretpostavkom da profesori redovno koriste savremene tehnologije, ali najviše za predstavljanje obrazovnih sadržaja putem prezentacija i univerzitetske platforme, a da ređe upotrebljavaju ostale medije (*YouTube*, interaktivne aplikacije, onlajn jezičke igrice), a još ređe samostalno kreiraju nastavne digitalne sadržaje.

S tim u vezi, samo nešto više od polovine profesora (55,6%) potvrdilo je da su dovoljno kompetentni da samostalno koriste IKT alate u učionici. Ovaj stav možemo obrazložiti činjenicom da nisu svi pohađali obuke ili se samostalno obučavali iz oblasti upotrebe novih tehnologija u nastavi, odnosno da nemaju potrebno predznanje. U tom smislu, na pitanje da li smatraju da upotreba IKT treba da bude obavezna u nastavi stranih jezika, više od polovine nastavnog kadra (55,6%) dalo je odričan odgovor. Takođe, polovina anketiranih (50%) tvrdi da je njihov čas jezika često tradicionalan (koriste samo štampane udžbenike, radne sveske i tradicionalnu tablu). Ipak, veliki procenat anketiranih smatra da upotreba IKT unapređuje ili olakšava nastavnički rad (88,9%).

Što se tiče pitanja o nastavničkoj percepciji stavova studentske populacije o ulozi nastavnika, samo jedan profesor smatra da je, iz ugla studenata, uloga nastavnika na času korisnija od upotrebe IKT za učenje. Profesori većinom veruju da studenti preuzimaju postavljene nastavne materijale i digitalne sadržaje sa platforme i putem interneta, a sve dodatne informacije dobijaju od profesora putem mejla, četa ili video-pozivom, na način da im je neophodnija IKT podrška od samog prisustva profesora.

Studentska populacija je, međutim, velikom većinom potvrdila suprotno, odnosno, visoko su ocenili ulogu profesora u nastavnom procesu, dajući im prioritet u odnosu na internet i savremene tehnologije.

S druge strane, većina profesora (66,7%) smatra da studenti radije uče strani jezik uz udžbenik i radnu svesku nego uz kompjuter i internet, kako su studenti i sami

potvrdili. Takođe je većina nastavnog kadra potvrdila da može da zamisli učionicu bez upotrebe savremenih tehnologija. Isti procenat nastavnog kadra (66,7%) smatra da upotreba IKT nema uticaja na prisustvo studentske populacije u učionici, što nije u skladu sa odgovorima studenata, koji su potvrdili da radije dolaze na nastavu gde se koriste IKT alati.

6.3. Stavovi profesora jezika tokom pandemije virusa COVID-19

Slično istraživanje opisano je i u radu jedne od autorki iz 2020. godine (Ilić/Bošković Marković, 2020), ali na nešto drugačijem uzorku i iz drugačije perspektive. Naime, upoređena je upotreba IKT alata pre pandemije i tokom nje, analizom odgovora 52 profesora engleskog jezika na univerzitetima u Republici Srbiji i Republici Srpskoj. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da 98% profesora engleskog jezika smatra da upotreba interneta olakšava učenje engleskog jezika, da 9,6% profesora nikada ne koristi IKT u nastavi jezika, 36,50% koristi IKT stalno, dok 53,80% profesora engleskog jezika samo ponekad koristi IKT. Takođe, rezultati ukazuju i na stavove 50% nastavnog kadra da onlajn učionica ne može u potpunosti da ispuni uslove koji su neophodni za usvajanje veština na engleskom jeziku.

Koliko često koristite IKT u nastavi?	
nikad	9,60%
ponekad	53,80%
uvek	36,80%

Tabela 4. Prikaz odgovora na pitanje: „Koliko često koristite IKT u nastavi?“

Dakle, iako smatraju da je upotreba IKT korisna, profesori engleskog jezika tvrde da ona ne može biti potpuna zamena za usvajanje engleskog jezika u tradicionalnoj učionici. To potkrepljuju i rezultati pomenutog istraživanja iz 2020. godine koji pokazuju da čak 63,5% profesora engleskog jezika smatra da je iskustvo sa onlajn nastavom gore nego sa tradicionalnom nastavom. Isti ispitanici tvrde da, osim tehničkih problema sa lošom internet konekcijom, nisu imali problema u onlajn nastavi, kao i da je najveći problem zapravo bila motivacija i učešće studentske populacije, a mišljenja su statistički podeljena kada je reč o afektivnom uticaju onlajn nastave na profesore (50% profesora je uživalo u onlajn nastavi, ali isto toliko ispitanika nije). Opšti zaključak koji je izveden na osnovu ovog istraživanja jeste taj da profesori engleskog jezika smatraju da onlajn nastava ne treba da bude jedini vid nastave stranog jezika.

7. Zaključak

Studentska populacija i profesori stranih jezika dele mišljenje u vezi sa pozitivnim uticajem savremenih tehnologija u učionici kao alatom koji im može pomoći u nastavi jezika i poboljšati proces nastave i učenja. Nastavni kadar veruje da je primena IKT alata u nastavi stranih jezika očekivana u akademskom okruženju. Međutim, prema rezultatima istraživanja, za studentsku populaciju nove tehnologije

nisu primaran, već dodatni instrument koji pomaže u učenju i motiviše ih na redovnijem dolazak na časove stranih jezika. Kada je reč o tradicionalnim materijalima u štampanoj formi, nastavni kadar i studentska populacija dele isto mišljenje, smatrajući ih korisnim nastavnim sredstvom. Međutim, iako većina profesora veruje da studentska populacija očekuje upotrebu tehnologije na časovima kao što su onlajn sadržaji, aplikacije i drugi IKT alati koji će zameniti tradicionalnu ulogu udžbenika, ili ulogu ljudskog faktora, oni zapravo podržavaju bilo koji pristup ili metod koji im može pomoći u razvijanju jezičkih veština i napredovanje u učenju. Studentska populacija je, stoga, visoko ocenila ulogu profesora jezika u procesu učenja, dajući mu prednost u odnosu na samostalno učenje uz pomoć računara i interneta.

Kako se može zaključiti, potrebe i interesovanja studentske populacije ne moraju uvek da budu u skladu sa stavovima nastavnog kadra. Upravo iz tog razloga, profesori mogu da koriste razne instrumente istraživanja, kao što su upitnici, intervjui, testiranja, ankete, kako bi razumeli očekivanja i potrebe studentske populacije i uporedili ih sa sopstvenim stavovima.

Sudeći prema stavovima profesora, upotreba IKT jeste neophodni deo nastave u učionici u digitalnom dobu, iako tradicionalna nastava, bez primene IKT sredstava, i dalje može da funkcioniše i daje pozitivne rezultate.

Nedostaci koji se vezuju za upotrebu tehnologija su objektivne i subjektivne prirode. Mnogi profesori koriste tehnologije u nastavi iako ne smatraju da su dovoljno kompetentni za samostalnu upotrebu IKT alata, pripremu i primenu digitalnih sadržaja. Zbog toga, neophodno je da ulažu dodatno vreme na usavršavanje iz oblasti primene IKT alata u nastavi i rade na razvijanju digitalnih veština.

Činjenica je da razvijanje IKT kompetencija svih učesnika u nastavnom procesu predstavlja preduslov za njegovo uspešno funkcionisanje. S druge strane, istraživanja koje je sprovedeno među profesorima i profesorkama engleskog jezika na univerzitetima u Republici Srbiji i Republici Srpskoj nam ukazuje na činjenicu da IKT i onlajn nastava nisu i ne smeju biti jedini način izvođenja nastave, već pomoćno sredstvo kod usvajanja stranog jezika na univerzitetskom nivou. Iza upotrebe IKT alata u virtualnoj učionici neophodna je odgovarajuća didaktička opravdanost, kako bi proces nastave i učenja jezika bio efikasan.

U nastavi stranih jezika neophodno je stimulisati razvoj jezičkih veština. Pedagoške metode visoko vrednuju integrisanje veština govora, slušanja, čitanja i pisanja, koje su podržane IKT sredstvima. Samo kompetentni nastavnik, uz izbor i primenu odgovarajućih digitalnih medija može stimulisati motivaciju studenata za učenje jezika i doprineti stvaranju okruženja za razvoj jezičkih veština.

Kako se potvrđuje i u navedenim istraživanjima, uloga kompetentnog i fleksibilnog nastavnog kadra je ključna u procesu učenja, a model nastave može biti kombinovan, koji bi uključio sve prednosti tradicionalne nastave uz primenu inovacija u nastavi uz podršku savremenih tehnologija.

Pandemija virusa COVID-19 je usloвила upotrebu informacionih tehnologija u svim obrazovnim sredinama. Po završetku postojećih epidemioloških okolnosti, predstoji nam da istraživanjima prikažemo na koji način će se studentska populacija

i nastavni kadar izjasniti po pitanju odabira načina učenja stranih jezika u narednim godinama, kao i o efikasnosti primene konkretnih IKT alata u nastavnom procesu.

Literatura

- Arrosagaray, M., González-Peiteado, M., Pino-Juste, M., Rodríguez-López, B. (2019). A comparative study of Spanish adult students' attitudes to ICT in classroom blended and distance language-learning modes. *Computers @ Education*, 134(1), 31–40.
- Bagić, T. (2012). Samostalnost u učenju stranih jezika i zajednički europski referentni okvir za jezike. *Život i škola*, LVIII(27), 222–232.
- Bošković Marković, V., Stanišić, N., Veljković Michos, M. (2020). Is English a male language and Spanish a female language? An explorative study of gender and second language acquisition at a higher education institution in Serbia. *Komunikacija i kultura onlajn*, 2020(11), 1–28. <https://doi.org/10.18485/kkonline.2020.11.11.1>
- Bozu, Z., Canto Herrera, P. J. (2009). El profesorado universitario en la sociedad del conocimiento: competencias profesionales docentes. *Revista de Formación e Innovación Educativa Universitaria*, 2(2), 87–97.
- Cahill, D., Catanzaro, D. (1997). Teaching First-Year Spanish On-Line. *CALICO Journal*, 14(2), 97–114.
- Đukić Mirzayantz, M. (2017). A Comparative Analysis of Student Motivation and Beliefs in Traditional and Distance Learning of GFL. *GFL: German as a Foreign Language*, 18(3), 69–99.
- European Centre for Modern Languages of the Council of Europe. (2016–2019). *A Guide to Teacher Competences for Languages in Education*. <https://www.ecml.at/ECML-Programme/Programme2016-2019/TowardsaCommonEuropeanFrameworkofReferenceforLanguageTeachers/tabid/1850/Default.aspx>
- Ganyaupfu, E.M. (2013). Teaching methods and students' academic performance. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 2(9), 29–35.
- Hiltz, S. R., Turoff, M. (2005). Education goes digital: The evolution of online learning and the revolution in higher education. *Communications of the ACM*, 48(10), 59–64.
- Regional/National Perspectives on the Impact of COVID-19 on Higher Education. (2020, August). Paris: International Association of Universities.
- Ilić, D., Bošković Marković, V. (2020). Teaching in Online Classroom from the Perspective of English Language Teachers. *Primenjena lingvistika*, 21, 25–44.
- Jovanović, A., Filipović, J. (2013). Spanish teacher education programs and community engagement. *Hispania*, 96(2), 283–294.
- Krashen, S. (2013). *Second Language Acquisition Theory Applications and Some Conjectures*. Mexico City: Cambridge University Press.
- Lasić, K. (2015). Uloge nastavnika u tradicionalnoj i kvalitetnoj školi. *Putokazi*, 3, 101–110.
- Lowe, J. (2020). *Attendance in Online Classes Versus Traditional Classrooms*. Classroom. <https://classroom.synonym.com/attendance-online-classes-versus-traditional-classrooms-1725.html>

- Marqués Graells, P. (2012). Impacto De Las TIC En La Educación: Funciones Y Limitaciones. *3C TIC. Cuadernos De Desarrollo Aplicados a Las TIC*, 2(1), 1–15.
- Pejović, A., Andrijević, M. (2017). La implementación del aprendizaje cooperativo de ELE en Serbia. *Porta Linguarum: revista internacional de didáctica de las lenguas extranjeras*, 2, 173–186.
- Pejović, A., Jovanović, A. (2012). Actitudes epistemológicas de los profesores de español como lengua extranjera en Serbia. *Colindancias – Revista de la Red de Hispanistas de Europa Central*, 3, 157–163.
- Prensky, M. (2011). *Enseñar a nativos digitales*. Madrid: SM.
- Semenov, A. (2005). *Las tecnologías de la información y la comunicación en la enseñanza. Manual para docentes. Cómo crear nuevos entornos de aprendizaje abierto por medio de las TIC*. Montevideo: Ediciones TRILCE.
- Sigalés, C. (2004). Formación universitaria y TIC: nuevos usos y nuevos roles. *Revista de Universidad y Sociedad del Conocimiento (RUSC)*, 1(1), 1–6. <http://dx.doi.org/10.7238/rusc.v1i1.226>
- Simić Šašić, S., Sorić, I. (2010). Pridonose li osobne karakteristike nastavnika vrsti interakcije koju ostvaruju sa svojim učenicima. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 19, 973–994.
- Simić Šašić, S., Sorić, I. (2011). Kvalitet interakcije nastavnik – učenik: povezanost s komponentama samoreguliranog učenja, ispitnom anksioznošću i školskim uspehom. *Suvremena psihologija*, 14, 35–55.
- Veljković Michos, M., Bošković Marković, V. (2020). Teachers' perception of the use of ICT in foreign language teaching at a higher education institution. In *Sinteza 2020 – International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research* (pp. 93–98). Belgrade: Singidunum University. <https://doi.org/10.15308/Sinteza-2020-93-98>
- Veljković Michos, M., Nasradin, K., Bošković Marković, V. (2019). Traditional Language Teaching Versus ICT Oriented Classroom. In *Sinteza 2019 – International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research* (pp. 627–632). Belgrade: Singidunum University. <https://doi.org/10.15308/Sinteza-2019-627-632>
- Veljković Michos, M. (2021). *Innovación y nuevas tecnologías en el aula de ELE. Gamificación y TIC* (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Salamanka.
- Zabalza, M. A. (2007). *Competencias docentes del profesorado universitario. Calidad y desarrollo profesional*. Madrid: Narcea.

Maja D. Veljković Michos
Valentina B. Bošković Marković

Summary

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING BEFORE AND DURING COVID-19 PANDEMIC: A REVIEW OF RESEARCH AT UNIVERSITY LEVEL

Following modern tendencies in teaching and learning, language teachers are conditioned to be competent in the use of digital technologies in the teaching process. The review of the results of the authors' research, conducted immediately before the new circumstances caused by the global pandemic, as well as the research during the pandemic crisis, aims to provide data for further investigations and to contribute to improving the quality of foreign language teaching and learning process.

According to the results of three quantitative studies and focus group techniques applied before and during the actual pandemic situation, students and foreign language teachers share the opinion about the positive impact of new technologies in the classroom as a tool that can help in learning languages and improving the teaching process. However, for students, new technologies are not primary, but an additional instrument that helps in learning, and it can motivate them to attend foreign language classes more regularly. As confirmed in the above studies, the role of a competent and flexible teacher is crucial in the learning process, where the teaching model can be combined, including all the advantages of the traditional method and innovative approaches with the support of new technologies.

Key words:

ICT, foreign language teaching, foreign language learning, modern technologies

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.8>

821.133.1.09"12"

Размишљања о личном имену и перифразама у *Ланселоту* у прози

Зорана В. Крсмановић*

Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за романистику

Кључне речи:

Ланселот у прози
француска
књижевност
XIII век
роман
лик
перифраза
окружење личног
имена

Апстракт

Предмет овог рада је анонимни старофранцуски роман *Ланселот* у прози настао између 1215. и 1230. године, средишњи део циклуса *Ланселот-Грал* или *Вулгата*, којем претходе *Историја Светог Грала* и *Мерлин*, а следе *Потрага за Светим Гралом* и *Смрт краља Артура*. Анализирамо функционисање и стилистичке импликације перифраза и окружења личног имена епонимског јунака Ланселота. Перифраза и лична имена показују односе између појединих витеза на које се односе и артуровског друштва, сведоче о еволуцији лика, о његовом идентитету, о међусобној повезаности појединих ликова. Важни су такође и за компоновање приче, као и повезивање прозног *Ланселота* са другим романима циклуса *Вулгата*, пре свега са *Потрагом за Светим Гралом*, романом који на изванредан начин припремају. Употребе личних имена и перифраза тако показују различите концепције романескног лика и стварање епонимског јунака. (примљено: 13. септембра 2021; прихваћено: 28. октобра 2021)

1. Увод

У овом раду се питамо како лично име и његове замене у виду проширених именских група или перифраза доприносе грађењу Ланселотовог (Lancelot) лика и његовој интеграцији у друштво витеза Округлог Стола. Игре око имена и надимака нису инвенција анонимног аутора прозног *Ланселота*, који је предмет нашег истраживања. Оне су веома распрострањене већ у романима о краљу Артуру и његовим витезима у стиху Кретјена де Троа (Chrétien de Troyes) из друге половине XII века, на које се угледа творац циклуса *Вулгата*, као и у романима Жана Ренара (Jean Renart) на почетку XIII века. Ванеса Обри (Vanessa Obry) установила је да « Chez Chrétien de Troyes, l'entourage du nom propre reflète les relations entre son porteur et la société arthurienne, alors que chez Jean Renart, les variations sont plus nombreuses et témoignent d'une plus grande malléabilité des personnages » (2017: 1).¹ У *Ланселоту* у прози (*le Lancelot en prose*), међутим, поред ових улога, игре именовања суптилни су механизми помоћу којих се међусобно повезују делови текста самог романа, као и роман са другим романима, пре свега са *Потрагом за Светим Гралом* (*la Quête du Saint Graal*) и *Витезом на Колицима* (*le Chevalier de la Charrette*) Кретјена де Троа.

Наша размишљања и анализе баве се превасходно ликом епонимског лика Ланселота у дугој верзији романа, али неминовно је његово повезивање и са другим ликовима, Гиневром (Guenièvre), Галехотом (Galahot), Галахадом (Galaad), Бохортом (Bohort), Лионелом (Lionel), Хектором (Hector), Говеном (Gauvain), краљем Артуром (*le roi Arthur*) и Госпом с Језера (*la Dame du Lac*). То је посебно значајно када су у питању перифразе и метафоре које се понављају и које дели са другим ликовима. Истраживање не претендује да буде исцрпно, с обзиром на то да би ова тема могла бити и предмет посебне монографије.

2. Игре анонимности

Већ у романима које је написао Кретјен де Троа, *Ланселот* или *Витез на Колицима*, *Ивен* или *Витез са Лавом* и *Персевал* или *Прича о Гралу*, « [...] le récit oppose des passages où le protagoniste est nommé et d'autres où, parce qu'il a perdu son nom ou parce qu'il ne l'a pas encore trouvé ou mérité, il est anonyme », наводи Обри (Obry, 2017 : 9).²

Веома важан поступак у роману јесте и чување анонимности епонимског лика. Иако читалац од самог почетка текста зна да се перифразе везане за детињство – „Пронађени Лепотан“, „краљевски син“, „Богато Сирочо“, као и оне које сведоче о првим подвизима – „Бели Витез“, „онај који је освојио Болну Стражу“ и неке касније односе на Ланселота, аутор бира да га не именује. Ани Комб (Annie Combes) сматра да се улога перифраза огледа у намерном срозавању припове-

1 „Код Кретјена де Троа окружење личног имена одражава односе између лика који је именован и артуровског друштва, док су код Жана Ренара варијације бројније и сведоче о већој променљивости ликова.“ Све цитате у овом раду превела је са француског и енглеског на српски језик ауторка чланка.

2 „[...] у причи се сучељавају делови текста у којима се протагониста именује са онима где је анониман зато што је изгубио своје име, што га још увек није нашао или заслужио.“

дачевог знања на ниво ликова, што делује као неспретност, а заправо је вештина која служи да се нагласи текстуални механизам: прихватајући приповедно решење Кретјена да се поштује анонимност главног лика све док га не укине краљица, прозни роман изнова ствара значајан ефекат Гиневриног именовања и на тај начин се прича *Витеза са Колицима* укључује у нову приповест (2000: 207).

Приповедачево чување тајне о идентитету јунака у Кретјеновом роману престаје од тренутка када краљица Гиневра именује Ланселота. Символичка организација око имена које даје вољена жена у прозном роману јавља се два пута, дискретно у епизоди „Колица“ и наглашено, од тренутка када се витез придружи Артуровом двору (Combes, 2000: 204). Приповедач се претвара да је у незнању, као и ликови романа, када користи перифрастичне формуле „нови витез“, „витез са белом опремом“, „Бели витез“, „витез који је освојио замак“, „витез са носила“. Сам јунак све време зна сопствено име, као и у Кретјеновом делу, али га никоме не саопштава.

Роман у прози објашњава ово тајанствено ћутање витеза тако што наводи његово настојање да изгради име захваљујући подвизима, по савету помајке, Госпе с Језера (Micha, 1980a: 269). По тој ћутљивости и одбијању да открије свој идентитет он постаје препознатљив, ова црта његовог карактера види се и у једној епизоди при крају романа, када домаћин захваљујући томе препозна „најбољег витеза на свету“. Ланселот избегава да се представи витезима које среће с обзиром на то да не може да их препозна док су под витешком опремом, надајући се да ће избећи срамоту ако победи у борби или на турниру некога од витеза Округлог Стола, којем и сам припада. Такође, била би велика срамота ако би се неко борио са Ланселотом који је склопио мир између Артура и Галехота, пронашао Говена којег је отео џиновски витез Карадок и ослободио заробљене витезе-трагаче и постао омиљени пријатељ краља и краљице.

Чињеница да ова процедура опстаје и када Говен прозре тајну „господара Болне Страже“ показује колико је ефекат намеран: перифразе нестају када Галехоту откривају витезов идентитет, а резервисаност приповедача престаје у сцени љубавне изјаве Гиневри (Combes, 2000: 206). Ми се слажемо са ауторком, уз једну исправку: две врло занимљиве перифразе присутне су до краја романа и зато ћемо их посебно разматрати: „добри витез“ и „најбољи витез на свету“.

Име „Ланселота с Језера“ на Артуровом двору открива краљев сестрић Говен, после успешно завршене потраге за њим, а не краљица Гиневра у земљи Гор, на двору краља Бодемагија, као што је то било у стиховном роману. Ово је важан детаљ који показује аутономију прозног романа у коме, не негирајући значај љубави према краљици, већи значај добијају витешко пријатељство и витешки подвизи и потраге уопште у односу на свемоћну алегоризовану Љубав која води протагонисту од срамоте „витеза на Колицима“ до славе именованог победника и јунака ослободиоца у делу Кретјена де Троа. Верност стиховном роману се показује у томе што се анонимност Ланселота чува и после Говеновог открића, све док краљица Гиневра не буде открила његов идентитет краљу Бодемагију, приликом преласка Моста Мача у епизоди „Колица“.

3. Лично име и двострука природа витештва: мотиви изгубљеног и пронађеног имена

На почетку романа *Ланселот* у прози приповедни глас приче саопштава читаоцима да ће сазнати нешто о имену главног јунака: « [...] et avoit non Lancelos en surnom; mais il avoit non en baptesme Galaaz. Et che pour coi il fu apeleis Lancelos, che devisera bien li contes cha avant » (Micha, 1980a: 1).³ Због тога Шарл Мела (Charles Méla) с правом сматра да се овај роман може схватити као „елуцидација личног имена“, тврдећи: « L'unité contradictoire du *Lancelot* est toute entière contenue dans le double nom du héros : « Galahad » en baptême, mais « Lancelot » d'après son aïeul, et le premier nom reste longtemps en sommeil, jusqu'au jour où cette dualité s'avère incompatible et exige son report de père en fils, c.à.d. dans la génération, de Lancelot à Galahad, désormais distincts, mais aussi bien dans la récurrence généalogique de l'aïeul « Lancelot » à l'ancêtre « Galaad » » (1984: 332).⁴ Уколико прихватимо ове ставове, у роману можемо да пратимо како витез гради идентитет покушавајући да пронађе непознато име и настојећи да поврати, премда безуспешно, „изгубљено име“. Приликом Галахадовог зачећа приповедач напомиње да ће син повратити изгубљено очево име, као и да ће грех пожуде бити укинут захваљујући телесном уздржавању девичанског витеза (Micha, 1979: 211).

У Ланселотовом портрету јавља се перифраза краљице као оне « dont toute sa joie venoit », будући да му она улива самопоуздање и подстиче га на стално самопревазилажење (Micha, 1980a: 74).⁵ Ово именовање Гиневре одјек је идеје из Кретјеновог *Витеза на Колицима*, где се у сцени ноћне посете краљици говори о витезовој неизрецивој радости због остварења љубави и успешно завршене потраге за отетом краљицом. Реч „радост“ није случајно изабрана, она је пренесена из лирске поезије у пустоловни роман и означава почетак пустоловина и њихов крај, као и границе епизода и секвенци. Радост је циљ којем теже заљубљени лирски субјекти, који је досежу тако што стварају савршену песму, а лутајући витези у романима тако што успешно завршавају своје пустоловине. Из ове перспективе, љубав према краљици представља извор Ланселотовог непоновљивог витештва, што потврђује и говор Госпе с Језера, а то заправо читав роман настоји да покаже. С обзиром да је та љубав прељубничка и грешна, њен домет је ограничен: она, уз наслеђени грех краља Бана, постаје препрека у потрази за Гралом. Сам Ланселот постаје „извор све радости“ краљице, као и читавог двора који очекује његов повратак, после дугогодишњег одсуства. Он је, симболично, „радост двора“, а приповедач га индигенично назива „почетком и крајем потраге“.

3 [...] и звао се Ланселот по надимку, али крштено име му је било Галахад. А о томе зашто је назван Ланселот причаће прича нешто касније“.

4 „Контрадикторно јединство *Ланселота* у потпуности се огледа у двоструком имену јунака: „Галахада“ на крштењу, али „Ланселота“ по свом претку, и прво име дуго почива, све до дана када се тај дуалитет покаже као некомпатибилан и захтева преношење са оца на сина, односно генерацијски, од Ланселота ка Галахаду, који се од тада разликују, али такође у генеалогском понављању од претка „Ланселота“ до претка „Галахада“.“

5 „од које је потицала сва његова радост“

Миреј Сеги (Mireille Séguy) истиче да краљица даје идентитет првим ослончавањем епонимског јунака именом „Ланселот“, које замењује првобитни идентитет који је добио од Бога са крштеним именом „Галахад“: « [...] tout se passant comme le sur-nom courtois était venu recouvrir, puis effacer, le nom mystique repris plus tard par le fils de Lancelot » (1996: 23).⁶ Слажемо се са ауторком овог чланка да је тај губитак имена све болнији како приповест одмиче и како се све учесталије помиње Грал; то ће се показати и у употреби перифраза. Такође, оно на чему је почивала његова вредност управо ће га лишити најпрестижнијег места међу Артуровим витезима, с тим да не долази, како Сеги с правом каже, до „рушења јуначке фигуре“ (« effondrement de la figure du héros »), већ до њеног „слабљења“ (« creusement ») (1996: 23).

Једна од битних опозиција у роману тиче се концепција „земаљског“ и „небеског“ витештва (chevalerie terrienne vs. chevalerie céleste). Читав прозни *Ланселот*, као и циклус *Вулгата*, показују недовољност „земаљског витештва“, истовремено га славећи, пошто без њега нема ни „небеског витештва“. Пут који лик Ланселота прелази и трансформације кроз које пролази показују овај контраст. Потребно је да укратко резимирамо радњу романа, како би ово било јасно. Ланселот је син краља Бана Беноака из Галије и остао је без поседа и без оца због узурпатора Клодаса. Краљ Артур због ратова које је водио није могао да помогне свом вазалу, краљу Бану, у рату са Клодасом. Госпа с Језера одвела је Ланселота у свој свет, а његова мајка се замонашила. Разбаштињени су и његови рођаци, Бохорт и Лионел, чији је отац брат краља Бана. Када је дете порасло, вила га је довела на двор краља Артура, са жељом да се прослави и да поврати изгубљено краљевство. Прељубничка љубав према жени краља Артура, краљици Гиневри, ремети типичну схему напретка митског јунака. Ако је због те љубави постао најбољи представник земаљског витештва, надмашивши узорног Говена, грех пожуде га је учинио недостојним свог крштеног имена „Галахад“, као и учешћа у пустоловинама Светог Грала. У томе се огледа трагика овог лика. Он до краја остаје Ланселот са Језера, суштински везан за вилински свет своје помајке, краљице Гиневре и Моргане, за домен земаљског витешког света испуњеног бретонским чудима. Његов син Галахад, оличен у симболима лава и цвета, постаје „цвет свег витештва“, модел савршено исправног небеског витеза. Витези слични њему по девичанству (Персевал) и по моралној чистоти (Бохорт) имају привилегију да буду названи истом перифразом „Добри Витез“, док у последњој трећини романа његов отац губи то право. Зато ће ова три припадника млађе генерације учествовати у потрази за Гралом, док ће « la flos de la terrienne chevalerie », Ланселот, из ње бити искључен, упркос неуспелом покушају покајања (Micha, 1978: 107).⁷ Шарл Мела примећује да је Ланселот „сазнао да је искључен из потраге за Гралом у тренутку када му је откривено Галахадово име, да би затим симболично били нарушени његово здравље и ле-

6 „[...] све се дешава као да је куртоазно над-име ту да прекрије, а затим избрише, мистично име које ће касније поново узети Ланселотов син.“

7 „цвет земаљског витештва“

пота“; слажемо се са аутором да се у томе огледа „величина овог дела“: « Mais la grandeur de l'œuvre est qu'il [...] se sache exclu du Graal à l'instant où lui est révélé le nom de Galaad ; puis qu'il en ressent symboliquement l'atteinte en son corps et en sa beauté [...] » (1984: 352).

Поред тога, подсетили бисмо на једно именовање Ланселота коју даје лик краља Бодемагија у роману *Ланселот* или *Витез са Колицима* Кретјена де Троа. Покушавајући да уразуми свог сина Мелеагана и одврати га од борбе, назива га « li miaudres chevaliers del monde » (Fritz et al., 1994: 593).⁸ Док стиховни роман обрађује само једну епизоду из живота јунака, о коме немамо никакве информације, ни о пореклу, ни о припадности феудалном господару, нити о његовим пустоловинама, у прозном роману који има биографску структуру сазнајемо како Ланселот постаје „најбољи витез на свету“ и како престаје да то буде, када се иста перифраза односи на његовог рођака Бохорта, полубрата Хектора и сина Галахада. Ланселот са Језера јесте „најбољи витез на свету“ у првом делу романа, све до појаве Грала у епизоди „Колица“, док се истичу подвизи тзв. „земалског витештва“. У тим епизодама се за епонимског јунака користи перифраза „Добри Витез“, која ће се почев од прве најаве Галахадовога зачећа усред епизоде „Колица“, све чешће односити на будућег витеза, који ће успешно завршити потрагу за Светим Гралом и завршити све пустоловине у Артуровом краљевству Логр. Док су приповедни глас приче и сам протагониста свесни Ланселотове деградације, неки ликови га до краја романа називају овим перифразама, дивећи се како његовом јунаштву, тако и лепоти.

Данијел Поарион (Daniel Poirion) истиче да у романима о краљу Артуру « [...] l'aventure est en dernière analyse une confrontation avec soi-même. C'est pourquoi le motif du nom retrouvé (Lancelot, Perceval, le Bel Inconnu) apparaît au terme d'une première série d'aventures conduisant à la connaissance du soi, ou à la reconnaissance de soi, tandis qu'une autre série d'aventures peut poser le thème du dépassement de soi, ambition normale du héros aristocratique » (1988: 122).⁹ Млади Ланселот од Госпе с Језера добија лекцију о витештву и наредбу да никоме не открива своје име све док се не потврди његова вредност захваљујући разним подвизима, слично као што је Персевалова мајка у Кретјеновој *Причи о Гралу* рекла сину да « Par lo sornon conoist en l'ome » и да увек треба да пита сапутнике за име (Fritz et al., 1994: 958).¹⁰ Ланселот ће на свом путу стећи многа имена и надимке, у сладу са тренутним друштвеним статусом, али и самовредновањем.

Миреј Сеги сматра да је фигура Ланселота примерна по томе што сведочи о индивидуалној слободи и принципу избора и остварења сопствене судби-

8 „најбољим витезом на свету“

9 „[...] пустоловина је у крајњој инстанци суочавање са самим собом. Због тога се мотив пронађеног имена (Ланселот, Персевал, Лепи Незнанац) појављује на крају првог низа пустоловина које доводе до сазнања о себи или препознавања себе, док неки други низ пустоловина може да уведе тему самопревазилажења, које је нормална амбиција аристократског јунака.“

10 „По имену се познаје човек.“

не, током потраге за собом, пошто је „раскрштен од свог програмског имена“ (« *débaptisé de son nom-programme* ») (1996: 27).

4. Перифразе и програмирано приповедање

Даглас Кели (Douglas Kelly) наводи да средњовековни поетичар Џефри из Виносалва (Geoffrey de Vinosalvo) сврстава перифразу у поступак амплификације, саветујући писцима да избегавају да зову ствари њиховим именом, те да радије сугеришу путем наговештаја него да потпуно откривају (1992: 59). Она служи као украс, са чиме се слаже и Матеј из Вандома (Mathieu de Vendôme), који сматра да је то начин да се да сјај предметима или ублажи ружноћа (Faral, 1982: 68). У прозном *Ланселоту* перифраза није само средство украшавања, већ указује на значење које аутор хоће да наговести оваквим изражавањем, као што су грађење и метаморфозе идентитета главног лика или степени витештва.

Грчка реч „*periphrasis*“ означава именовање неког појма посредним, описним путем, а не његовим правим именом (Клајн/Шипка, 2007: 921). По перифразама се види да је Ланселот лик у настајању, свим другим главним ликовима не крију се име, титула, нити порекло. Тако Говен, на пример, често наглашава да никада не крије своје име када му затраже да се представи. Његов једини покушај да сакрије свој идентитет од својих другова није уродио плодом, а у тексту се јасно истиче да је том лукавству прибегао сетивши се Ланселотовог скривања.

Три перифразе које се јављају током боравка у домену Језера програмирају судбину епонимског лика: « *li Biau Trouvé* » и « *Riche Orphenin* » називи су које му је дала помајка, док га остали зову « *fil de roi* » (Micha, 1980a: 43–44).¹¹ Овај поступак налази се и у француском средњовековним романима о Тристану у стиху Томаса и Берула, с тим што у њима лично име, а не перифраза, има ту улогу: Тристан је по својој природи „тужан“ (« *triste* ») и та туга је програмирана, пошто му је мајка дала име у складу са несрећним околностима у којима се родио (отац му је убијен, а мајка умире на порођају).¹² Ланселотов надимак „Пронађени Лепотан“ програмира пустиловине и лутања овог лика: његова лепота задивљује многе жене, нарочито оне вилинске природе, а цела радња романа се организује око потрага за овим ликом. „Пронађени Лепотан“ ће постати предмет пет потрага, изазиваће дивљење жена и девојака (девојке неговатељице код отрованог извора, девојке код црног бунара, трију чаробница – Моргане, Сибиле и краљице из Сорестана), али и витеза, као што је Ивен, који на почетку каже да је он „*si biau vallet*“ (Micha, 1980a: 268)¹³. Многи Артурови витези, као и девојке и жене у невољи или страни витези, тагају за њим, тако да се ово име остварује кроз приповедни програм овог романа, по принципу *nom est omen* (име је знамење). Његово проналажење и повратак на Артуров двор, а затим изненадни нестанак или планирани одлазак, представљају образац који се понавља.

11 Надимци су, редом: „Пронађени Лепотан“, „Богато Сироче“ и „краљевски син“.

12 Многи медијевици помињу текстове у којима се истиче ова идеја, види Séguy, 1996: 27, 32.

13 „тако леп младић“

Госпа из Малехота, у чијем је затвору Ланселот провео годину дана, заљубљује се у њега и радује што је « *che que nus ne puet avoir* » под њеном влашћу (Micha, 1982: 44).¹⁴ За разлику од тога, када Ланселот прекине рат између Галехота и краља Артура, краљ тугује због « *del boin chevalier* » који ће припадати Галехотовој кући; у овом конкретном случају, перифразом се велича његово витештво, а не чудесна лепота (Micha, 1982: 30).¹⁵ Његова доброта ће се појавити уз лепоту у Бохортовој похвали Говеновом брату Агравену, са којим се борио како би доказао да је Ланселот бољи витез од Говена: « *L'en apele, fet Boors, mon seignor Lancelot del lacs, si est li plus bials chevaliers del monde* » (Micha, 1978b: 182).¹⁶ Перифраза „најбољи и најлепши витез на свету“ такође се јавља када Ланселот успешно укине чаролију магичног кола, ослободивши његове затворенике; тим подвигом је доказао да је неоспорно најбољи и најлепши, како наводи један лик–сведок (Micha, 1979b: 287). Над „најлепшим витезом на свету [...] који је изгубио разум“ сажалио се један мудри пустињак: « [...] *et lor dist qu'il a trouvé en cele forest le plus biaux chevalier dou monde [...]* » « *mais si grant mescheance, fet il, il est avenue qu'il est fors del sens* » » (Micha, 1980c: 218).¹⁷ Лик Ланселота је овде приказан као жртва несрећне судбине, „велике несреће“ (« *grant mescheance* »), при чему аутор користи спој неспојивог, спајајући изузетну лепоту, која је обично знак и доброте, односно витешке вредности, са лудилом које изопштава витеза из друштва и мења његов идентитет. У другим деловима текста, болесни и оронули Ланселот ипак је предмет потраге многих, који траже „доброг витеза“, али епизода на Острву Радости, која претходи доласку младог Галахада на Артуров двор, потврђује да је деградација Ланселотовог лика непоправљива, пошто и он сам установљује лош обичај, попут оних које је током читаве витешке каријере укидао као јунак ослободилац. Надимак „Пронађени Лепотан“, које је Ланселоту дала Госпа с Језера, има чудесну моћ да ублажи Ланселотово лудило услед раздвојености од Галехота у затвору саксонске чаробнице Гамије (Micha, 1982: 458).

Уочили смо и везу између перифраза које се односе на тројицу рођака: Ланселота као „Пронађеног Лепотана“, Бохорта као „Лепог Сидљивка“ у замку краља Брангоара и Лионела као „Необузданог срца“, како га је назвао Галехот током потраге за Ланселотом. Ланселота са Бохортом повезује лепота, а са Лионелом изузетна храброст. „Неумерено срце“ Лионела и „исувише велико срце“ Ланселота сведоче о снажним емоцијама које покрећу ове ликове да чине племенита дела, али због којих су и веома гневни када сведоче некој неправди. На тај начин се истиче значај генеалогичке и хередитарности (витези из Ланселотове лозе су лепи и племенити) и поштује идеал калокагатије, наслеђен из позне Антике.

14 „онај кога нико не може да има“

15 „доброг витеза“

16 „Зову га, рече Бохорт, господином Ланселотом с Језера, он је најлепши витез на свету.“

17 „[...] и рече им да је у тој шуми пронашао најлепшег витеза на свету [...] али тако велика несрећа, рече он, десила му се па је изгубио разум.“

„Краљевски син“ је назив који се допао младом Ланселоту, који признаје Госпи с Језера би волео да му је срце заиста тако племенито и да заслужи да га тако зову; врло брзо по изласку из света своје помајке он сазнаје да јесте краљевског порекла и показује своју вредност. Помајка му не открива порекло, пошто тако престижно име мора да се заслужи врлим делима; овај поступак сведочи о идеологији сталног усавршавања аристократа која је на делу и у артуровским романима у стиху. Међутим, наследник краљевства одбија да седне на чудесни трон (који је саградио његов отац) и да стави круну у епизоди у Долини Лажних Љубавника, као и да влада поседима које му је повратио краљ Артур у рату са Клодасом. Ђерка господара из Бретеше хвали његове врлине, истичући да има потенцијал да постане « *rois de tot le mont* » (Micha, 1979: 27).¹⁸ Ова перифраза очигледно нема феудалну вредност, већ се односи на моралну извршеност и савршенство јунака, који је, попут краља, чувар реда и цивилизације. Међутим, у Корбенику Ланселот успева у пустоловини са Опасним креветом „који је достојан краља“, па бисмо могли да претпоставимо да овде он постаје двојник краљевске фигуре.

Перифраза „Богато Сироче“ даје митско обележје епонимском лику, који је попут многих других одгојен на другом свету и треба да освоји изгубљено краљевство, крене у потрагу за невестом и сам постане краљ. Љубав према краљици га удаљава са тог пута и води га ка томе да његов идентитет никада није стабилан.

4.1. Перифразе „најбољи витез на свету“ и „добри витез“

Данијел Поарион истиче да се у романима Кретјена де Троа „пустоловина тиче једног имена, једног мушкарца, јунака који влада собом и који у датом тренутку представља најузвишенију људску вредност“: « *Chez Chrétien de Troyes, l'aventure concerne un nom, un homme, le héros de la maîtrise de soi qui constitue, à cette époque, la plus haute valeur humaine* » (1988: 123). У *Ланселоту* протагониста има више двојника, што се може уочити и путем анализе перифраза. Перифразе „добри витез“ и „најбољи витез на свету“ релативно су фиксни супститути имена, премда се некад појављују и уз име „Ланселот“ или „Ланселот са Језера“.

По Ани Комб, перифраза „најбољи витез на свету“ сведочи о томе да је прозни *Ланселот* џиновска експанзија израза којим у Кретјеновом роману краљ Бодемаги назива ослободиоца краљице; тако је прва дефиниција јунака управо она коју је дао Кретјен де Троа, све до тренутка када он престане да буде најбољи (Combes, 2000: 192).

Учили смо укупно четрдесет једну појаву перифразе „најбољи витез на свету“, која се понекад јавља у скраћеном виду „најбољи витез“ или се проширује придевима или другим синтагмама: „најбољи и најпустоловнији витез на

¹⁸ „краљ читавог света“

свету“, „најбољи витез на свету и највернији драган“.¹⁹ Када је реч о дистрибуцији, тридесет три пута се користи да означи Ланселота (80,49%), али од тога ликови у пет наврата доводе у питање овакав статус лика (12,91%), једном он сам то чини (2,44%), а изузетност се релативизује у три наврата, где се помиње да је Ланселот само „тренутно најбољи витез на свету“ или „најбољи витез на свету од оних који сада живе“, „најбољи земаљски витез“ (7,14%). Искључиво позитивна конотација престаје од тренутка када Хектор и Галехот улазе у приповест. Доминира употреба директног говора ликови (92.68%); остали случајеви су натписи на надгробним плочама и преношење мисли лика путем гласа приповедача (7,31%). Ланселота хвале и диве му се: Брандиса, домаћица после првог турнира у Камелоту, краљица Гиневра, девојка Госпе с Језера, Говен, Бохорт, Елије из Тулуза, уплакана девојка, девојка која води Говена и Ивена, Морганина девојка, један старији човек који показује штит Галехоту, домаћица код Корбеника, грађани Корбеника, један стари витез, краљ Артур, домаћин и Маранова сестра. Његов статус најбољег доводи у питање рањени домаћин, због тога што га није препознао; чим му је краљ Бодемаги рекао да је у питању Ланселот са Језера, он полази у потрагу за њим, који једини може да га излечи. Ланселотову изврсност оспорава један агресивни витез у препирци са девојком коју зоставља, а коју ће Ланселот ослободити, наводећи да није могуће да син лошег краља Бана буде најбољи витез на свету. Бруман Охоли, који нешто касније оспорава његову храброст и реноме најбољег, седе на Опасно Седиште и страда. Чак и Говен наводи да је најбољи витез донео многе невоље на Артуров двор, понизивши и намучивши витезе из куће краља Артура. Ово је детаљ који може деловати безначајно, али при крају романа се описује растућа завист према успеху Ланселотове браће и њега самог, као и сукоб између Говенове и Ланселотове породице, што ће бити један од разлога слома краљевства у последњем роману циклуса. Иако најбољи бранилац Логра, он је заслужан и за његову пропаст, што чини фигуру Ланселота људском.

Иста перифраза користи се за друге витезе: Хектора, Говена и Клодасовог сина Клодена (један случај, односно 2,44%), Бохорта (два пута, 4,87%) и Галахада (три пута, 7,31%). Већ и сама дистрибуција указује на хијерархијски систем вредности, где управо двојица витеза из Ланселотове лозе постају успешни трагачи за Гралом, док су остали или јако вешти ратник – млади Клоден²⁰ у рату Артура са Клодасом, примерни бранилац жена – Говен као „најбољи витез који је икада носио копље“ или јунак ослободилац заслужан за „радост двора“ – Хектор који је победио Марганора.

Почев од Елијевог тумачења Галехотових снова и најаве Галехотове смрти, Ланселотов престиж најбољег постаје временски ограничен, најављује се „бу-

19 Због бројних помињања наводимо све појаве наведене перифразе овде, пратећи редослед приче романа, а не хронологију објављивања Мишиног критичког издања: Micha, 1980a: 360, 430; Micha, 1982: 121, 207, 235, 302, 330, 335, 422, 462; Micha, 1978a: 52, 188, 256, 325, 326, 361; Micha, 1978b: 35, 177, 182, 374; Micha, 1979: 111, 197, 202, 217, 236, 287, 304, 354, 390; Micha, 1980b: 68, 69, 101, 110, 119, 120, 139, 218, 246; Micha, 1980c: 25, 168, 224, 236.

20 У *Потрази за Светим Гралом* Клоден ће бити један од привилегованих витеза које ће хранити Град, у последњој сцени у Корбенику.

дући најбољи витез који ће завршити пустоловине у Британији и заузети последње седиште Округлог Стола“ (Micha, 1978a: 52), „најбољи витез на свету који је потпуно невин“, који ће угасити чудесну ватру кипућег извора и за кога је предодређена пустоловина са белим јеленом (Micha, 1980b: 120) – Галахад, „син најбољег витеза на свету и ћерке Краља Рибара која је најлепша девојка“ (Micha, 1980b: 139). Помињање Галахада везује се за Мерлинова пророчанства, појављује се на натпису надгробне плоче Симеона, а глас наведеног претка саопштава му име будућег детета и обавештава га да он више није најбољи витез на свету. Ланселот пре појаве гласа истиче да се најбољи витез не би плашио гласа који се чује из гроба, он је врло свестан да му се статус променио. Ова епизода илуструје везу између именовања и чудесне пустоловине, о којој Кели наводи следеће: “Appellation demonstrates the election or rejection of the name bearer by the marvels he or she knows or fails to know through adventures.” (1992: 200).²¹

Кад је реч о перифрази „добри витез“, она алтернира са личним именом.²² У роману се задржава двострука тачка виђења јунака, тако што се повезује или наизменично приказује поглед ликова који сведоче о Ланселотовој репутацији и свезнајући поглед.²³ Ова перифраза се везује за мотив сазнавања имена, порекла и идентитета. Од тридесет две појаве, деветнаест се односе на лик Ланселота (59,375%), три на Хектора (9,375%), две на Бохорта (6,25%), једна на Персевала (3,125%) и седам на Галахада (21,875%). Дистрибуција је таква да се учестало користе за Ланселота од првих подвига код Болне Страже до Галехотове смрти, да би се само једном користила током потраге Говена и четрдесеторице за Ланселотом, и то када један витез оспорава статус лика. Од Ланселотове потраге за Хектором до доласка Галахада на Артуров двор, ова перифраза се односи само на будуће трагаче за Гралом, чиме се најављује њихов значај у следећем роману циклуса. Што се тиче типа дискурса, директни говор ликова има предност над гласом свезнајућег приповедача, не толико по заступљености (58,974% су директни говори ликова, 41,026% интервенције приповедача), већ због тога што се у половини случајева интервенција приповедача преносе размишљања лика или речи у индиректном говору (20,51%).

Хектора на самом почетку „добрим витезом“ називају његова драга, Синадос кога је ослободио и констабл који преноси вести Ивену и Сагремору, у истој епизоди где је назван „најбољим витезом на свету“. Бохорт се појављује као Ланселотов двојник у епизоди наставка „Колица“, где Госпа с Језера замера краљу Артуру што су допустили да оде „добри витез“; срамно обележје је укинато кад Говен врати Бохорта на двор и када се краљ и краљица попну на колица.

21 „Именовање показује изабраног или одбаченог носиоца имена путем чуда које он или она спозна или у томе не успе током пустоловина.“

22 Наводимо места на којима се јавља наведена перифраза: Micha, 1980a: 332, 336, 430, 431, 433, 441, 442; Micha, 1982: 30, 39, 73, 83, 84, 86, 95, 97, 155, 271, 304, 317; Micha, 1978a: 2, 55, 196, 345; Micha, 1978b: 35–36, 53, 57, 92; Micha, 1979: 127, 210; Micha, 1980b: 69, 117, 127 211; Micha, 1980c: 26, 191.

23 Сличан поступак постоји у стиховном роману *Ивен или Витез са Лавом*, види Obruy, 2018: 52.

На тај начин је прозни роман удвостручио брисање Ланселотове срамоте, преневши део заслуга на Бохорта. Персевал је налик „добром витезу“ по девичанству и заслужује место поред Опасног Седишта, на основу пророчанства неме девојке са Артуровог двора; ова врлина младог витеза ће се много пута хвалити у *Потрази за Светим Гралом*.

Лионел грешком од Говена који се бори код замка Леверзерп мисли да је „добри витез“ Галехот; то је један од неколико примера замене идентитета у роману. Пред крај романа ће Артурови витези мислити од Ланселота да је у питању сенешал Кеј, „најништавнији Артуров витез“, због опреме коју је грешком понео. Забуне у перцепцији у овим случајевима откривају истинити карактер ликова. Свега неколико поглавља раније Говена називају „најбољим витезом који је икада носио копље“, а његово име се потом записује на камену код Норгалског моста и у замку, чиме се слави његово витештво. У замку је записано име и другог „доброг витеза“, Хектора. Ланселот себе сматра лошим витезом у тренуцима незнања.

Током првих подвига перифраза „добри витез“ којом се именује Ланселот самом неодређеношћу доприноси мистерији невидљивости непознатог витеза, кога одређују само дела која је учинио и због којих о њему круже вести и покреће се потрага. У рату Артура са Галехотом Ланселот дели овај надимак са својим полубратом, јунаком ослободиоцем Хектором. Захваљујући његовом изузетном витештву оба краља желе да буде уз њих, тако да настаје велика жалост када Галехот одведе „доброг витеза“ у своје краљевство Сорлоа. Због праведног освајања Болне куле, „доброг витеза“ моле за милост, а славе га на улицама зато што је излечио витеза у ковчегу, Дријана. У епизоди „Колица“ Ланселотов статус „доброг витеза који је дошао/долази да спаси краљицу“ и „ослободиоца заробљеника Краљевства без Повратка“ брише срамоту и друштвену осуду коју је претрпео „витез на колицима“. Истовремено се јављају два двојника, „добри витез који ће ускоро доћи“, „ослободилац Пустоловног Краљевства“, због којег Ланселот није више „најбољи витез на свету“, у епизоди на Светом Гробљу, а у „наставцима Колица“ Бохорт, други „добри витез“ на колицима срама, који ће допринети укидању овог лошег обичаја. Током боравка у затвору трију чаробница помоћ „доброг витеза“ недостаје сиротим девојкама, а његово одсуство ће сви осетити, како каже једна анонимна девојка. Она овом изјавом показује недостатак сажалења витеза Округлог Стола над невољама слабих, пошто на Артуровом двору није добила помоћ за своју сестру. Убрзо после бега из затвора, Ланселот постаје заробљеник магичног кола, чију чаролију укида и потврђује да је онакав каквим га види краљица: „господин Ланселот“, „најлепши од свих и најбољи међу добрима“ (Micha, 1979: 353–354). Тек пред крај романа Ланселот престаје у потпуности да буде „добри витез“, а перифраза се односи на Галахада и Персевала. Перфиразом « *li bons chevaliers qui de bonté et de chevalerie passera touz les chevaliers terriens* » најављује се појава новог типа небеског витештва, заснованог на моралним врлинама, док Ланселот и Мордред посматрају поворку са белим јеленом; убрзо после тога, један пустињак релати-

визује вредност ових земаљских витеза, називајући их « *dui des plus maleureus chevaliers* » (Micha, 1980b: 211, 220).²⁴

При сусрету са другим ликовима, када један слуга жали због тога што је „најбољи витез на свету полудео“, када рањени домаћин не дозволи Ланселоту да покуша да га излечи као „најбољи витез на свету“, када се пустињак сажали на „доброг витеза који је изгубио разум“ или када сам Ланселот говори о себи као о „ономе који је некада био најбољи“, протагониста задржава надимак, али се он деградира, приближавајући се одређењима као што су „несрећни витез“, „болни витез“ или „замишљени витез“. Доналд Медокс (Donald Maddox) описује овакве ситуације као „сусрет у огледалу“ (« *rencontre spéculaire* »), који почива на довођењу у питање идентитета лика (Obry, 2018: 60).

4.2. Остале перифразе

Једна од улога перифраза је да истакну главно обележје јунаковог идентитета у одређеном тренутку радње романа. Оне се често јављају у уводним и завршним формулама, којима приповедач прекида ток приче и прелази на причу о неком другом лику, стварајући тзв. прерглетено приповедање.

Неке перифразе имају симболичко значење везано за идентитет или односе са другим ликовима. Тако је „витез са белом опремом“ јасно везан за вилински свет из којег је изашао како би се интегрисао у људски. Поред тога, у XIII веку било је уобичајено да нови витези током прве године носе бели штит без додатних обележја, што се помиње и у роману (Micha, 1982: 194). Ова перифраза алтернира са перифразама „витез који је освојио Болну Стражу“ и „нови витез“ током првих подвига и нестаје када се заврши прва потрага за Ланселотом и када Говен открије његово име на двору. Црвена боја витешке опреме, али и она која се јавља у опису Ланселотовог гнева, по Шарлу Мели симболизује митску црту келтског порекла јунака Ланселота, као и вилинску љубав и чини га предметом жеље за виле (1984: 349–351). „Црни витез“ по Мели представља предсказање Галехотове трагичне судбине (1984: 351). Доналд Медокс сматра да је један од разлога што Ланселот крије свој идентитет и то што се он сматра искључиво краљичиним витезом, па му је пре свега важно да га она препозна по штитовима разних боја (Maddox, 2007: 90). Слажемо се са Медоксовим запажањем да прогресија од беле опреме, преко црвене до црне не илуструје никакво негативно развијање на моралном плану, од невиности, крволочног насиља до пада, већ је то начин да се аутор поигра са хоризонтом очекивања, скривајући савреног јунака под привидом било ког или чак злокобног витеза, чиме ствара « *effets d'étrange* » (2007: 95).²⁵

Ланселот је и „ослободилац Болне Страже“: то је његов први велики подвиг којим ће задивити краљицу Гиневру. Госпа с Језера назива га „оним који је извором све њене радости“ (Micha, 1982: 462), а исту перифразу користи припове-

24 „добри витез који ће по доброты и витештву надмашити све земаљске витезе“; „ двојицом најнесрећнијих витеза“

25 „ефекте чудног“

дач за краљицу у опису младог Ланселота. Истинитост овог одређења потврђују бројне сцене Гиневрине патње током Ланселотовог дугог одсуства са двора, у којима приповедач истиче да сви на двору такође тугују.

Ланселота карактерише и изузетна лепота, о чему сведоче називи које му додељују женски ликови: он је « *li plus desirez chevaliers qui soit en terre* » (Micha, 1978: 311), « *li biaux, li bons, li mielres de touz chevaliers, cil emprès qui toute prouesce doit faillir* » (Micha, 1979: 111), « *li plus biaux de touz et li mielres des bons* » (Micha, 1979: 354).²⁶ Последње две перифразе показују да Гиневра и Артур веома слично опажају и вреднују Ланселота. „Најлепши витез на свету“ који је истовремено и веома племенит (« *prudhomme* »), поред епонимског јунака је и Говен, у једној епизоди на почетку романа (Micha, 1980a: 191). Ту слику Говена потврђује и његов портрет, где је приказан као витез који је имао бројне љубавне везе и који је увек био спреман да помогне свакоме ко од њега затражи помоћ.

Ланселота, међутим, током потрага за њим ликови и приповедач често доживљавају и именују као „болног витеза“, „сина болне краљице и краља умрлог од бола“ када је раздвојен од краљице или утамничен. На тај начин се припремају витезове тужбалице у којима евоцира све животне недаће и окрутну богињу Фортуну.

5. Варијације личног имена

Ванеса Обри, коментаришући повезивање крштеног имена са допуном која указује на порекло, друштвену припадност или географско порекло, наводи следеће запажање: « *L'usage littéraire est loin de refléter exactement les mutations en cours de l'anthroponymie médiévale, mais les textes ne manquent pas d'exploiter cette relative instabilité du nom propre* » (2017: 2)²⁷. Ауторка сматра да фиктивна прича приказује преминање крштеног имена, које једино служи као стабилно обележје индивидуалног идентитета (Обри, 2017: 2–3). У *Ланселоту* у прози је управо питање идентитета проблематизовано, што се види већ на почетку романа, као што смо навели, где се јавља мотив изгубљеног крштеног имена. Природа свих пустоловина са којима се епонимски јунак сусреће везана је симболично за његова два имена.

Перифразе, проширене именске синтагме и поређења могу да сведоче о некој истакнутој особини лика, која се помиње у портрету код важнијих ликова или у проширеним личним именима код споредних ликова, а која се потврђује у њиховим делима.

Посебан углед и вредност витеза у друштву истичу се ако се уз његово име користи именица „господин“ уз посесив (*mon seignor*). Овај став истиче и Ванеса Обри, која напомиње: « *La formule « mon seignor » (« mes sire » au cas*

26 „Најпожељнији витез који постоји на земљи“; „лепи, добри, најбољи од свих витеза, онај после кога ће сва храброст нестати“; „најлепши од свих и најбољи међу добрима“

27 Књижевна употреба далеко је од тога да тачно одражава токове промена средњовековне антропонимије, али текстови не пропуштају да користе ту релативну нестабилност личног имена.“

sujet) [...] semble témoigner d'un figement comme titre de respect déjà acquis, le mot seigneur y ayant perdu son sémantisme féodal et le possessif ne renvoyant à aucune véritable première personne » (Obry, 2017: 3–4).²⁸ Традиционално, она је најчешћа код лика Говена, који је на основу листе из романа *Ерек и Енида* Кретјена де Троа најбољи витез, док се Ланселот налази на трећем месту (Fritz et al., 1994: 113). Док је у Кретјеновим романима стих осмерац са парном римом могући разлог системске употребе титуле „mes sire/mon seignor“ уз двосложна имена Ивена и Говена, како наводи Обри (2017: 9), то није случај у прозном роману који анализирамо. Ми смо мишљења да је овакво именовање начин да аутор остане веран традицији, али и да истакне племенитост сваког лика уз чије име се помиње ова титула, а то су Ланселот, Галехот и краљ Артур. У прилогу томе сведочи и именовање Ланселота као „господина Ланселота с Језера“ у тренутку када је он физички непрепознатљив због тровања: витез који га представља Хекторовом ујаку тиме му указује поштовање. Лепота и јунаштво протагонисте су сталне карактеристике у говорима ликова које среће, без обзира на то да ли је он болестан, заробљен или му је лепота нарушена, бројне перифразе сведоче о томе.

Када витез губи углед, ако се нађе у непријатељској земљи или ако учини нешто што је противзаконито, други ликови га ословљавају општим називом „младићу“ (vallet) који добија погрдну конотацију. Код неких ликова се уз углед губи и лично име, нпр. код Говена после Гралове поворке у Корбенику, којег један патуљак назива „лошим витезом“ (« mauvais chevaliers »), да би га касније извели из замка на колицима срама; приповедачева перспектива је другачија, он га и даље назива „господином Говеном“ (Micha, 1978b: 371–386). Слична је ситуација у роману *Витез са Лавом* и уопште, код ликова Ивена и Говена, чије је окружење име знак достојанства, када се понашају у складу са принципима дворског друштва; када у епизоди лудила Ивен изгуби везу са цивилизацијом, име се ослобађа једног дела свог окружења (Obry, 2017: 12). Код Ланселота у прозном роману приметно је да га приповедач ословљава само личним именом у деловима текста у којима је тужан, меланхоличан или док изговара тужбалице. Могуће је тумачити и то скраћено име или као неки вид деградације лика, с обзиром да се то обично дешава када га воде у неки затвор, или пак као указивање на однос лика према сопственој судбини и драгим особама: нема Ланселота који не пати због раздвојености од краљице и од својих сабораца. У епизоди лудила на крају романа он губи у потпуности своје лично име, грађани Корбеника називају га « le fol » („лудом“) или перифразама – мудри пустињак у шуми надомак Корбеника – « le plus biaux chevalier dou monde [...] fors del sens » („најлепшим витезом на свету [...] који је изгубио разум“), а краљ Пелес каже: « cil qui ert malades entr'ex avoit esté le millor chevalier dou monde » („онај који је болестан међу њима раније је био најбољи витез на свету“) (Micha, 1980c: 219, 218, 224).

28 „Формула „мој господине“ („мој господин“ у номинативу) [...] чини се да сведочи о устаљивању као титула о већ стеченом поштовању, пошто је реч господар ту изгубила феудално значење, а посесив не указује ни на какво стварно прво лице.“

У синтагми „Ланселот са Језера“ лично име се јавља уз предлошку синтагму која указује на географско порекло. Док Ванеса Обри истиче да се овакав израз у артуровским романима у стиху обично јавља приликом првог помињања лика, то није случај у прозном *Ланселоту* (Обру, 2017: 4). Кад је у питању Ланселотов углед, најсрамотнији назив ће бити перифраза „вitez на Колицима“, док су увреде других витеза уобичајене у апострофима „зликовче“, „младићу“, „лоши витеже“ и сл. У прозном *Ланселоту* помиње се и „господин Ивен“ који помаже Ланселоту, нудећи се да буде заробљеник Дагенеа Луде уместо њега, као и „господин витез“, када краљ Артур при крају романа указује поштовање Ланселоту, најбољем витезу који је поразио све саборце Округлог Стола на турниру на Мадлену.

Именица „врли човек“ (*prudhomme*) сведочи о старијем поштену и мудрому аристократи високог рода који је морални узор другима. Овај надимак повезује Ланселотов лик са ликовима краљева Артура и Галехота. Занимљиво је да се у прозном *Ланселоту*, за разлику од већине средњовековних романа, лик детета или малолетне особе, које на старофранцуском означава именица « *enfes* », за Ланселота се користи у лаудативним говорима, а не са пежоративном конотацијом особе која није зрела, којој недостају разум и мера.²⁹ То је још једна одлика јединствености епонимског лика и поступак стварања онога што Медокс назива „ефектом чудног“.

Конструкција код које се лично име везује за именску групу коју чине детерминант и именица веома су честе у романима, ма каква био редослед двају конституената. Именска синтагма која следи после личног имена доноси додатну информацију о статусу или идентитету наведеног лика и омогућава да се идентификује референт; када детерминант и именица претходе личној имени, они представљају друштвену групу којој лик припада или подсећају на сродство (Обру, 2017а: 4). Такви су изрази „краљ Артур“, „краљица Гиневра“, „краљ Бан из Беноака“, „његов брат Лионел“, „његов брат Хектор“ итд. Кад је у питању Ланселотов лик, нема оваквих конструкција, премда бисмо могли да очекујемо изразе као што су „Ланселот наследник краљевства“ или „краљичин љубавник Ланселот“.

У изразима попут „Изолда плава“ (*Ysolt la blonde*), други члан је формуларна експанзија која се по навици везује за лично име; указујући на стабилну одлику лика, он функционише као природни епитет који има тенденцију да се интегрише уз име (Обру, 2017: 7). Код витеза који се сукобљавају са Ланселотом, при чему он показује своје врлине, јављају се неумереност („Сагремор Неумерени“ – « *Sagremor Démesuré* » или „Додинел Дивљи“ – « *Dodinel le Sauvage* ») или нетрилагођеност и умна заосталост („Дагене Луди“ – « *Daguenet le Fol*“). У случају Ланселота нема сталне одлике лика, приповедач и ликови обично алтернирају лично име или га називају Ланселотом са Језера, када нису у питању перифразе. Некада су то међусобно заменљиве конструкције, али слажемо се са хипотезом ауторке Обри да „варијације окружења личног имена у изразима код

²⁹ О сложену приказу деце и прозном *Ланселоту* као роману о васпитању писала је Мишлин де Комбарје, види Combarieu, 1984: 101–136.

којих су референти централни ликови доприносе начину на који јуначка фигура постаје упадљива: « *les variations de l'entourage du nom propre contribuent à révéler le mode de singularisation de la figure héroïque* » (2017: 8). Један од најупечатљивијих случаја је израз „Несрећни Ланселот са Језера“ који на крају романа постаје „Несрећни Витез“, како епонимски јунак сам себе именује, што би могло да сведочи о томе да Ланселот од изузетне и јединствене индивидуе која има име од два члана постаје представник читаве класе несрећних витеза, а његово обележје, „несрећни“, топичка је одлика ове групе ликова.

С друге стране, Ланселот је описан као „чудесан“ и тајанствен, постаје предмет потрага Артурових витеза и предмет пожуде вилинских ликова, толико да једна девојка каже за њега, путем метонимије: « *Or est venue la merveille* » („Сада је чудо стигло“) (Micha 1978b: 100), док га три чаробнице по лепоти пореде са „вилењаком“ – « *chose faée* » (Micha 1979b: 173).

Изрази попут „тај Ланселот“ (*li/cil Lacelotz*), где се детерминант комбинује са личним именом, веома су ретки и код њих детерминант не мења референцијално и семантичко функционисање личног имена. Демонстративи се много чешће јављају уз бројне перифразе. Исти закључак има Обри код проучавања романа у стиху (2017: 7).

Кад је реч о томе у којој мери окружење имена доприноси везивању појединца за неку групу, сложили бисмо се са закључком Ванесе Обри да се окружење личног имена више односи на ликове који су у другом плану, у уводима или дигресивним одломцима, нпр. при набрајању витеза, док је за оне који су у првом плану за означавање довољно само лично име или, додали бисмо, нека карактеристична перифраза (2017: 10–11).

Ланселотово име потенцијално је метафорично: он је примерни представник куртоазне љубави. Шарлот Шапира (*Charlotte Schapira*) истиче да код употребе нелексикализованих или делимично лексикализованих личних имена књижевних или митских ликова ова имена увек означавају метафоре, или чак и хиперболе, пошто особа која се описује никада не досеже митску димензију коју докса везује за ова имена (2010: 5).

6. Метафора цвета: витештво и љубав

Метафора цвета везује лик Ланселота за краљицу Гиневру, Галахада и Хектора, док је у стиховним романима Кретјен де Троа овако именовао Говена. Јавља се у варијацијама у перифразама, којима се Ланселот именује седам пута (70%), његов син Галахад два пута (20%), а полубрат Хектор једном (10%). Галехот први употребљава израз „цвет свих витезова на свету“, приликом уговарања његовог састанка са Гиневром (Micha, 1982, 102).³⁰ Госпа с Језера назива га „господаром и цветом читавог света“ (Micha, 1982, 461).³¹ Приликом најезде Саксона краљица жали што „цвет витештва“ није ту (Micha, 1982: 455); ослобођени витези

30 « *la flors des chevaliers de tout le monde* »

31 « *le seignor et la flor de tot cest monde* »

Терикановог брежуљка користе исти израз.³² Племенитост и поштовање обичаја хвали један витез из Гора, коме је Ланселот дао другу прилику да се одбрани, пошто је затражио милост (Micha, 1978b: 56). Кеј га назива „цветом земаљског витештва“ после победе над Мелеаганом (Micha, 1979b: 107).³³ На двору сви ту-гују, верујући да је „цвет овога света“, „цвет земаљског витештва“ мртав (Micha, 1978b: 307, 309).³⁴ Хектора славе као ослободиоца замка Маригара Црвеног и Ланселотове рођаке Ангале (Micha, 1978b: 397). Бохорт се радује када чује пред-сказање да ће Ланселотов син постати „цвет витештва“ (Micha, 1980c: 59).

По правилима куртоазне љубави најбољи витез заслужује љубав најлепше жене највишег друштвеног положаја. Ликови су савршено складни и достојни једно другог, што је симболично приказано и путем чудесног штита чије се две половине стапају када љубав заживи. Краљицу „цветом међу госпама“ назива племенити Галехот, који ће и клерика Елија из Тулуза назвати „цветом међу клерицима“. Тако се оправдава грешна прељуба витеза и краљице, која је бла-готворна за друштво. Друга грешна веза, са Амитом, изнедриће честитог Гала-хада, преко потребног артуровском свету испуњеним насиљем. „Цвет девичан-ства“ лепе ћерке Краља Рибара се жртвује за опште добро, а грехе оца откупљује онај који је „цвет и огледало витештва“ (Micha, 1979: 211).³⁵ Прво је Ланселот довео у питање вредност најбољег витеза Говена, да би потом Галахад најавио сасвим нову концепцију небеског витештва и преиспитивање сврхе земаљских подвига и пустоловина, о чему сведочи израз „огледало витештва“.

7. Закључак

Ланселот или „Бели Витез“, „Црвени Витез“, „Црни Витез“, „најбољи витез на свету“, „Добри Витез“, „цвет свих витезова“, „онај који ће осветлити сво земаљ-ско витештво“, „цвет земаљског витештва“, „витез који је све победио“, „витез који је убио цинове“, „најбољи витез на свету у овом тренутку/међу онима који сада живе“, „најчудеснији човек, цвет витештва, и најчаснији човек на свету“ „несрећни витез који је због свог несрећног телесног греха пропустио да заврши чудесне пустоловине Грала, на које никада неће моћи да положи право“, „не-срећни витез који је некада био најбољи, несрећни Ланселот с Језера“, „некада најбољи витез на свету“ и најзад, „Несрећни Витез“, једна је од кључних мит-ских фигура које је изнедрио француски Средњи век. Тајанствен и неухватљив попут Светог Грала, овај лик пролази кроз сталне трансформације. Он је „поче-так и крај потраге“, како га назива приповедач, потраге за смислом витештва и испуњењем своје судбинске мисије: бранитељ краљевства, јунак ослободилац, узорни витез, краљичин љубавник постаје један од узрока распада Артуровог краљевства. Изгубивши крштено име „Галахад“, Ланселот сам мора да изгради своје име и славу, ослањајући се на слободну вољу.

32 « la flors des chevaliers del monde »

33 « la flors de la terrienne chevalerie »

34 « la flors del monde »

35 « la flor et mireor de chevalerie »

Идентитет протагонисте *Ланселота* у прози стално се мења, о чему сведоче и начини на који га именују приповедач и други ликови, као и он сам. Извесне перифразе и надимке Ланселот дели са другим ликовима, пре свега Галахадом, захваљујући чему се припрема *Потрага за Светим Гралом*. Перифразе које га славе често се налазе близу оних које указују на његове слабости и недостатке, сведочећи о променљивости људске судбине. Само лично име, без ознаке о пореклу, знак је јунакове деградације и неактивности на плану романескне радње. Слика Ланселота је релативизована и његова слава је на заласку у одосу на хвале које већ у овом роману добија његов син Галахад. Промене његовог идентитета сведоче о стању Артуровог света земаљских витеза, а у једном ширем контексту о слави овога света која је пролазна, која нестаје, али вреди да остане у сећању будућих генерација, у „причи о Ланселоту с Језера“, која сведочи о сталној људској тежњи за самопревазилажењем и усавршавањем.

Литература

- Клајн, И., Шипка, М. (2007). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- [Klajn, I., Šipka, M. (2007). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej]
- Combarieu, M. de. (1984). *Le Lancelot comme roman d'apprentissage. Enfance, démesure et chevalerie*. In J. Doufournet (Éd.), *Approches du Lancelot en prose* (pp. 101–136). Paris : Champion.
- Combes, A. (2000). *Les Voies de l'aventure. La réécriture et la composition dans le Lancelot en prose*. Paris : Honoré Champion.
- Faral, E. (1982). *Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Recherches et documents sur la technique littéraire du moyen âge*. Genève : Slatkine.
- Kelly, D. (1992). *The Art of Medieval French Romance*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Maddox, D. (2007). Sens et conjointure dans le Lancelot propre. *Cahiers de recherches médiévales*, 14, 87–100. DOI: 10.4000/crm.2657
- Méla, Ch. (1984). *La reine et le Graal. La conjointure dans les romans du Graal, de Chrétien de Troyes au Livre de Lancelot*. Paris : Seuil.
- Obyr, V. (2017). L'entourage du nom propre dans le roman médiéval : Chrétien de Troyes et Jean Renart. In N. Laurent et C. Reggiani (Éds.), *Seuils du nom propre* (pp. 23–34). Limoges : Lambert-Lucas. Academia. https://www.academia.edu/35488251/L_entourage_du_nom_propre_dans_le_roman_m%C3%A9di%C3%A9val_Chr%C3%A9tien_de_Troyes_et_Jean_Renart_dans_Seuils_du_nom_propre_dir_Nicolas_Laurent_et_Christelle_Reggiani_Limoges_Lambert-Lucas_%C3%89tudes_linguistiques_et_textuelles_2017_p_23_34?email_work_card=view-paper [10.06.2021]
- Obyr, V. (2018). 'Celui qui le jaiant ocist'. Réflexions sur le nom et ses substituts dans le *Chevalier au lion*. In A. Mussou, A. Paupert et M. Szkilnik (Éds.), « *Chose qui face a écouter* » : études sur le Chevalier au lion de Chrétien de Troyes (pp. 51–62). Paris : Université Paris-Diderot Paris 7/Université Sorbonne Nouvelle Paris 3.

- Poirion, D. (1988). Le roman d'aventure au Moyen Age : étude d'esthétique littéraire. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 40, 111–127.
- Schapira, Ch. (2010). Une définition doxale : les noms propres potentiellement métaphoriques. *Publifarum*, 11, 1–11.
- Séguy, M. (1996). D'armes et d'amour, à corps perdu. In M. Séguy (Éd.), *Lancelot* (pp. 7–32). Paris : Autrement.

Извори

- Fritz, J.-M. et al. (Éd.). (1994). *Troyes, Chrétien de, Romans, suivis des Chansons, avec, en appendice, Philomena*. Paris : Livre de Poche.
- Micha, A. (Éd.). (1978a). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome I*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1978b). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome II*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1979). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome IV*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1980a). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome VII*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1980b). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome V*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1980c). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome VI*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1982). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome VIII*. Paris : Droz.
- Micha, A. (Éd.). (1983). *Lancelot. Roman en prose du XIIIe siècle. Tome IX Index des Noms propres et des Anonymes. Index des Thèmes, des Motifs et des Situations. Glossaire. Notes complémentaires. Errata*. Paris : Droz.

Zorana V. Krsmanović

Summary

REFLECTIONS ON THE EXPANDED PROPER NOUNS AND PERIPHRAISIS IN THE PROSE *LANCELOT*

This paper aims to analyze the use of expanded proper nouns and periphrasis referring to the eponymous character in the Old French romance the prose *Lancelot*, written between 1215 and 1230, the central part of the *Vulgate or Lancelot-Graal* cycle. The periphrasis and (expanded) proper nouns reveal the relationships between characters, as well as the relationship between the character and the Arthurian society. They also attest to the evolution of the identity of the protagonist and are therefore important for the composition and the link between the prose *Lancelot* and other romances, such as the *Quête du Saint Graal*, which it paves the way for in a sense, and the *Chevalier de la Charrette* of Chrétien de Troyes, which inspired the anonymous author of the romance that we are analyzing. The use of proper nouns and periphrasis reveals different conceptions of the Romanesque character.

Key words:

the prose *Lancelot*, French literature, 13th century, romance, character, periphrasis, expanded proper noun

Zorana V. Krsmanović

Résumé

RÉFLEXIONS SUR LE NOM PROPRE ET LES PÉRIPHRASES DANS LE LANCELOT EN PROSE

Ce travail porte sur le roman français médiéval, le *Lancelot* en prose, écrit entre 1215 et 1230, la partie centrale du cycle romanesque *Lancelot-Graal* ou le cycle de la *Vulgate*, précédé par l'*Histoire du Saint Graal* et le *Merlin* et suivi par la *Quête du Saint Graal* et la *Mort du roi Arthur*. Nous analysons le fonctionnement et les implications stylistiques des périphrases et des entourages du nom propre du héros éponyme Lancelot. Les périphrases et les noms propres dans des contextes narratifs différents démontrent les relations entre certains chevaliers auxquels ils se réfèrent et la société courtoise arthurienne, témoignent de l'évolution du personnage, de son identité, des liens entre certains personnages. Ces expressions ont un rôle important dans la composition du récit, ainsi que dans le reliment du *Lancelot* en prose avec d'autres romans du cycle de la *Vulgate*, notamment avec la *Quête du Saint Graal*, qu'elles préparent. Les emplois du nom propre et des périphrases rendent ainsi compte des conceptions différentes du personnage romanesque et de la construction du héros éponyme.

Mots-clés:

Lancelot en prose, littérature française, XIIIe siècle, roman, personnage, périphrase, entourage du nom propre

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.9>

821.112.2.09-31 Хеце X.

Praznina kao simptom emocionalne deprivacije u Heseovom *Stepskom vuku*

Branka B. Ognjanović*

Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Departman za nemački jezik i književnost

Ključne reči:

emocionalna deprivacija
Hari Haler
Herman Hese
psihološka praznina
suicidalnost
životna kriza

Apstrakt

U radu se analizira lik Harija Halera u romanu *Stepski vuk* Hermana Hesea kroz tumačenje praznine koja prožima njegovu dvostruku ličnost. Cilj rada je da pokaže da se u hroničnoj praznini i nemogućnosti da protagonist sagleda i integriše aspekte sopstvenog identiteta nazire dugotrajna emocionalna deprivacija, odnosno nedostatak ljubavi i empatije koje bi mu pružila okolina. Ukazuje se na biografske podatke relevantne za tumačenje romana, kao i na poreklo i odlike Halerove emocionalne nestabilnosti. Ističe se da psihološka shema emocionalne deprivacije potiče iz odnosa porodice prema Haleru, te da posledice neempatičnog odnosa obuhvataju otuđenost, usamljenost, samoprezir i psihološku prazninu, od kojih Haler nastoji da pobegne autodestruktivnim ponašanjem. Analizom opisa osećaja unutrašnje praznine, ponora i pustoši, zaključuje se da je njena funkcija višestruka, te da je kao simptom istovremeno sredstvo skrivanja sebe i svojih nedostataka, kao i posledica udaljavanja od samoga sebe i gubitka smisla. Naposljetku, ističe se i da Haler potencijalne katalizatore promene pronalazi u ženskim likovima, koji treba da ga, kao eksternalizovane projekcije njega samog, podstaknu na emocionalni razvoj i zauzimanje životnog stava okarakterisanog humorom kao načinom prevazilaženja egzistencijalne i psihološke praznine. (primљeno: 8. avgusta 2021; prihvaћeno: 23. oktobra 2021)

1. Uvod

„Najmilosrdnija stvar na svetu, rekao bih, nesposobnost je ljudskog uma da uzajamno poveže sav svoj sadržaj. Mi živimo na blaženom ostrvu neznanja, usred mračnih mora beskonačnosti i nije nam namenjeno da putujemo predaleko.“
(Lavkraft, 2018: 269)

Univerzum, čiji sićušni deo nastanjuju ljudska bića, iz naše perspektive beskonačan i nepojmljivog porekla i svrhe, indiferentan je prema dobrobiti vrste koja je igrom slučaja razvila (samo)svest. Iza vela čovekove svakodnevice, beskrajno ispunjene sadržajima da se ne bismo suočavali sami sa sobom, krije se egzistencijalni horor kolapsa smisla. Životi „satkani od užasa praznine“ (Jeftimijević Mihajlović, 2020: 763), „retko bez želja i na neki način srećni, najčešće: bez želja i pomalo nesrećni“ (Handke, 2020: 29), posledica su osećaja besmisla i nemoći u kontekstu sopstvene ograničenosti, bilo kao deo ličnih sudara s realnošću ili kao simptom doba u kome živimo.

Čovjek je nadaren razumom: on je život svjestan samoga sebe. [...] Ta svijest o sebi kao odvojenu biću, svijest o kratkom vijeku vlastita života, o činjenici da je bez vlastite volje rođen i da će protiv vlastite volje umrijeti, da će umrijeti prije onih koje voli, ili oni prije njega, svijest o osamljenosti i odvojenosti, o bespomoćnosti prema silama prirode i društva — sve to čini njegovu odvojenu, otuđenu egzistenciju nepodnosivim zatvorom. (Fromm, 1985: 20)

Sposobnost poimanja prolaznosti, smrtnosti, osuđenosti na samoću jer je po prirodi stvari sve u stanju neprestane promene, uključujući i odnose s drugima, izaziva teskobu i patnju. Praznina koja pritom nastaje može biti egzistencijalna ili psihološka, te je u svome psihološkom obliku definisana kao „disfunkcionalna strategija izbegavanja u situaciji duboke subjektivne patnje“, „stanje emocionalne anestezije“ (Didonna/Gonzalez, 2009: 126) ili „egzistencijalni vakuum“ (Didonna/Gonzalez, 2009: 127; Frankl, 2019: 31)¹. Prema rečima Jeftimijević Mihajlović (2020: 764), pitanje je da li se prostori užasa praznine ‚sabiraju‘, ‚umnožavaju‘ pisanjem o njima, to jest da li postaju veći ili je pisanje način prevladavanja straha od njih“.

Za Hermana Hesea književnost bi bila vid terapije i put k izlječenju. Dok je stvarao *Stepskog vuka* (1927), i sam je „doživljavao krizu koja ga je dovođila do ruba samoubojstva“ (Žmegač, 1979: 12), pa je svoj zadatak definisao na sledeći način: „da pokažem, poštujući neka za mene ‚vječna‘ uvjerenja, siromaštvo duha u tendencijama našega vremena i razorno djelovanje tih tendencija čak i na suptilnije duhove i karaktere“ (Žmegač, 1979: 14). Početkom aprila 1916. godine patio je od nepod-

1 Eng. "Dysfunctional avoidance strategy in a situation of deep subjective suffering", "a state of emotional anesthesia", "existential vacuum". Citate je prevela autorka rada.

nošljivih glavobolja i teških napada anksioznosti, što ga je navelo na odlazak kod psihoterapeuta Jozefa Bernharda Langa, učenika Karla Gustava Junga (up. Michels, 2009: 330–331). Krizno iskustvo i psihoterapija ostavili su trajan utisak na Hesea i naveli ga na temeljnu refleksiju, te je najpre u *Demijanu* (1919) izrazio zaključak da životni put postaje lakši tek kad čovek pronađe svoj san i da mnogi teže da ostvare snove, ali ne svoje sopstvene (up. Hesse, 2001: 346; 324, prema Michels, 2009: 332). Tokom perioda koji je potom usledio brak mu se raspao, a bližio se ujedno i njegov pedeseti rođendan. Nastupio je period očaja i nesrećnog osećaja rastrzanosti između dva poriva. Bio je spreman da se ubije, ali ga je privlačio i život ispunjen senzualnošću (up. Mileck, 1977: 65), što se odrazilo na njegovo dalje književno stvaralaštvo, a ponajviše na *Stepskog vuka*.

Roman *Stepski vuk*, osim tematike sudara starih i novih vrednosti kao odlike visokog modernizma, sadrži stoga izrazitu samorefleksiju protagoniste Harija Halera, čije je ime već jasna aluzija na Hermana Hesea. Tumačenju romana pristupalo se do sada dvojako – ili iz perspektive šireg istorijskog i kulturološkog konteksta ili pak oslanjajući se na psihološku analizu², pre svega kroz prizmu Jungove ideje o celovitosti i individuaciji. Jung je individuaciju definisao, naime, kao „herojski i često tragični zadatak, najteži od svih, koji uključuje patnju“ (Jung, 1973: 5041), a čiji je cilj „ništa drugo no da sopstvo bude lišeno lažnog omota persone, s jedne strane, i sugestivne moći iskonskih predstava, s druge strane“³ (Jung, 1992: 174). Oslanjanje na Jungove teorije jedinstveni je aspekt *Stepskog vuka* kao izmenjenog oblika takozvanog razvojnog, odnosno obrazovnog romana (nem. *Entwicklungs- und Bildungsroman*), u kome se težilo da se prikaže razvojni put protagoniste sve do trenutka od kojeg prihvata moralne vrednosti društva i iznalazi način da izmiri lične potrebe, želi i senzibilitet s realnošću, merilima i potrebama svoga okruženja. Pojavljivanje besmrtnih velikana nemačke kulture Getea i Mocarta u *Stepskom vuku* nadovezuje se na postojeću tradiciju, no istovremeno je evidentno udaljavanje od nemačkog razvojnog romana kao humanističkog projekta, budući da se tematizuje razaranje celovitosti subjekta, ali ujedno i potraga za njom (up. Hatfield, 2003: 112; 116; Swales, 2005: 33). Lotar Ken (Köhn, 1969: 72) navodi da je Hese radikalno izrazio krizu klasične misli o obrazovanju i samim tim prevazišao humanističko-filozofski *Bildungsroman*, proširivši implikacije teksta idejama o internalizaciji ideala i uključivanjem mitova, simbola i arhetipova.

U radu će se nastojati da se iz psihološkog ugla sagleda protagonista, kako bi se na njegovom primeru pokazalo da psihička kriza, emocionalna otupljenost i otu-

2 Zbog obima rada nije moguće pružiti pregled svih dosadašnjih književnoanalitičkih razmatranja Heseovog *Stepskog vuka* – detaljan spisak vidi u Below, 2011. Malobrojne analize u okvirima srpskohrvatske germanistike poput Jerotičeve i Žmegačeve čak iz 1979. godine potvrda su potrebe da se Heseovim tekstovima ukaže veća pažnja na našim prostorima, naročito u kontekstu aktuelnih psihičkih izazova koje je prouzrokovala pandemija iz 2020. godine i savremenih istraživanja prema kojima je među novim generacijama, usled izmenjenih okolnosti života u današnjem svetu, sve učestalija izražena psihička kriza (up. Robinson/Wright, 2013).

3 Eng. "Individuation is an heroic and often tragic task, the most difficult of all, it involves suffering"; "The aim of individuation is nothing less than to divest the self of the false wrappings of the persona on the one hand and the suggestive power of primordial images on the other."

đenost, čiji je simptom praznina, proizilaze iz Halerove emocionalne deprivacije⁴, odnosno manjka autentičnog kontakta s drugima i sa samim sobom, a pre svega s porodicom kao prvobitnim okruženjem i poreklom (samo)prezira, što onemogućuje kako unutrašnju integraciju delova njegove ličnosti, tako i integraciju u društvo. Porodica, iz koje se otisnuo u život, predstavlja „ishodište i, za mnoge od nas, naše odredište. [...] Zamišljati život bez porodice isto je što i zamišljati ga kao slobodan pad, bez sadržaja, bez tla na koje treba da stanemo“ (Zvajg/Volf, 2016: 78–79). Hari Haler, po ugledu na arhetip večitog dečaka (lat. *puer aeternus*) koji odbija da odraste i da samostalno pronađe svoje mesto na ovome svetu, večito nosi u sebi osećaj odbačenosti i nepripadanja, te je okarakterisan kao „najnedruštveniji čovek“ (Hese, 2017: 5), duboko i beznadežno tužan i suštinski ispunjen sveprisutnim očajanjem (Hese, 2017: 11), „genije patnje“, u osnovi čijeg pesimizma se pak „nije nalazio prezir prema svetu, već prezir prema sebi“ (Hese, 2017: 12). Njegova osetljiva priroda, prinuđena na okruženost građanskom svakodnevicom i nedostatkom volje za smislom i višim vrednostima, prouzrokovala je u njemu čežnju za uklapanjem u društvo, ali i neprilagođenost koja se odrazila u podvojenoj ličnosti, jednoj produhovljenoj i drugoj životinjskoj, nagonskoj. Integracija disociranih, zavađenih aspekata selfa predstavljena je kao jedan od ciljeva borbe protiv ličnih unutrašnjih demona, ali i kao ključ za tumačenje nastranosti ne samo pojedinca, „već bolest[i] našeg doba, neuroz[e] onog pokoljenja kojem pripada Haler“ (Žmegač, 1979: 23). Pokazaće se da su večita čežnja i neuklapanje Harija Halera, kao i njegova „detinjasta sentimentalnost [...] kao nešto što je njemu daleko i nedostižno, kao dom i spokoj do kojih za njega nije bilo puta“ (Hese, 2017: 18) posledica iskustava nedostatka sigurnosti i tople, brižne sredine koja poštuje suštinu njegovog bića.

2. Poreklo i odlike emocionalne nestabilnosti Harija Halera

Esencijalne potrebe na početku čovekovog života uključuju osećaj bezbednosti i stabilnosti uz zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba, konzistentnu emotivnu podršku i empatiju, strukturisano obrazovanje i vaspitanje, kao i pozitivne odrasle uzore. Halerovo vaspitanje bilo je pak zasnovano na slamanju duha, no „umesto da unište njegovu ličnost, uspele su da ga nauče da mrzi sebe“ (Hese, 2017: 12). Nedostatak empatijskog odnosa majke prema njemu uslovio je divljenje građanskoj urednosti izdaleka, veličajući „blistavo čisto, tako besprekorno ljupko“ (Hese, 2017: 16) kao kod majke, no usled nedostatka privrženosti osuđen je na distancu i nemogućnost da i sam postane deo istog tog građanskog društva. Majka ipak ostaje jedna od fiksacija, koja će moći tek delimično da se razreši kasnije na relacijama Hari-Hermina i Hari-Marija. Detinjstvo lišeno roditeljske brižnosti i empatije pokrenulo je u njemu, dakle, neurotički proces samoootuđenja i dubokog stida, odnosno

4 Emocionalna deprivacija kao termin odnosi se na nedostatak međuljudskih odnosa kroz koje bi pojedinac doživeo pažnju, uvažavanje i ljubav, prevashodno u kontekstu odnosa između deteta i osobe koja se primarno brine o njemu (najčešće majka). Ključna reč je svakako nedostatak (praznina) jer pojedinac oseća da nešto nedostaje što nikad neće moći da pronađe/nadomesti. Videti *Životna zamka emocionalna deprivacija* (Jang/Klosko, 2018: 154–178).

neprihvatanja samoga sebe (up. Lancer, 2019: 3) i podele na dvostruku ličnost. Haler je stekao zavidna znanja i razvijao svoje intelektualne sposobnosti, ali nikada nije naučio kako da bude zadovoljan sobom, smatrajući da je zapravo upitno u kojoj meri je čovek i da je u dubini duše stepski vuk. Višestruka ličnost kao oblik disocijacije proistekao iz nedostatka podrške i ljubavi svedoči o tome koliko je „čovek isto toliko rob svog karaktera i unutrašnjih demona koliko i spoljašnjih autoriteta. Često se to ne shvati sve do druge polovine života, kada nam obično sine da je čovek sam sebi najgori neprijatelj, najoštrij kritičar, i najstroži u postavljanju zadataka sam sebi“ (Stajn, 2007: 46). Internalizacija kritičkog glasa roditeljskih figura načinila je od Halera biće koje konstantno teži tome da dostigne nesvakidašnje, u želji da nadomesti sopstvene zamišljene nedostatke. Ovaj „oblik samomržnje, koja će se doživeti kao unutrašnji kritički mučitelj, prezir prema telu ili odbacivanje suštinskog dela sopstvene prirode“ (Zvajg/Volf, 2016: 92) udaljava ga od nagonskog, divljaštva, svireposti i nesublimisane, sirove prirode kada je dominantniji čovek u njemu, a s druge strane iz vučje pozicije bije bitku protiv uljudnosti, produhovljenosti i umetničkih nastojanja – misli, osećanja, kulture, pripitomljene i sublimisane prirode – čovečje dimenzije Halera (up. Hese, 2017: 59). „Naš stepski vuk je tako živeo, osećajući se čas kao vuk, čas kao čovek, kao što je to slučaj kod svih polutana, ali kad je bio vuk, čovek ga je uvek vrebao, posmatrajući ga, procenjujući ga i osuđujući ga, a kad je bio čovek, to isto je činio vuk“ (Hese 2017: 44).

Osciliranje između lica i naličja, između senke i persone, obeleženo je izraženom emotivnom nestabilnošću. Haler po odlasku saksofoniste Pabla uzvikuje: „Gde je otišao? Zar me svi napuštaju?“ (Hese, 2017: 210), sumirajući svoje burne i nestabilne odnose s drugim ljudima tokom života, a u koje čitalac stiže uvid: od nesrećnog odnosa s ženama, rasprave s profesorom i njegovom suprugom, sve do novih poznanstava s Herminom, Marijom i Pablom. Njegove emocije nepredvidive su i često negativnog i izbegavajućeg karaktera. Pokušava da se utopi u alkoholu – okružuju ga, naime, razne boce s pićem: crno, italijansko vino, burgunac, malaga, višnjevača (Hese, 2017: 14) – i obuzimaju ga plahovitost, nemir, strepnja, čežnja, bes, očaj, bol, naročito u kontekstu izbegavanja preteranog zadovoljstva:

[V]iše volim da u meni gori pravi satanski bol nego ta prijatna sobna temperatura. U meni tada plamti divlja žudnja za snažnim osećanjima i doživljajima, gori bes prema tom ufitljenom, plitkom, normiranom i sterilnom životu i besomučna potreba da nešto razbijem na komadiće, kao, recimo, neku veliku trgovačku kuću, ili katedralu, ili samog sebe [...] da zavedem neku mladu devojkicu ili da nekolicini predstavnika građanskog staleža zavrnem šiju. (Hese, 2017: 27)

Burne želje za (auto)destrukcijom, euforičnom opasnošću i fizičkim užicima pokušaji su upravo da ne podlegnu dosadi i da se ne suoči s unutrašnjom prazninom jer se protagonisti subjektivno čini da će lakše izaći na kraj sa svim tim ekstremnim stanjima i činovima nego sam sa sobom ukoliko bi se našao u prilici da se zagleda

u svoju životnu priču i duboko ukorenjene obrasce ponašanja. Jerotić (1979: 33) navodi da Haleru nije ni potreban psihoterapeut „da mu vešto skrene pažnju sa egzistencijalno-ontoloških problema čoveka za sebe, pokazujući mu u sopstvenom 'neutralnom ogledalu' njegovu porodičnu i društvenu prošlost“ – sve vreme se nazire nit koja jasno ukazuje na duboku anksioznost u međuljudskim odnosima, žudnju za nekom vrstom doma i čežnju za pronalaženjem smisla života. Haler sebe opisuje kao olinjalog pustinjaka „usred sveta čiji ciljevi nisu moji i čije mi radosti ništa ne znače“ (Hese, 2017: 30), dakle, živi u svetu u kome se ne ogledaju njegove ambicije i svetu lišenom ideala u koje (čak i previše) veruje. Stoga nastaje i rascep između realnosti i njegovih očekivanja, te je jedno od dominantnih osećanja pokušaj da se reši sopstvenog bića. Preintenzivni unutrašnji kritičar je destruktivno i agresivno nastrojen prema Halerovom egu i iz nasilnog odnosa prema sebi rađa se praznina iz koje ništa ne raste jer njegovom autentičnom biću nije ni dozvoljeno da raste i da se razvija ka celovitosti. Svakodnevnica koju živi je „život samoubice [...], teške depresije i on bi ostajao danima u krevetu ne tražeći da jede“ (Hese, 2017: 21) jer je „dovoljan i najmanji spoljašnji udarac ili neka sitna unutrašnja slabost pa da padne u ambis“ (Hese, 2017: 50). Neizbežna posledica je i životna kriza koja ga obuzima i motiviše da isplanira da će na svoj pedeseti rođendan napokon okončati dugogodišnje čekanje i prerezati sebi grkljan. Ipak, on svoje samoubistvo ne posmatra samo iz ličnoga ugla, već prezir prema sebi ispoljava i u obliku kulturnog pesimizma, negujući opšti resantiman i defetizam.

Neću samo ja, sutra ili prekosutra, završiti zakopan u blatnjavu ilovaču uz zbunjenost i pritvornost učesnika sprovoda, već se tako završava sve, sve naše težnje, sva naša kultura, sva naša vera, sva naša životna radost i volja za životom, koja je tako bolesna i koja će uskoro biti tamo zakopana. (Hese, 2017: 78–79)

Ljudska nastojanja, nezavisno od toga da li se odvijaju na individualnom ili globalnom planu, osuđena su na propast, prolaznost i smrt iz Halerove perspektive. U njegovom pogledu na svet izražene su negativne emocije koje dostižu ekstremne vrednosti poput suicidalnih ideja i mračnog, ciničnog vrednovanja društva, istorije i kulture. Svet i ljudska sudbina posmatraju se kroz prizmu suštinski nesrećnog i emotivno nestabilnog čoveka, kome nikada nije pružena emotivna podrška i koji potom sebi nikada nije ni dozvolio da u odnosima s drugima i svojim razmišljanjima razvije pozitivne stavove, poistovećujući podsvesno negativizam i patnju s uzviše-nošću i posebnošću.

3. Psihološka praznina kao posledica i simptom emocionalne deprivacije

Psihološka praznina je za Halera vid bekstva, no da li se radi o projektovanju sopstvenog osećaja neadekvatnosti na sve što je čovek stvorio ili je pak zaista izgubljena volja za uzvišenim vrednostima i smislom predstavlja kompleksno pitanje. Haler svakako nije jedina usamljena i otuđena osoba u doba u kome uloga tradicije,

različitih oblika udruživanja i zajedništva i saosećanja s drugima slabi u korist individualizma. Ispraznost spoljašnjeg sveta ogledalo je unutrašnjeg stanja modernog čoveka:

Onaj ko je doživeo drugačije dane, [...], ili one dane duhovnog umiranja, zlobne dane pune *unutrašnje praznine*⁵ i očaja, kad nam se [...] na svakom koraku čovečanstvo i takozvana kultura, u svom lažnom, prostačkom i šupljem vašarskom sjaju, rugaju kao neko sredstvo za povraćanje, koncentrisano i dovedeno do vrhunca nepodnošljivosti u svom sopstvenom, bolesnom Ja; onaj ko je, dakle, doživeo takve paklene dane, taj može da bude zadovoljan ovim normalnim, nepotpunim kao što je bio ovaj današnji. (Hese, 2017: 26)

Kulturu Hari doživljava kao veštačku, lažnu i kao privid, naročito u trenucima kada i njega samog more odsečenost od emocija ili duboka patnja. Premda je genije patnje, i u njegovom životu postoje periodi ravnodušnosti i svakodnevice bez burnih osećanja, no trenuci istinske radosti nisu deo njegovog životnog iskustva i pripisani su takođe nepodnošljivoj kulturi i njenom šupljem sjaju. Ona mu se ruga jer se depresivnom čoveku čini da je uspeo da se zagleda u pravu istinu koja se prikriva iza vela normalnog – činjenicu da su svi ljudski naponi uzaludni, uključujući i napore da se stvore i neguju kulturni sadržaji i tradicija, i da služe tome da se izbegne jedina izvesnost u životu, naime, da smo svi osuđeni na prolaznost, prosečnost, usamljenost i zaborav. Unutrašnja praznina pojavljuje se kod Halera u danima duhovnog umiranja kao znak da se utonućem u nihilizam udaljio od samoga sebe i životne svrhe i otuđio od drugih ljudi, večito osuđen na samoću stepskoga vuka. Izlaz ne pronalazi na ovome svetu, već razvija svoje suicidalne planove: „a kad se iz nekog razloga osećao posebno loše, ako bi pored *osećaja pustoši*, usamljenosti i podivljalosti došle i neke nove patnje i gubici, mogao je da im kaže: 'Sačekajte još samo dve godine, pa ću zagospodariti vama!'“ (Hese, 2017: 52). Razmišljanja o samoubistvu su retka uteha i preusmeravanje pažnje s anestetiziranih emocija koje su samo prikrivene i utišane, ali i te kako postojeće. Koliko god da nastoji da ih umrtvi, neizbežno je da ga i u stanju dominantnog ahumanog (animalnog) aspekta ličnosti prožima bol i da „i u vuku postoje *duboki ponori* i da i vuk pati“ (Hese, 2017: 65). Prezir prema telu, koje se treba razoriti putem samoubistva i koje je materijalizacija ega, proizilazi upravo iz napada surovog unutrašnjeg kritičara. Podređivanje tela umu vodi ne samo ka želji za fizičkim ubijanjem tela i/ili psihičkim ubijanjem senke stepskoga vuka, već je i manifestacija razotkrivanja human(istič)ke iluzije o ljudskoj bitnosti (up. Mathäs, 2014). Halerov izraziti antihumanistički stav poseduje potencijal da izrodi novo shvatanje ličnog i univerzalnog ljudskog koje prevazilazi brojne dihotomije i podvojenosti: um/telo, kultura/priroda, produhovljenost/primitivnost, racionalnost/osećajnost, nepromenljivost/fluidnost, ali i u unutrašnjem svetu Harija suprotstavljenost persone i senke. Haler opisuje kako je svaki put „skidanju maske i

5 Autorka rada je označila reči *praznina*, *pustoš*, *ponor* kurzivom u citatima.

rušenju ideala prethodila ona užasna pustoš i tišina, ono samrtno tištanje, ona usamljenost i prekidanje svih veza sa svetom, onaj prazni, pusti pakao očajanja, lišen svake ljubavi, kroz koji sam sada opet morao da prođem“ (Hese, 2017: 69). Praznina, stoga, osim što je nesrećno aktivirani odbrambeni mehanizam, ujedno otvara i brojne mogućnosti za ponovno rođenje, integraciju odbačenog i zanemarenog ili novo osmišljavanje sebe i samim tim razvoj sebe 'ubijanjem' nefunkcionalnih elemenata psihe ili pak ljudskog iskustva.

Prvi korak je, uz osamu i neizbežnu patnju, i temeljna refleksija, te se Haler pita „kako je došlo do ove ukočenosti, ove mržnje prema sebi i drugima, do gušenja svih osećanja, do ove duboke, opake mrzovolje, do *ogavnog pakla praznine* i očajanja“ (Hese, 2017: 76). Svoj nedostatak neretko dovodi u vezu s očajanjem ili paklom, te život sagledan kroz kritičku prizmu naziva glupim i površnim, beznadežno tužnim i ispraznim (up. Hese, 2017: 79–80). Negativni doživljaji i događaji neminovnost su u okviru kratkotrajnog ljudskog života, ali kod stabilnih ljudi nisu jedino što ga odlikuje, već se naizmenično smenjuju periodi patnje s periodima sreće i užitka. Porodica koja nije lišavala ljubavi ugradila je u njih veštinu regulacije sopstvenih emocija, sagledavanja negativnih iskustava iz različitih, dugoročnijih i optimističnijih perspektiva, kao i suštinsku izdržljivost i 'antikrhkost'. Hari Haler, poput i samoga Hesea koji je pretrpeo napuštanje i izdaju roditelja u detinjstvu kad je s 15 godina završio u mentalnoj instituciji zbog bekstva iz škole i pokušaja samoubistva, nije sposoban da umiri sebe u trenucima kad se njegova posramljenost i njegovi nedostaci razotkrivaju pred drugima. Bekstvo od svakodnevnog egzistencije i stvarnosti u sanjarenja i momente očaja jedna je od posledica ključnog traumatičnog iskustva – nemogućstva da se ispune očekivanja roditelja, a druga je upravo nastojanje da se kroz pisanje prouče unutrašnji konflikti i da se ukaže na njih (up. Michels, 2009: 323, 235). Praznina je oblik bekstva i zaštite kome Haler podleže, no ujedno i njegova istinska priroda nakon što nestanu svi disocirani fragmenti identiteta, uključujući oba ekstrema produhovljenog čoveka Halera i usamljenog i primitivnog vuka. Njegova srž je sačinjena od vakuuma, crne rupe, praznog platna na kome se oslikavaju dve ličnosti, sve dok se ne razbiju u paramparčad u sudaru unutrašnjeg ambisa sa spoljašnjim. „Poznato vam je bilo čitavo ovo naše užasno lebdenje u *praznini*, u nesigurnom, činjenica da smo osuđeni na prolaznost, na nepotpunu vrednost, na večite pokušaje i na diletantizam“ (Hese, 2017: 97). Iznova se kristališe svest o tome da su sva čovekova nastojanja uzaludna, da su vreme i prostor koje zauzima u kosmičkoj perspektivi neznatni i da je cela borba oko kulture i nauke jalov pokušaj da se ostavi trag iza sebe. Hese navodi da smo „ispali iz prirode i visimo u *praznini*“ (Hese, 2017: 127), praznini smisla i egzistencijalnom vakuumu.

Mogućnost popunjavanja praznine očitava se u pojmu *umetnost izgradnje* (up. Hese, 2017: 193), a na ličnome planu Harija Halera u odnosima s Herminom i Marijom i tokom kasnijeg ulaska u tzv. magično pozorište koje na njega ima psihoterapeutsko dejstvo jer se iznova susreće sa svojom prošlošću, uči da je sagleda iz drukčijeg ugla i da je proživi, odnosno izgradi, na način koji je prilagođeniji društvu. Žmegač (1979: 19, 17) navodi da su Hermina i Marija „njegove učiteljice“, koje ga uvode u

„svijet kultivirane senzibilnosti“, te da se radi o „bitnom novumu“ u Halerovim intimnim odnosima kao „prodor[uj] u čulnost koja može pretendirati na to da se smatra znakom totaliteta“. Hermina se tumači kao „veliki Posrednik između ovostranog i onostranog, između nagona i duha, između pakla i raja, zemlje i neba, neka vrsta čuvara praga“ (Jerotić, 1979: 37), kao vodič, iskušenje i glasnik platonskog dualizma (up. Webb, 1971: 117). Njena uloga je da Halera kao alter ego navede na unutrašnju transformaciju kroz spoznaju suptilnijih osećanja i iskustava, koja uključuju i vreme s Marijom, ljubavnicom, odnosno još jednom zamenom za majčinsku figuru.

I tako su u ovoj prvoj, nežnoj noći iskrsele preda mnogom brojne slike mog života, koji je dugo bio *prazan*, siromašan i bez ikakvih slika. Eros je kao magijom otvorio duboke i bogate izvore, i, videći koliko je moj život ispunjen slikama, koliko je duša sirotog Stepskog vuka puna dalekih, večnih zvezda i sazvežđa, moje srce je na trenutke prestajalo da kuca, očarano i tužno. (Hese, 2017: 140)

Haler svoju dotadašnju prazninu postepeno ispunjuje uživanjem u životu kroz ples, muziku, životnu radost i lakoću postojanja. Za njega su ranije i telesni užici pripadali građanskoj sferi, tradicionalnom konceptu braka i svrsi produžetka vrste, a ujedno i primitivnom i ispraznom. Marija ga priprema za shvatanje života koje je spontanije i manje ozbiljno, predstavljajući lekciju o prolaznosti, večitim promenama i prihvatanju nje kao privremenog gosta, s kojim može ostvariti kontakt, a potom se i pomiriti s time da je neuhvatljiva i da je sasvim moguće, umesto previše razmišljanja, jednostavno živeti ovde i sada. Za Halera je koncept života u sadašnjosti, bez anksioznosti o budućnosti i depresivnih razmišljanja o prošlosti, nepoznanica i intrigantan, tako da je sasvim nužan deo njegovog preobražaja čiji su katalizatori Hermina i Marija. U susretima s Marijom oseća „goruću žudnju i strah koji me je gušio, pa sam se grčevito hvatao za Mariju i ponovo sam, strastveno i požudno prešao preko svih staza i bogaza njenog vrta, još jednom sam zagrizao plod sa rajskog drveta“ (Hese, 2017: 158). Kroz prihvatanje svoje nagonske strane i otkrivanje strasti ka životu, Haler uči kako da živi i da voli. Marija ga prihvata bezuslovno poput figure majke koja mu pruža utehu, no prisutna je, ipak, samo privremeno, na trenutke, podstičući ga na osamostaljenje.

Do naredne tačke u okviru svoga puta individuacije dolazi ubistvom Hermine/Hermana, koje je u njemu probudilo iznova osećaj praznine: „a iz mrtvog lica, mrtvih belih ramena i mrtvih belih ruku polako se prikradala neka jeza, zimska *pustoš* i usamljenost, neka hladnoća koja je polako, veoma polako rasla i od koje su počele da mi se koče ruke i usne“ (Hese, 2017: 210). Posmatrajući njeno hladno telo, nakon što ju je ubio tokom boravka u magičnom pozorištu, tj. lutanja po svojoj podsvesti gde „prizori koji mu se pružaju predstavljaju zapravo projekcije njegovih podsvjesnih želja, njegovih slutnji i mora“ (Žmegač, 1979: 23), opet ostaje sam, ali ovoga puta svesniji svojih nedostataka. Herminu kao spoljašnju projekciju dela sebe koji ne prihvata morao je da ukloni da bi pokušao da je integriše, a svakoj vrsti integracije

takođe prethodi nepodnošljiva emotivna bol. Haler „zna da postoji ogledalo u koje bi morao da pogleda, a užasno se plaši da to učini“ (Hese, 2017: 58), ali u trenutku kada bi se istinski mogao zagledati u svoju mračnu stranu mogao bi da napreduje u svome izlečenju i produktivnijem umanjenju psihološke praznine. Njegova mračna strana ovde obuhvata, osim seksualnog, i agresivni nagon, ali i životni elan, osećajnost i otvorenije odnose prema drugim ljudima koji potpadaju pod ženski princip otelovljen u Hermini. Prema rečima Jerotića (1979: 39):

[I]zgleda da mi ne možemo dospeti do pozitivnih, još više, stvaralačkih snaga u sebi, niti ih početi korisno upotrebljavati u upoznavanju realnosti koja je, to treba istaći, beskonačna, sve dotle dok nismo izbacili iz sebe, svesno ih prepoznavajući, ali i duboko emotivno proživljavajući, sve negativne, tzv. zle strane ljudske prirode.

Neophodno je stoga da Haler prestane da prikriva problematiku svoga bića i unutrašnju prazninu elementima koji je umnožavaju, već da se suoči s uzrocima svoje nesreće i da ublaži svoj kritički super ego. Predočava mu se da treba da prihvati humor života, umesto što traga za uzvišenom patnjom: „Ali, naravno, vi ste spremni na sve na svetu samo ne na ono što se traži od vas! Spremni ste da nožem ubijete devojkicu, spremni ste da budete svečano pogubljeni, sigurno biste bili spremni i da sto godina mučite i bičujete sebe“ (Hese, 2017: 216). Ukoliko bi Haler bio sposoban da nauči lekciju, njegov put individuacije bio bi adekvatno usmeren. Onda bi se „lišio glavne prepreke za svaki pravi preobražaj, gordosti. Početak svakog višeg humora je da čovek, kako piše Hese, ne shvata više ozbiljno svoju sopstvenu ličnost“ (Jerotić, 1979: 35). Premda su ga okolnosti podstakle na put promena, ostaje neizvesno u kojoj meri je opisana faza bila uspešna⁶, no sposobnost samorefleksije i uviđanja sopstvenih obrazaca ponašanja svakako predstavlja bitan preduslov za Halerov dalji razvoj i iznalaženje načina za rast na polju osetljivosti, prihvatanja i proživljavanja sopstvenih osećanja i negovanja odnosa s drugima.

4. Zaključak

Hali Haler, odnosno Stepski vuk, opisuje osećaj unutrašnje praznine, pustoši i ponora u trenucima duhovnog umiranja, očajja i usamljenosti, kako u kontekstu lične patnje, tako i u odnosu prema spoljašnjem svetu i njegovom prividnom sjaaju. Njena funkcija je višestruka: praznina je sredstvo prikriivanja sebe/srama/osećanja od sebe i drugih, nedostatak osećaja ličnog i kolektivnog smisla u kosmičkoj perspektivi, nemogućnost upoznavanja samoga sebe i razvoja bez smernica i brige najbližih bića, posledica odvajanja od osobe koja je ujedno i deo njega. Praznina je realnost ljudskog postojanja, ali ne mora biti nužno i nihilizam jer upravo „u ništavilu leži beskonačan potencijal“ (Masuno, 2019: 35). Harijevo iskustvo iz magičnog pozorišta/podsvesni pokazalo je da je lična istorija posve subjektivna i podložna re-

6 Ubistvo Hermine tumačeno je iz više uglova: kao oživljavanje građanskog aspekta njegove ličnosti, kao simbolično samoubistvo ili pak kao nemogućnost da se integrišu nagoni (up. Swales, 2005: 39).

interpretaciji, te da su i najzapostavljeniji aspekti psihe, čak i nakon dugoročne lišenosti emocionalne podrške, podložni razvoju samo ukoliko je neko spreman na to jer je, naposljetku, čovek „biće koje neprekidno odlučuje o tome šta je on; biće koje u sebi nosi podjednaku mogućnost da se spusti na nivo životinje ili da se uzdigne na nivo sveca“ (Frankl, 2019: 106).

Literatura

- Below, J. (2011). *Hermann Hesse Bibliographie: Sekundärliteratur 1899–2007*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Didonna, F., Gonzalez, Y. R. (2009). Mindfulness and feelings of emptiness. In F. Didonna (Ed.), *Clinical Handbook of Mindfulness* (pp. 125–151). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-0-387-09593-6_9
- Frankl, V. (2019). *Psihoterapija i egzistencijalizam* (N. Dragojević i A. Đ. Milenković, prev.). Beograd: Kontrast.
- Fromm, E. (1985). *Umijeće ljubavi* (H. Lisinski, prev.). Zagreb: Naprijed.
- Handke, P. (2020). *Nesreća bez želja* (Ž. Radaković, prev.). Beograd: Laguna.
- Hatfield, H. (2003). Accepting the Universe: Hermann Hesse's *Steppenwolf*. In H. Bloom (Ed.), *Hermann Hesse* (pp. 111–122). Philadelphia: Chelsea House Publishers.
- Jang, Dž. E., Klosko, Dž. S. (2018). *Osmislite život iznova. Kako prerasti sputavajuće psihičke sheme. Shema terapija u praksi* (J. Đerić Počuča, prev.). Novi Sad: Psihopolis institut i Beograd: Centar za shema terapiju.
- Jung, C. G. (1973). *Collected Works of C. G. Jung: The First Complete English Edition of the Works of C. G. Jung*. London: Routledge.
- Jung, C. G. (1992). *Two Essays on Analytical Psychology* (R. F. C. Hull, Trans.). London: Routledge.
- Köhn, L. (1969). *Entwicklungs- und Bildungsroman: Ein Forschungsbericht*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Lancer, D. (2019). Perspectives on Emptiness. *Psychology and Behavioral Science: International Journal*, 12(4), 1–9. doi: 10.19080/PBSIJ.2019.12.555844
- Lavkraft, H. F. (2018). Zov Ktulua (D. Ognjanović, prev.). U *Nekronomikon: najbolje horor priče Hauarda F. Lavkrafta* (str. 269–298). Novi Sad: Orfelin.
- Masuno, Š. (2019). *Zen: jednostavno srećan život* (J. Palavestra, prev.). Beograd: Vulkan izdavaštvo.
- Mathäs, A. (2014). From Anti-humanism to Posthumanism: Hermann Hesse's *Steppenwolf*. *Konturen*, 6, 179–209. doi: <http://dx.doi.org/10.5399/uo/konturen.7.0.3500>
- Michels, V. (2009). Hermann Hesse and Psychoanalysis. In I. Cornils (Ed.), *A Companion to the Works of Hermann Hesse* (pp. 323–344). Rochester, NY: Camden House.
- Mileck, J. (1977). *Hermann Hesse: Biography and Bibliography* (Vol. 1). Berkeley: University of California Press.
- Robinson, O. C., Wright, G. R. T. (2013). The prevalence, types and perceived outcomes of crisis episodes in early adulthood and midlife: A structured retrospective-autobiographical study. *International Journal of Behavioral Development*, 37(5), 407–416. <https://doi.org/10.1177/0165025413492464>

- Stajn, M. (2007). *Jungova mapa duše: uvod* (Ž. Prinčevac de Villablanca, prev.). Beograd: Laguna.
- Swales, M. (2005). New Media, Virtual Reality, Flawed Utopia? Reflections on Thomas Mann's *Der Zauberberg* and Hermann Hesse's *Der Steppenwolf*. In I. Cornils and O. Durrani (Ed.), *Hermann Hesse Today / Hermann Hesse heute. Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik*, 58 (pp. 33–40). Amsterdam: Rodopi.
- Webb, E. (1971). Hermine and the Problem of Harry's Failure in Hesse's *Steppenwolf*. *Modern Fiction Studies*, 17(1), 115–124.
- Zvajg, K., Volf, S. (2016). *Romansa sa Senkom: skrivena moć tamne strane ljudske duše* (B. Stojiljković, prev.). Beograd: Fedon.
- Жмегач, В. (1979). Хесеов *Стенски вук* – данас. У *Херман Хесе* (стр. 7–28). Београд: Коларчев универзитет.
- [Žmegač, V. (1979). Heseov *Stepski vuk* – danas. U *Herman Hese* (str. 7–28). Beograd: Kolarčev univerzitet]
- Јеротић, В. (1979). Антипсихијатријски погледи у *Стенском вуку* Хермана Хесеа. У *Херман Хесе* (стр. 29–44). Београд: Коларчев универзитет.
- [Jerotić, V. (1979). Antipsihijatrijski pogledi u *Stepskom vuku* Hermana Hesea. U *Herman Hese* (str. 29–44). Beograd: Kolarčev univerzitet]
- Јефтимијевић Михајловић, М. (2020). *Horror vacui* или ужаси празнине у роману *Несрећа без жеља* Петра Хандкеа. *Зборник Матице српске за језик и књижевност*, 68(3), 759–774.
- [Jeftimijević Mihajlović, M. (2020). *Horror vacui* ili užasi praznine u romanu *Nesreća bez želja* Petra Handkea. *Zbornik Matice srpske za jezik i književnost*, 68(3), 759–774]

Izvori

- Hese, H. (2017). *Stepski vuk* (M. Simić, prev.). Podgorica: Narodna knjiga/MIBA Books.

Branka B. Ognjanović

Summary

EMPTINESS AS A SYMPTOM OF EMOTIONAL DEPRIVATION IN HERMANN HESSE'S *STEPPEWOLF*

The paper presents an analysis of Harry Haller, the protagonist of the novel *Steppenwolf* by Hermann Hesse. The focus of the analysis is the emptiness which encompasses his double personality. The goal of the paper is to show that the chronic emptiness and the inability to see and integrate the aspects of one's identity, as exhibited by the protagonist, can be interpreted as a consequence of a long-term emotional deprivation, i.e. lack of love and empathy provided by other people. The paper includes the biographical data relevant for the reading of the novel, as well as an analysis of the origins and the characteristics of Haller's emotional instability. The emphasis is on the premise that the psychological schema of emotional deprivation stems from the relationship of Haller's family towards him, and that the outcomes of a non-empathic relationship include alienation, loneliness, self-contempt and psychological emptiness, which Haller attempts to avoid through autodestructive behaviour. The analysis of the descriptions of the feeling of emptiness shows that it is a symptom of hiding one's self and one's shortcomings, as well as a consequence of abandoning one's self and the loss of meaning. In the end, the potential catalysts for change are the female characters, who, as externalised projections of Haller's self, should inspire him to grow emotionally and take on an outlook on life characterised by humour as a way to overcome existential and psychological emptiness.

Key words:

emotional deprivation, Harry Haller, Hermann Hesse, life crisis, psychological emptiness, suicidal ideation

<https://doi.org/10.18485/analif.2021.33.2.10>

821.134.2(83).09-31 Болањо Р.

82.0

Postmoderni postupci, istorija i fikcija u romanu *Nacistička književnost u Americi* Roberta Bolanja

Ana Z. Huber*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Ključne reči:

Nacistička književnost u Americi

Roberto Bolanjo

postmoderna

istorija

fikcija

Apstrakt

Tema ovog rada jeste upotreba postmodernih književnih postupaka u romanu *Nacistička književnost u Americi* (1996) čileanskog pisca Roberta Bolanja, kao i odnos istorije i fikcije u pomenutom delu. Oslanjajući se na ključne postavke književne postmoderne koje su formulisali Džon Bart, Čarls Dženkins, Umberto Eko i Žan-Fransoa Liotar, kao i na induktivnu i deduktivnu metodu, ispitaćemo na koji način i u kojoj se meri Bolanjev roman formalno i sadržinski odlikuje postmodernom poetikom. Fokusiraćemo se na konkretne postmoderne postupke u romanu kao što su subjektivnost, intertekstualnost, referencijalnost, prisustvo ideologije, tehnika palimpsesta, ironija, parodija, dekonstrukcija, fragmentarnost i repetitivnost. Pokušaćemo da objasnimo kroz primere iz romana zašto je sam postupak pisanja ovog dela suštinski postmoderan. Pozvaćemo se i na formulaciju poetike postmodernizma Linde Hačion, pre svega po pitanju odnosa istorijskog i fikcionalnog u književnosti u doba postmoderne, kojim se dovode u pitanje nekada čvrste kategorije poput identiteta, autora, znanja, fikcije i stvarnosti. Pokazaćemo da spoj istorijske stvarnosti i fikcije predstavlja suštinu Bolanjove postmoderne poetike i da takvom poetikom čileanski autor briše granice između istorijskog i fikcionalnog. Bolanjo se poigrava istorijom, književnošću i naukom o književnosti. Prividno se udaljavajući od realnosti, ovaj književnik zapravo ukazuje na suštinske društveno-istorijske probleme Latinske Amerike. (primљeno: 2. јула 2021; прихваћено: 15. септембра 2021)

1. Uvod

Roberto Bolanjo (Roberto Bolaño, 1953–2003) jedan je od čuvenih predstavnika hispanoameričkog romana u razdoblju postbuma. Tipičan je književnik ovog doba zato što pokazuje spremnost da se bavi svakodnevicom kako bi ostvario pomak u egzistencijalnim teškoćama hispanoameričkog područja, kao i zbog eksperimentisanja sa narativnim tehnikama poput fragmentarnosti i parodije (Dickov, 2016: 238, 239).

Bolanjovo stvaralaštvo objedinjuje dve velike teme: književnost i politiku. Hačion (1996: 18, 141) smatra da je postmoderna neizbežno istorijska i politička i da predstavlja parodijski ili bar ironijski dijalog sa prošlošću, u kom postoji samosvest o društvenim i tekstualnim kontekstima u kojima diskursi funkcionišu. Obe ove odlike primetne su kod Bolanja. Specifičnost Bolanjevog pristupa pisanju o književnosti leži u tome što za njega književnost ne mora biti odraz civilizacije, kulture i prosvete, već i divljaštva, varvarstva i naklonjenosti apsolutističkim i diktatorskim režimima. Političko nasilje pak može biti generisano pomoću državnog aparata, ali je njegov osnovni izvor izopačena ljudska psiha, i to najčešće psiha umetnika, kome diktatura postaje samo pogodna zaleđina. Romani u kojima se to najočitije primećuje jesu *Treći rajh* (*El Tercer Reich*, 1989), *Nacistička književnost u Americi* (*La literatura nazi en América*, 1996), *Udaljena zvezda* (*Estrella distante*, 1996) i *Čileanski noćurak* (*Nocturno de Chile*, 2000). Bolanjovi junaci su pisci ili bar pisci u pokušaju, književni kritičari i teoretičari, ljubitelji i poštovaoci književnosti, svi sa jasno iskazanim političkim stavovima. U sva četiri pomenuta romana, Bolanjo vešto prepliće temu umetničkog stvaralaštva sa turbulentnom stvarnošću Latinske Amerike u drugoj polovini XX veka, obeleženom diktaturama, vojnim pučevima, državnim udarima, političkim progonima i ubistvima i političkom emigracijom. Jedan od romana u kom je najočiglednija „veza između književnosti i politike“¹ (Luche, 2013: 343) jeste *Nacistička književnost u Americi*, koja ujedno predstavlja „mapu koja sažima Bolanjova tematska i formalna interesovanja“² (Sánchez Carbó, 2011: 146).

Bolanjova fikcija, kao i kod većine pisaca iz epohe postmoderne, zapravo je, u Bartovoj terminologiji „fikcija koja se sve više bavi sobom i sopstvenim procesima, a sve manje objektivnom stvarnošću i životom u svetu“³ (Barth, 1984: 200). Dok prvi deo tvrdnje apsolutno važi u Bolanjevom slučaju, drugi deo kod čileanskog autora doživljava nadgradnju. Naime, istražujući i predstavljajući proces stvaranja i sazrevanja umetnika i njihovih dela, Bolanjo spaja sferu imaginacije sa sferom realnosti i piše o političko-istorijskim okolnostima u postmodernom duhu *reinterpretacije* (Hačion, 1996: 75–76), odnosno uz ironijski otklon prema prošlosti (Eco, 1985: 67). Hačion (1996: 180) navodi da se u istoriografiji koriste tehnike fikcionalnog predstavljanja kako bi se stvorile imaginarne verzije stvarnih svetova, dok pisci postmodernih romana čine isto to, ali i tome suprotno. Bolanjo je jedan od tih autora: on

1 „el nexo entre literatura y política“. Svi prevodi u radu su autorski, osim kad je naznačeno drugačije.

2 „un mapa que condensa los intereses temáticos y formales de Bolaño“

3 „a fiction that is more and more about itself and its processes, less and less about objective reality and life in the world“

koristi historiografske tehnike, odnosno tehnike istorije književnosti, kako bi stvorio imaginarnu verziju sveta književnika ultradesničara.

Stvaralaštvo Roberta Bolanja proučavano je u svetlu postulata postmoderne (Rivera-Soto 2017; Rivera-Soto 2018; Sánchez Carbó 2011). U ovom radu, fokusiraćemo se na konkretne postmoderne elemente i postupke (subjektivnost, intertekstualnost, referencijalnost, prisustvo ideologije, tehnika palimpsesta, ironija, parodija, dekonstrukcija, fragmentarnost i repetitivnost⁴) u romanu *Nacistička književnost u Americi*, kao i na odnos istorijske stvarnosti i fikcije u ovom delu. Pokušaćemo da objasnimo zašto je sam postupak pisanja ovog dela suštinski postmoderan. Oslonićemo se na teorijske postavke o postmoderni koje su formulisali Džon Bart, Čarls Dženks, Umberto Eko i Žan-Fransoa Liotar. Imaćemo u vidu formulaciju poetike postmodernizma Linde Hačion, koja se tiče odnosa istorijskog i fikcionalnog u književnosti u doba postmoderne.

2. Bolanjo i postmoderni okviri

Za hispanistiku je posebno značajno to što je pojam postmoderne prvi upotrebio španski pisac Federiko de Onis (Federico de Onís) 1934. godine u *Antologiji španske i hispanoameričke književnosti* (*Antología de la poesía española e hispanoamericana*) (Hasan, 1983: 16; Dženks, 2016: 8). To je pojam koji ujedno nastavlja i prevazilazi pojam modernizma; temelji se na novim tehnikama i na starim obrascima (Dženks, 2016: 15, 25). Bart kao jednu od ključnih odlika postmodernog pisanja navodi potrebu za posredovanjem između teksta i čitaoca. Naime, on tvrdi da su šezdesete i sedamdesete godine XX veka donele „procvat neophodne posvećeničke industrije tumača, beležnika, tragača za aluzijama, koji bi posredovali između teksta i čitaoca“⁵ (Barth, 1984: 201). Bolanjo se, poznajući postmoderne tendencije, odlučio da formu čija je svrha tumačenje književnosti iskoristi u svrhe predstavljanja jednog imaginarnog, fiktivnog sveta. Tako on u duhu postmoderne koristi postmoderno književno-naučno sredstvo čineći ga još „dodatno“ postmodernim time što mu daje fikcionalnu dimenziju. Kroz roman *Nacistička književnost u Americi* Bolanjo pokazuje značaj posredovanja između književnosti i čitalaca i daje sebi dvojaku ulogu: književnika i književnog tumača. Ovim se već otvara i pitanje nefiksiranosti identiteta, odnosno poigravanja ulogama i pripovedačkim pozicijama u okviru književnog dela.

Bart (Barth, 1984: 203) dalje navodi da je ideal postmoderne da se izdigne iznad „konflikta između realizma i irealizma, formalizma i opsesije sadržinom, čiste i angažovane književnosti, elitističke i treš proze“⁶. Bolanjo kroz svoje stvaralaštvo uspeva u tome⁷: on smešta imaginarne likove u realističan istorijski kontekst (Prvi

4 U pitanju su kategorije koje ističu Hačion (1996: 204) i Dženks (2016: 26).

5 “the engenderment of a necessary priestly industry of explicators, annotators, allusion-chasers, to mediate between the text and the reader”

6 “the quarrel between realism and irrealism, formalism and ‘contentism’, pure and committed literature, coterie fiction and junk fiction”

7 Bart (Barth, 1984: 204) ističe Gabrijela Garsiju Markesa kao primer uspešne sinteze navedenih elemenata. Mnogi hispanoamerički autori istaknuti su kao najbolji predstavnici postmoderne književnosti: Borhes (Hasan 1983; Dženks, 2016: 41), Kortasar (Hačion 1996; Hasan 1983), Garsija Markes (Hasan 1983).

svetski rat, Meksička revolucija, Španski građanski rat, Drugi svetski rat, Aljendeov dolazak na vlast i Pinočeova diktatura, Sandinistički pokret, Malvinski rat) zajedno sa stvarnim ličnostima⁸ (Hose Antonio Primo de Rivera, Musolini, Staljin, Če Gevara, Fidel i Raul Kastro, Vagner, Dionisio Ridrueho, Espronseda, Garsija Lorca, Sor Huana Ines de la Krus, Alfonso Rejes, Borhes, Kortasar, Sabato, Leopoldo Marečal, Hose Lesama Lima, Virhilio Pinjera, Alfonsina Storni, Nikanor Para, Mark Tven, Dilan Tomas, Filip Dik, Ibzen, bitnici Ginzberg i Keruak⁹, Čarls Menson). Bolanjo vodi računa o izboru forme koju ispunjava pažljivo odabranom sadržinom, kroz čistu, virtuoZnu književnost provlači angažovane elemente, a svojim likovima pripisuje delovanje u okviru elitističke, ali i treš literature. Likovi ulaze u međusobne interakcije (pisci Ignasio Subieta i Hesus Fernandes-Gomes su najbolji prijatelji sa Irmom Karasko, troje pisaca su članovi porodice Mendiluse, mnogi pisci objavljuju u izdavačakoј kući porodice Mendiluse *El Cuarto Reich Argentino*¹⁰, Irma Karasko je suparnica Danijeli de Montekristo, Segundo Hose Eredija piše o Francu Cvikauu), kao i u interakcije sa stvarnim ličnostima (Edelmira Tompson se druži sa Hitlerom, njena ćerka Lus se kao dete slikala sa Hitlerom, Ramires Hofman je blizak sa Pinočeom).

Eko skreće pažnju na referencijalnost i citatnost kao ključne odlike postmoderne književnosti. On navodi da u ovo doba „zaplet se takođe može naći u formi citiranja drugih zapleta, a citiranje može biti manje eskapističko od samog citiranog zapleta“¹¹ (Eco, 1985: 65). Bolanjova Nacistička književnost u potpunosti odgovara ovom shvatanju savremene književnosti. Zaplet romana sačinjen je od više stotina podzapleta iz trideset biografija nacističkih pisaca podeljenih u trinaest poglavlja¹², od njihovih dela i stvarnih biografija ličnosti sa kojima se imaginarni autori sreću u fikcionalnom svetu Roberta Bolanja. Mešajući stvarne i imaginarne ličnosti, Bolanjo oštro kritikuje celokupnu književnu scenu Latinske Amerike, poništavajući mogućnost razlikovanja nacista i nenacista, talentovanih i prosečnih pisaca (Schmukler, 2013: 118). Pored referencijalnosti, Bolanjo se obilato koristi i autoreferencijalnošću, što se najbolje vidi na primeru poslednje odrednice u knjizi, posvećene Karlosu Ramiresu Hofmanu. Isti lik postaje centralna figura narednog Bolanjevog romana *Udaljena zvezda*, gde se javlja pod mnogobrojnim pseudonimima¹³ (Karlos Vider,

8 Interesantne su očigledne aluzije na stvarne ličnosti, poput nemačkog arhitekta Huga Bosija, koji zapravo asocira na nacističkog dizajnera Huga Bosa; Valter Raus aluzija je na nacističkog oficira Valtera Raufa, koji je prebegao u Čile posle Drugog svetskog rata; urugvajski pisac Karlos Evija zove se isto kao kratkotrajni kubanski predsednik tridesetih godina XX veka (Bolaño, 2014: 531, 223, 278).

9 U epizodi o bitnicima i Džimu O'Benonu pominje se i putovanje u Jugoslaviju (Bolaño, 2014: 322).

10 U istom časopisu objavljuje i Karlos Vider u *Udaljenoj zvezdi* (Bolaño, 1999: 49).

11 “the plot could be found also in the form of quotation of other plots, and [...] the quotation could be less escapist than the plot quoted”

12 Pominje se preko devedest ličnosti ukupno, a biografske odrednice posvećene su piscima iz hispanoameričkih zemalja (Argentina, Kolumbija, Kuba, Čile, Peru, Meksiko, Venecuela, Gvatemala, Urugvaj), kao i iz Brazila, SAD-a i Haitija. Četrnaesto poglavlje naslovljeno “Epílogo para monstruos” donosi popis usput pomenutih imena, o čemu će biti više reči u nastavku rada.

13 Potraga za Hofmanom centralna je tema *Udaljene zvezde*. Na popisu na kraju *Nacističke književnosti* javljaju se ime Abela Romera, detektiva koji sa Bolanjom traga za Viderom, i još dvojice autora koji pišu i istražuju o Hofmanu, Vernera Mendesa Majera i Huana Eringa Lasa (Bolaño, 2014: 521, 536, 546).

Alberto Ruis-Tagle, RP Ingliš, Žil Defo, Oktavio Paćeko, Huan Sauer). Što se tiće Ekovog eskapizma, *Nacistička književnost* je dokaz da svet koji Bolanjo kreira može biti sve samo ne eskapistički. U njemu stupaju na scenu svi oni prikriveni ili nedovoljno rasvetljeni fenomeni povezanosti umetnosti i diktature, koji su činili okosnicu latinoameričkih društava tokom celog XX veka.

Neupućeni čitaoci mogu shvatiti Bolanjovu knjigu kao autentičnu istoriju nacističke književnosti na američkom kontinentu, jer se nigde eksplicitno ne navodi da je ovo delo fikcija. Prema Eku, to ne bi bilo ništa pogrešno, jer u postmoderni „moguće je ne razumeti igru, ali je ipak shvatiti ozbiljno“¹⁴ (Eco, 1985: 68). Postmodernim književnim postupcima dovode se u pitanje temeljne kategorije: identitet, autor, autoritet¹⁵, fikcija, stvarnost. Upravo se u postmoderni prvi put uviđa simulativni karakter realnosti (Epštejn, 1998: 27), odnosno da je realnost „malo realna“ i da postoje i „nove realnosti“ (Lyotard, 1995: 17). Čitajući ovu istoriju književnosti, čitaoci zapravo prate fikcionalni roman i prepuštaju se igri zabluda i iluzija. To je roman koji „simulira i dosljedno iznevjerava leksikonsku formu“ (Ivankovac, 2017: 137).

Postmoderni tekstovi odbacuju sveznanje i sveprisutnost trećeg lica i umesto toga ulaze u dijalog između naratorovog glasa i zamišljenog čitaoca (Haćion, 1996: 27–28). U slučaju *Nacističke književnosti*, parodičnost je dvostruka. Čileanski pisac koristi objektivnu naučnu vrstu kao što je enciklopedija (leksikon) kroz koju odbacuje sveznanje i naučnu neutralnost oličenu u upotrebi trećeg lica jednine. On klasičan žanr isupnjava ironičnom sadržinom; služi se kanonizovanom formom kako bi predstavio nekanonizovanu sadržinu (Schmukler, 2013: 115; Ríos Baeza, 2014: 65). U završnom poglavlju o Ramiresu Hofmanu, javlja se sam pisac kao autodijegetički pripovedač, s tim što je njegovo prisustvo fiktionalizovano u skladu sa celim romanom (Jennerjahn, 2002: 71). On je ujedno homodijegetički narator pod imenom Bolanjo jer je i sam uključen u radnju i predstavlja se kao svedok Ramires Hofmanovog umetničkog performansa¹⁶. Na taj način Bolanjo razbija sve kanone književno-naučnih vrsta i u duhu postmoderne igre prepliće pripovedne nivoe, izjednačavajući autora, pripovedača i književnog lika. On traži zajedničku podlogu za „istorijsko i književno pisanje“ (Haćion, 1996: 178) tako što piše književno delo historiografskim sredstvima. Ovom *pseudoistorijom književnosti*, Bolanjo zapravo sledi princip koji objašnjava Haćion (1996: 29), prema kome parodija u postmoderni uključuje samu sebe i izaziva ono što parodira; u ovom slučaju, normiranost književne kritike i istorije književnosti.

3. Postmoderne tehnike Roberta Bolanja

Bolanjo je stvarao pod uticajem Borhesa i Kortasara, začetnika hispanoameričke fantastike, pritom se oslobodivši nasleđa magičnog realizma (Dickov, 2016:

14 “it is possible not to understand the game and yet to take it seriously”

15 Kategorije autora i autoriteta dovedene su u pitanje time što se Bolanjo obraća kao istoričar književnosti sa različitih pripovedačkih pozicija, heterodijegetičke, homodijegetičke i autodijegetičke. Time se stvara utisak da je pripovedač naizgled naučnog dela nepouzdan, nestabilan i fragmentiran.

16 Hofmanova, odnosno Viderova vazдушna poezija puna je intertekstualnih referenci, naročito na Bibliju. Više o tome videti u Huber (2018).

284). Njegova dela predstavljaju umetničku obradu burne latinoameričke stvarnosti sredstvima postmoderne.

Pisanje izmišljenih istorija književnosti poznato je u hispanoameričkoj književnosti mnogo pre Bolanja. Prvo hispanoameričko delo napisano takvim literarnim postupkom jeste *Stvarni i izmišljeni portreti* (*Retratos reales e imaginarios*, 1920) Alfonsa Rejesa. Usledila je Borhesova zbirka priča *Univerzalna istorija beščasća* (*Historia universal de la infamia*, 1935). Aluzija na ovu knjigu prisutna je u poslednjem poglavlju *Nacističke književnosti* naslovljenom "Ramírez Hoffman, *el Infame*"¹⁷. Još neki prethodnici Bolanjove tehnike jesu i Huan Rodolfo Vilkok (*La sinagoga de los iconoclastas*, 1972), Adolfo Bioj Kasares i Borhes (*Crónicas de Bustos Domecq*, 1975), Enrike Vila-Matas (*Historia abreviada de la literatura portátil*, 1985) (Crusat 2019; González Ángel 2018). Ipak, preteča svih ovih dela jeste zbirka priča *Vies imaginaires* (1896) francuskog pisca Marsela Švoba, koji je celokupnim radom bitno uticao na Bolanja (Crusat, 2019: 250; Huber, 2018: 55–56). Krusat (Crusat, 2019: 253) navodi da su neke od ključnih odlika svih hispanoameričkih izmišljenih biografija deformisanje stvarnosti, ironija i satira na aktuelne kulturne i književne teme, kao i preterana upotreba groteske. Sve ove odlike vidljive su u Bolanjevom romanu.

Gonsales Anhel (González Ángel, 2018: 164) ističe da Bolanjo intertekstualnost namerno dovodi do granice plagijata, pa i autoplagijata. Naime, čileanski pisac na početku *Udaljene zvezde* jasno navodi da je ovaj roman nastao na osnovu poslednjeg poglavlja *Nacističke književnosti*, koje je poslužilo kao skica iz koje su preuzeti čitavi pasusi (Bolanjo, 2004: 9). Ovakav postupak naziva se i *transtekstualnost* (Ríos Baeza, 2014: 68) i tipičan je za postmodernu. Odrednica o Ramiresu Hofmanu bitno se razlikuje od ostatka romana: po tonu, stilu, jeziku, složenijoj kompoziciji nalik na detektivski roman i većem broju likova. U tom smislu, zanimljivo je razmotriti i postmoderne pojmove *hiperteksta* i *hipoteksta*. Iako *Nacistička književnost* hronološki prethodi *Udaljenoj zvezdi*, *Udaljena zvezda* je hipertekst u odnosu na koji je *Nacistička književnost* hipotekst. Stariji tekst predstavlja nedovršeni početak priče o Ramiresu Hofmanu, koji postaje zaokružena celina u novijem hipertekstu. Ovde je očigledna upotreba postupka *reiteracije*, odnosno ponovne upotrebe postojećeg materijala uz rekontekstualizovanje. Ovakvu vrstu repetitivnosti Kalabreze (Calabrese, 1999: 44–45) smatra legitimnom estetikom XX veka, koja je umnogome prevazišla zahteve za originalnošću iz prethodnih epoha. Tehnika pomoću koje tekstovi nastaju kao proširena verzija prethodnih tekstova naziva se i *fraktalnost* (*fractalidad*) i podrazumeva upotrebu identičnih motiva i aspekata fabule u različitim delima (Echevarría, 2013: 448–449). Još jedan primer transtekstualnosti i intertekstualnosti u vezi sa romanom *Nacistička književnost u Americi* vidljiv je u romanu *Udaljena zvezda*. Bibijano, jedan od naratora, poziva se na antologiju koju je Bolanjo u stvarnosti već napisao, te se navodi: „na kraju je želeo da napiše knjigu, antologiju naci literatura dveju Amerika. Zamašnu knjigu, [...] koja bi pokrivala sve manifestacije

17 „Ramires Hofman, beščasni“. Podvlačenje je autorsko. Rivera-Soto (2018: 89) smatra da je ceo roman *Nacistička književnost u Americi* direktan dijalog sa Borhesovom prozom.

naci literature na našem američkom kontinentu, od Kanade [...] do Čilea¹⁸ (Bolanjo, 2004: 44). Kasnije se saznaje da je objavio knjigu *El nuevo retorno de los brujos* (*Novi povratak veštaca*) o južnoameričkim fašističkim književnim pokretima sedamdesetih i osamdesetih, gde pominje Karlosa Videra (Bolaño, 1999: 55).

Roman *Nacistička književnost u Americi* odudara od prave forme istorije književnosti po sledećim aspektima:

- ne postoji precizan naučno zasnovan kriterijum klasifikacije biografskih odrednica;
- kriterijumi grupisanja su raznoliki i variraju od poglavlja do poglavlja¹⁹ (porodični: “Los Mendiluce”, “Los fabulosos hermanos Schiaffino”; tematski: “Los poetas malditos”; žanrovski: “Visión, ciencia-ficción”; etnički: “Dos alemanes en el fin del mundo”; geografski: “Poetas norteamericanos”; polni: “Letradas y viajeras”);
- poglavlja su opisno naslovljena i proizvoljno uređena;
- odrednice se detaljno bave privatnim životom i uverenjima pisaca i uglavnom se završavaju poetskim ili apsurdnim opisima smrti i propasti (Da Sousa, Lus Mendiluce, Irma Karasko; Rori Long, Italo i Arhentino Skjafino).

Subjektivnim pristupom građi Bolanjo razara kategoriju naučne utemeljenosti. On pokazuje prezir prema bilo kakvom formalnom (npr. abecednom) ili estetskom kriterijumu klasifikacije (Schmukler, 2013: 12). Jedan od najočitijih primera simulirane faktografije u romanu jesu godine rođenja i smrti i objavljivanja knjiga pojedinih pisaca. Naime, Bolanjo je roman napisao 1996. godine, a naveo je da su neki autori umrli 2004, 2016, 2021, 2029, 2040. godine itd. Ovaj postupak ima dvojaku funkciju: čisto fiktionalnu i ideološku. Posmatrano kroz prizmu fikcije, Bolanjo je vremenski izmestio svoje likove kako bi pokazao da je u fiktionalnoj stvarnosti moguće nadživeti svog književnog tvorca. Gledano ideološki, autor oštro kritikuje stalno prisustvo nacističkih elemenata u lationameričkoj javnosti, sluteći tako da će oni biti aktuelni i duboko u XXI veku. Ovakvo brisanje granica između istorijske stvarnosti i fikcije tipično je za postmodernu.

Nacistička književnost odgovara žanru istorije književnosti po sledećim kriterijumima:

- prisutan je kritički aparat (epilog, anotiran indeks imena, izdavača, časopisa i mesta okupljanja pisaca);
- uključen je abecedni spisak citiranih i pomenutih knjiga;
- odrednice počinju standardnim biografskim podacima: puno ime i prezime i eventualni pseudonimi autora, mesto i godina rođenja i smrti;
- iznosi se faktografija, analiza dela i vrednosni sudovi o književnim postignućima pisaca.

Nacistička književnost u Americi predstavlja „ludičko rasklapanje onoga što je u modernizmu bilo svetinja“²⁰ (Rivera-Soto, 2017: 100). Tako se dovode u pitanje

18 “quería, finalmente, escribir un libro, una antología de la literatura nazi americana. Un libro magno, [...] que cubriría todas las manifestaciones de la literatura nazi en nuestro continente, desde Canadá [...] hasta Chile” (Bolaño, 1999: 25).

19 Dva autora dobijaju zasebna poglavlja: Maks Mirabel i Karlos Ramires Hofman.

20 “un desmontaje lúdico de aquello que en la modernidad fueran ideas sagradas”

subjekat, poimanje istorije, kao i značaj nauke. U postmoderni postaje dozvoljeno kombinovati nauku i umetnost, znanje i igru.

Po Kalabrezeovoj terminologiji (Calabrese 1999), postmoderna se može okarakterisati kao neobarokno doba, u kom dolaze do izražaja tehnike poput akumulacije, kićenja, prekomerne upotrebe detalja i hiperbole. Čitava *Nacistička književnost* počiva na nizanju nepotrebnih i nerelevantnih detalja iz života nacističkih pisaca, čime se dodatno potcrtava besmisao i jalovost njihovog umetničkog delovanja. Ovakvom tehnikom Bolanjo se namerno udaljava od naučnog stila pisanja jer ne poštuje kriterijume selekcije i relevantnosti izloženih informacija.

Rivera-Soto (2017: 106) smatra da je jezik dela *Nacistička književnost* aluzija na intertekstualni jezik naučnih istraživanja, kojim se iskazuje erudicija i daju se kritički sudovi o delima. Bolanjo ironizira učenost, književne žanrove i narativne tehnike (Rivera-Soto, 2017: 108). Njegova pozivanja na druge izvore ili svedočenja savremenika takođe su plod književne mašte i predstavljaju pseudocitate, te se može tvrditi da je Bolanjo u potpunosti prihvatio načelo postmoderne igre. Stoga ne čudi da Jergović (2015) naziva ovo delo „roman-igra“, a Ivankovac (2017: 137) „romaneskni ludizam“. Jedan zanimljiv primer pseudocitata jeste pozivanje na nepostojeću knjigu *Diccionario de Autores Cubanos* (čak je navedena i godina izdanja, 1978), koja navodno ne pominje Kabreru Infantea, ali daje prostor imaginarnom autoru Ernestu Peresu Masonu (Bolaño, 2014: 145). Ovakvom pseudodokumentarnom igrom Bolanjo suptilno iznosi sud o književnoj panorami Kube pod Kastrom, gde su mnogi pisci, poput Kabrere Infantea, lako iz milosti padali u nemilost režima, dobijali prostor za stvaranje, a potom ostajali bez ikakvih prava i bivali progonjeni. Zastupljena su i mnogobrojna pozivanja na izmišljene ili neimenovane biografe, kritičare, antologije i istorije književnosti.

Kao i mnoga druga postmoderna književna dela, *Nacistička književnost u Americi* zasniva se na *tehnici palimpsesta*. U pitanju je tehnika pisanja i tumačenja književnosti koja podrazumeva da se u okviru dela prepoznaju delimično skriveni različiti slojevi prethodnog književnog nasleđa, koje je u određenoj meri inspirisalo pisanje ili uticalo na tvorca postmodernog dela. Bolanjev celokupni opus može se analizirati kao „totalni palimpsest“ (Candia Cáceres 2005; Hasan 1983) u kom su likovi, motivi i elementi radnje višestruko isprepleteni. Ova tehnika otvara mogućnost upotrebe pseudocitata i pseudodokumentarnih izvora, pomoću kojih se stvara iluzija verodostojnosti.

Opisujući rad fiktivnog pisca Zaka Zodenšterna na romanu *El Control de los Mapas*, Bolanjo kao da opisuje sopstveni stvaralački proces: roman je pun apendiksa, mapa, imena, ima interaktivne i multimedijalne odlike, nema glavnog lika i napisan je u fragmentima. Ovakav postupak dekonstrukcije vidljiv je u *Nacističkoj književnosti*. S druge strane, Bolanjo kritikuje pravo plagijatorstvo Haičanina Maksa Mirabela koji „je postao stručnjak u veštini usitnjavanja pesme sve dok je ne prisvoji“²¹ (Bolaño, 2014: 300). Mirabel preuzima pesme drugih nefikcionalnih pesnika iz celog sveta (Rene Depestr, Entoni Felps, Leopold-Sedar Sengor) i stvara nekoliko *alter ego*

21 “se convirtió en un experto en el arte de desmenuzar un poema ajeno hasta hacerlo propio”.

ličnosti (Maks Kazimir, Maks fon Hauptman). Svaki *alter ego* zastupa drugačije ideološko stanovište: Fon Hauptman je zagriženi nacista, Le Gel je pragmatični militarista, Mirabel je lirski nastrojen patriota oduševljen francuskom kulturom, a Kazimir je poštovalac crnačke kulture. Bolanjo kroz lik Mirabela revidira pitanje višekomponentnog (latino)američkog identiteta i suživota različitih kultura i kulturnih uticaja na ovom podneblju. Mirabel je oličenje mnogih stanovnika Latinske Amerike, u kojima su pomešane krvi i stavovi predaka različitih rasa, naroda i pogleda na svet. Ta mešavina predstavlja veliko blago i posebnost ovog područja, ali i izvor trauma, nesporazuma i viševjekovnih konflikata. Bolanjo osvetljava ovu unutrašnju podeljenost stanovnika Latinske Amerike, koji čuvaju svoje mnogobrojne identitete, ali ih i skrivaju i beže od njih.

I pored kritika na račun nedostatka autentičnog talenta kod Mirabela, Bolanjo kroz ovakve slike otvara pitanje same teorije postmoderne: koja je razlika između plagijata i postmodernog postupka intertekstualnosti i palimpsesta i gde su granice autorstva? Bolanjev postupak u ovom romanu sličan je Mirabelovim tehnikama i Mirabelu se delimično odaje priznanje za neku vrstu kreativnosti u plagijatorstvu. Celokupno Bolanjovo stvaralaštvo, pa i ovaj roman, pokazuju da intertekstualnost i čitanje književnosti sopstvenih prethodnika mogu biti temelj za novo, originalno delo. Autor nije samo onaj koji je prvi izneo neku ideju, već i onaj ko ju je prepoznao kao vrednu i univerzalnu i udahnuo joj novi život pomoću novih formi i u novim kontekstima. U *Nacističkoj književnosti* tako dolazi do temeljnog preispitivanja kategorija identiteta, fikcije i autora.

Pored dominantnih tema književnosti i politike, u *Nacističkoj književnosti u Americi* prisutne su teme iz popularne kulture, poput fudbala²², plesa, televizije, filma i pornografije, što je takođe odlika postmoderne. Intermedijalnost i uticaj različitih medija na umetničku praksu karakteristični su za prozu sa kraja XX veka, pa tako i za stvaralaštvo Bolanjovih likova u *Nacističkoj književnosti*. Bolanjo namerno parodira izopačenost nacističkih pisaca, pa tako govoreći o Silviju Salvatiku nabraja njegove rasističko-fašističke stavove, da bi nakon toga izneo bezazleni svakodnevni detalj: „Bio je fudbaler i futurista“²³ (Bolaño, 2014: 117).

4. Odnos istorije i fikcije u *Nacističkoj književnosti u Americi*

Šmukler (Schmukler, 2013: 114) navodi da se epoha u kojoj Bolanjo stvara odlikuje „jasnim ideološkim stavom prema književnoj istoriji i samoj istoriji“²⁴. Upravo je to odnos postmoderne poetike prema istoriji, na kom insistira Linda Hačion (1996: 296), tvrdeći da je ideološko neodvojivo od estetskog. Slično tvrdi i Liotar (Lyotard, 1995: 10), pozivajući se na Albrehta Velmera, i navodi da se u postmoderni estetičko iskustvo upotrebljava za istraživanje istorijske situacije života.

Pod terminom nacizam, Bolanjev roman *Nacistička književnost u Americi* obuhvata mnoge ideologije: fašizam, frankizam, peronizam, rasizam, antisemitizam,

22 Celokupno književno stvaralaštvo i javni angažman fiktionalne braće Skjafino obeleženo je opsednutošću fudbalom i klubom Boka Juniors, za čije neuspehe krive Jevreje (Bolaño, 2014: 362–363).

23 “Fue jugador de fútbol y futurista”.

24 “[por] una clara posición ideológica con respecto a la historia literaria y a la historia sin más”

učenje o arijevske rasi, eugeniku, imperijalizam, kolonijalizam, ksenofobiju, homofobiju, verski fanatizam i generalno sve ultradesničarske pokrete i ideološka stajališta. Mnogi pisci u romanu ujedno su političari i funkcioneri (Huan Mendiluse Tompson je ambasador u Španiji i član Peronove vlade, Irma Karasko je istaknuta frankistkinja, Maks Mirabel je ataše za kulturu u Bonu).

Nacistička književnost zauzima kritički stav prema piscima fašističke orijentacije i suptilno izvrgava ruglu njihovo delovanje tako što ga pokazuje kao društveno opasno, ali umetnički bezvredno i beznačajno. U pitanju su marginalizovani, mahom obrazovani²⁵ pisci, koji avangardi daju desničarski predznak, čine je destruktivnom i bliskom latinoameričkim diktaturama i tako utiču i na političku i na umetničku propast (Crusat, 2019: 257; Donoso, 2007: 5; Luche, 2014: 343).

Istoriografska dimenzija već na početku poprma ludički karakter (Schmukler, 2013: 115) time što se kao epigraf navodi parodična referenca na honduraškog pisca kratkih priča Augusta Monterosa na Heraklitov citat *panta rhei*: „Kada je reka spora i raspolaze se dobrim biciklom ili konjem, moguće je okupati se dvaput (pa i triput, u zavisnosti od higijenskih potreba) u istoj reci“²⁶ (Bolaño, 2014: 7). Upotreba ovakvog citata probija horizont očekivanja čitalaca prema istorijama književnosti, te se uspostavlja ironična i humoristična dimenzija celog dela. Indikativno je što je Bolanjo odabrao baš Monterosov iskaz za citiranje. Kao što Monterosove kratke priče stvaraju efekat začudnosti, tako i odrednice u *Nacističkoj književnosti*, uz mnogobrojne detalje i neobarokna kićenja, provokativno deluju na čitaoce. Ironično-humoristična dimenzija produžava se sve do „Epiloga za čudovišta“, gde su date kratke, groteskne i degutantne zabeleške o svim ličnostima pomenutim u romanu. Roman obiluje „čudovišnim“ opisima, od kojih izdvajamo nekoliko: „počeo je kao staljinista, a završio kao salinista“; „mešavina pacova i pauna, kažu drugi“; „njegov polni organ, u erekciji, imao je tačno 30 cm“; „plaćući i serući u gaće“; „izmišljotina Ernesta Peresa Masóna?“; „drugi kažu, cinični kurvin sin“²⁷ (Bolaño, 2014: 503, 507, 509, 510, 514, 522).

Sama ideja pisanja jedne antinaučne istorije književnosti predstavlja subverziju. Tako se otvara mogućnost kritike svih aspekata književne scene i preispitivanje književne tradicije. Krusat (Crusat, 2019: 248) navodi da se upravo u hispanoameričkoj postmoderni uspostavlja ideja da „sadašnjost može izmeniti istu tu tradiciju kada je preoblikuje“²⁸. U tom smislu, istorija književnosti takođe može biti objekat stvaranja umetnosti (Crusat, 2019: 249). Sam Bolanjo je rekao da u romanu *Nacistička književnost* govori „o bedi i suverenosti književne prakse“ (Bolanjo, 2017: 61).

Jedan od primera gde je Bolanjova parodija dostigla vrhunac jeste opis stvaralačkog procesa Argentinke Edelmire Tompson de Mendiluse. Narator do besmislenih detalja opisuje kako je autorka uredila svoj dom po uzoru na delo Edgara Alana

25 Postoje i suprotni slučajevi. Brazilac Luis Fonten da Sousa piše pobijanje Hegelovog filozofskog sistema, a zapravo meša njegovo i Kantovo učenje (Bolaño, 2014: 122–123).

26 “Cuando el río es lento y se cuenta con una buena bicicleta o caballo sí es posible bañarse dos (y hasta tres, de acuerdo con las necesidades higiénicas de cada quien) veces en el mismo río”.

27 “empezó como estalinista y terminó como salinista”, “mezcla de rata y pavo, según otros”, “su miembro viril, erecto, medía exactamente 30 cm”, “llorando y cagándose en los pantalones”, “¿un invento de Ernesto Pérez Masón?”, “según otros, un cínico hijo de puta”.

28 “el presente puede alterar esa misma tradición al recrearla”

Poa *Filozofija nameštaja* kako bi se nadahnula za pisanje dela *La Habitación de Poe* (*Poova soba*), koje veoma liči na Poov original. Edelmira Tompson tako oličava neku vrstu bezuspešnog borhesovskog Pjera Menara, očaranog Hitlerom i u suparništvu sa Evom Peron. Zatim, stvaralaštvo Amerikanca Harija Sibelijusa ulazi u polemiku i poredi se sa spisima sociologa Arnolda Tojnbija. Sibelijus radi isto što i Bolanjo: kombinuje fikciju i stvarnost. Likovi njegovih knjiga su Hemingvejev Robert Džordan, Diznijev Bambi, Kapoteova Holi Golajtli, Skarlet O'Hara i Ret Batler, kao i junaci Gertrude Stajn, Džona Dos Pasosa, Kurta Vonegata, Skota Ficdžeralda. Bolanjo o Sibelijusu kaže: „njegovi likovi, pozajmljeni ili ne, njegove priče, pozajmljene ili ne, da, dosežu, najviše pripovedačke domete“²⁹ (Bolaño, 2014: 292).

Rodriges Freire (Rodríguez Freire, 2013: 66) govoreći o odnosu Bolanjove fikcije prema stvarnosti navodi da „nije relevantno kada se tekst poklapa sa stvarnošću ili razlikuje od nje, već način na koji ga čitamo, način na koji je Bolanjo uspeo da nas zavara“³⁰. Bolanjovi likovi menjaju imena, kreću se kroz različita dela i brišu granice između stvarnosti i fikcije, pomerajući time i granice identiteta i književne i vanknjiževne stvarnosti (Fischer, 2013: 150). Ivankovac (2017: 138) navodi da je glavni lik romana *Nacistička književnost* zapravo – tema – odnosno sama književnost o kojoj autor piše.

Martin-Estudiljo i Bage Kiles (Martín-Estudillo/Bagué Quílez, 2013: 480) vide Bolanja kao predstavnika savremene hispanske hibridne književnosti, čiji je jedan od glavnih aspekata „briga za priče koje osciliraju između ponovnog čitanja zvanične istorije i ponovnog pisanja lične istorije“³¹. Bolanjo simulira privatnu, odnosno personalnu istoriju nacističkih pisaca, iznoseći mnoštvo biografskih anegdota, kojima baca drugačije svetlo na zvaničnu latinoameričku istoriju i istoriju književnosti. Reinterpretacija istorije, u terminologiji Linde Hačion, jedan je od osnovnih ciljeva postmoderne, pa i Bolanjove umetnosti. Bolanjo istoriju reinterpretira tako što je dovodi u tesnu vezu sa književnošću i umetnošću i pokazuje da književnost ne nastaje samo iz istorije, već i istorija nastaje iz književnosti. Književnost je za Bolanja polje neodvojivo od istorije, koje doprinosi suštinskom razumevanju istorijskih i ideoloških mehanizama.

5. Zaključak

Sa stanovišta književne teorije, Bolanjo koristi tipične postmoderne postupke kako bi stvorio originalnu fuziju književnih i istorijsko-političkih tema. Najviše se služi intertekstualnošću, referencijalnošću, parodijom, ironijom, dekonstrukcijom, fragmentarnošću i ideološkom obojenošću. Koristi historiografske tehnike, odnosno tehnike istorije književnosti, kako bi stvorio imaginarnu verziju sveta književnika ultradesničara. Bolanjo se, poznajući postmoderne tendencije, odlučio da formu čija

29 “[...] sus personajes, prestados o no, [...] sus historias, prestadas o no, [...] alcanza[n], entonces sí, las más altas cotas narrativas”

30 “lo [...] relevante no es cuándo el texto coincide con, o se diferencia de, la realidad, sino la forma en que lo leemos, la forma en que Bolaño ha logrado atrápanos”

31 “la preocupación por las ficciones que oscilan entre la relectura de la historia oficial y la reescritura de la historia privada”

je svrha tumačenje književnosti iskoristi u svrhe predstavljanja jednog izmišljenog sveta. Tako u duhu postmoderne koristi postmodernu književno-naučno sredstvo čineći ga još „dodatno“ postmodernim, dajući mu fikcionalnu dimenziju. Njegova dela predstavljaju umetničku obradu burne latinoameričke stvarnosti sredstvima postmoderne. Udaljavanjem od realnosti pomoću postmodernih tehnika, Bolanjo se zapravo približava suštinskim društveno-istorijskim problemima Latinske Amerike i njihovu zastrašujuću dimenziju dodatno ističe sredstvima postmoderne.

Nacistička književnost u Americi Roberta Bolanja može se opisati kao „dekonstrukcija prosvetljenog znanja“³² (Rivera-Soto, 2017: 112). Bolanjev stil u ovoj pseudoistoriji književnosti varira od naučничkog, gotovo telegrafski sažetog, do poetski nadahnutog i sentimentalnog. Ovakva mešavina registara i pripovedačkih perspektiva tipična je za postmodernu prozu. Ovim romanom Bolanjo briše granice između istorijske stvarnosti i fikcije i pokazuje da, kao što fikcija nastaje iz stvarnosti, tako i stvarnost može nastati iz fikcije.

Ovaj temeljni pregled upotrebe postmodernih postupaka i odnosa istorije i fikcije u romanu *Nacistička književnost u Americi* Roberta Bolanja svakako nije potpuno iscrpan. Suština Bolanjove postmoderne tehnike najbolje se sagledava u svetlu njegovog celokupnog opusa, u kome se određene teme, motivi i stilski postupci više-struko ponavljaju. Ovaj roman je jedan od najindikativnijih za takvu analizu jer je u njemu Bolanjo otišao najdalje u poigravanju formom, istorijom i umetnošću.

Napomena: Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je autorka angažovana kao stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

- Barth, J. (1984). The Literature of Replenishment: Postmodernist Fiction. In J. Barth, *The Friday Book: Essays and Other Non-Fiction* (pp. 193–206). London: The John Hopkins University Press.
- Bolanjo, R. (2017). O sebi (I. Marojević, prev.). *Polja*, 504, 61.
- Calabrese, O. (1999). *La era neobarroca* (A. Giordano, Trans.). Madrid: Cátedra.
- Candia Cáceres, A. (2005). Tres: Arturo Belano, Santa Teresa y Sión. Palimpsesto total en la obra de Roberto Bolaño. *Espéculo: Revista de Estudios Literarios*, 31, 1–11.
- Crusat, C. (2019). La tradición hispanoamericana de la “vida imaginaria”: una antología inminente desde Alfonso Reyes a Roberto Bolaño (y un decadente francés). *Taller de Letras*, 64, 247–262.
- Donoso, Á. (2007). Depurar la poesía de la poesía misma: poesía, política y muerte en *Estrella distante* de Roberto Bolaño. *Working Papers in Romance Languages*, 1, 1–12.
- Echevarría, I. (2013). Bolaño extraterritorial. In E. Paz Soldán & G. Faverón Patriau (Eds.), *Bolaño salvaje* (pp. 447–461). Barcelona: Candaya.
- Eco, U. (1985). Postmodernism, Irony, the Enjoyable. In U. Eco, *Reflections on “The Name of the Rose”* (W. Weaver, Trans.) (pp. 65–72). London: Secker & Warburg.

32 “deconstrucción del saber ilustrado”

- Fischer, M. L. (2013). La memoria de las historias en *Estrella distante* de Roberto Bolaño. In E. Paz Soldán & G. Faverón Patriau (Eds.), *Bolaño salvaje* (pp. 142–159). Barcelona: Candaya.
- González Ángel, S. (2018). De escritores portátiles y bárbaros: Vila-Matas y Bolaño escribiendo historias de la literatura inventadas. *Pasavento Revista de Estudios Hispánicos*, 6, 153–166.
- Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija* (V. Gvozden i Lj. Stanković, prev.). Novi Sad: Svetovi.
- Huber, A. (2018). Arte, violencia y política: la tríada principal en las novelas *Estrella distante* y *Amuleto* de Roberto Bolaño. In *I Actas de la Escuela internacional de verano de estudios latinoamericanos* (pp. 52–64). Belgrado: Asociación de Hispanistas (SERBIA). http://letnjaskola.drustvohispanista.rs/wp-content/uploads/2018/06/I-ACTAS-DE-LA-ESCUELA-INTERNACIONAL-DE-VERANO-DE-ESTUDIOS-LATINOAMERICANOS_v4.pdf
- Ivankovac, D. (2017). Tradicija romanesknog ludizma i radikalnog (pre)oblikovanja forme. *Polja*, 504, 137–140.
- Jennerjahn, I. (2002). Escritos en los cielos y fotografías del infierno. Las “acciones de arte” de Carlos Ramírez Hoffman, según Roberto Bolaño. *Revista de crítica literaria latinoamericana*, 56, 69–86.
- Jergović, M. (2015). *Roberto Bolaño: Naci-pisci*. Subotnja matineja. <https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/roberto-bolano-naci-pisci/>
- Luche, L. (2014). La imagen de las vanguardias en *La literatura nazi en América* de Roberto Bolaño. *Boletín Millares Carlo*, 30, 342–349.
- Lytard, J. F. (1995). *Šta je postmoderna?* (K. Jančin, prev.). Beograd: Art Press.
- Martín-Estudillo, L., Bagué Quílez, L. (2013). Hacia la literatura híbrida: Roberto Bolaño y la narrativa española contemporánea. In E. Paz Soldán & G. Faverón Patriau (Eds.), *Bolaño salvaje* (pp. 462–486). Barcelona: Candaya.
- Ríos Baeza, F. A. (2014). *Wieder, wider, weiden*: casos de parodia y autoparodia en la narrativa de Roberto Bolaño. *Valenciana*, 14, 59–87.
- Rivera-Soto, J. (2017). ¡Muerte a Voltaire! El crepúsculo de los ilustrados en *La literatura nazi en América* de Roberto Bolaño. *Rev. Let. São Paulo*, 57, 99–117.
- Rivera-Soto, J. (2018). Pliegues, repliegues y despliegues textuales técnicas posmodernas en la narrativa de Roberto Bolaño. *Rev. Let. São Paulo*, 58, 77–95.
- Rodríguez Freire, R. (2013). Bolaño, Chile y la desacralización de la literatura. *Guaragua*, 44, 63–74.
- Sánchez Carbó, J. (2011). *Repetición y parodia en La literatura nazi en América, de Roberto Bolaño*. Ibero Puebla, 141–146. <http://hdl.handle.net/20.500.11777/4085>
- Schmukler, E. (2013). Abrir la historia: Roberto Bolaño, el “principio atlas” y los modos ficcionales de re-presentar la historia literaria. *Mitologías Hoy*, 7, 113–123.
- Дичков, В. (2016). *Хиспаноамеричка књижевност: од постмодернизма до постбума*. Београд: Филолошки факултет.
- [Dickov, V. (2016). *Hispanoamerička književnost: od postmodernizma do postbuma*. Beograd: Filološki fakultet]

- Егштејн, М. (1998). *Постмодернизам* (Р. Мечанин, прев.). Београд: Zepter book world.
[Egštejn, M. (1998). *Postmodernizam* (R. Mečanin, prev.). Beograd: Zepter book world]
- Хасан, И. (1983). Приступ појму постмодернизма (З. Циана, прев.). У *Антологија Поља* (стр. 16–18). Нови Сад: Поља.
- [Hasan, I. (1983). Pristup pojmu postmodernizma (Z. Ciana, prev.). U *Antologija Polja* (str. 16–18). Novi Sad: Polja]
- Џенкс, Ч. (2016). *Шта је постмодернизам?* (М. Протић, прев.). Лозница: Карпос.
[Dženks, Č. (2016). *Šta je postmodernizam?* (M. Protić, prev.). Loznica: Karpos]

Izvori

- Bolaño, R. (1999). *Estrella distante*. Barcelona: Anagrama.
- Bolaño, R. (2014). *La literatura nazi en América*. Epub libre. <https://emakbakea.files.wordpress.com/2017/10/la-literatura-nazi-en-amc3a9rica.pdf>
- Bolanjo, R. (2004). *Udaljena zvezda* (I. Marojević, prev.). Novi Sad: Svetovi.

Ana Z. Huber

Summary

POSTMODERN LITERARY DEVICES, HISTORY AND FICTION IN THE NOVEL *NAZI LITERATURE IN THE AMERICAS* BY ROBERTO BOLAÑO

The topic of this paper is the employment of postmodern literary devices in the novel *Nazi Literature in the Americas* (1996) by the Chilean writer Roberto Bolaño, as well as the relation between history and fiction in this novel. Considering the main principles of postmodern literature defined by John Barth, Charles Jencks, Umberto Eco and Jean-François Lyotard and using the inductive and deductive method, we will study to what extent Bolaño's novel belongs to the postmodern poetics formally and thematically. We will focus on the particular postmodern devices in the novel, such as subjectivity, intertextuality, referentiality, ideology, technique of palimpsest, irony, parody, deconstruction, fragmentarism and repetitiveness. We will intend to explain, through the examples from the novel, why the process of writing in this novel is fundamentally postmodern. We will take into consideration Linda Hutcheon's formulation of postmodern poetics, especially the question of the relation between historical and fictional dimension in the postmodern literature that revalorizes fixed categories like identity, author, knowledge, fiction and reality. We will prove that the fusion of historical reality and fiction represents the essence of Bolaño's postmodern poetics, which is implemented in order to erase the borders between history and fiction. Bolaño plays with history, literature and literary studies. He apparently distances himself from reality, but in fact points to fundamental social and historical problems of Latin America.

Key words:

Nazi Literature in the Americas, Roberto Bolaño, postmodernism, history, fiction

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.11>

821.163.41.09-7 Винавер С.

821.163.41.08-7 Винавер С.

Стил и пародија у *Пантологијама* Станислава Винавера

Ђорђе Н. Кебара*

Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет

Кључне речи:

пародија, стил
антологија
пеленгирика
збирка пародија
аспект писца

Апстракт

Предмет овог рада је књижевно-стилистика анализа збирке пародија *Пантологија* С. Винавера. Метод утврђивања особености збирке и стилистичких чињеница биће дедуктивног карактера, односно, у погледу закључивања од општег ка посебном. Циљ рада је постављање збирке, на књижевно-историјском плану, у контекст пародијског писања унутар српске књижевности. Поред тога, значајно је одређивање стилематичности ауторовог текста или метатекста, као и аспект ауторових фигура у тексту – пародије, ироније, алузије и сл. Винаверово писање у пародичном маниру поставићемо као аспект писца или контекстуализацију света аутора текста, критику моде у стваралаштву, односно, његову хумористичку визију изокренутог света. Винаверову пародију представили смо посредством петоделне поделе, коју сачињавају: пародија епохе, пародија писца, пародија жанра, пародија манира и пародија атмосфере. Очекивани резултат рада односи се на схематично разврстану типологију смеха и комедије С. Винавера, а у погледу песничке хумористичке збирке *Пантологија*. (примљено: 22. јуна 2021; прихваћено: 30. октобра 2021)

1. Типологија комедије Станислава Винавера

Писање збирке пародија односи се на периодично издавање¹ *Пантологије*² и њених допуњених издања: *Пантологија новије српске пеленгирике* (1922); *Нова пантологија пеленгирике* (1922); *Најновија пантологија српске и југословенске пеленгирике* (1938). Пародичним текстовима придружује се *Алајбегова слама*³, у којој се пародирају текстови из народне књижевности, али и *Чардак ни на небу ни на земљи* (1938), у којем су пародирани књижевно-теоријски есеји и трактати. Као корпус наше анализе, употребљаваћемо појединачну верзију збирке *Пантологија српске и југословенске пеленгирике* у виду послератног избора⁴ текстова које је Ј. Христић (1933–2002) приредио за Нолитово издање 1966. године, али у компарацији са појединачним Нолитовим издањем, користимо и пародије објављене у склопу вишетомних дела Станислава Винавера: *Пантологије, Алајбегова слама*, у оквиру сабраних *Дела Станислава Винавера* у заједничком издању Службеног гласника и Завода за уџбенике из 2012. године, које је приредио Гојко Тешић (1951–).

Пантологија новије српске пеленгирике С. Винавера (1891–1955) скуп је текстова написаних у пародичном маниру који су усмерени претежно на значајне писце српске књижевности романтизма и модерне или, како Поповић (1863–1944) истиче, писце „новије српске лирике“ (1994: 11). Критичар наглашава како српска лирика у поменутом периоду „показује изванредно правилан, управо типичан развој једне оригиналне лирске цвасти“ (Поповић, 1994: 11). С тим у вези, наводе се разлози за начињени одабир:

Под *новијом* српском лириком – „модерном“, као што је стајало у позиву којим је „Матица Хрватска“ уредника почастовала – уредник је разумео нашу лирику од Бранка Радичевића на овамо. Тај период наше лирике чини једну заокругљену, органску целину, коју не би било упутно цепати на делове. (Поповић, 1994: 11)

Текстови *Пантологије* фреквентно припадају поезији, али су уврштени и прозни и есејистички књижевни облици. Функционални стил, доминантан у пародичном маниру српског писца, књижевно-уметничког је карактера, изра-

-
- 1 Засебни делови, касније интегралне збирке, излазили су преваходно у листовима *Штампа и Пијемонт* 1911–1915.
 - 2 Сељачки Мирковић наводи могућу семантику насловних одредница „пантологија“ и „пеленгирика“, али и одређене стилске преображаје: „[...] док се израз *пантологија* може доста једнозначно протумачити као *пародијска антологија*, реч „пеленгирика“, која несумњиво алуидира на лирику, својим првим сегментом буди асоцијацију на реч „пелен“, која означава биљку горког укуса, али фигуративно и горчину, јад, чемер, што би могло бити алузија на, горко, јадно стање наше тадашње лирике [...] корен те речи могао би бити и *пеленгир*, „мали стуб о који је пре батињања везан какав злочинац да га сви виде“ [...] Могуће тумачење пружа и реч „пеленгири“, то јест „пеленгаће“, широке мушке гаће, чакшире од грубог сукна до ниже колена“ (2015: 610–611).
 - 3 Постхумно објављена збирка 1969. године. Објављен је само део рукописа *Алајбегове сламе*.
 - 4 Христићево приређено издање видимо као сублимацију претходних верзија Винаверових *Пантолгија*, избор који представља закључни поглед на претходне варијанте.

жен посредством естетског субјекатско-објекатског односа (уп. Тошовић, 2002: 244), али есејистички текстови са полемичким тоном улазе у интерсекцију и са публицистичким стилем. На плану поезије, пародија се односи на хетерогеност жанрова, пародирају се фолклорне лирске, епске и лирско-епске песме, оде, елџије, романсе⁵ (уп. Винавер, 2002: 14–15). Пародија је усмерена на друге песнике српске књижевности модерне, али и романтизма и фолклоризма – народно песништво, као и авангардне тековине, чији је и Винавер био поборник.

Према Хамовићу, „Винавер је пародијским испитивањем и коментаром нашој књижевној уметности прибавио могућност да се осети свеснијом, а његове пародије нуде обухватно превредновање српске књижевности“ (2015: 604). Пре самог песништва српског, предмет Винаверове пародије је књига *Антологија новије српске лирике* (1911) водећег књижевног критичара Б. Поповића, односно, конкретан предмет критике огледа се у појави књижевног канона у погледу утилитарне и пригодне поезије, приликом чега, као главне утемиљиваче, Винавер види у критичарима: Б. Поповићу, П. Поповићу (1868–1939), Ј. Скерлићу (1877–1914) и Б. Лазаревићу (1883–1963), као и писцима главним протагонистима таласа академизма у српској поезији: Ј. Дучићу (1874⁶–1943), М. Ракићу (1876–1938), М. Бојићу (1892–1917).

Основну вредност збирке пародија С. Винавера можемо пратити кроз ставове, истакнуте у есеју *Језичне могућности* (1922), где се истиче потреба за пробојем хумора у муклу и пркосну десетерачку традицију српског песништва (Хамовић, 2015: 585). Критика песништва које прати десетерачку традицију, критика је неиновативности песничког језика „песник не наставља своју мисију него мисију народне песме“ (Матицки, 1990: 2010). У Винаверовом стваралаштву уочљива је „поетика неконвенционалности, неретко и антитрадиционалистичког типа“ (Брајовић, 2015: 116). У поменутом есеју, ипак, наслућује се како Винаверови напади нису усмерени на сáму десетерачку традицију, што би био врхунац логичког апсурда и културног самопорицања⁷.

5 Романса је песма кастиљанског порекла, произашла је из народне поезије и углавном се рецитије некој гости. Српски песници модерне повремено су подражавали шпанске романсе и тему витешког удварања. Такви примери могу бити песме о ликовима Дон Фернанду и Дона Бјанки. Песму са оваквом тематиком у свом опусу има В. Илић (1862–1894), али и М. Митровић (1867–1907), а пародирана песма из *Пантологије „Дон Фернандо“*, управо је амалгам песама два аутора, номинално приписана Митровићу (уп. Винавер, 2002: 14–15).

6 Постоје многи спорови о години рођења Ј. Дучића: у каталогу Матице српске поводом електронске изложбе о Ј. Дучићу наводи се у наслову „1871–1943“ (Станојевић/Николић 2021: 4), али унутар књиге стоји примерак крштенице из песникове оставштине у којој пише: „Оригинална црквена документа нису сачувана, али је у Дучићевој оставштини сачувано „Увјерење“ које – с потписом пароха требињског проте Владимира Јовановића, а датирано с 8. априлом 1938 – „вриједи као крштеница“: ту се тврди да је песник „рођен у Подгљивљу код Требиња дана 15. фебруара 1874. год“ (Станојевић/Николић, 2021: 8).

7 Већ почетном, уводном реченицом, Винавер наводи вајлдовску парадоксалност о истинитости уметности и лажи живих подражаваоца уметности: „Уметност створи Вертера, Хамлета, Корину, Аталу; а живи људи стану подражавати Вертеру, Атали“ (Винавер, 1963: 143). Даље, у тексту, истиче разлоге немогућности живог језика да настави десетерачку традицију: „Језик који данас имамо није више у досегу народног стварања. Оно се упутило другим правцем. Језик је постигао извесну уобличену и живу ограниченост [...] сада он има да уобличи и уобличава човека који к њему иде, бившег ствараоца. Не само да човек јуначких

Винаверова *Пантологија* једина је збирка пародичне поезије у српској књижевности и као таква представља осамљену појаву, али на плану светских токова проналази се пандан у збиркама М. Пруста, М. Бирбома, С. Конолија, П. Ребуа и Ш. Милера (Христић, 1966: 199). Пре него утврдимо иманентне особености пародије С. Винавера, нужно је одредити природу пародије и њену функцију у књижевно-стваралачком поступку. Пародија, у дословном преводу са грчког језика, значи „супротна песма“ или песма испевана поводом неке друге песме, што је најопштија дефиниција и погодан почетак анализе пародирања у *Пантологији*. Песничка пародија, дакле, комична је и подругљива имитација друге песме (Bandić, 1992: 570). Значајно је истакнути израз „имитација“ зато што је имитација основни предуслов хумористичког говора – мимезис⁸ и мимикрија⁹. Према Лешићу, „Пародија је субверзивна имитација стила неког туђег књижевног дјела или цијеле једне књижевне школе с циљем да се истакну слабе тачке тог стила“ (2010: 300). Истичемо, дакле, да је хумористички стил говора аутора основни предуслов постанка *Пантологије*, а хуморизам¹⁰ какав имамо у виду, када је реч о Винаверу, вербалног је карактера.

Одредити Винаверову *Пантологију* као хумористичну¹¹, у погледу смеха¹², може бити тачно, али не и најпрецизније. Како бисмо размотрили значајне аспекте смешног у Винаверовој збирци пародија, потребно је поставити неку врсту типологије смеха¹³. Смех или смешно у књижевном или уметничком, представљачком поступку, може имати сопствену класификацију, али она никада није строго утврђена. Проп (1895–1970) у *Проблемима комике и смеха* (1984) наводи разматрање историчара филма Р. Јурњева:

Смех може бити радостан и тужан, доброћудан и гневан, паметан и глуп, охол и простодушан, снисходљив и понизан, презиран и уплашен, увредљив и утешан, дрзак и плашљив, пријатељски и непријатељски,

песамa више не ствара језик (он га је створио у првом стадијуму) већ сада тај језик, који је отишао даље, неодољиво дела – да му се не може нико отети“ (Винавер, 1963: 145).

8 Подражавање и домишљање приче.

9 Израз који се изворно користи за описивање сличности међу животињама. Мимикрија означава сталну или привремену сличност. У овом контексту, посматрамо сличност на плану текста.

10 Хумор посматрамо као стилгену вредност дела. Разлоге за такво становиште проналазимо у функцији комике у Винаверовој збирци као стилског поступка онеобичавања и наговештај необичности текста. Аналогија се може тражити стилској употреби експресивних израза, екскламације и интерпункције.

11 Игор Перишић, у студији *Увод у теорије смеха*, а у контексту саодноса хумора и комике, истиче: „комика је само једна маска хумора, маска коју он ставља да би могао изаћи пред публику. Из овога следи да је хумор виши поетски облик смешног [...]“ (Perišić, 2012: 34)

12 Према томе, смешно у Винаверовој *Пантологији*, изводимо из једног вишег нивоа препознавања смешног у оквиру разумевања смеха на когнитивној равни, а у контексту поетског текста. Перишић наводи: „многобројни проучаваоци су утврдили да као и у случају смеха и комедије, не да не мора постојати, већ и да веза између хумора и ефекта смеха није од кључног значаја. Често хумор производи смех, али је некад резултат и само осмех.“ (2012: 30)

13 Хумор С. Винавера изражено је референцијалан, стога, ефекти исмевања унутар његове комике, не припадају толико грубој вулгарној комедији, колико рачунају на ефекат препознавања текста, према Перишићу, односи се на когнитивну промену – сазнајни приступ (2012: 31).

ироничан и простодушан, саркастичан и наиван, умиљат и груб, значајан и безразложан, тријумфалан и извињавајући, непристојан и збуњен. Могли бисмо још набрајати: весело, тужан, раздражљив, хистеричан, поспрдан, физиолошки, животињски. Смех може да буде чак и сетан! (Проп, 1984: 27)

Проп надопуњава наведену поделу тако што додаје облик „подсмешљивог смеха“ (Проп, 1984: 28). У питању је смех који је ругалачког карактера. Проповом избору прикључићемо и врсту критичког смеха. Поред тога, подсмешљиви¹⁴ смех назваћемо „критизерским“, чиме добијамо опозицију критизерски смех/критички смех¹⁵. Пародија, супротно бурлескном исмевању стварности – исмевању ради гега или вица, односи се на критику књижевног и културног живота. Д. Вукићевић истиче:

Пародију смо издвојили као битну цитатну релацију у реалистичким текстовима јер се управо њоме удара на ауторитет текста. Ипак, не можемо а да не приметимо њен унутрашњи парадокс – она није само полемички дијалог са другим текстом, она је и нека врста тродуплог текста, текста са „дуплим дном“ који истовремено ревитализује и „оспоришава“ туђи текст и ствара нови. (Вукићевић, 2018: 58)

Најчешће се пародирају језик писца или дела, карактеристике књижевног дела, књижевне врсте, особености жанра, стил епохе. Карактеристичне особине, посебно се наглашавају, хиперболишу се и, карикирањем, имитирају, док не постану смешне. Винавер, дакле, конструише пародичан текст у жанровском облику свог прототекста. С тим у вези, Перишић каже „када писац пише у обрасцу жанра а да га не мења, он га пастишира“ (Perišić, 2006: 66). У наставку текста додаје да је пастиш увек подврста пародије (Perišić, 2006: 66). Позиција у којој се Винаверова збирка остварује као пародија јесте место на ком се познати текст (преузимање форме, жанра, атмосфере познатог прототекста – пастиширање књижевности)¹⁶ трансформише у преобликовани „текст о тексту“ (исти формални

14 Ж. Женет (1930–2018) смех који именује као „risible“, у класификацији смеха, претпоставља као „подсмех, а не чисти смех“ (Perišić, 2012: 27). Перишић сматра да „не постоји адекватан превод који би се састојао од једне речи (подсмешљиво је пре епитет него име предмета)“. (Perišić, 2012: 27) С друге стране, именовање предмета не може се правилно изводити адвербијалним обликом, а „подсмех“ или колоквијални вулгаризам „поспрда“ сасвим су задовољавајући номинални облици.

15 Разлика између критике и критизерства је место на коме ћемо градити оправданост Винаверовог дела. Критизерство, као основну функцију, има ругалачки карактер или неаргументовано и неконструктивно критиковање појединца, друштва и појава. Критика представља опозитну страну критизерству и ваљани осврт на добре и лоше карактеристике појединца, друштва и појава. Пародија Винаверове *Пантологије* може се посматрати као широк осврт на модерно српско песништво, али и као његова критика.

16 Блискост пародије и пастиша Перишић објашњава на следећи начин: „Ова два феномена често су помешана, на истом месту се може говорити и о једном и о другом. Пастиш није неутралан као што ни пародија није увек исмевајућа. Пародија је у постмодернистичкој књижевности најпре друго име за интертекстуалност. Жанр може бити пастиширан, а да значење таквог текста буде пародијско“ (Perišić, 2006: 65).

оквири, а другачија или супротна семантичка вредност – пародични метатекст). По питању стилистичких особености збирке, пародију посматрамо као појам на међи на којој се разграничавају жанр, род и стилска фигура¹⁷. Пародија, функцијом комичног, може се класификовати као поджанровска јединица комедије (књижевни род) али, иманентним антитетичним¹⁸ особеностима, може се пратити и њен стилогени¹⁹ развој у делу – уметнички ефекат језичке јединице (в. Ковачевић, 2015: 7).

Пародија, дакле, иако није фигура, у нормативном погледу, поседује нешто што ћемо назвати „стилогени потенцијал“. Она не може постати стилистички довршена фигура из разлога што недостаје стилематични аспект или језички онеобичен облик, за који мора да тражи испомоћ у другим фигурама (поређење, метафора, парадокс). Стога, пародија не може бити уврштена како у тропе или фигуре речи тако ни у фигуре мисли, али функција, коју аутор текста употребљава у стилогеном потенцијалу, проналази други формативни простор. Пародију, у том погледу, тумачимо по узору на Лешићеву класификацију као аспект света и аспект текста (2010: 282), што производи и у самом аспекту писца – његовог погледа на свет. Пародија, можемо рећи, ако се не односи ни на фигуре речи, ни на фигуре мисли, може се односити на „фигуре погледа“. Иако је констатација смела, у питању је условно терминолошко одређење, које посебан фокус усмерава на ауторов поглед²⁰ (уп. Lešić, 2010: 282) на свет што је, сматрамо, главни узрок и полазиште пародирања или критичког смеха.

Питање уметничке аспектуализације света/предмета најчешће се повезује са визуелним уметностима (сликарство, вајарство, архитектура, филм), али визуелизација је значајна и за књижевност. Без обзира на то што се уметнички поступак у књижевности заснива на речима, *itago* је значајан аспект књижевног дела. Имагинативни процес свести реципијента, приликом читања књижевног дела, процес је приликом конституисања менталних слика, на тај начин функционише уобразиља – креира се слика, а слик или рима, такође, миметични су вербализовани пренос слике на документ. Лешић у својој *Теорији књижевности* питање „виђења“ уочава не само релевантним за структурисање наратива него и као књижевно-уметничко виђење:

Питања ко види? Како види? И из којег угла? Која преокупирају наратологе могу се поставити пред сваким умјетничким дјелом у којем се

17 Стилистички, пародија се посматра као фигура опонашања текста, стила, писца или јунака, а то опонашање је у нескладу са темом. Наводе се три типа пародије: 1) вербални (променом појединих речи тривијализује се дати предмет); 2) комични или ироични (имитирање стила писца); 3) тематски (пародирање теме и форме). У анализи ћемо приказати присуство сва три типа пародије у Винаверовој *Пантологији*.

18 Појмови и формације које задржавају антитетична својства попут пародије, али више припадају погледу на свет него фигурама, такође, јесу апсурд и гротеска.

19 Стилогеност у тексту посматрамо као стилску вредност дела, насупротив стилематичности – онеобичавања форме.

20 Ауторов поглед присутан у делу његова је теоријско-идеолошка тачка ослонца. Становиште аутора у наратологији се често наводи као *point of view* (в. Кебара, 2020: 239).

конституише неки конкретан свијет, тј. свијет састављен од различитих „предмета“ (ствари, појава, људи, збивања). Пошто у уметности никад немамо посла са предметима као *таквим*, већ увек са предметима представљеним на изванредан начин, онда је „вид предмета“ (тј. „оно што се види“) увијек одређен оним посебним виђењем које у дјелу доминира.“ Другим ријечима, предмети у умјетности [...] се јављају аспектуализовани [...] (Lešić, 2010: 282)

Према Селјачки Мирковић, зачетак пародијске мисли С. Винавера налази се у његовој раној збирци *Мјећа*²¹ (1911), а она настаје као утук каснијим пародијама које се односе на Поповићеву антологију (2015: 605). Писци који су се нашли предметом пародије подвучени се, пре свега, као карактеристични примери савремене књижевне ситуације (Б. Радичевић – 1824–1853; Ј. Ј. Змај – 1833–1904; Ђ. Јакшић – 1832–1878; Л. Костић – 1841–1910; Ј. Дучић; С. Пандуровић – 1883–1960; М. Бојић – 1892–1917). Њихову улогу, као објекта пародије С. Винавера, видимо као подсмешљиви приказ у погледу послушних схоластика Ј. Скерлића. Винавер пародира поступак и стил старих узора, за које сматра да је потребно превазићи, пародира своје савременике, чију поезију види као моду академизма и миметизам страних узора. Његовој пародији нису измакли ни савременици, миљеници па ни саборци у погледу авангардних поетичких струјања (М. Црњански – 1893–1977; Р. Петровић – 1898–1949). На том месту, такође, уочавамо и моменат аутопародије. Пародију писаца који се налазе на поетичкој равни блиској на којој је и Винавер, Ранчић види као афирмативну пародију (Рапчић, 2012: 66). Таква пародија претпоставља врсту критичке наклоњености писца пародије према предмету пародије (другом писцу, песми, стилу, поетици) (уп. Рапчић, 2012: 66). У том погледу, интересантан је Винаверов однос према песништву Л. Костића. Винавер је, заправо, аутор монографије о Костићу, а посебна блискост двеју поетика може се тражити у склоностима аутора ка хиперболизацији израза и неологизмима (уп. Рапчић, 2012: 73).

Чињеница о широком опсегу предмета пародирања говори нам о посвећеној и раширеној варијантности хумористичког писања. Винавер је, поред хуморизма, писао и озбиљну метафизичку поезију инспирисан песницима француског симболизма²². На плану песничке славе, није заузео високу позицију, па је плодотворнији песнички израз пронашао у комеди. Винавер има интересантну библиографију комичне литературе. Писао је песничке збирке у пародијском тону (*Мјећа*; *Пантологија*; *Чардак*); пародирао је поетске, прозне, есејистичке и публицистичке текстове; уређивао је књиге и издања сличног карактера (у

21 У контексту ове збирке Ј. Вјежбици сматра да Винавер на плану песништва није постигао оно што је постигао Дучић, али његова теоријска схватања о симболизму испред су Дучићевих и осталих модерниста. *Мјећа* представља духовиту лектуру француских симболиста и српских савремених песника (Хамовић, 2015: 586).

22 Пантологија садржи пародије и на одређене особности и ставове француских симболиста, а парнасосимболизам основни је узор француских ђака Б. Поповића, Ј. Дучића и М. Ракића.

библиотеци *Албатрос*, поред *Дневника о Чарнојевићу – 1921*, М. Црњанског, као главни уредник, издаје *Бурлеску господина Перуна бога грома – 1921*, Р. Петровића, као и свој *Громобран свемира – 1921*); Винавер је био успешан преводилац, а његов превод Раблеове (1494–1553) *Гаргантуе и Пантагзруела (1532–1534)* цењен је као један од најбоље изведених светских превода ове средњовековне дијаблерије (посебно су карактеристични експресивни изрази и псовке, вулгаризми и сложенице које карактеришу искривљени гротескни свет *Гаргантуе*).

Ближем одређењу стила збирке пародија С. Винавера претходи утврђивање природе песништва, атмосфере и типа комичног које се у делу остварује. Доминантан аспект текстова је хуморизам – озбиљне ставке и критика песништва представљене су у комичном маниру. Ипак, комика има разноврсне начине изражавања, а пародија, као посебан вид комедије, поседује двоструке критеријуме на основу којих може да се спроведе кроз текст. Основни аспект пародирања јесте исмевање и поруга. Изругивање, сматрамо, може имати два облика изражавања: 1) прости; 2) сложени.

Прости тип подразумева изругивање ради лакрдијаштва; такво изругивање односи се на пародију или имитацију особина неког дела или личности, углавном је сценично артикулисано и не преноси се у писану форму, повезано је са свакодневним ситуацијама, карактерише га фарсична атмосфера и изводи се у бурлескним²³ представама. Сложени тип поруге продуктивно је текстуалног карактера и односи се на ерудитни вид исмевања. Тип пародије која исмева или приказује особине и манир неког писца или епохе добија сатирични карактер, а сатира је сложени облик комедије – функција је критика друштва или појединца. Скуп Винаверових текстова представља скуп поетских текстова који обједињавају карактеристичну слику српског песништва романтизма и модерне – пастиш²⁴ текстова. Представљање пародије текстуалним комичним изразом са скривеним значењем (другачије или супротно од исказаног) приближава Винавера и иронијском дискурсу (приметни су и аутоиронијски пасажии). Према Хачион, иронија је блиска пародији. Она каже: „Иако је по структури слична метафори (па самим тим и пародији) иронија је 'субстрактивна' у смислу [...] да оба нивоа значења морају структурно коегзистирати [...]“ (Hutcheon, 2000: 34) Дистинкција коју има пародија у односу на бурлеску је она која се односи на персифлажу и фарсу. Персифлажа претпоставља исмевање и изругивање на фин начин, док се фарсичност редовно повезује са вулгарном и грубом комиком.

2. Композиција и стил Пантологије

Уколико пародију посматрамо посредством дефиниције „песма о песми“, онда, *Пантологију* (збирка пародија) можемо посматрати као метатекстуалну збирку или текст који настаје под утицајем другог текста – текст о тексту. Вр-

23 Бурлеска представља лакрдијашку шалу, односи се на шаљиво приказивање озбиљних ствари.

24 Пастиш подразумева подражавања манира неког сликара, композитора или, у овом случају, писца (у складу је са имитативни особинама пародије), али представља и превару, обману или издавање нечега за нешто што није (у складу је са антитетичним својством пародије и супротним значењем од исказаног).

ста Винаверове комедије односи се, пре свега, на сатирични и критички аспект комедије. Унижавање стила присутно је у *Пантологији*, а познати су и његови вулгаризми у преводу *Гаргантпе* и *Пантагруела*, али док дело посебно наглашене гротескне визије света то и изискује, збирка пародија српског песништва другачије је конструисана. У *Пантологији* је заступљена и травестија²⁵, која је најприметнија у пародирању жанрова. Збирка садржи пет одабраних предмета пародије: 1) пародија епохе; 2) пародија писца; 3) пародија жанра; 4) пародија манира; 5) пародија атмосфере.

Петоделна подела чиниће окосницу нашег истраживања, као и класификацију Винаверове пародије у *Пантологијама*. Винавер је био и књижевни теоретичар²⁶, био је ангажован у литерарној борби са другим авангардним ауторима, захтевао је ново у српској књижевности – потрес који би пореметио успостављену равнотежу. *Пантологија* представља померање писца ка књижевном прогресу. Овом збирком нападнути су ауторитети, књижевни критичари, као и значајни писци. Природу Винаверовог дела чини дисхармонија, изврнути поглед на свет или, како Фрај (1912–1991) наводи, као особеност сатиричног изражавања, „визија света постављеног наглавце којим владају хумори и опсесије“ (Fraј, 1979: 256).

Винавер је сатиричар, а смех сатиричара представља коректив друштва. Смех је првенствени принцип Винаверовог књижевног рада. Како истиче Свирчев: „Отклон од сваког аподиктичног суда у најинтимнијој је вези са Винаверовим светоназором и његовим посезањем за смеховним и темељ је [...] његовог концепта културе“ (Свирчев, 2014: 180). На семантичком плану, писац *Пантологије* не наводи конкретне особености поезије каква би требало да буде, искључиво скреће пажњу на песништво, поиграва се формом, приказује неподударности. Пародија *Пантологије* често се приближава апсурду – Винаверови стихови су бесмислице²⁷, али препознатљиве бесмислице које нам дозвољавају да уочимо предмет исмевања (писца, песму, епоху). Комика, садржана у овим песмама, вербалног је типа, кратка је и сажета, доминира принцип *reductio ad absurdum*. На језичком плану, честа је игра речима. У погледу стилског поступка, присутни су каламбур, алузија, парадокс, апсурд.

Доминантна особеност Винаверовог пародичног стила огледа се у игри речима, а међу значајнијим фигурама, употребљеним у *Пантологији*, издваја се каламбур: досетка или, дословно, игра речи – каламбур се тумачи као употре-

25 Травестија претпоставља раскорак у форми, жанрови за које је карактеристично узвишено певање или високи стил (елегија, ода, химна), унижавају се атмосфером и језичким облицима карактеристичним за нижи стил.

26 Написао је *Манифест експресионистичке школе* садржан у спису *Громобран свемира*.

27 Ј. Деретић (1934–2002) у *Краткој историји српске књижевности* (1986) наводи за Винаверово песништво: „Винавер је хтео да створи песме ослобођене од сваког конкретног значења, песме које ће самим својим звуком изразити најдубље трептаје бића. Веровао је да је свака конкретизација, свако именовање, смртна опасност за песму, да је бит песме у наговештају а најбољи начин да се наговештај оствари јесте музика [...]“ (Деретић, 1986: 10.6.2021.). Две основне особености Винаверове поезије су „музика“ и „комика“, музика је доминантна у раној симболистичкој збирци *Мјећа*, а комика доминира у збирци пародија *Пантологија*.

ба речи са двоструким значењем. Присуство каламбура уочљиво је у наслову *Пантологија новије српске пеленгирике*. Одредница „Пантологија“ упућује на познату *Антологију* Б. Поповића коју и пародира. Пеленгирика је, опет, сложенница која садржи лирику. У питању су ставке које, пратећи природу каламбура, говоре о насловом истакнутој игри речи, што појачава стилски и пародични ефекат дела. Каламбур представља игру речи истог или сличног гласовног склопа (пантологија/антологија; лирика/пеленгирика), а различитог значења (антологија: скуп најбољег песништва; пантологија: изругивање антологијском оцењивању песништва). Унижавање које Винавер изводи навели смо у аналогји значења речи „пеленгирике“ као „пеленгаћа“ (уп. Сељачки Мирковић, 2015: 610–611), где је очигледна производња пострдне комике на тему Поповићеве *Антологије* и песама које она садржи. Сличан поступак може се употребити и у вези са изразом „пеленгџр“ (мали стуб о који је пре батињања везан какав злочинац да га сви виде).

Игра речима приметна је и у стилској употреби псеудонима. Псеудоним представља лажно или измишљено име, а књижевни псеудоним је име које је као узусно прихватио неки писац. Пре *Пантологије*, у *Мјећу* 1911. године, Винавер је насловио сегмент под називом *Песнички списи Трајка Ђирића (млаћез)* (в. Сељачки Мирковић, 2015: 609). Име Трајка Ђирића није употребљено само на овом месту. У часопису *Пијемонт* 1912. године објављена је „Анкета г. Трајка Ђирића“, замишљена као отворена полемика о начелима Б. Поповића, на основу којих настаје *Антологија новије српске лирике* (Сељачки Мирковић, 2015: 609). Пародична псеудонимска расправа није била претерано успешна, а на анкету се одазвао само песник С. Стефановић (1877–1944) (Сељачки Мирковић, 2015: 609). Поред псеудонимског паралелизма у имену Трајка Ђирића, којим је Винавер желео да уздрма аутоматизовану атмосферу званичне науке о књижевности, у овом имену садржана је друга фигура, значајна за *Пантологију*.

Винаверова *Пантологија* пародија је на *Антологију новије српске лирике* Б. Поповића, а тим својством уочава се заступљено стилско средство алузије. Алузија је стилска фигура исказа, она своје значење остварује на тај начин што једним исказом упућује на неки други догађај, другу особу или појаву. Алузија у имену Трајка Ђирића већ је наговештавала подсмешљиву усмереност према песницима. Псеудоним Трајко Ђирић може бити алузија на песника В. Илића, а додатак „млаћи“, садржан у поднаслову збирке *Мјећа*, може упућивати и на В. Илића Млаћез, ванредно пародираног у *Пантологији* – у контексту родољубиве поезије (в. Сељачки Мирковић, 2015: 610). Винавер је пародирао и старијег и млаћез В. Илића. *Пантологија*, на тај начин, може се тумачити и као збирка-алузија јер је, почевши од наслова (односи се на Поповићеву *Антологију*), па посредством целокупне садржине дела, у питању скуп или пастиш алузија на писце, песнике, њихове текстове и појаве у песништву српског романтизма и модерне.

Алузија Винаверова наставља се у кратком предговору аутора у *Пантологији*. Предговор је подељен на четири сажета дела означена римским бројевима.

ма. У првом делу, карактеристичан је навод у коме пише да је састављач књиге „потписани“ (Винавер, 1966: 9). У другом формативном делу предговора пародира се структура, при чему је пеленгирика попут антологије подељена у историјске периоде, а периоди код Винавера насловљени су као: *варваризам*, *питомизам*, *неоварваризам*, *неопитомизам* (Винавер, 1966: 9). Томе је прикључена поука дела: „то јесте ново, питомо гледање на свет“ (Винавер, 1966: 9). Трећи део садржи уредникова мерила: спис мора бити написан; не сме бити преписан; и мора бити потписан (Винавер, 1966: 9). Уочљива је пародија и тривијализација троструке поделе коју Поповић даје у предговору *Антологије*: песма мора имати емоције; мора бити јасна; мора бити цела лепта (1994: 13). У истом одељку Винавер исмева Поповићеве ставове према којима „нема добрих песника, само добрих песама“ (1966: 9). Књижевни критичар сматра „добри песници тако се зову само по метонимији“ (Винавер, 1966: 9). У *Пантологији* се каже „[...] нема клавира, већ постоје само песме, и нема месеца, већ постоји само месечина. Отуда је и пеленгирика независна од пеленгира“ (Винавер, 1966: 9).

Приметно је присуство апсурда којим се врши тривијализовање Поповићевих премиса, али и оцена ставова књижевне критике уопште. У четвртном и завршном делу предговора наводи се „Уредник мисли да је Бергсон један пацер, иако је професор. Ово, додуше нема везе са *Пантологијом*, али је живот као и мачка“ (Винавер, 1966: 10; Винавер, 2012: 9). Наведено место, према Ранчић, представља алузију на *Једну критичку анализу Б. Поповића* (Rančić, 2012: 61). Логички удаљеним премисама аутор додатно успоставља апсурдну визију света. Бележимо и референцу на Бергсона (1859–1941) чији је рад имао значајни утицај на Винавера²⁸. У *Најновијој пантологији српске и југословенске пеленгирике* из 1938. године Винавер додаје *Предговор* другом издању, који представља допуну претходног *Предговора*. Наиме, након готово двадесет година размака, аутор наводи да се ништа није променило у српској књижевности: „Место старог фељтона дошао је нови фељтон, место старе дидактике – нова дидактика, а место старе плиткости, нова плиткост“ (Винавер, 2012: 194).

Посредством класификације Винаверове пародије, сви сегменти, наслови, екстратекстуални додаци, биографски подаци и песме, сачињавају збирку алузија, а алудирање је основна стилска формација *Пантологије*. Карактеристичне алузије на писца, превасходно, проналазе се у додатку збирци, које је аутор насловио „Лични подаци“ (в. Винавер 1966: 185). Овај део књиге претпоставља пародију кратких биографија писаца и књижевних критичара. Винавер наводи специфичне особине за сваког аутора. За Црњанског каже: „Дуго времена проповедао је да треба бити као дрво. Зато је метаморфозиран у букву у Итачкој

28 Винавер је као хумориста био упознат са радом А. Бергсона на плану комике и комичног. У цитираном делу употребљава се апострофа. Аутор дозива Бергсона и његова становишта о комедији зарад борбе против књижевне критике. Пародија претпоставља исмевање по принципу имитације или подражавања, а подражавање Бергсон види као аутоматизам поступака, што омогућава налет смешног. Француски филозоф, у студији *О смеху* (1900), истиче „[...] сада имам пред собом механику која делује аутоматски. То више није живот, то је аутоматизам настањен у животу и који подражава живот. То је комика.“ (Bergson, 2004: 33)

шуми“ (Винавер, 1966: 187); за Пандуровића (1883–1960), користећи псеудонимску пародију, истиче: „Дошао је на престо поезије после абдикиције Јована Дучића, под именом Симеон Први Pessimissmus“ (Винавер, 1966: 186); Под одредницом „Јован Дучић“ наводи: „Страстан колекционар, у своје време скупљао чак и стихове, по угледу на Алфреда де Мисеа и друге савремене писце“ (Винавер, 1966: 188); Карактеристичне су и црте А. Шантића (1868–1924): „Аутор чувене драме Остајте у Аустрији²⁹. Његова слабост била је Мостар и стала га главе: погинуо је у пожару који је упаљен, као што је познато, из севдалинки, очима једне Туркиње“ (Винавер, 1966: 188). Наведени пасажии о водећим песницима српске модерне лирике и такво, према Ранчић, приказивање „изврнутом логиком која биографију ликова често гради узимајући наслове, теме и мотиве песника као догађаје њихових живота, садрже, поред критичких осврта на појединачно стваралаштво и један мали наратив, који говори о смени власти у Царству поезије“ (Ранчић, 2012: 64). Царство поезије или једна недељива органска целина, како то Поповић истиче за модерну српску лирику (Поповић, 1994: 11), претпоставља и владавину над истим. У таквом пародичном кључу Винавер наводи Дучића као „краља песника“, који ће са престола абдицирати у корист Пандуровића (Винавер, 2012: 54). Преношење узора и сличних песничких особности (тематика, атмосфера, версификација) међу песницима српске модерне, пародично претпоставља песничку примогенитиру (наследно право превођења; наследство престола).

Биографске одреднице у Винаверовој збирци очевидан су пример пародичног, али и духовитог односа према значајним песницима српске модерне (прави се осврт и на авангардне песнике), али у њима је садржан и други тип пародирања – пародија манира. Када се погледају карактеристичне црте, наведене за сваког писца, примећујемо етеризам (однос са природом, песник постаје дрво) и суматраизам (далеке везе, алузија на *Лирику Итаке*) М. Црњанског; примећујемо, такође, пародични алузивни осврт на Пандуровићеву декаденцију и осврт на његово песимистично³⁰ песништво – Винавер га назива „Симеоном Првим Песимистом“ (Винавер 2012: 56). Песника је представио и као настављача Дучића, познатог и под називом *Краљ песника* (Винавер, 2012: 56). То нам приближава стилски формиран назив Пандуровића по узору на престолонаследника који на престолу наслеђује Дучића; Дучић је приказан још оштрије, замера се његовом подражавалачком маниру, наводи се француски романтичарски песник Де Мисе (1810–1857), а Дучић се назива сакупљачем песама (Винавер, 1966: 188). На овај начин Винавер алудира на слабу оригиналност какву замера Дучићу; манир Шантића исмејан је у погледу пренаглашеног сентиментализма

29 Ирониични осврт на родољубиву песму „Остајте овде“ (алузија на анексију Босне и проблем територијалне надлежности – контрастирање питања државности и националног осећања).

30 Песимизам С. Пандуровића Винавер је исмејао у песми „Метафизика“. Илустративан је мотив метафизике као пример пренаглашених великих тема – питања о животу, смрти и души завијена песимистичним песништвом. Винавер исмева слабу вољу за животом лирског субјекта: „Живот је тежак као малтер перпендикулара, Гнусни еуфемизам бреветира ропца, Психологију делира харангира шкопаца, Ми смо монструм сумње у психи окулара, И демон блуда у полусвету преживара [...]“ (1966: 91)

на плану родољубља и у погледу слика љубави и жене, какве је имао мостарски песник. Ово је, вероватно, најлирскији опис од наведених – алудира се на познату песму „Емина“ у коју се песник заљубљује само на основу погледа: „пожар који је упаљен из севдалинки, очима једне Туркиње“ (Винавер, 1966: 188).

По питању пародије манира, а у контексту алузивног поступка, интересантан је пример песме „Хоћу“. Испод ове песме, на месту аутора, стоји „Безимени“. Хамовић пародију „Хоћу“ усмерава на М. Бојића, са којим је Винавер полемисао³¹, али битније место од тога је пародија манира какав је успоставила књижевна критика на челу са Скерлићем³². У песми се исмева прописани канон писања: „Ја хоћу, хоћу, снажна ми воља,/Ја хоћу, хоћу, воља ми снажна,/И није сетна, сузама влажна,/Моја је воља у гневу зоља [...]“ (Винавер, 1966: 20). Винавер упечатљиво исмева послушничку природу највреднијих ученика Скерлићевог утилитаризма, а комично пркосна синтагма „ја хоћу“ подсећа на латинску мотивациону изреку „ја хоћу, ја могу, ја морам“. Илустративна је градација, односно, антиклимакс ставова римског центуриона који од вољног момента хтења долази до стања принуђености да се нешто учини. Таква принуђеност наговештена је и у песми – потреба да се удовољи критици, али пародија је комплетна јер је градација у узлазном тону. У песми се полази од личних осећања: „хоћу, снажна ми воља“ (I строфа), а потом она узраста и кроз појаву природних непогода: „хоћу, нек пада киша“ (II строфа). Та воља јача и док јачају непогоде: „хоћу, нек дивља врева/Олуја бесни, бесно нек сева [...]“ (III строфа) (Винавер, 1966: 20). Одредница „Безимени“ испод песме „Хоћу“ упућује на то да управо алузивна оданост Скерлићевој критици не треба да упућује на једног песника него на више њих – мноштво, а не индивидуум. Пародира се песничка школа произашла од Скерлића.

Пародија епохе у збирци пародија заузима значајно место, али треба имати у виду да типологија пародије не претпоставља по правилу екстрактоване типове, него је комбинован већи типолошки број. Пародија епохе не реализује се у делу самостално, већ иде у пару с пародијом манира, атмосфере и сл. Пародију епохе можемо уочити почетној песми насловљеној „Бела зора“, а приписаној Б. Радичевићу. У овој песми, пародира се фолклористички стил српског романтичарског песништва чије темеље је успоставио Радичевић. Поред језичких средстава, које одликују архаизми (руди, моми, метно), синтагматских конструкција карактеристичних за фолклорно песништво (зора бела), учесталог деминутивног изражавања (момчић, поточић, травницу, ветрић), присутно је и

31 Винавер је, посредством *Пантологије*, пародирао Бојића у две песме, али како је и Бојић био песник оштрог пера, он је Винаверу узвраћао пародијом. На тај начин М. Бојић пародира аутора *Пантологије* посредством његовог псеудонима у песми „Трајко Ђирић“: „Кад је Трајко чуво стадо,/Премисљао је врло радо/О причама критичара [...] Наједанпут, нуто чуда!/Паде једна књига с дуда,/Као гњездо пуно тића./„Историја“ од Скерлића [...]“ (Хамовић, 2015: 591) Реч је о секундарном извору, цитат није преузет из *Пантологије*.

32 Алузија на Скерлићеву критику дословно је спроведена фуснотом и астериском који стоји изнад поднасловa *Из зборника како треба писати*. У фусноти Винавер пародично истиче „Ученици и ученице проф. Скерлића издали су недавно овај Зборник. Из њега се може видети како треба певати, писати, плакати, облачити се, живети и умрети.“ (1966: 20)

пародирање теме. Честе теме код Радичевића, развијане у фолклорном циклусу песама, биле су песме са еротским мотивима и о односу момка и девојке. Пародирањем теме уприсутњена је пародија атмосфере, на овом месту, у контексту српског фолклорног романтизма радичевићевског типа.

Пародија атмосфере присутна је великом броју песама у збирци. Интересантна је пародична песма „Евдоксија“ у којој Винавер преображава родољубиви књижевни стил М. Ракића који се заснива на тематици српског средњовековља. Песма пародира тему средњовековне Србије, а за предмет пародије Винавер смело узима славне Ракићеве песме „Јефимија“ и „Симонида“. Референцу на „Јефимију“ прави у другој строфи, а помињање манастира у првој и завршној строфи упућује на Ракићев циклус песама о средњовековним принцезама, чистог морала и светог ареола – узвишени принцип. Попут осталих тема, Винавер травестира атмосферу Ракићеве поезије, те наводи Евдоксију као младу девојку која је сита манастира – она бежи да би јој се придружило шест другарица које су исто тако младе и жељне (в. Винавер, 2012: 16). Пародирање средњовековних тема није тако једнострано у Винаверовој песми. С обзиром на то да је Ракић успешно писао и љубавне песме са наглашеним сензуалним тоном, оваквим паралелизмом, у песми „Евдоксија“, конструисан је пастиш песникових тема.

Пародија жанра, исто тако, формативни је аспект *Пантологија* и може се поделити у две врсте: 1) пародија књижевног рода (поезија, проза и драма); 2) пародија књижевног жанра (елегија, ода, епопеја, романса). По питању рода, иако је уобичајен Винаверов поступак пародирање песничког израза, *Пантологија* садржи и пародије прозних текстова. Један такав прозни текст у контексту пародије жанра је „Епопеја Винка Пожуновића“, а потписан је М. Крлежа. Приметна референца на Крлежино стваралаштво је појава лика Кристофера Колумба. Референца португалског морепловца упућује на Крлежин (1893–1981) драмски спис *Кристофер Колумбо*³³ (1917).

Крлежина драма, на језичком плану, обележена је експресивним изразима и натуралистичким описима човека и анималне телесности, беса, мржње и насиља. Атмосфера је обележена црном и тмурном буром и бродоломом – алегорија људског морала. Чланови посаде описани су као дивље животиње и гомила сулудог меса која се свађа, урла, куне и ждере се до крви и костију – опис човека рођеног *inter urinas et faecas*³⁴. Претерани описи неморала и људског

33 Тема Крлежине драме у основи разматра човека као морално питање, изложеност манама, покварењаштву, прљавштини и злу. Колумбо је представљен као Адмирал који своју посаду води у обећану Нову Земљу. На почетку драме Адмирал је обележен идеолошким дискурсом, верује да ће Нова Земља донети ново достојанство људима из његове посаде (низак сталеж, бандити, гусари). До краја драме Адмирал увиђа да је погрешно и да они желе у Нову Земљу само како би се накрали блага да би се у Шпанију вратили моћнији него што су били. Драму карактерише мотив путовања које треба да обезбеди сазнање и нематеријалну корист ликовима, али пут је обележен гротескном представом човека који не заслужује откриће – пут представља изневерено очекивање.

34 Латинска сентенца, варијанта израза „у урину и измету човек се рађа“, позната и у верзији *inter faecas et urinas nascitur* (рођени смо у урину и измету). Израз се, најчеште, приписује потенцијалним ауторима Бернару од Клервоа и Св. Августину. Најранија референца у штампаном извору је из 1875. године у часопису за филозофију *De Levensbode, Eén achtste deel* (*Гласник живота, Осми део*), у којем су аутори холандски филозофи Јоханес ван Влотен и Хендрик Јохан Бец (в. Van Vloten/Betz, 1875: 532).

безумља код Крлеже упућује на стилску фигуру преувеличавања. Хипербола, према Бахтину (1895–1975), основни је формативни елемент гротеске (Bahtin, 1978: 320). Бахтин, у студији *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњег века и ренесансе* (1965), у поглављу о гротесци, истиче: „Преувеличавање, хиперболизам, прекомерност, претераност су, опште је мишљење, једно од најбитнијих обележја гротескног стила (Bahtin, 1978: 320). На истом месту, руски семиотичар, говори о увећавању делова тела као пример гротескности³⁵, а које је присутно унутар пародије Крлежиног текста. Гротескну визију света карактеришу претеране представе, велика увећања, слике дивова (*Гаргантуа и Пантагруел*), ружноће (статуе Гаргојла) и контрастна представа лепог и ружног у једном (Квазимодо – половишно формиран). Гротеска је, дословно, слика на пола, таква наглашена представа света предмет је пародије у Винаверовом тексту.

Наглашена хиперболизација изразито је заступљен елемент у комеди С. Винавера, а корени тога проналазе се у карневализацији и народној комеди средњег века. Интересантна је блискост Винавера и Бахтина у погледу Раблеовог романа *Гаргантуа и Пантагруел*, а оглед о средњовековној култури *Средњовековни богохулници и безбожници* српски аутор је написао 1955. године, десет година пре Бахтинове студије о Раблеу (в. Свирчев, 2014: 182).

Као пример пародије жанра, пре свега, епопеја, означава јуначки спев или песничко приказивање великих догађаја који се повезују са једним ликом или средиштем збивања (Илијада; Одисеја; Енеида). Епопеја је углавном састављена од народних песама и прича, али може бити и уметничка по начину настанка. Уметничка епопеја дели се на: 1) историјску (опева историјске догађаје); 2) романтичну (опева витешке пустоловине); 3) побожну (садржи делове Светог Писма); 4) комичну (машта и разум се сукобљавају, присутан је контраст). Винаверову пародичну епопеју прихватићемо као комични тип.

Можемо говорити о контрасту³⁶ као дистинкцији пародираниог текста и самог текста пародије. Винаверова пародија, у односу на прототекст, не говори ништа о бродолуму и бури на мору, али су преузети натуралистички описи човека, гротескна визија, сецирани соматизми и хиперболични описи³⁷ (в. Винавер, 1966: 131–133). Оно што Винаверову *Епопеју* чини пародијом у односу на Крлежин драмски спис јесте комична атмосфера и пародични манир на који су употребљени хиперболични описи. За разлику од моралног подтекста Крлежине

35 У тексту стоји: „Иста таква упадљива преувеличавања карактеристична су и за слике тела и телесног живота код Раблеа“ (Bahtin, 1978: 320).

36 Фигура коју карактерише противност, супротност и наглашена разлика између два члана успоредбе.

37 Сликвити су примери гротескних хиперболичних описа који подсећају на стил уочљив у Винаверовом преводу *Гаргантуа и Пантагруела*: у целим вилицама, гнојавим и набубрелим; лишајевима обрасти нос; Зевс је имао два вештачка зуба (пример је умањивања и унижавања божанског) (Винавер, 1966: 131); спарушене жене секле су тупим и прљавим маказима огавне црне нокте и боцкале се по отромбољеним дојкама. Уочљива карактеристика гротескних хиперболичних израза је да они увек зависе од алегориских и метафоричких слика и то метафоре ружног. Могу се навести и друге метафоре ружног, поребења и епитети изузети од хиперболе: баба са сврабом, матроне гноја; зуб: крњ, црн, труо као лешина.

драме, Винавер сав трулеж човеков пребацује на раван његове телесности. На тај начин, Епопеја почиње описима трулежа и смрада који долази из уста и зуба:

Доктор пажљиво враћаше рупу у зубу. Зуб је био труо и гадно је мири-сао: „Сви су такви“, мишљаше Винко. „Ко има добре зубе? Свима смрде уста. Ето и генерал фон Лудендорф тужи се на зубобољу у својим дневним заповестима. Како ли њему смрде уста! Овај смрдљиви рат можда се само и води због зубобоље и шуге. (Винавер, 1966: 130)

Пример завршетка Винаверовог текста садржи апросдокетон³⁸: „И већ многим људима то поче кварити срећу и радост. Најзад, Линко Тожуновић, кога је тај мирис доводи до беснила..... (Овде почиње слична прича, али у инверзији. Види почетак)“. (Винавер, 1966: 133) Овакав крај може представљати пародију Крлежиног поступка изневереног циља у путовању јунака и протагониста дела. Инверзија коју Винавер помиње пародични је приказ, свет окренут наглавце, а повратак на почетак представља логичку грешку *circulus vitiosus*. Инверзија значи премештање или обртање реда речи или делова реченице. На синтаксичком плану, инверзија претпоставља ред обрнут од оног који је граматички очекиван. Винаверова инверзија у *Епопеји* је инверзија текста и она је више семантичко питање. Инверзија коју писац спроводи на овом месту није граматичка него значењска (пародија натуралистичких описа доприноси другачијем значењу него што је то случај код таквих описа у прототексту).

Жанрови које Винавер бира као предмет пародије, а на плану поезије, по правилу, односе се на песништво високог стила наглашеног и усхићеног певања. Пример пародирања таквог жанра је елегија. У питању је уметничка песма у којој песник износи своја осећања (туга, бол, жал за пролазношћу). Значајни представници у српском песништву били су Ћ. Јакшић, Ј. Ј. Змај, В. Илић (пародирани су у *Пантологији*). „Елегија“ у збирци приписана је мање истакнутом песнику В. Станимировићу³⁹ (1881–1956). Поред учесталих родољубивих песама, Станимировић је писао љубавне песме и сонете. „Елегија“ у *Пантологији* пародира манир писања који је посебно уочљив на језичком плану. Пародирање стила или манира писца посебно запажамо у архаичним партикулама „ду“ (удаду – I и IV строфа), као и у скраћеним архаизмима (ћид(‘)о, рид(‘)о) (Винавер, 1966: 22). Сличан вид архаизације у стихотворству може се уочити у појединим Станимировићевим песмама.

Поред језичких особина, карактеристика стихова је и елегична атмосфера, наглашена осећајност, присуство бола, тема младости, циклуса пролазности и обнављања. Винаверова пародија преображава романтичарску сентиментал-

38 Апросдокетон представља фигуру изневереног очекивања. Она садржи ненадан и неочекиван израз наместо очекиваног. Аналогно природи Винаверове пародије, апросдокетон се у причи не реализује синтаксички, на плану реченице, већ семантички, на плану текста – промењено значења текста.

39 Био је правник, књижевник и преводилац и најпознатији је по стиховима уклесаним на споменик преминулих војника и официра Дринске дивизије у селу Агиос Матеосу, на Крфу (*Крфски епитаф*).

ност и архаизме, које имитира, преноси у шаљиви народни облик, притом, задржавајући тему грађанства: „У једном граду/Девојку младу/Хоће д' удаду./Кад сам то видео/Ја не бих ћидо./Дуго сам ридо“ (Винавер, 1966: 22). Сличан вид пародирања високих песничких жанрова можемо пронаћи и на плану оде. Винавер оде пародира, по правилу, у духу раних Змајевих високопарних стихова. Пример пародије оде је песма „У име речног“, која је приписана С. Стефановићу. На плану пародирања оде Сељачки Мирковић говори: „[...] несклад између предмета певања и поетског израза производи комичан ефекат, од озбиљног поетског облика ствара хуморно дело, још више наглашавајући високопарном интонацијом тривијалност и ништавност теме“ (2015: 623).

Пародија жанра или песнички поступак насловљавања песме наговештајем жанра, а писањем другачије садржине, карактеристичан је за песнике српске авангарде. Најзначајнији пример песника који се бавио трансформацијом жанрова вероватно је М. Црњански. Винавер, као његов близак сарадник и пријатељ, заједно је учествовао са Црњанским у књижевним и уређивачким пројектима (часописи, књиге – библиотека *Албатрос*). Заправо, Винавер је у појединим есејима и предавањима бранио песничка становишта Црњанског. Ипак, како је његова пародија свеобухватна и непропустљива – *ни по бабу ни по стрицевима*, Винавер ће пародирати и неке од својих сабораца и истомишљеника попут суматраистичког песника. Интересантан пример пародије Црњанског проналазимо у песми „Разочарење“. Треба имати у виду да је Црњански, на самом почетку стваралаштва, млади разочарани песник авангарде са збирком *Лирика Итаке* (1919), која представља скуп ироничних осврта на српске романтичне стихове, историјске теме и доминантну атмосферу косовског мита међу српским, не само песницима него и уметницима⁴⁰. Алузиван је сам наслов песме „Разочарење“, које упућује на превирање у осећањима српског песника. Винавер пародира контрастне иделошке ставове:

Ја не верујем више у Копчаоник и у Гецу Кона
И у Манасију мермерних кула.
У мени звоне потмула
 звона.
Отаџбина је опора и трула
 Мушмула. (1966: 39)

Одмах затим, као песник, војник и родољуб, почиње да пише велике поеме (*Стражилово* – 1921; *Србија* – 1925; *Ламент над Београдом* – 1956), које

40 Позната је песма М. Црњанског „Гротеска“ у којој се, између осталог, алудира на претерану монументалност међу уметницима и критику *Видовданског храма* И. Мештровића (1883–1962), песма се и налази у циклусу насловљеном *Видовданске песме*. *Гротеска* је изузетно алузивна и испуњена снажним симболима у циљу стилског и религиозног контрастирања: „Зидајте храм/бео као манастир./Нек шеће у њему Месећ сам/И плаче ноћ и мир./А на храм дижете црну/сфингу народа мог./Нек се све звезде што језде осврну/за смех чудовишта тог.“ (Црњански, 1994: 18)

су окарактерисане узвишеним националним осећањем. Осим идеолошког момента, пародира се и преводилачки рад Црњанског, а у погледу антологијског сакупљања песама. Црњански је превео и сакупио *Антологију кинеске лирике*, која садржи најзначајније песме из кинеског песништва и таоистичког стихотворства, почевши од Лао Цеа (601. п.н.е. – 531. п.н.е.) и Конфучија (551. п.н.е. – 479. п.н.е.), па до Ли Таи Поа (701–762), Ту Фуа (712–770), Ванг Веиа (701–761) (в. Црњански, 1993: 379–399). Суматраистички расположен Црњански је био пасионирани заљубљеник у кинеску лирику, а Винавер је, на том месту, пронашао простора за пародију. *Пантологија* садржи три готово идентичне песме о „расцветалој трешњи“ насловљене: „Сутонско уздарје“; „Сумраков поклон“; „Дар првога мрака“. Наслови представљају само перифрастичне варијанте које наговештавају мотив расцветале трешње на месечини. Осим наслова, прве две песме су идентичног садржаја, пародира се мистика источњачког сажетог стила:

Ти гледаш расцветалу трешњу
И месечев рог,
Који обасјава
Расцветалу трешњу.
И ти мислиш о расцветалој трешњи
И о месечевом рогу,
Који обасјава Расцветалу трешњу... (Винавер, 1966: 144–145)

Мали, дистинктивни и шаљиви детаљ који ће Винавер начинити је податак који стоји испод две песме: у питању је информација о преводу са енглеског, у првој песми, као и са француског језика, у другој песми (в. Винавер, 1966: 144–145). Трећа варијанта наговештена је напоменом у пост скриптуму, у којој стоји да је аутор превод сличне песме са старословенског пронашао у једном фрушкогорском манастиру (в. Винавер, 1966: 145). У овој варијанти, мотив трешње замењен је ананасом, све до последњег примера где стоји кајсија. Винавер, у напомени, такав детаљ, објашњава речима „[...] то долази отуд што у то време Банаћани нису познавали трешње, а пошто су, као и увек, били врло отмени, то су непознату реч трешња заменили познатијом ананас. Што се тиче речи кајсија, она је ту ушла сигурно непажњом каквог мање отменог преписивача“ (Винавер, 1966: 146). Аутор у фусноти наводи могућност постојања четврте варијанте, на Исланду, само што тамо уместо трешње стоји медвед (Винавер, 1966: 146). Предмети пародирања у овим, донекле, лакрдијашким пошалицама, вишеструки су. Поред антологијског подухвата Црњанског, уочавамо и културлошки коментар и пародију малограђанства где Мачванин Винавер исмева тобожњу отменост Банаћана⁴¹, али и преписивачке манастирске школе – паралелизам са песницима подражаваоцима из модерне. Он је, на овом месту, исмејао и велики

41 Мотив кајсије, за коју Банаћани нису знали у IV веку пре Христа (пародија древних Банаћана – паралелно са древном Кином, они постоје у IV веку п.н.е.), замењен је мотивом ананаса који је, заправо, егзотичније воће од трешње.

број сличних варијанти песама из кинеске лирике, које је Црњански уврстио у антологију.

Завршни поступак пародирања које бисмо навели на примеру Винаверове *Пантологије* јесте принцип аутопародије и аутоироније. Винавер, дакле, у збирци пародија не уврштава само познате представнике романтизма и модерне или илустративне примере мање познатих песника сличних стилских формација; уз њих, он уврштава и истомишљенике, али и сопствено песништво. Као пример аутопародије наводимо песму „Рођење малог крокодила“⁴².

3. Закључак

У раду смо, на плану књижевне стилистике, анализирали пародични поступак С. Винавера у збиркама *Пантологија*. Рад је подељен на два потпоглавља. У првом потпоглављу разврстали смо типове жанрова и ауторске аспектуализације света (пародија, апсурд, гротекса), наратолошког *point of view*, какав је развијен у *Пантологији*. Амбивалентни принцип пародије, као жанра, аспекта света и стила нужни је услов контекстуализације и методолошког књижевно-стилистичког приступа књижевном делу (уоквирен је став писца као предмет дела). Метод истраживања у раду је дедукција, закључивање од општег ка посебном. Тумаче се принцип пародије и њене трансформативне могућности у уметничком тексту. Комедију С. Винавера одредили смо као сатиру, критику књижевно-критичке реалности, али и продуктивни хумористички вид превредновања традиције. Заступљена је вербална лака комика наспрам грубој вулгаризованој фарси.

Друго потпоглавље рада говори о структурној грађи и најфреквентнијим стилским поступцима унутар пародије дела. Структурно смо збирку означили петоделном поделом пародија по врсти (пародија епохе; пародија писца; пародија жанра; пародија манира; пародија атмосфере). На основу ових типова, разврстали смо њихове особености (радичевићевска фолклорна атмосфера; пандуровићевски песимизам; тривијализација жанрова) и начине на који се они реализују у делу. У погледу имитативних или миметичких својстава текста о тексту или песме о песми, најзаступљенији поступци су алузија, на плану стилистичког аспекта дела, као и травестија, на плану жанровског комедиографског одређења.

Карактеристичне фигуре које чине стилску формацију *Пантологије* односе се на игру речи, каламбур или досетку (наслов и екстратекстуални слој књижевног дела); алузију као текст о писцима, песницима; критичарима (биографски додаци); псеудонимска и антономазична преименовања, апсурд (поетски текстови збирке). Пародију смо означили као фигуру на граници; она поседује стилотени потенцијал, али не стилематичну форму, карактеристична је као поглед на свет – видимо је као „фигуру погледа“ (став писца). Пародија је визуелизација

42 „Родио се мали Крок-/Одил у непарни Дан./Пио је кокосов сок/И ишо неочешљан./Живео је малени Крок-/Одил, не као свак:/И пре но што дошао је рок/Свукао је свој влак./А када се због зиме/Загњурио у језеро Нил./Надели су му име:/Церебрални Крокодил!“ (Винавер, 1966: 63).

пародираног прототекста у једној новој, промењеној и преокренутој форми са другачијим значењем.

Винавер у *Пантологији* пародира значајне представнике српског песништва романтизма и модерне. Пародирање њихових песама и других текстова представља критички став и превредновање традиције – потребу за новим у књижевности. Ипак, тежина Винаверове пародије, не заснива се само на критици његових неистомишљеника и личној борби против Скерлића и Поповића, већ збирка садржи и пародије на авангардне песнике, ближе његовој поетици, на његове блиске сараднике и пријатеље (Црњанског, Петровића), као и на његово сопствено песништво.

Литература

- Брајовић, Т. (2015). Станислав Винавер као поетички волшебник српског модернизма. У П. Петровић (ур.), *Поезија и модернистичка мисао Станислава Винавера: зборник радова* (стр. 112–127). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- [Brajiović, T. (2015). Stanislav Vinaver kao poetički volšebnik srpskog modernizma. U P. Petrović (ur.), *Poezija i modernistička misao Stanislava Vinavera: zbornik radova* (str. 112–127). Beograd: Institut za književnost i umetnost]
- Винавер, С. (1963). Језичке могућности. У Р. Константиновић (ур.), *Надграматика: избор из есеја* (стр. 143–186). Београд: Просвета.
- [Vinaver, S. (1963). Jezičke mogućnosti. U R. Konstantinović (ur.), *Nadgramatika: izbor iz eseja* (str. 143–186). Beograd: Prosveta]
- Вукићевић, Д. (2018). Пародија у српској реалистичкој прози. У Д. Иванић и Д. Вукићевић (ур.), *Поетика српског реализма: зборник радова*. Београд: Филолошки факултет.
- [Vukićević, D. (2018). Parodija u srpskoj realističkoj prozi. U D. Ivanić i D. Vukićević (ur.), *Poetika srpskog realizma: zbornik radova*. Beograd: Filološki fakultet]
- Деретић, Ј. (1986). *Кратка историја српске књижевности*. Пројекат Растко: Библиотека српске културе на интернету. https://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/
- [Deretić, J. (1986). *Kratka istorija srpske književnosti*. Projekat Rastko: Biblioteka srpske kulture na internetu. https://www.rastko.rs/knjizevnost/jderetic_knjiz/]
- Кебара, Ђ. (2020). Наративне претпоставке и метатекстуална пародија у Роману без романа Ј. С. Поповића. *Наслеђе*, 46, 237–250.
- [Kebara, Đ. (2020). Narativne pretpostavke i metatekstualna parodija u Romanu bez romana J. S. Popovića. *Nasleđe*, 46, 237–250]
- Ковачевић, М. (2015). *Стил и језик српских писаца*. Београд: Завод за уџбенике.
- [Kovačević, M. (2015). *Stil i jezik srpskih pisaca*. Beograd: Zavod za udžbenike]
- Матицки, М. (1990). Винаверов одурок од десетерца. У Г. Тешић (ур.), *Књижевно дело Станислава Винавера: теорија, есеј, критика, поезија, проза, језик и стил, преводилаштво/компаративне теме, разно: зборник радова* (стр. 209–214). Београд: Институт за књижевност и уметност.

- [Maticki, M. (1990). Vinaverov odurok od deseterca. U G. Tešić (ur.). *Književno delo Stanislava Vinavera: teorija, esej, kritika, poezija, proza, jezik i stil, prevodilaštvo/komparativne teme, razno: zbornik radova* (str. 209–214). Beograd: Institut za književnost i umetnost]
- Перишић, И. (2006). Једно виђење односа пастиша и пародије. *Наслеђе*, 3(4), 63–76.
- [Perišić, I. (2006). Jedno viđenje odnosa pastiša i parodije. *Nasleđe*, 3(4), 63–76]
- Свирчев, Ж. (2014). Концепт смеха Станислава Винавера. У М. Анђелковић (ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности: зборник радова са V научног скупа младих филолога Србије* (стр. 179–189). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- [Svirčev, Ž. (2014). Koncept smeha Stanislava Vinavera. U M. Anđelković (ur.), *Savremena proučavanja jezika i književnosti: zbornik radova sa V naučnog skupa mladih filologa Srbije* (str. 179–189). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet]
- Сељачки Мирковић, М. (2015). Пародија као књижевнокритички став Станислава Винавера. У Ј. Триван и Д. Којчић (ур.), *Заноси и пркоси Станислава Винавера* (стр. 606–647). Београд: Службени гласник.
- [Seljački Mirković, M. (2015). Parodija kao književnokritički stav Stanislava Vinavera. U J. Trivan i D. Kojčić (ur.), *Zanosi i prkosi Stanislava Vinavera* (str. 605–647). Beograd: Službeni glasnik]
- Станојевић, Н., Николић, С. (2021). *Јован Дучић (1871–1943). Електронски каталог изложбе број 305*. Нови Сад: Библиотека Матице српске.
- [Stanojević N., Nikolić, S. (2021). *Jovan Dučić (1871–1943). Elektronski katalog izložbe broj 305*. Novi Sad: Biblioteka Matice srpske]
- Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.
- [Tošović, B. (2002). *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga]
- Хамовић, Д. (2015). Пантологијски Винавер. У Ј. Триван и Д. Којчић (ур.), *Заноси и пркоси Станислава Винавера* (стр. 585–605). Београд: Службени гласник.
- [Hamović, D. (2015). Pantologijski Vinaver. U J. Trivan i D. Kojčić (ur.), *Zanosi i prkosi Stanislava Vinavera* (str. 585–605). Beograd: Službeni glasnik]
- Христић, Ј. (1966). Напомене. У С. Винавер, *Пантологија српске и југословенске пеленџирике* (стр. 197–200). Београд: Нолит.
- [Hristić, J. (1966). Napomene. U S. Vinaver, *Pantologija srpske i jugoslovenske pelengirike* (str. 197–200). Beograd: Nolit]
- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit.
- Bandić, M. I. (1992). Parodija. U D. Živković (ur.), *Rečnik književnih termina* (str. 570–571). Beograd: Nolit.
- Bergson, A (2004). *O smehu*. Novi Sad: VEGA media.
- Fraj, N. (1979). *Anatomija kritike*. Zagreb: Naprijed.
- Hutcheon, L. (2000). *A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*. Urbana: University of Illinois Press.
- Lešić, Z. (2010). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.

- Perišić, I. (2012). *Uvod u teorije smeha: kratak pregled teorije smeha od Platona do Propa*. Beograd: Službeni glasnik.
- Prop, V. (1984). *Problemi komike i smeha*. Novi Sad: Književna zajednica.
- Rančić, D. (2012). Anto-logika u ogledalu 'Dvojnika iz negativne dimenzije': 'Pantologije' Stanislava Vinavera kao preispitivanje modela 'Antologije novije srpske lirike' Bogdana Popovića. *Treći program*, 44(153), 50–76.
- Van Vloten, J., Beetz, H. J. (1875). *De Levensbode. Eén achtste deel*. Haarlem: I. De Haan.

Извори

- Винавер, С. (1920). *Пантологија новије српске пеленгирике*. Београд: Напредак.
[Vinaver, S. (1920). *Pantologija novije srpske pelengirike*. Beograd: Napredak]
- Винавер, С. (1922). *Нова пантологија пеленгирике*. Београд: Штампарија Мироточиви.
[Vinaver, S. (1922). *Nova pantologija pelengirike*. Beograd: Štamparija Mirotočivi]
- Винавер, С. (1938). *Најновија пантологија српске и југословенске пеленгирике*. Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића.
[Vinaver, S. (1938). *Najnovija pantologija srpske i jugoslovenske pelengirike*. Beograd: Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića]
- Винавер, С. (1966). *Пантологија српске и југословенске пеленгирике*. Београд: Нолит.
[Vinaver, S. (1966). *Pantologija srpske i jugoslovenske pelengirike*. Beograd: Nolit]
- Винавер, С. (2012). *Пантологије; Алајбегова слама*. Београд: Службени гласник.
[Vinaver, S. (2012). *Pantologije; Alajbegova slama*. Beograd: Službeni glasnik]
- Поповић, Б. (1994). *Антологија новије српске лирике*. Београд: Српска књижевна задруга.
- [Popović, B. (1994). *Antologija novije srpske lirike*. Beograd: Srpska književna zadruga]
- Црњански, М. (1993). *Лирика*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског.
[Crnjanski, M. (1993). *Lirika*. Beograd: Zadužbina Miloša Crnjanskog]
- Црњански, М. (1994). *Лирика Итаке*. Београд: Култура.
[Crnjanski, M. (1994). *Lirika Itake*. Beograd: Kultura]

Ђорђе Н. Кебара

Summary

STYLE AND PARODY IN STANISLAV VINAVER'S POETIC COLLECTION *PANTOLOGIJA*

The subject of this paper is the literary-stylistic analysis of S. Vinaver's *Pantologija*, a poetic collection of parody. The deductive method is used to define the characteristics of the collection and its stylistic features. The aim of the paper is to place this poetic collection on the literary-historical level in the context of parody writing in Serbian literature. Another aim of the paper is to provide an analysis of the stylistics of the author's text or metatext, and the author's use of rhetorical figures – parody, irony, allusion, etc. Vinaver's writing, which we look at from a viewpoint of parody, will be interpreted in the context of the writer's point of view or as contextualization of the author's world. Vinaver's parody is a critique of fashion in creation; it is a humorous vision of a twisted world. We will present Vinaver's parody through a five-part division, which consists of the parody of an epoch, parody of a writer, parody of a genre, parody of manners and parody of the atmosphere. The paper provides a schematically classified typology of S. Vinaver's laughter and comedy in his humorous poetry collection *Pantologija*.

Key words:

parody, style, anthology, pelengirika, collection of parodies, aspect of the writer

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.12>

245. 821.512.161.09-32 Фурузан

Posrnule žene u pripovijetkama turske spisateljice Füzuzan

Melinda M. Botalić*

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Odsjek za turski jezik i književnost

Lejla R. Öner

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Odsjek za turski jezik i književnost

Ključne reči:

Füzuzan
turska književnost
žena
(ne)moral
patrijarhat
tijelo

Apstrakt

U ovome radu nastojat će se aplicirati neki od rodnih koncepata na tekstove turske književnice Füzuzan, kao i utvrditi da li su pojedinci pomireni ili sukobljeni sa predodređenim društvenim ulogama, te na koji način su se one odrazile na ženske i muške likove predstavljene u ovim pripovijetkama. Nastankom patrijarhata zadati su i kriteriji društveno prihvatljivog ponašanja, kao i načini kako se postupa s osobama koje se ne uklapaju u takvo što. Ovakav koncept izgledao bi sasvim logično da i te norme nisu rodno podijeljene. Naime, patrijarhalno društvo određuje jedna pravila za žene, a druga za muškarce, pa je stoga žena koja je ostala bez muža, izopćena i automatski obilježena kao nemoralna, dok je muškarac u ovakvom slučaju žrtva koja zaslužuje saosjećanje. Žena (je) mora(la) težiti moralnoj čistoći, udovoljavati svome muškarcu po svaku cijenu, mora(la) (je) ispuniti očekivanja društvene zajednice, udati se i biti majka, u suprotnom, ona je „nepotpuna“ i prezrena. „Iznajmljivanje“ tijela, kako feministička kritika definira pružanje seksualnih usluga u zamjenu za novac, također je tema i u brojnim Füzuzaninim pripovijetkama poput „Ribe lastavice“ (*Kırlangıç Balıkları*), „Moji filmovi“ (*Benim Sinemalarım*), „U jednom vinogradu u Tokatu“ (*Tokat Bir Bağ İçinde*), „Opsada“ (*Kuşatma*) i „Ah, taj lijepi Istanbul“ (*Ah Güzel İstanbul*) gdje susrećemo plejadu moralno posrnulih ženskih likova, što se u ovom radu i nastojalo prikazati. (primљeno: 4. новембра 2021; прихваћено: 24. новембра 2021)

1. Uvod

Specifična svojstva karaktera koja se u patrijarhalno kodiranom društvu pripisuju ženama, odnosno muškarcima, te shodno tome određuju i njihove uloge unutar njega predstavljat će okosnicu ovoga rada. Naime, tursko društvo u kojem su mjesto i uloga žene uvjetovani tradicijom, podrazumijeva da žena treba biti čuvarica porodice, ognjišta i da prije svega treba ispuniti svoju majčinsku dužnost i biti dobra i poslušna supruga, kći, sestra. Dakle, zahvaljujući društvenim okolnostima, muškarac i žena čine dvije posebne kulture, a shodno tome i njihova su životna iskustva različita, pa je rodni razvoj identiteta, započeo još u djetinjstvu, zapravo zbir roditeljskih, klasnih, kulturnih i drugih utjecaja koji ga određuju i prema kojima se rodni identitet formira. Slika uzorne žene i ženstvenosti unutar patrijarhalne svijesti, te ograničenost ženskog pozicioniranja unutar patrijarhalnoga socijalnog uređenja, namjerna marginalizacija žene u svim društvenim sferama, te njena uslovljenost muškarcem kao konstruktorom ženskog identiteta koji nije njen/ženin izbor, motivi su koji dominiraju u Füzuaninim pripovijetkama.

Ovdje valja napomenuti da smo se pri izboru tekstova vodili pripovjedačkim korpusom koji je uvjetovan sadržajem, odnosno tematskim pristupom pripovijetkama; nastojali smo povezati teme i dati im novo značenje, rekonstruirati ih i pronaći njihov skriveni identitet. Prije svega, govoreći o samoj književnici Füzuan, bitno je istaći da se ona, turskom čitateljstvu, nametnula upravo ovim književnim žanrom. Njeno propitivanje društvene uloge žene često se podudara s osnovnim idejama feminističkih pokreta koji su se s vremenom uspjeli izboriti za određena sociopolitička prava žena. Međutim, važno je naglasiti da se vremenske perspektive ne podudaraju, s obzirom na to da se ženska aktivnost u vidu otpora tradiciji u Turskoj javlja tek osamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

U periodu kada se ova autorica počela baviti pisanjem, rodni i politički režimi koji su bili konstruirani u turskome društvu, omogućavali su društvenu prednost jednom rodu (muškome), dok je drugi (ženski) ostajao u sjeni. Budući da su u radu zastupljeni ženski tekstovi, i sam model čitanja pripovjedaka oblikovat će se u tom kontekstu, u kojem je najbitnije ispitati poziciju ženskog roda i rodnih odnosa.

2. Kratak pregled pojave feminiz(a)ma u Turskoj

Pojam roda u značenju koje mu feministička kritika pridaje, ulazi u upotrebu ranih sedamdesetih godina, i to najprije u krugu angloameričkih teoretičarki, prije svega Kate Millet i Shulamith Firestone. Ipak, treba naglasiti da je temelje ovoga teorijskog koncepta postavila Margaret Mead još davne 1935. godine u svojoj knjizi *Spol i temperament u tri primitivna društva* (Mead, 2004: 47) gdje je ona, već tada, spol (*sex*) definirala kao biološku kategoriju, dok je rod (*gender*) opisala kao društveni konstrukt, naglašavajući da je pripisivanje specifičnih svojstava karaktera ženama i muškarcima svojevrsna društvena praksa koja za sobom povlači konkretne uloge koje su im namijenjene u društvenom i kulturnom prostoru. S druge strane, pojam *gender identity*, odnosno rodni identitet, koji je nastao kao rezultat dugogodišnjih istraživanja, prvi put koristio je američki psihoanalitičar Robert Jesse Stoller

i to na Kongresu psihoanalitičara u Stockholmu 1964. godine (usp. Burzynska / Markowski, 2009: 486).

Termin feminizam¹ javlja se u Turskoj pred kraj 19. i u ranim decenijama 20. stoljeća, u periodu kada su žene dobile i većinu građanskih te političkih prava (usp. Karataş, 2009: 1655), ali su one znatno ranije postale svjesne svoga potlačenog položaja.

Što se tiče obrazovanja žena, presudnu ulogu odigrao je period tanzimatskih reformi (1839 - 1876), kada je Osmansko carstvo krenulo s modernizacijom na društvenom, političkom i ekonomskom nivou. Prva Srednja škola za djevojke osnovana je 1858. godine, ali se obrazovanje i dalje temeljilo na osnaživanju porodičnog života, što je podrazumijevalo obrazovane majke i supruge.

Period nakon osnivanja Republike Turske, na čijem se čelu nalazio Mustafa Kemal Atatürk, donio je radikalne promjene u život žene, gdje je žena postala promoterkom zapadnih vrijednosti, prestala je biti marginalizirana, uživala je puna građanska prava i, naravno, skinula je hidžab (usp. Spahić-Šiljak, 2012).

U periodu nakon osnivanja Republike Turske, pojavio se znatan broj književnica, što je značilo izlazak žen(a) iz sjene muškar(a)ca. Ipak, sve je to bilo prividno, jer su žene i dalje bile diskriminirane, a osnaživanje žena kroz obrazovanje nije donijelo punu slobodu svim ženama. Jedino su žene iz više i djelimično žene iz srednje klase uživale svoja prava, dok su duboko ukorijenjeni patrijarhalni odnosi i dalje zadavali glavobolje ženama iz nižeg staleža.

Naravno, kao i svaka druga promjena na bilo kojem nivou, ni feminizam/feminizmi nije/nisu našao/našli svoje mjesto preko noći, već je to bio dugotrajan i nimalo bezbolan proces. Kako je već navedeno, u Turskoj je/su feminizam/feminizmi dobio/dobili ime tek devedesetih godina, dok su borbe za ženska prava prožimale tursko društvo, kulturu i književnost još mnogo ranije.

Davne 1920. godine, svjesne neravnopravnosti muškog i ženskog spola/roda, studentice ženskog univerziteta² u Turskoj pobunile su se protiv rodne nejednakosti tako što su okupirale učionice gdje su njihove kolege muškarci pohađali nastavu, te su tražile iste uslove insistirajući na obrazovanju koje će biti identično za oba spola, a zahtijevale su da ubuduće slušaju nastavu zajedno s muškim kolegama, što je predstavljalo ozbiljnu inicijativu s obzirom na to u kojem se periodu dešavalo sve ovo (Botalić, 2021: 36).

Nakon osnivanja Republike, nastojalo se, manje ili više uspješno, „žensko pitanje“ predstaviti kao dio nacionalnog projekta. Međutim, s aspekta roda, nije bilo nikakve razlike između tradicionalnih i modernih uloga žene. Osamdesetih godina, pod utjecajem feminističkih pokreta u svijetu, te korijenitih političkih i društvenih promjena u Turskoj, javlja se i potreba za aktueliziranjem ženskog pitanja, pa se

1 Reč „feminizam“ se prvi put definiše u Roberovom rečniku 1837. godine u Francuskoj kao „učenje koje se zalaže za širenje prava i uloge žene u društvu“. (...) U Engleskoj, drugoj kolevci feminizma, „feminizam“ se pominje 1890. godine kao sinonim za zaštitu ženskih prava i direktno se vezuje uz pokret sifražetkinja i spis Meri Vulstonkraft „Obrana prava žena“. (Jarić/Radović, 2011: 64)

2 Prvi univerzitet za žene osnovan je 12. 9. 1914. pod imenom *Inas Darülfünun*.

na polju kratkih priča posebno ističu: Işıl Özgetürk, Fatma Ülkü Aren, Esmâ Ocak, Nursel Duruel, Erendiz Atasü, Ayşe Kulin, Feride Çiçekoğlu, Buket Uzuner, Figen Çakmak, Ayfer Tunç, Jale Sancak, Ayfer Coşkun, Tansu Bele, Nuray Tekin, Sema Kaygusuz i mnoge druge, dok se kao romanistice javljaju Latife Tekin, Duygu Asena, Handan Saraç, Mine Gökçe, Füsün Erbulak (usp. Andaç, 2009: 198).

3. Fûruzan i njeno mjesto u savremenoj turskoj književnosti

Fûruzan je rođena u Istanbulu 1935. godine, a njeno književno stvaralaštvo obuhvata romane, reportaže, poeziju, putopise, dramske komade, no ona je, prije svega, prepoznatljiva po iznimno bogatom pripovjedačkom opusu.

Iako je završila samo osnovnu školu, njen interes za književnost počinje još u djetinjstvu, a svoje prve pripovijetke objavljuje 1956. godine u časopisima *Türk Dili*, *Pazar Postası* i *Yenilik*. Nakon što je počela objavljivati kratke priče i u listovima *Papirüs* i *Yeni Dergi*³ (1958), postala je nezaobilazno ime u turskoj savremenoj književnosti.

Godine 1971. objavila je svoju prvu zbirku pripovjedaka *Besplatın internat* (*Parasız Yatılı*), a naredne je godine za to djelo osvojila prestižnu nagradu za književnost „*Sait Faik*“. Iste godine, objavljuje i drugu zbirku kratkih priča pod naslovom *Opsada* (*Kuşatma*), a 1973. godine pojavila se i njena treća knjiga *Moji filmovi* (*Benim Sinemalarım*).

Duga pripovijetka koja nosi naslov *Vrijeme ruža* (*Gül Mevsimidir*), koju je samostalno objavila 1973. godine, već je ranije izašla unutar knjige pripovjedaka *Opsada*. Njena četvrta zbirka *Naliçje noći* (*Gecenin Öteki Yüzü*) ugledala je svijetlo dana skoro deset godina poslije, dakle 1982. godine, a 1999. godine objavila je i posljednju zbirku pripovjedaka pod naslovom *Ljeto puno ljubavi* (*Sevda Dolu Bir Yaz*).

Ova vrsna književnica koja je svoje prve pripovijetke stvarala pod utjecajem književnoga pravca šezdesetih godina u Turskoj nazvanog *İkinci Yeni* ili *pokret drugi novi*, kasnije je ekperimentirala i s drugim svjetskim književnim stremljenjima toga vremena.

Građani drugog reda – izbjeglice, siromasi, žene, oslikani su kroz glavne junake/junakinje u pripovijetkama ove spisateljice. Kako to naglašava pisac i književni

3 Kratke priče objavljene na početku njene spisateljske karijere u pomenutim časopisima, nikada nisu štampane u vidu zbirke zato što je sama spisateljica smatrala da nemaju književni kvalitet, već da predstavljaju tek pokušaj pisanja pripovjedaka. Ipak, smatramo bitnim navesti ih u radu, iako će predmet ovog istraživanja biti samo one pripovijetke koje su dio neke od njenih zbirki. Shodno tome u nastavku donosimo isključivo nazive pripovjedaka i to na turskom jeziku, kao i godine, ali i nazive časopisa u kojima su pripovijetke objavljene: 1. *Düzenli Bir Tatil Günü*, *Seçilmiş Hikaye Dergisi*, (7.6.1956), Fûruzan Yerdelen; 2. *'Olumsuz Hikaye'*, *Seçilmiş Hikaye Dergisi*, (14.9.1956), Fûruzan Yerdelen; 3. *'Portakallar, Turuncu Sandal ve O'*, *Seçilmiş Hikaye Dergisi*, (8.11.1956), Fûruzan Yerdelen; 4. *'Resimdeki Adam'*, *Türk Dili*, V/59, (1.8.1956), Fûruzan Yerdelen; 5. *'Bozuk Düzen'*, *Seçilmiş Hikaye Dergisi*, XI (5.2.1957), Fûruzan Yerdelen; 6. *'Dönüş'*, *Dost*, IV/21, (jun, 1959), Fûruzan Selçuk; 7. *'Kısık'*, *Dost*, VI/26, (decembar, 1959), Fûruzan Selçuk; 8. *'Olmayan Biri'*, *Dost*, VII/32, (maj, 1960), Fûruzan Selçuk; 9. *'Kırk İkindili Öykü'*, *Dost*, VIII/2, (maj, 1961), Fûruzan Selçuk; 10. *'Geçmişlerden Biri'*, *Dost*, VIII/10, (januar, 1962), Fûruzan Selçuk; 11. *'Sabah Eskimişliğin'*, *Papirüs*, 9 (februar, 1967), Fûruzan; 12. *'Özgürlük Atları'*, *Papirüs*, 14, (juli, 1967), Fûruzan; 13. *'Taşralı'*, *Papirüs*, 20, (januar, 1968), Fûruzan; 14. *'Münip Bey'in Günlüğü'*, *Papirüs*, 23, (april 1968), Fûruzan; 15. *'...'*, *Papirüs*, 40, (oktobar, 1969), Fûruzan; 16. *'...'*, *Papirüs*, 44, (mart, 1970), Fûruzan; 17. *'Su Ustası Miraç'*, *Yeni Dergi*, 67, (april 1970), Fûruzan.

kritičar Fethi Naci, primjetno je da se Füzuran često okreće prošlosti u svojim pripovijetkama, ali ona ne vidi svoju prošlost kao bijeg od sadašnjosti. Likovi u njenim pričama nisu naklonjeni prošlosti kako bi u njoj tražili skrovište. Naprotiv, oni se okreću prošlosti kako bi shvatili istinu i spoznali stvarnost. Füzuran se ne želi povinovati toj prošlosti, ona je želi pripitomiti i učiniti je prihvatljivom u uvjetima u kojim se trenutno nalazi (usp. Naci, 2009: 66-67).

Realističnost, vjernost i izražajnost slika koje oživljavaju pred očima čitatelja/čitateljki Füzuraninih djela, uveliko podsjećaju na majstora kratke priče Čehova, koji joj je i bio uzor. Baš kao i Čehov, ona u svojim pripovijetkama opisuje svijet svakidašnjice, malog čovjeka s običnim životnim mukama, otkrivajući tako u svakoj novoj priči neku drugu ljudsku tragediju, oslikanu nevjerovatnom emocijom, koja ipak, može izaći jedino iz pera žene (usp. Şüyün, 2009: 127).

U zborniku eseja pod nazivom „*Füzuran Diye Bir Öykü*“⁴, književnik i pisac Faruk Şüyün navodi kako se za Füzuran ne može reći da je prava feministica – iako su je tako nazvali neki pisci i spisateljice – ali da ona u svojim djelima bez sumnje govori o odnosu žena - muškarac, te aktualizira rodno osjetljiva pitanja. Kako to tvrdi F. Şüyün, ova spisateljica nastoji uspostaviti određenu ravnotežu između prirode žene i prirode muškarca, te pokušava, na sebi svojstven način, pomiriti oprečnosti i binarizme između žene i muškarca ne dopuštajući pri tom da žena izgubi sebe (usp. Şüyün, 2009: 127).

4. Tragom Füzuraninih posrnulih junakinja

Rodne uloge koje se pripisuju određenom spolu kao zbir ponašanja, obaveza i očekivanja produkt su dominantnog patrijarhata. Definiranjem roda, pa i spola kao kulturoloških kategorija, propituju se koncepti marginalnoga, a s tim u vezi i čitanje teksta iz feminističke/rodne vizure znači prepoznavanje šireg konteksta koji je upisan u tekst, a koji zadaje značenje pojavama i likovima u tekstu.

Žena je ta koja mora biti besprijekoran projekt društvene stvarnosti koja je okružuje. Njena „normalnost“ održava/-la se u vlastitoj potčinjenosti muškarcu i propisanim normama ponašanja, a svako odstupanje biva kažnjivo. Inferiornost, nevidljivost, potlačenost, *drugost*, isključenost, diskriminacija samo su neka od stanja u kojima se žena našla/nalazi, dok se muškarcu pripisivala/pripisuje superiornost, isticanje, dominacija, kao društveno vrednijem biću. (Botalić, 2021: 34)

U tekstovima koji su predmet ove analize, (re)prezentacija rodnih uloga prikazana je u odnosu na sama značenja, gdje se poredak uspostavlja na simboličnom logosu i falusi, dok se *drugost* očitava kroz žensko tijelo. Na temelju ovoga Luce Irigaray ženu označava kao negativ, ili zrcalni odraz muškarca, čime je ona proizvedena u objekt kojem je osporen svaki vid subjektivnosti (usp. Irigaray, 1999: 54).

4 Ovo djelo javilo se iz potrebe da svoje mišljenje i stavove o ovoj vrstnoj književnici iznesu njene kolege i kolegice, književni kritičari/ke, a naziv djela čiji je priređivač Faruk Şüyün mogao bi se prevesti kao „Priča zvana Furuzan“. Štampana je 2009. godine.

4.1. Ribe lastavice (*Kırlangıç Balıkları*)

U priči „Ribe lastavice“ (*Kırlangıç Balıkları*), koja je dio zbirke *Opsada (Kuşatma)* autorice Füzuzan, pozicija žene nije ništa drugo nego pozicija žrtve – žrtve kulture, društvenog uređenja, politike. Ovdje je prikazana svedenost žene na tijelo kao jedinu vrijednost koju posjeduje i kojom ona osigurava primarnu egzistenciju djetetu i sebi. Dakle, njena je egzistencija determinirana vlastitom tjelesnošću koja nikako nije njen izbor nego je očajnički vapaj za spas. U ovoj priči tijelo je izvor zarade glavne junakinje Zarife koja ostaje sama sa sinom nakon što je muž napusti.

Ovdje ne smijemo zaboraviti da protagonistica pripovijetke živi u društvu u kojem je uloga žene svedena na majčinstvo, te joj društvo, kao takvo, ne nudi mnogo prilika za zaposlenje. Ipak, Zarifa se uspijeva zaposliti u fabrici duhana, ali su prihodi nedovoljni, pa ona često sakrije nekoliko biskvita ispod suknje kako bi mogla nahraniti dijete. Neimaština i bezizlazna situacija postaju razlog njenog bavljenja prostitucijom, što ona Mehmetu, svojoj „mušteriji“, objašnjava na slijedeći način:

Zar misliš da sam se ja htjela baviti ovim? Kad bih ti rekla da si mi prvi, ne bi mi vjerovao. Imam dvadeset pet godina, ali izgledam dosta starije. Čovjek za kog sam se udala, bio je radnik. Da li je bio rastrošan ili kao ni ja nije mogao zaraditi, ne znam. Napustio je dijete i mene i otišao. Mali ide u školu. Ove godine puni devet godina. Nismo ga još mogli ni osunetiti (zbog toga što to košta, a oni nemaju novaca, op.a.). Morala sam početi s ovim. Nemoj misliti da mi je lahko. Doduše, s tobom se nikad nije desilo ono čega sam se plašila [...] Ne pričaš, ne zapitkuješ. Ali, ne mogu biti samo s tobom... Ne mogu preživjeti samo od tih para [...] (Füzuzan, 1973a: 163)⁵

Također, ovdje se može uočiti da se Zarifa ostvarila u ulozi majke vrlo mlada, što direktno implicira njenu rodnu određenost i uskraćenost u svakom smislu. Iako u ovoj priči glavna junakinja izlazi iz privatnog prostora i pre(vazi)lazi teritorijalne granice rezervirane za ženski rod, ipak nepripremljena i neškolovana nema mnogo opcija u kojima bi se okušala.

Zarifa svojim postupcima ruši sliku uzorne žene i ženstvenosti, konstruiranu unutar patrijarhalne svijesti, ali ona nije jedini krivac za to, krivac je cjelokupan društveni sistem koji je zakazao. Nemogućnost izbora doprinosi tome da društvo izopći ovu ženu i, u krajnjoj instanci, trajno je obilježi kao moralno posrnulu, a samim time i nepoželjnu.

Uprkos tome što gaji nedefinirana osjećanja prema Mehmetu, glavna junakinja nema nikakvih očekivanja od njega, a ponovnu udaju ne vidi kao rješenje svojih

5 „İsteyerek mi bu yollara düştüm? İlk sensin desem inanmazsın. Yirmibeşimdeyim ama daha çok dururum görünüşte. Vardığım adam işçiydi. Aldığımı çarçur mu ederdı, yoksa o da benim gibi kazanamaz mıydı, bilmem? İki boğaz toparlanamadık bir türlü. Kodu gitti beni oğlumla. Oğlan okur. Dokuzuna vardı bu yıl. Sünnetini bile yapamadık. Bu işi zorla üstelndim. Kolay sanma? Ama senle korktuğum gibi olmadı hiç... Konuşmazsın, sormazsın. Şimdi bir senle olmayacak gibi... Yetmiyor... Para...”
(Svi citati preuzeti iz kratkih priča prijevodi su autorica ovoga rada. op.a.)

problema. To što je donijela odluku da se ne udaje ponovo, prividno izgleda kao da je, ipak, napravila neki izbor. Međutim, ovdje postaje eksplicitno jasan stav patrijarhata da žena kreira svoj identitet samo u relaciji s muškarcem, dok čitav niz propusta društva ostaje kao sporedan, ali izuzetno bitan detalj u spomenutoj priči.

Iako prodaje svoje tijelo kako bi mogla prehraniti dijete i sebe, Zarifa je u ovoj pripovijeci prikazana i kao brižna majka, koja vodi računa o svome djetetu i koja uvijek odlazi kod Mehmeta noću, kako njen sin zbog toga ne bi bio predmet ismijavanja. I dok se pred Mehmetom pravda zašto se počela baviti prostitucijom želeći umiriti savjest i oprati svoje grijeh, ona nije svjesna da njena sudbina nije stvar lošega izbora već lošega društvenog uređenja, koje ne pruža ženama iste obrazovne, pa shodno tome ni poslovne prilike.

U pripovijetkama književnice Füzuzan siromaštvo se navodi kao glavni uzrok bavljenja prostitucijom ženskih likova. A kao da prodavanje sopstvenog tijela zarad pukog preživljavanja nije samo po sebi dovoljno ponižavajuće za jednu ženu, u ovoj se priči susrećemo i s drugom vrstom degradacije žene, žene kao neravnopravnog subjekta.

U momentu kada završava svoju ispovijest u kojoj pokušava naći opravdanje za svoje postupke i na taj način okajati grijeh, Zarifa traži od Mehmeta novac za svoje usluge. Istog trena osjeća snažan udarac na licu, koji ju baca na tlo, što ukazuje na dvostruku potčinjenost žene, na njenu fizičku i emotivnu slabost.

Onog trenutka kad se Mehmet uspravio, osjetila je jak šamar na svome licu. Stropoštala se na pod i počela plakati. Jecala je poput malog djeteta. Plačući osjetila je kako se mjesto udarca počinje zagrijavati, a bol se širila po cijelom tijelu. (Füzuzan, 1973a: 165)⁶

Usložnjenost ovog odnosa još više otežava neravnopravan položaj žene gdje patrijarhalni imperativ nalaže potčinjenost žene kao kriterij normalnosti. Normotvorni „muški svijet“ kreira niz zabrana koje se odnose na žene i one bivaju zatočenice vlastite biološke determiniranosti. Sankcionirane u svom postanku, žene su osuđene na *drugost*, a kompleksni odnosi potčinjenosti i dominacije samo su vrh ledenog brijega. O tome govori i Marina Bogdanović izdvajajući stereotip o ženi koja žrtvuje sebe zarad svog muža, oca ili brata.

Žena bi trebala da teži moralnoj čistoti i žrtvovanju, bilo da time okajava prvi greh, ili udovoljava svome muškarcu. S druge strane, mitski model muškarca uglavnom poseduje dva lica: on je ili nasilnik ili ranjeno dete. Uklapanjem takvog muškog i ženskog modela dobija se nasilan brak, u kojem žena ima razumevanje za muškarca, jer uspeva da sagleda njegovu „unutrašnju lepotu“ i krhkost, i stoga može da razume njegove agresivne ispade. (Bogdanović, 2002: 2)

6 "Mehmet'in doğrulmasıyla elinin inmesi bir oldu. Zarife yeniden yere çöktü. Ağlamaya başladı. İnce bir çocuk ağlaması tutturdurdu. İçini çeke çeke ağlıyordu. Ağlaması sürdükçe yanağındaki tokadın yeri ısınıyor, boynuna doğru yayılıyordu acısı."

Udarac koji je Zarifa primila značio je da je ona postala Mehmetovo privatno vlasništvo kojim će samo on moći raspolagati, oduzimajući joj tako pravo na mišljenje, samostalno donošenje odluka i pravo na izbor. Dakle, kontrola nad Zarifom i njenim tijelom opet je pripala jednom muškarcu.

4.2. Moji filmovi (*Benim Sinemalarım*)

I u priči pod nazivom „Moji filmovi“ (*Benim Sinemalarım*) koja se nalazi u istoimenoj zbirci, susrećemo jednu moralno posrnulu ženu, odnosno djevojku. I u ovoj pripovijeci Füzuzan osuđuje siromaštvo smatrajući ga glavnim razlogom bavljenja prostitucijom mlade djevojke Nesibe. Nesiba žudi za bogatstvom i po svaku cijenu želi se spasiti od siromaštva. Ne bira sredstva na putu ka ostvarenju svoga cilja, pa počinje prodavati svoje tijelo starijoj gospođi. Njena majka stvara iskrivljene predodžbe o poslu kojim se ona bavi, ali ipak sluti da joj je kći skrenula s pravoga puta naglašavajući kako je njihova porodica „poštena i čestita“. Uprkos tome što majka prešućuje sumnje vezane za posao kćeri, znakovito je to što joj počinje dijeliti savjete, pa čak joj i zabranjivati da se druži sa muškarcima u javnosti, ali tek nakon što sazna se ona viđa s mlađim momkom iz bogate porodice: „Šuti. Nemoj da te počupam za te kose. Zabavljaju se i šetaju s tobom, pa te šutnu. Šta si ti mislila? Da će te oženiti, nesretnice? Oni žele djevojke iz dobrih porodica, školovane“ (Füzuzan, 1973: 20)⁷.

Odnos majke i kćeri u ovoj priči prilično je kompliciran. Dok se s jedne strane čini kako majka odobrava nemoralno ponašanje svoje kćeri, s druge strane insistira na tome da su oni „poštena“ porodica i kako komšije ne trebaju znati da je ona posrnula. Naime, moglo bi se reći da je majci važnija predodžba koju komšiluk ima o njima nego sopstveno dijete i njeni osjećaji. Ipak, ovdje treba dobro razmisliti prije nego li se donese konačna presuda i dokaže krivica majke.

Prije svega treba uzeti u obzir očekivanja koja društvo ima od žene i majke. Samo prihvatanje činjenice da joj je kći prostitutka značilo bi da je i ona podbacila u svojoj ulozi kao majka, što bi se direktno odrazilo i na odnos društva spram nje. Naime, osnovna zadaća majke jeste modelirati kćer u kulturni stereotip, a to znači da kći treba biti dobra, poslušna i moralna.

Budući da u patrijarhalno kodiranom društvu, kakvo je i tursko, kontrola moći pripada muškarcima, majčina je bojazan opravdana u ovoj priči, isto kao i njeno ni-jemo posmatranje moralnog posrnuća kćeri. Premda ona u jednom momentu kćeri daje do znanja da je svjesna njenog zastranjivanja, majka je, ipak, ispunjena strahom da bi komšiluk mogao saznati sve to, što bi značilo da bi i njen suprug, odnosno otac djevojke, mogao doznati čime mu se kći bavi.

Na prvi pogled, čini se da majka uživa u blagodatima sedmične zarade kojom kći opskrbljuje kuću. Međutim, ako zagrebemo ispod površine, vidimo kako se majka ovdje ništa ne pita. Kći je donijela odluku i povratka više nema. Ali, uprkos svemu,

⁷ “–Sus. Saçlarını almayayım elime [...] Seninle gezip eğlenip bırakırlar. Başka ne yapacaklarını sanıyorsun. Evlenirler mi seninle a benim aptal kızım? Onlar iyi aile kızı ister, okumuş isterler.”

ona pokušava zaštititi svoju kćer kao majka jer je izvjesno da će je otac ubiti ako sazna za to, prvenstveno zato što je pitanje poštenja, u društvu u kojem oni žive, pitanje života i smrti. Ipak, kći pruža otpor, prkosi, odlučna je u nakani da radi šta hoće sa svojim tijelom, nesvjesna posljedica koje su neizbježne.

Nek me ubije (otac, op.a.). Pa šta onda? K'o da me je briga! Neka umrem. Dosadilo mi je više ići na posao i smrzavati se, ne mogu podnijeti da ne spavam koliko hoću. Šta koga briga i ako umrem. Eto, napunila sam šesnaestu. Živjela dokle sam živjela. Nemoj mi ti, Boga ti, opet počinjati o tome kako smo prije lijepo živjeli. (Füruzan, 1973: 20)⁸

U cijeloj raspravi koju majka i kći vode, majka konstantno utišava povišeni ton kćeri, a utihnute glasovi i žene koje šute, simbol su rodnoga obilježja žene. Ali, ova mlada žena diže svoj glas u znak pobune i ozbiljna je u namjeri da ruši stereotipe, pa sasipa cijelu istinu majci u lice, što ova nikako ne želi prihvatiti. Majka smatra da će neprihvatanjem činjenice da problem postoji, on sam od sebe i iščeznuti.

Nadmoćan odnos muškarca spram žene oslikan je i u ovoj priči, gdje se autoritet oca kao Nesibinog vlasnika ispoljava kroz udarce, isto kao i u Zarifinom slučaju. Dehumanizaciju žene kao *druge*, lišenost prava na izbor i nemogućnost kontrole nad vlastitim tijelom, Füruzan opisuje na sljedeći način:

Otac je zgrabi za kosu i podiže. Nije gledao Nesibu u lice. Odjednom je ošamari. Njegove, od teškog posla, snažne ruke, koje su u srdžbi postale još jače baciše djevojku na pod. Ona je zarila glavu u krilo. Bol koju je osjećala od neprekidnih udaraca u leđa, postajala je nepodnošljiva. Pomislila je kako joj se krv zgrušava prilikom svakog novog udarca. Otac je ponovo uhvati za kosu pokušavajući je okrenuti prema sebi. Opirući mu se, Nesiba stavi glavu među noge. Osjetila je kako je žari na mjestu odakle joj je iščupao pramen kose. Ljutito se ugrize za usnu, te joj poteče krv. Počela je plakati od bola, zatim se sruši na pod zbog jačine udaraca po leđima kojima se nije mogla oduprijeti. (Füruzan, 1973: 39–40)⁹

Moralna vertikala itekako je narušena u Nesibinom slučaju, te je osujećeno slijeđenje ustaljenih obrazaca ponašanja koje nameće falocentrično društvo, što je rezultiralo očekivanim tokom radnje. Naime, očevo nezadovoljstvo Nesibinim ponašanjem kao društveno neprihvatljivim, moralo je imati ovakav ishod.

8 "Bıçaklasın. N'olucak? Benim aldırduğım mı var? Ölürsem öleyim, kime ne? Zaten on altıma gelmişim. Yaşadım yaşadığım kadar. Yalnız sen gene başlama iyi günlerimizden anlatmaya."

9 "Saçlarından tutup yüzünü yukarı çekti babası. Gözleri Nesibe'ye bakmıyordu. Birden ilk tokadı indirdi. Ağır işlere yatkın, güçlü ellerinin öfkeyle daha keskinleşmiş ağırlığı altında kız yere çöktü. Dizlerine gömdü başını. Sırtına aralıksız inen vuruşların acısı çoğalıyordu. Kanının her vurulan yerde toplanıp pıhtılaştığını sandı. Yeniden yüzünü kendisine çevirmek isteyen babası saçlarından kavradı. Direndi Nesibe. İyice sıkıştırdı kafasını dizlerinin arasına. Bir tutam saçın kafa derisinden koptuğunu ince, sıcak bir yanma olarak duydu. Öfkeyle dudaklarını ısırıldı. Dudaklarından kan ağzına yayıldı. Acıdan ağlamaya başladı. Sırtına inen vuruşların gücünden kendini savunmayarak yan düştü yere."

Patrijarhalno kodirano društvo ne dozvoljava ženi izlazak iz granica općeprihvaćene tradicionalne norme ponašanja, što je Nesiba učinila u ovoj priči. Njen grijeh osramotio je porodicu, a njeno „prljavo“ i obeščašćeno tijelo nije vrijedno čak ni očevoga pogleda. Služenje patrijarhalnoj ideologiji potpuno je izostalo u ovoj pri-povijeci, a ishod je neizbježna fizička kazna.

Uprkos tome što je u podređenom položaju i što je po konstituciji slabija, Nesiba reflektira jednu vrstu pobune kada se „ljutito ugriza za usnu“ iskazujući na taj način svoje negodovanje, koje joj opet nanosi štetu u konačnici, a mi još jednom postajemo svjedoci neravnopravnog položaja žene u odnosu na muškarca. Nesiba ne posjeduje svoje tijelo, ono je podložno „mehanizmima diskursa i moći“ (usp. Bećirbašić, 2011: 8), i zato je prezreno. Kao moguće rješenje za protivrječna shvatanja tijela, Elisabeth Grosz predlaže „temeljnu promjenu koncepcije tjelesnosti, koja bi se oslanjala na izbjegavanje dihotomnih objašnjenja i biologizma, kao i na to da se tijelo ne povezuje samo s jednim spolom“ (usp. Vasiljević, 2012: 127).

Nesibino opiranje normama ogleđa se u bijegu od kuće i u potrazi za boljim životom, ali postaje jasno da je društvena sprega u Nesibinom slučaju mač s dvije oštrice jer su moralni uzusi i očekivanja društva gurnuli ovu mladu djevojku u ralje prostitucije bez obzira na to što se možda činilo da za nju ima spasa.

„Odbjegli“ kćeri su ravnodušne prema samorazumljivosti kulturnog pejzaža, i u nastojanju da se kao moderne svijesti izbore za osobenost vlastitog postojanja, kidaju „osjećajne veze“ na kojima se temeljilo njihovo odrastanje. Socijalni mehanizmi koji su doprinjeli ovom oslobađanju, istovremeno su tabuizirali neke njegove aspekte, a subjektivna cijena ignorancije tabua kulturnog konteksta je stalna vremenska regresija (sjećanje) kao svojevrsna eskapada iz netom osvojenog modernog života, izazvana strahom od potpunog raspada jedinog poznatog svijeta – svijeta majki. (Verlašević, 2011: 86)

Pokazivanje da je njeno tijelo samo njen posjed i da je ona sama sebi dovoljna, prividna je pobjeda koju je Nesiba izvojevala bijegom od kuće. Nažalost, Nesibin otpor represiji još je jedan tragičan početak kraja života jedne mlade žene bez mogućnosti izbora.

4.3. U jednom vinogradu u Tokatu (*Tokat Bir Bağ İçinde*)

Heteroseksualnost kao parametar seksualne orijentacije u patrijarhalnoj kulturi izuzetno je kompleksno pitanje kojim su se bavile mnoge feminističke kritičarke i teoretičarke. Füzuan u priči „U jednom vinogradu u Tokatu“ (*Tokat Bir Bağ İçinde*), koja se nalazi u zbirci pripovjedaka pod naslovom *Opsada (Kuşatma)*, tematizira seksualnost nazivajući je „izvorom svega“ (usp. Füzuan, 1973a: 25). Ovo je jedina pripovijetka u kojoj autorica govori o ovoj temi na tako otvoren način.

Naime, u priči se govori o mladoj, obrazovanoj i „savremenoj“ ženi koja svojoj prijateljici iz škole, nakon mnogo godina, govori o sebi i svojim seksualnim iskustvi-

ma. U katoličkoj školi, koju je ova žena pohađala, o muškarcima i seksualnosti govorilo se suptilno i sa stidom. Ali, kako njena priča odmiče, saznajemo da se glavna junakinja upuštala u seksualne odnose, pa čak i s istim spolom, čime Füzuzan na neki način razobličava homofobiju, te ovom pričom istupa kao žena koja ne slijedi „zakon oca“.

Moje prvo seksualno iskustvo bilo je s jednom djevojkom iz škole i rezultat uopće nije bio sjajan kako su pričali. Bila sam sumnjičava. Kada sam stupila u spolne odnose s muškarcima, shvatila sam da se trebaš pretvarati da ti je lijepo čak i ako ne uživaš. Tako bar muškarci ushićeno govore jedan drugome o tome kada se sastanemo uvečer s prijateljima. Eto, sad me gledaš hladno kao da me okrivljuješ da sam promiskuitetna. Dobro znam taj pogled. Vjeruj da to nije istina... Mi svi tako živimo. To je sasvim prirodno za doba u kojem živimo. Naučili smo da ne trebamo sputavati svoje unutarnje porive. Freud nas je upozorio na to. (Füzuzan, 1973a: 23)¹⁰

U ovoj se priči glavna junakinja jako često poziva na Freuda i njegov pristup spolu/seksualnosti, a prikazivanje žene kao nepotpunog muškarca, čije odsustvo falusa čini ženu manje „čovjekom“, vidimo i iz izjave glavne junakinje koja se ne želi poistovijetiti s majkom, pa govori „Možda je baš to dan kad sam odlučila ne biti poput svoje majke.“¹¹ (usp. Füzuzan, 1973: 18). Nakon toga, još jedanput ponavlja isto kao da želi uvjeriti i samu sebe u to: „Moja odluka da joj (majci, op.a.) ne budem slična konačna je. Ja sam jedna savremena žena i to mi niko ne može osporiti. Prihvatit ću sve ono savremeno što se dešava u svijetu“ (Füzuzan, 1973a: 19)¹².

Naravno, ovdje moramo imati na umu da je Freudovo „poimanje procesa edipacije u djevojčica neodvojivo od njegova seksizma“, o čemu govori i Terry Eagleton:

Uviđajući da je manje vrijedna zato što je „kastirana“, djevojčica se razočarano odvrća od jednako „kastirane“ majke i nastoji zavesti oca. Budući da je to nastojanje osuđeno na propast, djevojčica se naposljetku mora nerado okrenuti majci, identificirati se s njome, preuzeti ulogu njezina roda, a penis (na koji je zavidna, ali ga nikad ne može steći) podsvjesno zamijeniti djetetom koje želi dobiti od oca. (Eagleton, 1987: 169)

S druge strane, na putu feminističke misli i orodnjenih uloga, u ovoj se pripovijeci susrećemo s odlukom glavne protagonistice koja kaže da nije željela imati djecu,

10 “İlk cinsel denememi okulda bir kızla yaptım. Anlatıkları gibi hiç de parlak değildi sonuç. Bir kıllanma duygusu sarmıştı beni. Erkeklerle başladığımda anladım ki çok tat alınmasa da almış gibi görünmek gerek. Öylesini erkekler, coşkuyula birbirlerine anlatıyorlar. Toplandığımız gecelerde dostlarımızda buna tanık olurum hep. A, şimdi beni soğuklukla, ilginç görünmek için çok adam değiştiren biri olmakla suçlayacaksınız! Bu bakışımı tanıyorum iyice. Değil, değil, inan ki değil... Biz hepimiz böyle yaşıyoruz. Bu çağımızın gereği olan bir eğilim. Artık içgüdülerimizi zorlamanın yersizliğini öğrendik. Freud bizi uyardı.”

11 “Annem gibi olmamaya karar verme günüm belki o gündür.”

12 “Ona benzememek kararım kesindir. Ben çağdaş bir insanım. Bunu kimse yadsıyamaz. Dünyada önde gelen, oluşan her şeyi benimserim.”

čime Füzuzan implicira mogućnost izbora kakvu su, u suštini, zagovarale feministice: „Dijete nisam htjela. To je ogromna odgovornost, zar je to lako? A kao da bih nešto i popravila donošenjem na svijet još jednoga bića. Da li bi se nešto promijenilo u svijetu?“ (Füzuzan, 1973: 21)¹³

Odbacivanje roditeljstva koje je ograničavalo ženu i svodilo njene mogućnosti djelovanja samo na prostor doma, odnosno privatne sfere, jedna je od temeljnih kritika drugog talasa feminizma, a ono je, kako smo već rekli, oslikano i u ovoj pripovijetki.

Simone de Beauvoir pitanje majčinstva određuje kao pitanje izbora, te shodno tome ni robovanje biologiji nije smatrala neophodnim. Pogrešnim je smatrala i stav da samo djeca mogu ispuniti žene, ali s druge strane, slijeđenje ustaljenih obrazaca ponašanja koje nameće patrijarhat, nameće stav da je „jedina časna/pravovjerna pozicija koju žena u patrijarhalnoj kulturi može zaslužiti i time inicirati kontakt s njom je pozicija/uloga majke“ (usp. Avdagić, 2006: 44).

Bez obzira na to što se Füzuzan ne deklarira kao feministica, što smo imali priliku ranije saznati, iz ove priče možemo zaključiti da je čitala feminističku teoriju i kritiku. Naime, iz priče saznajemo da glavna junakinja ima muža, ali posve je jasno da se tu radi o „slobodnom“ poimanju braka, gdje je supružnicima dozvoljeno da se „viđaju“ s drugim muškarcima i ženama.

Znaš da smo i moj muž i ja slobodni. On je čovjek intelektualac. Ja sasvim opuštено isprobavam nove muškarce, a on nove žene. Kad uveče odemo u noćne klubove, uživamo u grljenju i pipkanju s drugim osobama. I šta koga briga za to! Zar to nešto šteti našem društvu? (Füzuzan, 1973a: 15)¹⁴

Moramo primjetiti da autorica na potpuno drugačiji način donosi priče o Nesibi i Zarifi u odnosu na priču o bezimenoj savremenoj ženi iz pripovijetke „U jednom vinogradu u Tokatu“. U konačnici, sve tri su junakinje moralno posrnule. Bilo da se radi o promiskuitetnoj Nesibi ili Zarifi koje spavaju s muškarcima u zamjenu za novčanu naknadu, ili da se radi o glavnoj junakinji ove priče koja mijenja muškarce radi zabave i užitka, one su podbacile u odnosu na društvena mjerila samo što ova potonja ne vidi to kao ponašanje vrijedno društvene osude, prvenstveno zato što nije ugrožena finansijski. Budući da je ženama predodređena uloga „kućnih anđela, lutaka“, nazovimo to kako god, onda bi oponent takvim ženama bile prostitutke deskribirane kao „najstrašnija društvena čudovišta“.

„Slobodnije“ poimanje seksualnosti čini okosnicu teksta, a potraga za seksualnim identitetom propituje se na sasvim otvoren način, gdje ženska tjelesnost izlazi iz okvira tradicionalnoga, što se smatra izvitoperenom/izvještačenom seksualnošću:

13 “Çocuk yapmadım. Büyük sorumluluk, kolay mı? Sanki çagımızda bir insan daha katmayla neyi düzeltmiş olacağım? Şu değişmez dünyayı mı?”

14 “Sonra, ikimiz de özgürüz kocamla. Aydın adamdır bilirsin. Ben yeni erkekleri, o yeni kadınları rahatlık içinde deniyoruz. Gece klüplerine gittiğimizde başka kişilere sarılmanın, sürtülmenin tadını çıkarıyoruz. Hem kime ne canım! Neden zarar versin toplumculuğumuza?”

„Zar se ja ne pokušavam usprotiviti prolaznoj društvenoj etici? Sjećaš li se da sam se jednom usprotivila i pred svjetinom rekla da ja nisam rospija i da s muškarcima ne spavam za pare, nego iz zadovoljstva [...]“ (Füruzan, 1973a: 20)¹⁵.

Glavna junakinje ove priče svoj brak opisuje kao savremni brak „bez ograničenja“ (usp. Füruzan, 1973a: 19), čime je zbacila nametnute patrijarhalne okove i tradicionalno određene rodne uloge. Carole Pateman, u djelu *Polni ugovor*, zastupa tvrdnju da se ugovorni odnos koji predstavlja brak, razlikuje od svih ostalih ugovora jer se tu radi o neravnopravnosti ugovornih strana, odnosno supružnika (usp. Pateman, 2001).

U skladu s ovakvim promišljanjem, Bronislaw Malinowski navodi da je porodica „najvažniji represivni mehanizam uz čiju se pomoć održava nejednakost polova“ (cit. prema Vasiljević, 2011: 131) jer je uvijek muškarac taj koji dominira u njoj (porodici). Potkopavanje stereotipnih uloga žene u braku sasvim je očigledno u priči „U jednom vinogradu u Tokatu“, a sama autorica propituje sferu moralnoga i to kroz žensko zadovoljstvo koje falocentrična kultura osuđuje smatrajući ga muškom privilegijom.

4.4. Opsada (*Kuşatma*)

Još jedna pripovijetka, koja nosi isti naziv kao i sama zbirka, *Opsada*, temelji se na tragu seksualnosti/spolnosti. Naime, u priči „Opsada“ (*Kuşatma*) Füruzan opisuje djevojčicu od dvanaest godina po imenu Nazan, koja uslijed siromaštva nalazi posao u krojačnici na Bejolu. Ova priča ima dosta sličnosti s već pomenutom pričom „Moji filmovi“, a glavne junakinje karakterizira, gotovo identična, nemila sudbina. Obje rade u dijelu Istanbula, koji se zove Bejolu¹⁶, obje su siromašne i nisu zadovoljne materijalnom situacijom u svojoj porodici.

U pripovijeci „Opsada“ susreću se dvije moralno posrnule junakinje, koje se počinju baviti prostitucijom jer su nezadovoljne siromaštvom u kojem odrastaju. Bez obzira na to što je protagonistica Nazan u centru pažnje, presudnu ulogu igra Nigar, koja se pojavljuje kao sporedni lik i služi kao model ponašanja mlađahnoj Nazan.

Prvi dio priče donosi opis porodičnih odnosa glavne junakinje, kao i njeno zaposlenje kod Jevrejke madam Sare. Roditelji joj žive skladno, ali u oskudici, a njen otac umire u trideset i četvrtoj godini uslijed zapaljenja pluća. Nakon smrti supruga, majka se, pak, povlači u sebe i govori vrlo malo. Kako vrijeme prolazi, Nazan izrasta u prelijepu djevojku: „Budući da Nazan nije mogla spriječiti da joj grudi rastu, držala je leđa povinuta kako bi se manje primijetile. Ali, pošto je bila dijete, često bi zaboravljala to držanje“ (Füruzan, 1973a: 58)¹⁷.

U ovom dijelu priče susrećemo se i sa šesnaestogodišnjom Nigar, koja se već ranije zaposlila u čaršiji, ali su joj, ipak, potrebni veći prihodi jer joj je otac na postelji,

15 “Geçerli toplum ahlakına karşı çıkmamanın yollarını denemiyor muyum? Bir gün kalabalıktaki kafa tutmamı hatırlarsın: ‘Ben orospu değilim. Para için değil, zevk için yatıyorum. (...)’”

16 *Beyoğlu* – kvart koji se nalazi na europskoj strani Istanbula. Pedesetih godina prošlog stoljeća predstavljao je najsavremeniji dio Istanbula u kojem su se nalazili mnogi restorani, kina, pozorišta i sl.

17 “Gerçi Nazan, göğüslerinin önleyemediği büyümesini sırtını eğik tutarak kapamaya çalışıyordu ama, arada unuttuğu da oluyordu.(...)”

a jedini način brze zarade za neškolovanu djevojku jeste „prodavanje“ svoga tijela starijoj gospodi.

Budući da je lijepa i vrijedna djevojka, imala je mnogo udvarača, a svojom odlukom da spava s muškarcima u zamjenu za novac, izgubila je „obraz“, ali i mogućnost udaje. Dakle, obje djevojčice, i Nazan i Nigar, lišene su strogog očevoг nadzora, zbog čega su, kako to Füzuzan tumači, krenule stranputicom.

Nigar, a kasnije i Nazan, moraju platiti žrtvu jer su determinirane lošim izborom. Ova vrsta zastranjivanja lišava mladu djevojku mogućnosti da realizira svoje želje, a strogi patrijarhalni režim zauvijek je obilježava i isključuje. Slijeđenje tradicionalnog modela ponašanja istovremeno označava i ključ vlastite sreće za ženu.

Nigar pomaže Nazan da nađe posao, što joj majka i dopušta jer oskudijevaju u svemu, a Nazan mašta kako će i ona, baš kao i Nigar, kupiti kuću i skrbiti se za majku.

Nigar kupuje kuću, a i ja ću tebi kupiti. Ti si još mlada, kad ne bi toliko šivala dugmad, izgledala bi još mlađa. Ja ću se zaposliti na Bejolu i zaradit ću mnogo novca. Radit ću sve što Nigar radi. Vidiš da ne ide ovako. I Sanija će početi raditi, pričala sam s njom. (Füzuzan, 1973a: 89–90)¹⁸

Siromaštvo je dovelo Nazan i njenu majku na rub opstanka i glavni je uzročnik njenoga nemoralnog izbora. Ona sanja o boljem životu, a kad joj se ukaže prilika da istupi iz sfere privatnoga, počinje preispitavati mogućnosti, ali takav model ponašanja nije prihvatljiv za ženu u Turskoj.

Uprkos tome što joj majka vidi spas u tome što će je udati za nekoga službenika, Nazan je svjesna da je to nemoguće jer je njena čast ukaljана, čime je ona izopćena iz društva, a ozakonjena veza s muškarcem zauvijek joj je uskraćena. Ona je zauvijek žigosana, baš kao i Nigar.

Nigar se više nije mogla udati. To je bila činjenica. Nigar se ne može udati jer je postala žena. Postati ženom prije udaje značilo je bezizlaznu situaciju. Ona nikad neće imati brak u kojem bi se suprostavila problemima i brigama, nikada neće imati dijete koje će lijepo obući i srediti. Nikada neće otići u dućan i tamo popričati s nekom poznanicom dok obavlja kupovinu. I dok ptice lete prema zapadu, ona se nikada neće natezati s djetetom pred kapijom. Nigar nikada neće pronaći svoju sreću jer je postala žena. (Füzuzan, 1973a: 70–71)¹⁹

18 “Nigar ablalar kat alıyorlarmış, ben de sana kat alacağım. Hem sen gençsin. Düğme dikmezsen genç olacaksın. Ben Beyoğlu’na çıkacağım, para kazanacağım. Nigar abla ne yaptıysa yaparım. Burda durmakla olmuyor. Saniye de çıkacak, konuştuk onunla.”

19 “Nigar evlenemezdi. Bunu kesin biliyorlardı. Çünkü Nigar kadın olmuştu. Evlenmeden kadın olmak çaresizin çaresiziydi. Dertlerine, sıkıntularına göğüs gereceği bir evlilik, yarım yamalak giydirip süsleyeceği bir çocuğu olmayacaktı. Bakkalda tanışlarıyla iki çift söz ederek alışveriş edemeyecekti. Kuşlar batıya doğru uçarlarken kapı önünden, çocuğunu çekemeyecekti. Nigar hangi onmaz göz kapamalarda kadın olmuştu.”

Posve je jasno da sistem vrijednosti koji zastupa patrijarhalna kultura, nameće ženi pretpostavljeni model ponašanja koji podrazumijeva robovanje formi i tradiciji kreirajući tako poželjan i jedini mogući identitet žene, a to je identitet pokorne supruge i majke. U suprotnom, žena nije potpuna, nije ispunila svoju misiju, pa je shodno tome i nepoželjna. S tim u vezi „žena koja ne pristaje na discipliniranje svoga tijela automatski je diskvalificirana iz spektakla koheriranja identiteta. Jer, ona koja ima 'prošlost', ne može imati budućnost“ (Avdagić, 2006: 105).

Okovi siromaštva koji stežu prerano sazrelu djevojčicu Nazan, ali i njenu majku, isuviše su čvrsti da bi one bile sposobne zbaciti ih. Društveno i kulturno limitirana pozicija žene kao *drugoga* u ovom se slučaju ogleda u svim ženskim likovima u priči.

Naime, diskreditiranje žena na rodnoj osnovi, gdje su žene u poziciji ekonomske zavisnosti od „svoga“ muškarca, rezultat su nejednakosti prilika koje se pružaju muškom i ženskom rodu.

Važno je naglasiti da su djevojke u Füzuraninim pripovijetkama najčešće neškolovane žene s margina društva, djevojke koje se, uslijed neimaštine, koja je manje-više pošast svih njih, žele domoći bogatstva preko noći, što na kraju rezultira njihovim moralnim posrnućem (ako to možemo nazvati tako, s obzirom na to da je upitna njihova odgovornost jer su iznimno mlade).

Iako Füzuran piše o „malom“ čovjeku/ženi, sasvim je očigledno da muškarci u njenim pričama, uprkos siromaštvu, imaju priliku istupiti u javnu sferu bez straha od osude društva, dok žene postaju moralno upitne čim zakorače u polje javnoga. „Razvratnice“, kako bi se mogle opisati mlade junakinje ove priče, postaju žrtve svog devijantnog ponašanja, dok patrocentrično društvo glorificira muškarce koji iskorištavaju ove mlade djevojke.

Uprkos tome što je sasvim očigledno da znatno stariji muškarac, gospodin Haluk, pravi ogroman prijestup i postupa protuzakonito tako što oduzima nevinost djevojčici od četrnaest godina, i to na javnom prostoru, falocentrično društvo ga ne osuđuje, već Nazan vidi kao tu koja je moralno posrnula: „Čovjek koji je prodavao osvježavajuća pića u bifeu, gledao je u Nazan. I svi ostali koji su se tu zadesili gledali su u nju. To ju je tjeralo da se još više pogne“ (Füzuran, 1973a: 107)²⁰.

Djevojačka čast postala je upitna, a nije ostavljena mogućnost za propitivanje seksualnog čina kao mogućeg silovanja. Društvo je presudilo – kriva je djevojčica, a ovo je početna faza njenog zastranjivanja: „Ne smijem ni pisnuti, osramoćena sam. Zar ne bi rekli odrasla si, velika si djevojka, imaš četrnaest godina, šta god da se desilo, sama si tražila?!“ (Füzuran, 1973a: 106)²¹.

Strast pred kojom je muškarac nemoćan osudila je djevojčicu na vječnu žrtvu, a ona, suočena s tjelesnim zlostavljanjem, nedovoljno zrela da bi bila svjesna situacije u kojoj se našla, rastrgnuta između moralnoga i materijalnoga, ponižena, postidjena i tiha, odlazi kući da popije čaj od metvice s limunom, jer majka bi joj uvijek priprema-

20 “Dışarda serinletici içkiler satan büfedeki adam Nazan'a baktı. Ötekiler de, kim varsa hepsi Nazan'a baktı. Eğik duruşu görüntüsüne acı katıyordu.”

21 “Hiç ses edemem, rezil oldum. Artık büyüdün demezler mi? Koca kızsın, on dört yaşında, bilerek, isteyerek olmuştur ne olduysa.”

la baš taj napitak kada god bi je bolio stomak i kada bi joj se povraćalo. „Šta god da bilo, to će izliječiti metvica s limunom – govorila je majka“²² (Füruzan, 1973a: 107).

Ovakva nejednakost prilika i postojanje duplih standarda stavili su stigmatu na Nazan i Nigar već u samom djetinjstvu, a sputanost žene na polju obrazovanja apriorno ih je obilježila kao nedostatne/*drugo*, te samim tim i odredila njihov životni put.

Interesantna je činjenica da je Füruzan mlade junakinje u svojim pričama predstavila kao odrasle osobe, koje stoje iza svojih postupaka, ali je očito da se autorica poigrava sa čitateljem/icom, tjerajući ga/je da dobro promisli o glavnom uzroku svega, diskretno okrivljujući sistem i tradiciju koji su stvorili trajni popratni učinak na polju rodnih razlika, gdje biti drugačiji/drugačija od ostalih znači biti odbačen od društva.

Stradanje ovih dviju djevojaka posljedica je društvenog i kulturnog ustrojstva patrijarhata, u kojem muškarac spram žene (ne) može počiniti zločin. Njemu je, kao privilegovanom i povlašćenom članu dihotomnog društva, dozvoljen svaki oblik postupanja sa ženom i svaki oblik zlostavljanja žene – fizički, tjelesni, mentalni, a on vješto koristi moć koja mu je data. Propitivanja, sumnje, preispitivanja i redefinicija ovdje nema; sve je kristalno jasno – muškarac je apsolut, žena je *drugo*.

4.5. Ah, taj lijepi Istanbul (*Ah Güzel İstanbul*)

Dio zbirke *Opsada* jeste i priča „Ah, taj lijepi Istanbul“ (*Ah Güzel İstanbul*) u kojoj susrećemo Dževahiru (*Cevahir*), djevojku koja pruža seksualne usluge u jednoj od javnih kuća koje se nalaze u ulici Zurefa. Nesretne životne okolnosti dovele su do toga da ova djevojka prodaje svoje tijelo u zamjenu za novac, a Füruzan eksplicitno i vrlo otvoreno pristupa temi prostitucije.

Glavna junakinja ove pripovijetke – žrtva i žena, dvostruko je stigmatizirana jer je odbila slijediti pretpostavljeni model ponašanja, a nedostatak izbora i sputanost na polju obrazovanja svrstali su je u „zazornu“ kategoriju, koja u kovitlacu nepovoljnih događanja zauvijek gubi i potpisuje svoju propast.

Kao i u drugim Füruzaninim pričama, siromaštvo je jedini krivac za Dževahirin loš izbor, a na tragu ovog pitanja i Milena Timotijević iznosi svoju konstataciju, smatrajući bijedu jednim od krivaca lošeg odabira žena. Ona, isto tako, okrivljuje i sam sistem koji je blagonaklon prema prostituciji.

Možda je najčešća od svih predrasuda kojima se prostitucija dugo opravdavala ta da je reč o najstarijoj profesiji, ili nesrećnoj posledici siromaštva i bede s kojom se suočavaju žene koje moraju same da se izdržavaju. Prostitucija se nadalje posmatrala kao nešto što žene same biraju, bilo zato što u tome uživaju, bilo zato što se vode motivom „lake“ zarade, te je to stoga „zločin bez žrtve“. (Timotijević, 2012: 207)

U ovoj pripovijetki djevojčica Dževahira vrlo rano ostaje bez majke, nakon čega se o njoj brine „pomajka“, kako je ona naziva, ali odnos te žene prema djevojčici više

22 “Ne olursa olsun, her şeyi karşilar nane limon’-derdi annesi.”

je „maćehinski“ jer joj ona čak ne dozvoljava ni da jede, zbog čega Dževahira u dobi od trinaest godina odlučuje pobjeći i potražiti spas drugdje.

Žuti Ćamil uhvati je za ramena i pogleda u lice. Njeno djetinjstvo, mladost, odjedanput se pojavilo niotkuda i ispriječilo između njih.

– Znači, neki kamiondžija te dovezao u Istanbul. Hej, Bože....

– Jeste, tumarala sam ulicama naše kasabe sve do večeri. Pomajka je zaključavala kredenac s hranom. Sjedila sam na sanduku gladna. Eh, poznata priča, šta ćeš... Nisu me ni školovali. Htjeli su me udati. Imala sam samo trinaest godina. (Füruzan, 1973a: 139)²³

Žuti Ćamil (*Sarı Kamil*) „prividni“ je nosilac cijele priče jer pripovijetka i počinje opisom kamiona koji on vozi, ali je u podlozi tragična sudbina Dževahire i priča o njenom iskustvu. U momentu kada je postala svjesna da nema više povratka i da joj je sudbina zauvijek zapečaćena, ona upoznaje Žutog Ćamila, koji joj je bio treća „mušterija“ toga dana, ali se odmah pojavila jaka privlačnost među njima i njihov se odnos razvijao u sasvim drugačijem pravcu od onih koje je imala s ostalim muškarcima kojima je prodavala svoje tijelo.

Budući da je bila obeščaćena, više nije imala mogućnosti tražiti muškarca samo za sebe, ali sudbinski susret sa Žutim Ćamilom probudit će u njoj, frojdovski rečeno, „želju da zasluži odabranoga“. S obzirom na to da je bila podređena svim muškarcima koji su je posjećivali i da je bila opterećena ponižavajućim nastojanjem da ispuni njihove divlje porive, Žuti Ćamil joj se činio kao svjetlo na kraju tunela. Međutim, svjesna da nikada neće moći reprezentirati idealnu ženu jer je odavno „prekoračila kulturom prihvatljive norme ponašanja“ (Avdagić, 2006: 32), ona pokušava objasniti Žutom Ćamilu zašto ne može biti samo njegova.

[...] Hoćeš li poći sa mnom? – upitao je Žuti Ćamil.

– Poslije ćeš me se sramiti. Misliš da je lahko odvesti ženu iz javne kuće. [...]

– Neće me biti sram. Kao da znaju ko si tamo gdje te vodim. – Ti znaš, to je dovoljno. Jednog dana će ti zasmetati. Bit će te sramota. Dešavalo se to već curama ovdje. A poslije se ovamo stvarno teško vratiti. Boga mi ćeš se stidjeti. Nas se svi stide. Govorim ti istinu.

– Ja nisam takav.

– A šta ako mi to nekada predbaciš. Ako se budem preglasno smijala, ili ako budem previše pričala, ili šta ti ja znam, ako se možda zbog nečeg naljutiš. (Füruzan, 1973a: 138–139)²⁴

23 "Sarı Kamil omuzlarından tutup yüzüne bakmıştı. Çocukluğu, küçük kızlığı, nerelerden çıkmışsa, kaynağından taşmış, yayılmaya başlamıştı aralarında. 'Demek seni ilk İstanbul'a deri taşıyan bir kamyon şoförü getirdi. Amma iş yahu... – Evet, bizim kasabanın şöesinde yürümüşüm akşama dek. Yemek dolabını kilitliyordum analığım. Sandığım üstünde aç oturuyordum. Eh işte hep bilinen hikaye n'olacak ki... Okutmadılar da beni. Evlen dediler. On üçümdeydim."

24 "Benimle gelir misin,' demişti Sarı Kamil. 'Utanırsın sonra benden? Kerhaneden kadın çıkarmak kolay mı sanıyorsun?' (...) 'Yok utanmam. Götüreceğim yerde seni kim bilir, kim tanır ki...' – 'Sen biliyorsun ya! Bu yeter.

Dževahira je, dakle, svjesna da je izmišljeni identitet, koji bi kreirala izlaskom iz javne kuće, nedostatan za sreću sa Žutim Ćamilom, jer je ona osuđena da zauvijek živi s osjećajem krivnje, a raspolućenost identiteta čini se kao garant neuspjeha. Glavna junakinja spremna je na rizik, ali transformiranje u poželjnu sliku žene izgleda joj zastrašujuće zbog brige da opet ne podbaci, što bi značilo ponovno odbijanje, a samim tim i nužno stradanje.

Nakon što je Žuti Ćamil uspije nagovoriti da napusti javnu kuću i bude njegova žena obećavajući joj brak, ona se usuđuje na taj korak za kojim toliko žudi, ali koji je plaši jer je nepovoljan ishod gotovo neminovan. Budući da je kontinuirano opterećena mišlju da će je Žuti Ćamil ostaviti i otići zbog njene prošlosti, ona se neprestano samokažnjava, a svjesna je činjenice da nikada neće spoznati konačnu sreću jer je ni društvo nikada neće osloboditi odgovornosti.

Dževahira je nastojala sve držati čisto i uredno, tako da nije bilo ni traga ničemu iz prošlosti. Nekoliko mjeseci nakon što je otišla s njim, kao da su oboje zaboravili gdje su se upoznali, čak su i sliku okačili. Na malo zemlje koju su imali ispred kuće zasadili su peršun, kopar i nanu, a Dževahira je to zalijevala i plijevala. [...] Sve je činila kako bi njihov odnos bio stabilan. [...] Ali, šta god da činila, nije mogla izbrisati međusobne razlike. (Füzuzan, 1973a: 146)²⁵

Osjećaj krivice, društvena isključenost, ali i isključenost sebe iz sebstva, čini glavnu junakinju prognanicom iz sopstvenog tijela, ali i uma, što za posljedicu ima njeno stradanje.

Tekst naglašava nemogućnost prevazilaženja vlastitih grešaka uz neprestano sučeljavanje s prošlošću koja izaziva glavnu junakinju, priviđa joj se, opominje je i ruga joj se. Na kraju, Dževahira naslućuje da ju je „čovjek njenoga života“ izigrao, te se kontinuirano preispituje i kao jedini mogući izlaz bira – smrt.

Dževahira se nastavila kretati prema povjetarcu koji je dolazio s mora. Most se protezao visoko iznad. Znala je da će povjetarac biti sve jači kako se bude približavala. Potpuno iznemogla, pogledala je u ponor poredeci more s vremenom. Sagnula se do struka. Naslonila je kosti na hladnu ogradu, sve ju je boljelo. Nije mogla držati više tu bol u sebi. Osvježavajući povjetarac koji se stapao sa tamnom bojom mora milovao joj je lice, skinula je obuću, kratko se osvrnula oko sebe i prepustila svoje tijelo dubinama... (Füzuzan, 1973a: 151)²⁶

Kakarsın günün birinde başıma. Utanırsın. Burda kaç kişiye oldu, biliyoruz biz. Dönmeye de çıktktan sonra insanın gücü kalmıyor. Vallahi utanırsın! Bizden herkes utanıyor... Doğrusu da bu zaten.' –'Ben o adamlardan değilim.' – Ya vurursan başıma? Günün birinde çokça gülsem, çokça söylesem, ne bileyim... Ortada kor gidersen."

25 "Cevahir öylesine her şeyi diri, temiz tutmaya özenmişti ki, geçmişinin belirtsini en küçük bir şeyden görüp bulmanın olanağı yoktu. Aylardan sonra ikisi de sanki nerde tanıştıkları unutmışlardı ve fotoğrafı bile asmışlardı işte. İki karış toprakta, üşenmeden maydanoz, dereotu, nane yetiştirmişti. Cevahir onları sulamış, diplerini ince çubuklarla kabartıp karmıştı. (...) Tüm bunlar bir şeyi sağlamlaştırtıp kurmak içindi.(...) Demek ne yapsa uzlaşmazlık yenilmiyordu."

26 "Cevahir denizin serinliğine doğru iyice sarkmaya başladı. Köprü çok yüksekti denizden. Serinliğin yaklaştıkça

Tragičan svršetak priče vezan je za odsutnost „idealnog“ muškarca, muškarca koji se u početku činio herojem, čovjekom dostojnim divljenja, a kojeg na kraju pripovijetke možemo doživjeti isključivo kao kukavicu.

Ipak, Füzuzan se ovdje poigrava sa čitateljem/čitateljicom, jer se priča ne završava konkretnim, već nam autorica daje mogućnost vlastite interpretacije događaja koji su uslijedili nakon Dževahirine smrti.

Dževahiri se činilo neophodnim imati uza se muškarca, kao garanciju sigurnosti, kao svoju drugu polovinu, uz čiju će pomoć biti potpuna i koji će nadomjestiti otrgnuti dio, ali san o sretnom domu atrofira i ostaje tek daleka čežnja u njenom pokušaju kreiranja vlastitog identiteta.

Naime, tekst naglašava nemogućnost idealne ljubavi, pogotovo u okolnostima u kojima su se sreli dvoje protagonista ove pripovijetke, a nepomirljivost različitih svjetova rezultat je i posljedica surovosti života i društvenih sprega.

Dževahira, ali i čitava galerija sporednih ženskih likova u ovoj priči, koje su se uslijed teških životnih okolnosti obrele u paklu prostitucije, proživljavaju svoje lične drame i svjesne su da nema povratka. Vječno dostupne, otupljelih osjećanja, one su postale objekt na kojem muškarci liječe svoje seksualne frustracije, i tako će ostati zauvijek sankcionirane i „kažnjene životom“, prvenstveno zbog toga što remete red i ne poštuju zadate granice navodeći muški rod na preljubu i mameći ih na grijeh.

Dževahira pronalazi svoj spas u smrti, ali autorica ovdje vrlo vješto insistira na činjenici da je smrt jedini spas i za sve ostale „prodavačice ljubavi“, jer one se nikada neće moći osloboditi prošlosti kojom su zauvijek žigosane, i nikada neće moći živjeti u „harmoniji“ kakvu je patrijarhalno društvo propisalo za žene.

5. Umjesto zaključka

U konačnici zaključujemo da Füzuzan, pored žena radnica i žena domaćica, u svojim pripovijetkama jako često tematizira i posrnule djevojke, ali i majke, koje su zbog neimaštine prisiljene prodavati svoje tijelo kao jedino „dobro“ kojim raspolažu. Budući da nisu stekle nikakvo obrazovanje, ovim ženama preostaje jedino bavljenje „najstarijim zanatom na svijetu“. Izrazito niska pozicioniranost „posrnule“ žene unutar seksističkoga patrijarhalnog sistema vrijednosti koji nesumnjivo vlada u ovoj pripovijeci, te isključenost iz društva, predstavlja „lekciju“ za sve one žene koje bi se našle u takvoj situaciji.

U pripovijetkama koje su bile predmet ove analize, autorica ima za cilj prikazati strah od fizičkog zlostavljanja i odbacivanja koji u žen(i)ama izaziva tjeskobu i introspektivno istraživanje svoga bitka, tragajući za svojom/svojim faličnosti(ma) što u njoj/njima izaziva stalni osjećaj nedostatnosti zasnovan na temelju nejednakosti spolova koji takvo što projicira još od davnina.

Patrijarhat postulira svoje temelje na seksualnosti žene, pa s tim u vezi realizira svoju odbranu kroz zaštitu i odbranu žene od njene vlastite seksualnosti. Dominantno falocentrično shvatanje prepoznaje pitanje ženskog tijela i seksualnosti kao pitanje

artacağın bilirdi. Gücünü yitirdiğinde kuyuya doğru yüzünü tuttuğu zamanlarla birleşirdi denizi. Belinin yarısına kadar eğildi, büküldü. Kemikleri demire yapışıp yassıldı, acıdı. Acıyı tutmadı içinde Cevahir. Serinlik koyu mavilikle birlikte artıyordu gittikçe, kunduralarını çıkardı, bir an ardına baktı, kısacık. Gövdesini verdi verdi...”

časti. Čast muškarca kao glave porodice u direktnoj je zavisnosti od seksualnog ponašanja ženskih članova porodice, što je posebno izraženo u patrijarhalnim sredinama.

Seksualnost žene uvijek je bila pod većom društvenom i religijskom kontrolom u odnosu na mušku. Ovakav poredak stvari neminovno je određivao prirodu seksualne komunikacije između muškarca i žene. U tom smislu, seksualnost postaje jedno od najširih polja u kojem se na eksplicitan način ogleda asimetričnost rodni odnosa.

Žena se smatra vlasništvom muškarca, i briga za nju i njeno tijelo postaje obaveza muškarca. Muškarac koji ne uspije sačuvati svoje „vlasništvo“ biva obilježen u društvu i smatra se da je izgubio čast. Pri tome, žena je tihi podnositelj nametnute sudbine pokorne i časne žene; majke/supruge/sestre.

Patrijarhalno konstruirana društva doživljavaju žensko tijelo kao objekat u službi reprodukcije, odnosno seksualni objekat tuđeg nastojanja za produžavanjem vrste, i to je u suštini postala opća odrednica konstrukcije ženskog identiteta, pa takve predrasude determiniraju ženski identitet, ali i poziciju žene u društvenoj sferi. Problem identiteta najočitiji je upravo na području tijela, bilo da se odražava kao tema u književnosti ili da je predmet medijskih i bioloških manipulacija.

U skladu s tim, društveni sistem predodređuje ženskost/ženstvenost u poželjno tijelo koje nije važno zbog sebstva kao takvoga, nego postoji radi zadovoljavanja tuđih potreba. Uslovljene patrijarhalnim stereotipima i pravilima, ograničene lošim i nesistematičnim obrazovanjem, bez mogućnosti izbora, žene imaju i znatno slabije mogućnosti za kreativni i profesionalni angažman, pa tako i pojam roda eksplicitno ukazuje na otežavajuće okolnosti s kojima se žena svakodnevno susreće.

Literatura

- Andaç, F. (2000). *Edebiyatımızın Yol Haritası*. Istanbul: Can yayınları.
- Avdagić, A. (2006). *Saçinjavanje roda: o reprezentaciji/konstrukciji ženskog identiteta u romanima Abdurezaka Hivzi Bjelevca*. Zagreb: Naklada ZORO.
- Bećirbašić, B. (2011). *Tijelo, ženskost i moć upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo*. Zagreb: Synopsis.
- Bogdanović, M. (2002). Mitovi koji podržavaju nasilje. *Mapiranje mizoginije, I deo*, Beograd: AŽIN.
- Botalić, M. (2021). *Rod i moć – Pripovjedački opus savremene turske spisateljice Erendiz Atasü*. Tuzla: Off-set.
- Burzynska, A., Pawel Markowski, M. (2009). *Književne teorije XX veka* (I. Đokić, prev.). Beograd: Službeni glasnik.
- Karataş, E. (2009). Türkiye’de Kadın Hareketleri ve Edebiyatımızda Kadın Sesleri. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 1652–1673.
- Eagleton, T. (1987). *Književna teorija*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Fürüzan. (1973). *Benim Sinemalarım*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Fürüzan. (1973a). *Kuşatma*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Irigaray, L. (1999). *Ja, ti, mi: Za kulturu razlike*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Jarić, V., Radović, N. (2011). *Rečnik rodne ravnopravnosti* (drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje). Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost MRiSP RS-a.

- Mead, M. (2004). *Spol i temperament u tri primitivna društva*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Naci, F. (2009). Fûruzan'ın Dünyası. U F. Şüyün (ur.), *Fûruzan Diye Bir Öykü* (str. 65–74). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pateman, C. (2001). *Polni ugovor* (R. Mastilović, prev.). Beograd: Feministička 94.
- Spahić-Šiljak, Z. (2012). *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta: Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*. Sarajevo: CIPS.
- Şüyün, F. (2009). *Fûruzan Diye Bir Öykü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Timotijević, M. (2012). Prostitucija na feminističkoj političkoj agendi. U A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (str. 206–227). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Vasiljević, L. (2012). Feminističke kritike pitanja braka, porodice i roditeljstva. U A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (str. 118–144). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Verlašević, A. (2011). *U branjevini teksta, Bosanskohercegovački ženski roman*. Gradačac: JU Alija Isaković.

Melinda M. Botalić
Lejla R. Öner

Summary

FALLEN WOMEN IN SHORT STORIES BY TURKISH AUTHOR FÜRUZAN

In this paper we will try to apply some of the gender concepts to the texts of the Turkish writer Fûruzan, as well as to determine whether individuals are reconciled or conflicted with predetermined social roles, and how they reflected on the female and male characters presented in these stories.

The conception of patriarchy imposed the criteria of socially acceptable behaviour, and the manner in which those straying from the criteria were to be treated. Such concept would seem perfectly logical were it not for gender bias in these norms. Namely, the patriarchal society creates one set of rules for women, and another for men. Therefore, a woman who has lost her husband is ostracized and automatically deemed immoral, while a man, under the same circumstances, is a victim who deserves sympathy. The woman has/had to strive for moral purity, please her man at any cost, and she has/had to fulfil social norms, get married and become a mother, otherwise she is “incomplete” and despised. “Selling one’s body”, as feminist criticism defines the performance of sexual services in exchange for money, is also a topic in many of Fûruzan’s short stories such as “Flying Fish” (*Kırlangıç Balıkları*), “My Films” (*Benim Sinemalarım*), “In a Vineyard in Tokat” (*Tokat Bir Bağ İçinde*), “The Siege” (*Kuşatma*) and “Oh, the Beautiful Istanbul” (*Ah Güzel İstanbul*) where we encounter a plethora of morally fallen female characters, which this paper attempts to present.

Key words:

Fûruzan, Turkish literature, woman, (im)morality, patriarchy, the body

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.13>

821.111.09-2 Шекспир В.

Дихотомија поимања вриједности у библијском контексту *Млетачког трговца*

Младен Р. Радуловић*

Висока пословно-техничка школа Добој

Кључне ријечи:

Библија
хришћани
Јевреји
Антонио
Шајлок
зеленаштво
богатство
љубав
правда
милосрђе

Апстракт

У овом раду ћемо се бавити начином на који су Шекспирове библијске алузије у *Млетачком трговцу* кориштене у њиховом драмском контексту фокусирајући се на библијске алузије као структурално интегрисане елементе драме. Покушаћемо да покажемо колико је Шекспирово познавање Библије дјеловало као центрипетална сила у служби његове умјетности и постизања дубљег значења у *Млетачком трговцу*, умјесто као центрифугална сила која је усмјерена на дубља значења изван саме драме гдје сви путеви воде у Рим, тачније, ка алегоријама Светог писма. Настојаћемо да илуструјемо на примјеру *Млетачког трговца* како је Шекспир користио мноштво домишљатих начина да би продубио и проширио учинковитост карактеризације ликова, дијалога, индиција, иронија којима је сваку тему унутар драме разрадио до најситнијих детаља прилагодивши је библијским сазнањима која је елизабетанска публика у то вријеме сигурно морала имати, јер је присуство на богослужењима сваке недјеље и поводом највећих празника током године било законом прописана обавеза сваког поданика тадашњег врховног поглавара Англиканске цркве, Елизабете I. У ужем смислу, овај рад има за циљ да објасни како поједине библијске алузије у *Млетачком трговцу* обављају функцију интегрисаних елемената драме и како се кроз њихову призму може посматрати мноштво тема и мотива као саставних и неодвојивих дијелова драме, у нашем случају, Шајлокова употреба Библије и мотив давања новца у зајам. У ширем смислу, требало би да открије како ове библијске алузије доприносе слојевитости драме кроз коју се објелодању вриједности својствене елизабетанској публици по питању наведене теме и мотива у *Млетачком трговцу*. (примљено: 17. августа 2021; прихваћено: 24. септембра 2021)

1. Увод

Иако је реално претпоставити да је Вилијам Шекспир (енгл. William Shakespeare; Стратфорд на Ејвону, кршт. 26. април 1564. – Стратфорд на Ејвону, 23. април 1616.) био врло добро упознат са званичном политиком Англиканске цркве и *Законом о јединствености заједничке молитве (Act for the Uniformity of Common Prayer)* краља Едварда VI из 1549. године, којом се забрањује свака појединачна литургијска пракса по бискупијама и надбискупијама и употреба „свих осталих богослужбених књига које се разликују од *Молитвослова (The Book of Common Prayer)*”¹ (Gee/Hardy, 1914: 358), не можемо се отети утиску да је Шекспир у великој мјери црпцио инспирацију и из римокатоличке литургијске праксе која је, упркос снажном притиску пуританског покрета међу свештенством *Цркве Енглеске (Church of England)*, успјевала да се одржи испод површине религиозног живота у доба краљице Елизабете I. Наиме, велики број бискупа и свештеника је наставио да у тајности служи мису, према обреду Римокатоличке цркве, о чему пише и Алфред Полард (Alfred Pollard) у дјелу *Историја Енглеске (The History of England from the accession of Edward VI to the death of Elizabeth (1547–1603))* у коме наводи „да би често управо онај исти свештеник који је обаваљао англиканско богослужење у јавности да би задовољио закон, затим у тајности служио (римокатоличку) мису да би умирио своју савјест”² (Pollard, 1923: 280). Упркос неповољним околностима током периода Енглеске реформације, римокатолички обред је и даље остао доступан за све оне који су истрајавали на осјећању припадности римокатоличанству. Самим тим, постоји велика вјероватноћа да је Шекспир имао прилику да се подробније упозна са римокатоличком литургијском праксом током путовања са глумачком дружином.

Осим могућности да су присуство тајним римокатоличким литургијским обредима и разговори са свештеницима који су се упорно држали традиционалне богослужбене праксе у одређеној мјери надахнули Шекспирово стваралаштво, постоје докази да је у кругу Шекспирове породице и његових познаника било католичких рекузаната. Већина њих је у страху од прогона вјешто крила литургијске католичке књиге или их чак спаљивала на први знак да ће бити ухваћени, па постоји велика могућност да је Шекспир преко људи из свог ближег окружења долазио у посјед римокатоличких богослужбених књига које су му послужиле као инспирација. У сваком случају, уколико већ не постоје апсолутно поуздани спољни докази доступности библијских извора које је Шекспир у виду алузија уградио у само ткиво *Млетачког трговца (The Merchant of Venice, 1595)*, учинивши их неодвојивим и интегришућим елементима саме драме, онда они непорециво постоје у самом тексту.

Шекспир често посеже за библијским алузијама у свом стваралаштву у намјери да га учини пријемчивијим за публику којој су ријечи Светог писма

1 Енг. “...all other books of service differing from the Prayer Book”. Сви преводи цитата у даљем раду, осим превода стихова из Шекспировог комада, дјело су аутора овог рада.

2 Енг. “Often the same priest read the Anglican service in public to satisfy the law and then said Mass in secret to satisfy his conscience”.

дио богослужбене свакодневице. У неким Шекспировим дјелима, библијске алузије имају мање проминентну улогу, док у другима, као што је то случај у *Млетачком трговцу*, оне представљају неизоставне елементе од суштинске структуралне и семантичке важности. У *Млетачком трговцу*, библијске алузије су савршено послужиле Шекспиру у сврху отварања комплексних питања поимања морала, правде и милосрђа. Служећи се библијским алузијама, Шекспир вјешто припрема публику на могуће сукобе интерпретација при давању одговора на ова замршена питања. Једним таквим сукобом интерпретација, односно, начином на који Шајлок и хришћани Венеције схватају и користе ријечи Библије, позабавићемо се у наредним поглављима овог рада.

1. Елизабетанска публика и проблем зеленаштва у Енглеској XVI вијека

Већ сам први чин *Млетачког трговца* обилује мноштвом алузија на Свето писмо, које Шајлок користи у одбрану зеленаштва као легалне професије. Наравно, Шајлок није једини који се служи Библијом да би оправдао исправност свог става и поступака. Са подједнаком успјешношћу то чине и његови омражени непријатељи, Антонио и остатак хришћанске свите, који износе сопствене аргументе против зеленаштва на коме је Шајлок стекао богатство. Готово на исти начин као што Шајлок брани праведност своје обвезнице ослањајући се на ријечи Старог завјета, тако се и његови противници, хришћани Венеције, позивају на ријечи Јеванђеља тражећи милосрђе.

Премда се нека теолошки проницљивија и детаљнија библијска дебата по питању јудаизма насупрот хришћанства, тачније, Старог насупрот Новог завјета, не би могла очекивати од просјечне елизабетанске публике тог доба, нити би се дубоко укоријењен презир и страх Елизабетанаца према јевреској популацији могао рационално разумјети, јер је и онај мали број Јевреја који је евентуално и живио у Лондону тог времена, након што је 1290. године краљ Едвард I издао Едикт о протјеривању, између 16000 и 17000 Јевреја из Енглеске и забранио им повратак (Foley/Coates, 2014: 116)³, покрштен и преобраћен у хришћанство (Cardozo, 1925: 330)⁴, проблем зеленаштва је био добро познат елизабетанској публици, која га је сматрала једним од примарних моралних питања свог времена. Наиме, зеленаштво за њих није био проблем којим су се бавили становници тамо неке удаљене Венеције, већ непосредан проблем који је елизабетанско друштво имало у сопственом дворишту са њиховим, на раскош навикнутим енглеским господством и зеленашима који су им давали новац на зајам уз немилосрдно високе камате. А да би ствар била још гора, за такво нешто нису могли свалити кривицу на Јевреје, јер их у то доба и није било у Енглеској, већ искључиво на похлепне енглеске трговце и нотаре који су веома често, као залог да ће им обвезница бити исплаћена, заплијењивали комплетна имања енглеским

3 Овај закон је остао на снази све до 1656. године, када га је укинуо Оливер Кромвел (Oliver Cromwell), што говори у прилог чињеници да у доба настанка *Млетачког трговца* Јевреји званично нису ни живјели на простору Енглеске, а камоли да су се бавили зеленаштвом.

4 Потврда чињенице да Јевреји нису били присутни у елизабетанско доба у Енглеској.

војводама и грофовима који због презадужености нису били у могућности да их исплате. Значајан утицај на негативан став елизабетанске публике према наведеном проблему имали су и бројни трактати који су штампани, затим памфлети који су дијељени вјерницима током недјељних богослужења, као и проповиједи, у којима су се писци памфлета и проповједници позивали на одломке из Светог писма са циљем да се искоријени „покварени гријех зеленаштва”⁵ (Wilson, 1949: 4) енглеских каматара, иако ни на једном мјесту у Библији бављење овим занимањем није изричито забрањено (Pettet, 1945: 21–22)⁶, већ се само упозорава на могућност злоупотребе давања новца у зајам.

Све у свему, иако један просјечан Елизабетанац можда никада није дошао у додир са једним Јеврејином, а камоли са јеврејским зеленашем, он је био врло добро припремљен да, у контексту свога времена, разумије зашто Шајлок користи старозавјетне алузије као оправдање његовом зеленаштву. Наиме, Шајлок користи библијску *Причу о Јакову и Лавану (Прва књига Мојсијева, 30, 28–43)*⁷ као оправдање исправности практиковања зеленашке професије и његових скривених намјера према Антонију. Прецизније, Шајлокова интерпретација наведеног одломка је библијски примјер Јаковљевог оправданог лукавства као одговора Лавану за превару којом га је Лаван практично приморао да се ожени његовом старијом кћерком Лијом умјесто Јаковљеве истинске љубави Рахиле (*Прва књига Мојсијева, 29, 15–26*)⁸. На овај начин, Шајлок призива сјећање публике на неке од одломака и библијских аргумената које је она врло лако могла препознати са недјељних богослужења, а који су евентуално могли довести до морално дискутабилних ставова и мишљења међу вјерницима елизабетанског доба.

У овом свијетлу, могу се посматрати и модели личности Шајлока и Антонија, као утјеловљења поквареног зеленаша и племенитог господина, која су била лако препознатљива у елизабетанском друштву у коме су трактати, памфлети и проповиједи против зеленаштва били готово свакодневница.

3. Добри Антонио и зеленаш Шајлок као библијски антиподи

Како су се поменути модели личности Шајлока и Антонија посматрали кроз призму Библије, а што се несумњиво рефлектовало и на припаднике огро-

5 Енг. “...foul synne of usurie...”

6 Е. Ч. Петет (Е. С. Pettet) износи ово запажање у есеју *Млетачки трговац и проблем зеленаштва (The Merchant of Venice and the Problem of Usury)*.

7 У библијској причи о Јакову и Лавану се очигледно налазе елементи старијих паганских празновјерја која су своје мјесто нашла у Старом завјету и била тумачена као знак бољег благослова. Наиме, након што су Јаков и Лаван постигли договор о будућој расподјели јагњади у односу на боју њиховог руна, на основу кога би Лавану припала само бијела, а Јакову шарена и црна јагњад, Лаван је одлучио да Јакову ускрати могућност потенцијалног укрштања оваца различитих боја тако што је синовима предао на чување све овце које нису бијеле боје. Како би доскочио Лавановом лукавству, Јаков прибјегава облику паганског празновјерја према коме су огољени прUTOVI постављени покрај овнова и оваца током парења изазвали ефекат добијања потомства разноврсних боја, а Јакову обезбиједили благослов преимућства у поређењу са Лаваном. У сваком случају, Шајлок користи поменути библијску параболу са намјером да изнесе тврдњу како је узвратити на лукавство лукавством не само оправдано, већ и знак надмоћне мудрости која му је као припаднику одабраног божијег народа дарована.

8 О једном од вишеструких Лаванових покушаја преваре Јакова било је говора и у претходној фусноти.

мне већине елизабетанске вјерске заједнице, најбоље можемо илустровати тиме како су се поједини библијски текстови односили према проблему зеленаштва и давања новца на зајам са обавезом камате. Суштину ових библијских текстова чини дихотомни критеријум који процјењује доброг или лошег човјека на основу тога да ли он убире камату на новац који је дао некоме у зајам, или своја средства даје на располагање другоме у невољи без обавезе враћања. Псалм 15 даје одговор на то ко је достојан божијег спасења и ко ће се спасити вјечнога ништавила: „Ко не даје сребра својега на добит, и не прима мита на правога” (*Псалми Давидови*, 15, 5)⁹. У псалму 112 се чак и наводи да ће онај који буде давао у зајам на потпуно милосрдној основи, онима који су невољи или лошијег материјалног стања, бити благословљен обиљем и богатством (*Псалми Давидови*, 112, 3–5), што значи да је и сама ријеч *зајам* која се најчешће употребљавала у негативном контексту у елизабетанској црквеној заједници, могла бити тумачена и позитивно, уколико зајмодавац не би имао личну корист произашлу из чина давања. Давање у зајам без икаквог одређивања временског рока за враћање, као и без грижње савјести и жала за позајмљеним новцем од стране зајмодавца, јесте императив милосрђа описан у *Петој књизи Мојсијевој*:

Ако буде у тебе који сиромаш између браће твоје у ком мјесту твој, у земљи твојој, коју ти даје Господ Бог твој, немој да ти се стврдне срце твоје и да стиснеш руку своју брату својему сиромашу. Него отвори руку своју и позајми му радо колико му год треба у потреби његовој. Чувај се да не буде какво неваљалство у срцу твојем и да око твоје не буде зло према брату твојему сиромашу, па да му не даш, а он зато да вапије ка Господу на те, и буде ти гријех. Подај му, и нека не жали срце твоје кад му даш. (*Пета књига Мојсијева*, 15, 7–10)

Уз помоћ наведеног хришћанског идеала милосрђа према ближњем који Антонио успјева да постигне у односу према Басанију и осталим хришћанима Венеције, мада би се такав облик испољавања љубави према ближњем могао довести у питање у његовом и односу осталих хришћана Венеције према Шајлоку, у *Млетачком трговцу* нам се открива и једна потпуно супротна слика окрутног човјека који проналази сатисфакцију у наметању бесрамно високих камата зајмопримцима, па чак до те мјере да његова глад за гомилањем материјалног поприма размјере личне осветољубивости према онима који не оправдавају или осуђују његове пословне подухвате, као што то чине Антонио и остали хришћани Венеције. Открива нам се слика безосјећајног Шајлока чију несклоност да покаже самилост описује Антонио следећим ријечима: „Изишли бисте пре на крај ма с чим, суровим не знам како, но што бисте скротили –

⁹ Сви цитати библијских стихова у даљем раду су преузети из: *Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета* (2003).

а зар грубљег ичег има ? – Јеврејско срце његово!”¹⁰ (*Млетачки трговац*, IV, 1).¹¹ Међутим, уколико се у библијском свјетлу пажљивије посветимо читању *Млетачког трговца*, увидјећемо да припадност Антонија и Шајлока различитим вјерским конфесијама није оно што их априори дефинише добрим или лошим особама. За елизабетанску публику одгајану у духу и ријечи Библије, Антонијева способност да покаже милосрђе и Шајлоково одбијање да покаже самилост су заправо јасни путокази ко је од њих двојице добар или лош, те чији примјер треба слиједити.

4. Антонијево расипништво или великодушност – Шајлокова и хришћанска перцепција

Иако би лик Антонија, ако не у потпуности, онда бар у великој мјери, требало да утјеловљује новозавјетни архетип доброг човјека склоног милосрђу према ближњима, Шајлок успјева да пронађе перфидан начин да оспори Антонијеву доброту, замјењујући библијски систем вриједности базиран на духовном односу према Богу сопственим системом вриједности базираном на материјалном богатству и способности да се исто сачува и умножи. Општепризнату Антонијеву доброту међу хришћанима Венеције, Шајлок замјењује тек суздржаним признањем да је Антонио доброг (материјалног) стања (*Млетачки трговац*, I, 3),¹² што нас наводи да посумњамо како се Шајлок уопште не слаже са хришћанском оцјеном Антонијеве моралне исправности, а камоли да вјерује како је Антонијево „добро стање” резултат божје промисли. Штавише, Шајлоково помињање „доброг стања” којим алудира на Другу посланицу светог апостола Павла Коринћанима, прецизније речено, на одломак из трећег поглавља ове посланице који гласи: „Не да смо врсни од себе помислити што, као од себе, него је наша врсноћа од Бога” (*Друга посланица Коринћанима*, 3, 5), представља маестралан Шекспиров начин да се иронично поигра са вишезначношћу ријечи *sufficient*¹³. Према ријечима светог апостола Павла, човјек постаје „достојан милости божје” (*sufficient by the grace of God*) искључиво путем божје промисли, а никако захваљујући сопственим заслугама. Самим тим, „достојност милости божје” (*sufficiency by the grace of God*) постаје идеја изван домена људске могућности схватања, јер оно што људима није могуће спознати, Богу јесте. У складу са тим, Шајлок као да жели да упита Басанија и хришћане Венеције ко су они да доносе суд о томе да ли је Антонио „достојан милости божје”, кад је то ионако дио неког вишег божјег плана. Шекспирово поигравање концептом „достојности милости божије” био је генијалан начин да лик Шајлока приближи

10 Сви цитати стихова *Млетачког трговца* на српском језику у даљем раду су преузети из Живојиновићевог превода који се налази у издању Шекспирових *Сабраних дела* из 2011. године.

11 Енг. “You may as well do anything so hard,

As seek to soften that, — than which what's harder?

His Jewish heart” (*The Merchant of Venice*, IV, 1, 78–80). Сви цитати стихова *Млетачког трговца* на енглеском језику у даљем раду преузети су из *The Merchant of Venice* (1996 [2005]).

12 Енг. “...he is sufficient” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 15).

13 У наведеном случају могао би се ставити знак једнакости између ријечи *sufficient* и њеног синонима *worthy*.

публици којој је оваква врста теолошких расправа могла бити позната у то вријеме. Надаље, поставља се питање зашто би ико изразио сумњу у позитиван исход Антонијевих трговачких подухвата, уколико истински вјерује да је Антонио „достојан милости божје”. Заправо, Шајлоков злослутни наговјештај губитка Антонијевих средстава, изложених бројним „опасностима од воде, ветрова, хридиња” (*Млетачки трговац*, I, 3)¹⁴, представља Шекспиров суптилан начин да покаже публици како Шајлок негира Антонијеву „достојност милости божје”, алудирајући на одломак из једанаестог поглавља Друге посланице светог апостола Павла Коринћанима: „Много пута сам путовао, био сам у страху на водама, у страху од хајдука, у страху од родбине, у страху од незнабожаца, у страху у градовима, у страху у пустињи, у страху на мору, и страху међу лажном браћом” (*Друга посланица Коринћанима*, 11, 26). Користећи претходно наведене библијске одломке из Друге посланице светог апостола Павла Коринћанима, Шекспир настоји да покаже публици како функционише Шајлоков мржњом задојен ум. Наиме, гледано Шајлоковим очима, Антонио није ближњи у невољи коме је потребна помоћ, већ „незнабожац и лажни брат”, разметљивац који мрзи јеврејски свети народ, па као такав није „достојан милости божје” која би заштитила његова средства од пропасти.

За Шајлока, Антонио постаје отјелотворење расипника из библијске *Приче о блудном сину* која говори о млађем сину који од оца узима свој дио имања, и пошто све потроши живећи распусно, долази кући кајући се (*Јеванђеље по Луци*, 15, 11–32)¹⁵. Антонијево позајмљивање новца без обавезе враћања, Шајлок види као расипништво, што потврђује следећим ријечима, алудирајући на претходно поменути библијску причу:

Ето, и с том сам трговином на штети: банкрот, распикућа, који мучно да ће смети да помоли главе на Риалту; пропалица који је на трг долазио вазда нагиздан; нека припази на своју залогу: он ме је обично називао дерикожом; нека припази на своју залогу; он је обично позајмљивао новац из хришћанске љубави; нека припази на своју меницу. (*Млетачки трговац*, III, 1)¹⁶

14 Енг. "...water-thieves and land-thieves...and then there is the peril of waters, winds, and rocks" (*The Merchant of Venice*, I, 3, 13–15).

15 *Прича о блудном сину* дочарава колико се Бог радује сваком покајаном грешнику. Наиме, захтјев млађег сина за својим наслједством, док је отац још жив, представља дрскост, готово исто као да жели да му је отац мртав. Међутим, када добије свој дио, он ниже неуспјех за неуспјехом, те завршава радећи понижавајући посао у свињу, завидећи свињама на њиховој храни. По повратку кући, отац га дочекује са великодушносту далеко већом но што је имао права очекивати. Насупрот томе, старији син размишља у појмовима „закона, заслуге и награде”, прије него „љубави и милости”, што може представљати свештенике и фарисеје, који критикују Исуса. Очева радост због повратка изгубљеног сина алегорички представља Божју љубав и неограничену милост Божју.

16 Енг. "There I have another bad match: a bankrupt, a prodigal, who dare scarce show his head on the Rialto; — a beggar that was used to come so smug upon the mart; — let him look to his bond; he was wont to call me usurer; — let him look to his bond: he was wont to lend money for a Christian cur'sy, let him look to his bond!" (*The Merchant of Venice*, III, 1, 39–44).

Међутим, позивајући се на *Причу о блудном сину*, Шајлок свјесно негира њену основну поруку у којој се одражава сама суштина хришћанске љубави која се испољава кроз синергијско дјеловање једне особе која је спремна да призна своје гријехове и покаје се, те друге особе која је спремна да опрости и буде милосрдна. Примјер оваквог синергијског дјеловања можемо илустровати на односу два пријатеља, Басанија и Антонија. Када Басанио покајнички признаје пред Антонијем своју младалачку раскалашност, тражећи финансијску подршку у наумљеном љубавном подухвату, Антонио му на то одговара: „Молим вас, рец’те само шта је то, Басанио мој драги; ако стоји та ствар у кругу части, к’о што вазда стојите ви, по вољи, верујте ми, можете онда кесом мојом, мноме и свим што имам располагати да подмирите своје потребе” (*Млетачки трговац*, I, 1)¹⁷. Нема сумње да бисмо овакав Антонијев потез, мјерећи га на скали вриједносног система несебичне хришћанске љубави и пријатељства, назвали великодушним, али би таква оцјена била дијаметрално различита за Шајлока коме је чување и гомилање новца на самом врху његових животних приоритета и који би овај Антонијев потез окарактерисао као расипништво.

5. Шајлокова и Антонијева поимања пријатељства тумачена кроз однос Библије према давању новца у зајам

Мотив пријатељства у *Млетачком трговцу* се такође може посматрати кроз проблематизовање питања у вези са давањем новца у зајам, са обавезом враћања камате или без ње. Додуше, у претходном поглављу смо показали да давање новца у зајам не мора бити нужно лош чин уколико представља израз безусловне љубави између два пријатеља који припадају истом народу и вјероисповијести, Басанија и Антонија. Чак и Шајлок сматра да неће бити никаквих потешкоћа у томе да му његов земљак Тубал прискочи у помоћ и позајми новац када каже: „Уцело не бих могао сад одмах три тисуће цекина да наравнам. Ал’ шта је с тим? Прискочиће за тол’ко мој рођак Тубал, богат Јеврејин” (*Млетачки трговац*, I, 3)¹⁸, што нам на неки начин открива да се узимање новца у зајам са обавезом враћања од стране зајмопримца и наплаћивање камате од стране зајмодавца није практиковало ни између припадника јеврејске религијске заједнице.

Али шта се дешава са овом праксом међу припадницима различитих вјерских конфесија, у овом случају између хришћана и Јевреја? Да ли зеленашење којим се бави Шајлок оставља мјеста за узајамно пријатељство са

17 Енг. “I pray you, good Bassanio, let me know it;
And if it stand, as yourself still do,
Within the eye of honour, be assured
My purse, my person, my extremest means,
Lie all unlockt to your occasions” (*The Merchant of Venice*, I, 1, 135–139).

18 Енг. “I cannot instantly raise up the gross
Of full three thousand ducats. What of that?
Tubal, a wealthy Hebrew of my tribe,
Will furnish me” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 50–53).

хришћанима Венеције? Рекло би се да не оставља, јер се и Шајлок и Антонио са презиром односе један према другом. Шајлок осјећа мржњу према Антонију због јавних понижења која трпи од њега ради професије којом је као припадник изопштеног јеврејског племена приморан да се бави (Werblowsky, 1965: 394)¹⁹, што потврђује ријечима:

Мрзак је мени што је хришћанин; Мрскији што по глупости простака бадава новац зајми, па нам скида каматњак наш у Млецима; да могу бар једном за врат да му станем ја, заситио бих мржњу своју стару коју спрам њега гајим. Мрзи он наш свети народ, псује тамо баш где трговаца има највише, мене, мој занат, моју законито стечену добит, зеленаштвом то називајући. Нек би племе моје проклето било ако ли му ово опростим икад! (*Млетачки трговац*, I, 3)²⁰

Ништа мањи презир према Шајлоку као некоме коме су прописане норме Католичке цркве о забрани давања новца у зајам (Werblowsky, 1965: 394)²¹ стране и туђе не показује ни Антонио, захтијевајући да му Шајлок радије позајми новац као непријатељу и постављајући питање на кога би одговор, бар када су у питању Антонио и остали хришћани Венеције, требао да буде унапријед јасан и недвосмислено одричан: „Јер кад је пријатељство узимало од пријатеља свога камате на јалов метал?“ (*Млетачки трговац*, I, 3)²²

Наглашавањем разлике између позајмљивања новца „својима“, односно пријатељима, и „туђима“, то јест, припадницима других религијских конфесија, у *Млетачком трговцу* се алудира на укоријењену нетрпељивост између Јевреја и хришћана у овој драми, која има своје библијско утемељење. У Тори, која представља темељ јудаистичког правног и етичког учења, у хришћанској традицији познатијој под називом Петокњижје (првих пет књига Старог завје-

19 У историјском истраживању јудео-хришћанског конфликта по питању зеленаштва, односно каматарења током средњовековног доба, Вербловски (Werblowsky) наводи да су Јевреји, будући да су практично постали отпадници од хришћанског друштва и његових закона, били приморани да се баве пословима зајмодавца и каматара.

20 Енг. “*I hate him for he is a Christian!
But more, for that, in low simplicity,
He lends out money gratis, and brings down
The rate of usance here with us in Venice.
If I can catch him once upon the hip,
I will feed that ancient grudge I bear him.
He hates our sacred nation; and he rails,
Even there where merchants most do congregate,
On me, my bargains, and my well-won thrift,
Which he calls interest. Cursed be my tribe,
If I forgive him*” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 36–47).

21 Према наведеном истраживању Вербловског, Католичка црква је у средњем вијеку апсолутно забранила давање новца у зајам међу припадницима хришћанске вјероисповијести.

22 Енг. “*...for when did friendship take
A breed for barren metal of his friend?*” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 133–134).

та), прави се јасна разлика између позајмљивања новца сународницима и припадницима других народа који не припадају јеврејском народу. Један од истакнутих познавалаца јеврејске културе, рабин Херберт Лоу (Herbert Loewe), тумачи овај двоструки стандард у књизи *Рабинска антологија (A Rabbinic Anthology)* (Montefiore/Loewe, 1974: 450)²³, наводећи да се у *Књизи Левитској* изричито забрањује да један Јевреј намеће другом обавезу враћања камате или да евентуално узима добит од њега (*Трећа књига Мојсијева*, 25, 36–37), док се у *Петој књизи Мојсијевој (Поновљени закони)* наведена забрана допуњује допуштењем да се каматарење може вршити на онима који нису Јевреји (*Пета књига Мојсијева*, 23, 19–20). Оваква дословна интерпретација старозавјетних библијских одломака и живот у складу са њима, неминовно је постављала баријеру између Јевреја и хришћана, рефлектујући аспирацију јеврејског народа да се у складу са својом јудаистичком доктрином издигне на пиједестал изнад свих осталих народа од којих су трпили вишевековна понижења, слично као што Шајлок настоји да преокрене односе моћи између њега и Антонија, стајући му „ногом за врат”.

Нажалост, и поједина хришћанска тумачења претходно поменутог одломака из књиге *Поновљених закона* су више одмагала, него помагала превазилажењу баријере између Јевреја и хришћана. *Епископска Библија (The Holie Bible:conteynyng the Olde Testament and the Newe*, 1568), на маргини странице уз овај одломак, даје своје објашњење зашто су се Јевреји тако строго и дословно придржавали заповијести из Торе, односно Петокњижја. Наведени разлог је био тај да су Јевреји у старозавјетно доба били народ тврда срца коме нису били блиски осјећаји самилости и милосрђа према другим народима, те да их није занимало исказивање великодушности према другим народима без остваривања извјесне добити, супротно Христовом новозавјетном учењу.²⁴ Овакво тумачење показивало је и традиционалну снисходљивост у складу са којом су се представници англиканске вјерске заједнице понашали према припадницима свих осталих конфесија у Енглеској тог доба, слично као што се Антонио понаша према Шајлоку, држећи му моралне придики о покварености зеленашке професије и оних који се баве њоме.

6. Жеља за доминацијом као разлог антагонизму између Шајлока и Антонија

Шајлок и Антонио, наизглед двије дијаметрално различите личности, једна оличење покварености, а друга племенитости, ипак показују изненађујућу сличност када је у питању жеља за доминацијом. И код једног, као и код другог,

23 Херберт Лоу (Herbert Loewe) биљежи своје запажање о томе да је према *Књизи Левитској* једном Јевреју забрањено наметати камату (хебр. *тарбит*) или узимати добит (хебр. *марбит*) од другог Јевреја. Међутим, иако је једном Јевреју забрањено каматарити (хебр. *нешек*) другог Јевреја, дозвољено му је наметати камату и узимати добит од једног странца.

24 Енг. “Because they (Jews) were a hard hearted people, therefore was this libertie given them for a time”. (Gloss to Deuteronomy, 23, 20). Сви остали цитати из *Епископске Библије (The Holie Bible:conteynyng the Olde Testament and the Newe*, 1568) у даљем раду су преузети из наведеног оригиналног издања и цитирани само уз реферисање на конкретан коментар библијског одломака поменутог издања.

ова жеља се манифестује пренаглашеном потребом за самоправичношћу за коју код обојице можемо пронаћи оправдање или, пак, осуду у ријечима Библије.

Први разлог Шајлокове жеље за доминацијом, која првенствено почива на његовом презиру према хришћанима који негирају његову „законито стечену добит“, заснован је на његовој вјери у то да га Бог фаворизује као одабраног потомка светог јеврејског народа. Изговарајући ријечи „наш свети народ“ (*Млетачки трговац*, I, 3)²⁵, Шајлок призива испуњење старозавјетног обећања и благослова које је Бог дао Авраму и његовим потомцима. За Шајлока је издвајање Аврама као „оца многих народа“ (*Прва књига Мојсијева*, 17, 4) знак светости који он као потомак божјег изабраника носи и коме је на тај начин загарантована коначна побједа над Антонијем, мрским потомком старозавјетних јеврејских „непријатеља“ (*Прва књига Мојсијева*, 22, 17). Међутим, Шајлок чврсто вјерује да ће му та побједа доћи од Бога у виду материјалних благодати током његовог овоземаљског живота у Венецији и као последица његовог, бар како га он види, „поштеног“ зеленашког занимања. Његова вјера у коначну побједу и доминацију над Антонијем садржана је у одломку књиге *Поновљених закона* који говори о предуслову за доминацију над другим народима, народима невјерницима. Наиме, овај предуслов се односи на давање зајма другим народима и уздржавање од позајмљивања новца од припадника других народа (*Пета књига Мојсијева*, 15, 6). Будући да се придржава овог предуслова, Шајлок сматра и очекује да за то треба да буде и адекватно награђен материјалним благодатима и испуњењем услова обвезнице којом држи Антонија у шаци.

Други разлог Шајлокове жеље за доминацијом, као и одговор на питање зашто Шајлок осјећа тако велику дозу мржње према хришћанима, лежи у његовом дубоко укоријењеном страху да ће, попут његових предака из доба римске окупације Израела којима су цариници наметали три пута веће порезе него у осталим римским провинцијама (Hastings, 1963: 824)²⁶, бити ускраћен за добар дио његове „поштено“ стечене добити. Поредехи Антонија са „пузавим цариником“ (*Млетачки трговац*, I, 3)²⁷, Шајлок оживљава сјећање на издајнике међу јеврејским народом, омражене сакупљаче пореза који су се на тај начин додворавали римским властима. Када Шајлок описује Антонија као „пузавог цариника“, он показује своје подозрење према човјеку који је некада пљувао његов „јеврејски кафтан“ и коме је „сада потребна његова помоћ“. (*Млетачки трговац*, I, 3)²⁸ Осим тога, Шајлок користи израз „пузави цариник“ као алузију на библијску *Причу о фарисеју и царинику* (*Јеванђеље по Луки*, 18, 10–14)²⁹ са

25 Енг. „...our sacred nation“ (*The Merchant of Venice*, I, 3, 42)

26 У Библијском рјечнику (*Dictionary of the Bible*) наводи се да је на просторима цјелокупне азијске провинције Римског царства, у чијем је саставу био и Израел, наметнути порез био три пута већи него у осталим провинцијама.

27 Енг. „How like a fawning publican he looks!“ (*The Merchant of Venice*, I, 3, 35)

28 Енг. „You ... spit on my Jewish gaberdine,

And ... it now appears you need my help“ (*The Merchant of Venice*, I, 3, 112–114)

29 *Прича о фарисеју и царинику* која приказује фарисејског свештеника, разметљивог својим врлина, настрам сакупљача пореза који понизно моли Бога за милост потребно је ставити у контекст времена у коме је

намјером да обесмисли њену праву поруку која се састоји у томе да је Богу угоднија покајничка понизност, него претјерана ревност (Hamlin, 2013: 104)³⁰, и са циљем да прикаже како је Антонијева понизност само привидна и да се иза ње крије његова подмуклост.

Међутим, Антонијев однос према Шајлоку је све само не понизан. Обраћајући се више Басанију, у име кога је дошао да тражи зајам, него Шајлоку од кога је дошао да тражи зајам, Антонио наступа са непоштовањем и ниподаштавањем према Шајлоку, па га чак и вријеђа: „Басанио, је л’ видиш како се ћаво на Јеванђеље позива кад му треба? Зао створ, кад сведочанства призива, личи на хуљу насмејана лица, на споља леп, а црвљив плод. О, како љуштуру лепу има притворништво!” (*Млетачки трговац*, I, 3)³¹ Иако је, реално гледано, језичак на ваги моћи претегнуо на Шајлокову страну у тренутку када је Антонио дошао да тражи зајам од њега, што је нагнало Шајлока да назове Антонија „пузавим”, Антонио се дефинитивно не понаша у складу са тим описом, јер у односу према Шајлоку показује свој господски понос неспреман да подилази икоме (Brown, 2005: 23)³². Наиме, овај господски понос се у Антонију само додатно распламсао при сусрету са Шајлоком, показавши да се Антонијево унутрашње биће жестоко противи преокрету у односима моћи између њега и Шајлока. Антонијево устрајавање на томе да односи моћи између њега и Шајлока остану непромијењени, додатно добија на интензитету у атмосфери у којој је Антонијев углед међу хришћанима Венеције достигао готово статус обожавања. Ову тврдњу можемо поткријепити парафразирајући Саланијеве ријечи: он каже да за доброг и честитог Антонија нема довољно доброг епитета који би се придружио уз његово име (*Млетачки трговац*, III, 1).³³ Слично томе, на Порцијино питање о томе колико му је Антонио присан пријатељ, Басанио одговара: „Понајприснији,

настала. Током 1. вијека, фарисеји су били познати по строгом поштовању Мојсијевог закона. Фарисеј у овој причи је још ревностији од осталих фарисеја, пости чешће него што је потребно, даје десетак на све што прими, чак и у случајевима када вјерска правила то не захтијевају. Сигуран у своју исправност, фарисеј не тражи ништа од Бога, па тако и не добија ништа. С друге стране, публикани (јавни службеници који су радили за Рим) су били презрени Јевреји који су сарађивали са Римским царством. Зато што су били најпознатији по прикупљању путарине и пореза они се обично описују као цариници или порезници. Ова прича, међутим, не осуђује њихово занимање, већ поменутог цариника описује као некога ко препознаје своје стање недостојности пред Богом и признаје своју потребу за измирењем. Долazeћи Богу у понизности, цариник прима милост и измирење које је тражио.

30 Изнесено стајалиште потврђује и Ханибал Хамлин (Hannibal Hamlin) када говори да су Шајлокове алузије на јеванђеља, у највећем броју случајева, пародијског карактера. Хамлин тврди да Шајлок врло добро познаје, како текст, а тако и поуке јеванђеља, али их намјерно погрешно тумачи.

31 Енг. “Mark you this, Bassanio,
The devil can cite Scripture for his purpose.
An evil soul, producing holy witness,
Is like a villain with a smiling cheek;
A goodly apple rotten at the heart:
O, what a goodly outside falsehood hath!” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 92–97)

32 Наведену тврдњу поткрепљује општи утисак да Антонио тражи услугу као неко ко је због свог господског статуса ненавикнут да то чини.

33 Енг. “...that the good Antonio, the honest Antonio,
— O that I had a title good enough to keep his name company!” (*The Merchant of Venice*, III, 1, 12–14)

а душа од човека, пун врлина, и неуморан предусретљивошћу. Човек у којег стара римска част испољава се кол'ко ни у које душе у целој Италији данас" (*Млетачки трговац*, III, 2)³⁴. Оваква претјерана величања Антонијеве личности поткопавају слику о њему као о савршеном примјеру понизног хришћанина, за шта потврду проналазимо у следећим ријечима јеванђеља: „Ви сте они који се градите праведни пред људима; али Бог зна срца ваша; јер што је у људи високо оно је мрзост пред Богом" (*Јеванђеље по Луки*, 16, 15). Да ствар буде још и гора, Антонијев понос ће се преобразити у надменост у тренутку када поред свих претходно изречених материјалних казни Шајлоку, нареди и Шајлоков прелазак на хришћанство, чиме Антонијева жеља за доминацијом над Шајлоком доживљава своју кулминацију. На овај начин, Антонијев лик постаје много сличнији Шајлоку, приближавајући се више фарисејевом, него цариниковом обрасцу понашања из поменуте библијске *Приче о фарисеју и царинику*.

7. Шајлоково богатство: поштено стечено власништво или иметак стечен преваром ?

Самопроглашени праведници, Шајлок и Антонио, сваки на свој начин кроз библијску визуру проговарају о томе да ли је Шајлоково богатство стечено на поштен или непоштен начин.

Шајлок сматра да је до богатства дошао поштеним путем, угледајући се на примјер Јакова, као старозавјетног претка одабраног јеврејског народа коме Шајлок припада. У том смислу, Шајлоково богатство је само последица благо- слова којег је он као потомак изабраника божјег Јакова наслиједио, о чему се говори у псалму 146: „Благо ономе којему је помоћник Бог Јаковљев" (*Псалми Давидови*, 146, 5). Уз то, користећи Јакова као узор, Шајлок потпуно занемарује један „ситни" детаљ који се помиње у Библији у вези са Јаковом. Наиме, Јаков, захваљујући свом лукавству и помоћи мајке Ребеке, преотима брату Исаву право првородства на благослов њиховог оца Исака. По свему судећи, чини се да је овај детаљ апослутно неважан Шајлоку, јер је за њега важније ко посједује благослов, од начина на који је до њега дошао, што имплицира Шајлоково на- глашавање ријечи „посједник" (*Млетачки трговац*, I, 3)³⁵. Оно што нарочито импонује Шајлоку код Јакова је то што Јакова покреће амбиција да потисне расипног Исаву, слична амбицији која њега покреће у намјери да својим зе- ленашким занимањем оствари надмоћ над Антонијем и осталим хришћанима Венеције. Поглавље 25 *Књиге Постања* нам открива први наговјештај Јаковље- ве амбиције који се може видјети у чињеници да је, у тренутку када је рођен, Јаков држао за пету свог брата близанца Исаву (*Прва књига Мојсијева*, 25, 26).

34 Енг. "The dearest friend to me, the kindest man,

The best-condition'd and unwearied spirit

In doing courtesies; and one in whom

The ancient Roman honour more appears

Than any that draws breath in Italy" (*The Merchant of Venice*, III, 2, 291–295)

35 Енг. "The third possessor; ay, he was the third" (*The Merchant of Venice*, I, 3, 69)

Исто поглавље нам даје још један примјер Јаковљеве амбиције и његове спремности да искористи брата Исаву, наводећи га да му прода право првородства за јело које је припремио (*Прва књига Мојсијева*, 29, 33). Нарочито дивљење према Јаковљевој амбицији и лукавству Шајлок показује присјећајући се догађаја из Библије када је Јаков, уз помоћ „његове мудре мати” (*Млетачки трговац*, I, 3)³⁶, преварио слијепог оца Исака на самртној постељи, тврдећи да је Исав и тако задобио очев благослов (*Прва књига Мојсијева*, 27, 24–28). Међутим, Шајлоков материјалистички систем вриједности на основу кога он процјењује свијет око себе у овом случају ставља знак једнакости између значења ријечи благослов и благо (богатство). Према истом принципу, Шајлок опонаша библијски архетип лукавог и сналажљивог човјека, утјеловљеног у лику Јакова, који се богати на рачун туђег незнања, као што и он сам гомила своје богатство на рачун наивних, разметљивих и осиромашених гостара, као и свих осталих грађана Венеције који су запали у финансијске проблеме. Штавише, Шајлок је убијеђен да је његово умијеће убирања камате, слично као и Јаковљева вјештина у сточарству, показатељ да је он изабраник божји кога је Бог обдарио даром мудрости, а дарове треба умножавати по узору на библијску *Причу о талантима* (*Јеванђеље по Матеју*, 25, 14–30; *Јеванђеље по Луки*, 19, 12–27).³⁷

Антонио се, наравно, супротставља Шајлоковом поређењу са Јаковом, сматрајући га непотпуним и произвољним библијским објашњењем из два разлога. Први разлог је тај да Јаков, за разлику од Шајлока, није самовољно доносио одлуку о томе како ће умножавати божји благослов, већ је у томе „био упућен и вођен руком божјом” (*Млетачки трговац*, I, 3)³⁸. Притом се Антонио у свом тумачењу раније наведене *Приче о Јакову и Лавану* позива на њено објашњење дато у *Епископској Библији* (*The Holie Bible: conteynung the Olde Testament and the Newe*, 1568)³⁹, алудирајући на један други библијски пасус у коме Јаков оправдава начин стицања свог богатства срдитим Лавановим синовима који су кренули у потјеру за њим као чин испуњења божје воље (*Прва књига Мојсијева*, 31, 9). Други разлог који Антонио износи, оспоравајући Шајлоково поређење са Јаковом, позива се на Аристотелов аргумент према коме је зеленашење противприродан начин стицања богатства⁴⁰ (Аристотел, 1975:

36 Енг. “...his wise mother” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 68)

37 *Прича о талантима* као Исусова алегоричка прича о господару који одлази на пут повјеривши слугама новац, да би по повратку неке казнио а неке наградио, представља библијску параболу о талентима тумачену као подстицај Исусовим ученицима да користе своје Богом дате дарове („таленте” у свакодневном смислу) у служби Богу, и да преузимају ризик ради Царства Божјег. Неуспјех у коришћењу нечијих талената, како параболу каже, резултоваће осудом. Из овог тумачења је вјероватно и потекло значење ријечи таленат у смислу способности или вјештине.

38 Енг. “But sway'd and fashion'd by the hand of heaven” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 88).

39 *Епископска Библија* (*The Holie Bible: conteynung the Olde Testament and the Newe*, 1568) коментарише Јаковове лажи свом умирућем оцу и преотимање очевог благослова и права првородства од брата Исаву на следећи начин: “This subtil dealing of Rebecca and Jacob with Isaac considered by itself blameworthy: but if it be referred to the will of God and the setting forth of his decree, it is commendable” (*Gloss to Genesis*, 27, 19).

40 Аристотелов приговор на рачун зеленашења као неприродног начина стицања богатства: „Сасвим је оправдано омражено и зеленаштво, јер се ту добит постиже помоћу самог новца и новац не служи сврси

17) и који је Англиканска црква у својим проповиједима и памфлетима веома често користила да би осудила зеленашење у елизабетанско доба. Постављајући Шajлоку питање: „Ил’ су ваше злато и ваше сребро овнови и овце?” (*Млетачки трговац*, I, 3)⁴¹, Антонио прави разлику између размножавања оваца као природног начина умножавања богатства који се налази у божјим рукама и неприродног начина стицања богатства којим се бави Шajлок, при чему новац рађа још више новца који самом себи постаје сврха, умјесто да се користи искључиво за робно-новчану размјену. Шajлоков одговор на постављено питање: „Не знам да кажем, ал’ настојим да се баш тако брзо коте: то утув’те, сињоре мој” (*Млетачки трговац*, I, 3)⁴², крије суптилни реторички противаргумент: ко су он и Антонио да преиспитују божју вољу и одлучују о томе шта је природан или неприродан начин стицања богатства? Или, другим ријечима речено: зашто пропитивати Шajлоков начин остваривања добити и стицања богатства, када су они ништа друго до знаци божјег благослова, у крајњој линији, божјег одобравања? Али Антонио не препознаје Шajлоково материјално богатство стечено зеленашењем као показатељ божје мудрости којом је Бог обдарио Шajлока и учинио га својим одабраником, већ као знак Шajлокове духовне и моралне искварености, па га оптужује да изврће ријечи јеванђеља у сопствену корист. Ову оптужбу Антонио износи у виду поређења Шajлока са ђаволом, што представља алузију на одломак из јеванђеља по Матеју у коме се описује друго Христово искушење од стране ђавола који гласи: „Тада одведе га ђаво у свети град и постави га наврх светог храма; па му рече: ако си син Божији, скочи доле, јер у писму стоји да ће анђелима својијем заповиједити за тебе, и узеће те на руке, да гдје не заплеш за камен ногом својом. А Исус рече њему: али и то стоји написано: немој кушати Господа Бога својега” (*Јеванђеље по Матеју*, 4, 5–7). Указујући на Шajлока као фалсификатора хришћанског тумачења јеванђеља, Антонио жели да скрене пажњу на то да неко ко је спреман да се користи таквим триковима да би оправдао стечено богатство, засигурно није могао стећи то богатство на поштен начин.

8. Шajлоково инсистирање на употреби облика имена Аврам као показатељ неповјерења у божанско провиђење

Карактеристично за Шajлоково прилагођавање ријечи Библије његовим личним убјеђењима и интересима јесте инсистирање на употреби облика имена Аврам умјесто Аврâм. Разлика између ова два облика истог имена се објашњава у *Књизи Постања* на следећи начин: „Од мене ево завјет мој с тобом да ћеш бити отац многим народима. Зато се више нећеш звати Аврам него Аврâм, јер сам те учинио оцем многих народа” (*Прва књига Мојсијева*, 17, 4–5). Ова

којој је намењен. Новац је, наиме, настао ради размене, а камата га умножава па је отуда и добила име, јер деца личе на родитеље, а камата је новац рођен од новца. Стога је од свих начина богаћења овај највише противан природи.”

41 Енг. “Or is your gold and silver ewes and rams?” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 90).

42 Исто. Енг. “I cannot tell, I make it breed as fast” (*The Merchant of Venice*, I, 3, 91).

промјена имена представља потврду божјег обећања датог Авраму да ће му подарити бројно потомство и учинити га моћнијим од његових непријатеља (*Прва књига Мојсијева*, 22, 17). Коментаришући ово обећање, *Епископска Библија* (*The Holie Bible: conteynung the Olde Testament and the Newe*, 1568) овдје прави јасну разлику између дарова које Бог пружа људима непољуљане вјере као израз његове безусловне љубави и награда које људима долазе као резултат њихових сопствених заслуга.⁴³ Свети апостол Павле у посланици Римљанима напомиње да је испуњење обећања које је Бог дао Авраму потврђено снагом Аврамове вјере у Бога, а не захваљујући његовим личним заслугама (*Посланица Римљанима*, 4, 12–13).

Међутим, у *Млетачком трговцу*, Шајлок увијек користи облик имена Аврам⁴⁴ умјесто Аврам, што показује Шајлоково помањкање вјере у то да је само снага божјег провиђења довољна да се испуни старозавјетно обећање које је Бог дао Авраму, а самим тим и њему као његовом јеврејском потомку, па се због тога окреће ономе што сматра сопственим предностима: лукавству, зеленашкој вјештини и нагомиланој добити. Управо овакав недостатак вјере у божје провиђење додатно доприноси негативној слици коју хришћани Венеције имају о Шајлоку, чиме се све више продубљује јаз њиховог међусобног неповјерења и неразумијевања.

9. Закључак

Одговор на питање зашто Шекспир користи библијске алузије у *Млетачком трговцу* да би међу публиком потакнуо расправу о комплексним питањима морала, правде и милосрђа поприлично је јасан. Публици којој се Шекспир обраћа, ријечи Светог писма су одзвањале у подсвијести, као дио свакодневене друштвене стварности на богослужењима. Притом, Шекспир не даје одговоре на поменута сложена питања, већ, дајући глас ликовима Шајлока и хришћана Венеције, износи различите углове гледања на ствари, док публици препушта одлуку о томе чијој ће интерпретацији бити наклоњенија.

Немогућност помирења сукобљених интерпретација по питању зеленаштва: Шајлоковог става према коме је зеленаштво не само легална, већ и праведна професија са библијским утемељењем, и става хришћана Венеције, према коме Шајлок злоупотребљава библијске одломке и давање новца у зајам зарад сопствене користи, показатељ је Шајлокове моралне и духовне искварености. На примјеру односа Антонија и Шајлока према давању новца у зајам, посматраног кроз призму библијских текстова, илустрована су два дијаметрално различита модела личности: једног (Антонија), који у жртвовању за пријатеља види испуњење идеала милосрђа, и другог (Шајлока), који због заслјепљености похлепом и мржњом не показује знаке самилости. Притом

43 Енг. "God giveth his free benefites the name of reward, to provoke men to godliness: not for the merite of the worke." (*Gloss to Genesis*, 22, 17).

44 Овдје наводимо примјере Шајлокове употребе имена Аврам: енг. "This Jacob from our holy Abram was." (*The Merchant of Venice*, I, 3, 67); енг. "O father Abram, what these Christians are!" (*The Merchant of Venice*, I, 3, 156).

је мотив „достојности милости божје“ послужио као одличан лакмус папир за приказ како се на љествици Антонијевих и Шајлокових опречних система вриједности посматра давање новца у зајам, а да се за тај чин не тражи никаква надокнада; односно, у конкретном случају, да ли је Антонијева помоћ Басанију израз несебичне љубави и пријатељства или знак Антонијеве непромишљености и расипништва. Антонијева и Шајлокова дијаметрално супротна тумачења библијских алузија по питању односа према давању новца у зајам, са обавезом враћања камате или без ње, рефлектују се на продубљивање нетрпељивости између њих двојице као припадника различитих религијских конфесија. Поред тога, разлози Шајлокове жеље за доминацијом над Антонијем имају коријене у његовој индоктринисаности идејом да је припадник светог јеврејског народа и дубоко укоријењеном страху да ће, по узору на његове претке из доба римске окупације, бити лишен стеченог богатства, док Антонијева жеља за доминацијом почива на устрајавању на томе да односи моћи између њега и Шајлока остану непромијењени, а што се испољава у Антонијевом снисходљивом односу према Шајлоку. Несугласицама између Антонија и Шајлока доприноси и Шајлокова перцепција да је богатство стекао на поштен начин, угледајући се на библијски узор лукавог и сналажљивог човјека, утјеловљеног у лицу Јакова, насупрот Антонијевом противаргументу који оповргава Шајлоково поређење са Јаковом, износећи став сродан Аристотеловој тези да је зеленаштво противприродан и, самим тим, непоштен начин стицања богатства. Осим тога, Шајлоково упорно инсистирање на употреби облика имена *Аврам* умјесто *Аврам* јесте показатељ помањкања вјере у божје провиђење, што креира додатни раздор између њега и хришћана Венеције.

Као што вајар додаје воду глини да би моделирао скулптуру која ће одољети зубу времена, тако и Шекспир у *Млетачком трговцу* користи библијске алузије да би обликовао централни драмски конфликт који се огледа у дугогодишњој нетрпељивости између Шајлока и Антонија, учинивши, како ове ликове, тако и комад у цјелини, свевременским. Одржавање овог конфликта представља покретачку снагу којом Шекспир потпуно огољава ликове Шајлока и Антонија, приказујући их у свим њиховим несавршеностима. Захваљујући несавршеностима које се огледају у очигледној немогућности да достигну ултимативни свечовјечански идеал љубави и мира исказан у ријечима: „љубите непријатеље своје“ (*Јеванђеље по Луци*, 6, 35), ликови Шајлока и Антонија су остали веома блиски и нама самима као несавршеним људским бићима све до данашњих дана. Шекспирово мајсторство огледа се и у способности да елементе у драми обавије велом мистерије и да им вишеструка значења. У *Млетачком трговцу*, Шекспир поставља религиозни и друштвени оквир у коме ликове доводи у стања неразрјешивих унутрашњих противречности, што отвара пут различитим перспективама сагледавања мотива и сукоба интерпретација.

Литература

- Аристотел. (1975). *Политика* (Љ. Станојевић-Црепајац, прев.). Београд: БИГЗ.
 [Aristotel. (1975). *Politika* (Lj. Stanojević-Crepajac, prev.). Beograd: BIGZ]
- Brown, J. R. (2005). *Shakespeare and his Comedies*. London: Routledge.
- Cardozo, J. L. (1925). *The Contemporary Jew in Elizabethan Drama*. Amsterdam: H. J. Paris.
- Foley, E., Coates, B. (2014). *Shakespeare For Grown-Ups*. London: Penguin Random House.
- Gee, H., Hardy, W. J. (1914). *Documents Illustrative of English Church History*. London: Macmillan and Co..
- Hamlin, H. (2013). *The Bible in Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press.
- Hastings, J. (1963). *Dictionary of the Bible*. Edinburgh: T. & T. Clark.
- Montefiore, C. G., Loewe, H. M. J. (1974). *A Rabbinic Anthology*. New York: Schocken Books.
- Pettet, E. C. (1945). *The Merchant of Venice and the Problem of Usury*. In *Essays and Studies*, 31 (pp. 19–33). Oxford: Clarendon Press.
- Pollard, A. F. (1923). *The History of England from the accession of Edward VI to the death of Elizabeth (1547–1603)*. London: Longmans, Green and Co.
- Werblowsky, R. J. Z. (1965). *The Encyclopedia of the Jewish Religion*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Wilson, T. (1949). *A Discourse Uppon Usurye*. Ann Arbor: University of Michigan.

Извори

- Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета. (2003). Београд: Југословенско библијско друштво.
 [Biblija ili Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta. (2003). Beograd: Jugoslovensko biblijsko društvo]
- Шекспир, В. (2001). *Млетачки трговац* (В. Живојиновић, прев.). У В. Топаловић и Д. Мрђеновић (ур.), *Сабрана дела* (стр. 320–363). Београд: Завод за уџбенике.
- [Šekspir, V. (2001). *Mletački trgovac* (V. Živojinović, prev.). U V. Topalović i D. Mrđenović (ur.), *Sabrana dela* (str. 320–363). Beograd: Zavod za udžbenike]
- Shakespeare, W. (1996 [2005]). *The Merchant of Venice*, Second Edition. In S. Wells/G. Taylor, *The Complete Works* (pp. 2176–2297). Oxford: Clarendon Press.
- The Holie Bible: conteynyng the Olde Testament and the Newe*. (1568). London: Imprinted by R. Iugge, Printer to the Queene.

Mladen R. Radulović

Summary

**DICHOTOMY OF THE CONCEPT OF VALUE IN THE BIBLICAL CONTEXT IN
*THE MERCHANT OF VENICE***

In this paper, we will address the way in which Shakespeare's biblical allusions in *The Merchant of Venice* were used in their dramatic context by focusing on biblical allusions as structurally integrated elements of drama. We will try to show how much Shakespeare's knowledge of the Bible acted as a centripetal force in the service of his art and achievement of deeper meaning in *The Merchant of Venice*, instead of as a centrifugal force focused on deeper meanings outside the drama itself where all roads lead to Rome, more precisely to the allegories of the Holy Scripture. We will try to illustrate how Shakespeare in *The Merchant of Venice* used many ingenious ways to deepen and expand the effectiveness of characterization, dialogues, indications, ironies with which he elaborated every theme within the play to the tiniest details, adapting it to the biblical knowledge of the Elizabethan audience, whose statutory obligation as subjects of the Supreme Head of the Church of England, Elizabeth I, was to attend worship services every Sunday and on major holidays during the year.

In a narrower sense, this paper aims to explain how certain biblical allusions in *The Merchant of Venice* perform the function of integral elements of the play and how, through the prism of these elements, many themes and motifs can be viewed as integral and inseparable parts of the play, in our case Shylock's use of the Bible and the motive for lending money. In a broader sense, it should reveal to us how these biblical allusions contribute to the stratification of the play, through which the values inherent in the Elizabethan audience regarding the mentioned theme and motif in *The Merchant of Venice* are revealed.

Key words:

The Bible, Christians, Jews, Antonio, Shylock, usury, wealth, love, justice, mercy

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.14>

821.111(71).09-31 Атвуд М.

821.143.09-13 Хомер

82.01

I'll spin a thread of my own: prefiguracija mita o vernoj Penelopi

Marija N. Gagić*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Ključne reči:

prefiguracija mita

Odiseja

Penelopa

intertekstualnost

feministička teorija

metafikcija

Apstrakt

U svom romanu *Penelopijada* Margaret Atvud (Margaret Atwood) dekonstruiše patrijarhalne prakse ukorenjene u Homerovoj *Odiseji* kroz upotrebu i zloupotrebu ustaljenih mitoloških konvencija. Shodno tome, ovaj roman može se posmatrati kao reprezentativan primer postmodernističkog parodijskog dijaloga sa prošlošću. Okvir za izučavanje post-homerovskih modifikacija pružice prvenstveno intertekstualne, strukturalističke, metafikcijske i feminističke perspektive. Intertekstualnim praksama i semiološkom redistribucijom korektivno se pristupa androcentričnim stavovima prisutnim u originalnom mitu. Povrh toga, mnogostrukost narativnih perspektiva postaje rodno obeležena kao ženska taktika za prekrajanje falogocentričnih sistema. Pasivnost i patnja gube status Penelopinih glavnih odlika usled njenog aktivnog odupiranja sopstvenoj viktimizaciji. Njenim sluškinjama se, kao prethodno nemim i marginalizovanim figurama omogućava da, sa hijerarhijski izjednačene pozicije, zahtevaju pravdu. U radu se takođe predlaže dodatno polazište – istoriografska metafikcija, po kojoj se Penelopino tkanje uzima kao simbol celokupnog ženskog stvaralaštva, čime se književnice pozivaju da aktivno doprinose književnom kanonu. (primљeno: 8. марта 2021; прихваћено: 15. јула 2021)

1. Uvod

Linda Hačion (Linda Hutcheon) opisuje postmodernizam kao inicijativu koja „upotrebljava i zloupotrebljava, ustanovljava i zatim destabilizuje konvencije na parodijski način, samosvesno ukazujući na sopstvene nerazdvojive paradokse i provizornosti, na sopstveno kritičko ili ironijsko ponovno čitanje umetnosti prošlosti“ (1996: 49). Margaret Atwood na sličan način pristupa mitološkoj građi u *Odiseji*, preciznije, priči o Odisejevoj vernoj supruzi Penelopi i njenih dvanaest sluškinja. Ovaj revizionistički poduhvat čini roman značajnim lokusom kritičkog i parodijskog dijaloga sa prošlošću, kojoj se okreće kako bi „dekonstruisao i rekonstruisao predstave žena nasleđene iz muške literature“ (Gilbert/Gubar, 1984: 75). Kao tekst sa dalekosežnim sociokulturnim uticajem, *Odiseja* promovise izvesne stereotipe i društvena očekivanja, pogotovo kada se radi o ženskim likovima i njihovoj ulozi u bračnim, porodičnim i društvenim odnosima. U *Uvodu* Atwood iznosi nameru da Penelopi i sluškinjama omogući da ispričaju svoju stranu priče kako bi razjasnila nejasnoće u originalnom epu i odgovorila na dva ključna pitanja: „Šta je razlog vešanja sluškinja?“ i „Šta je to Penelopa zapravo smerala?“ (Atwood, 2005: 16). Dijegetički okvir homerovskog epa koji je nekada služio dogmatizaciji Penelope kao pasivne junakinje stoga podleže poststrukturalističkoj i feminističkoj rekontekstualizaciji.

Teorijski pravci poput parodijske intertekstualnosti, strukturalne lingvistike, feminističke kritike i historiografske metafikcije mogu pružiti adekvatan analitički okvir za tumačenje *Penelopijade* kao savremenog mita. Sva četiri metodološka pristupa služe kako bi se holistički obuhvatila građa romana i objasnile sociokulturne implikacije rekonstruisanja dominantnih istorijskih narativa.

Prvobitno definisan u teoriji Julije Kristeve (Julia Kristeva), a potom i Linde Hačion, pojam intertekstualnosti predstavlja plodonosan književni postupak koji otvara put za feminističku teoriju i njen kritički komentar na istoriju. Slično Kristevoj, Rolan Bart (Roland Barthes) koristi strukturalnu lingvistiku kako bi opisao mit kao podesno oruđe za ideološko izokretanje, ali i opisao mehanizam za njegovu prefiguraciju. Naime, proizvoljnost jezičkog znaka ukazuje na to da se postojećim ideološkim i istorijskim diskursima mogu pripisati nove konotacije i asocijacije kada se oni izmeste u novi, savremeni kontekst.

Centralni motiv u *Penelopijadi* zauzima Penelopino tkanje Laertovog pokrova kao lukave strategije kojom odvrća proscje i kupuje sebi vreme do Odisejevog povratka u Itaku. Ograničen prostor u kom je Penelopa prinuđena da reaguje može se objasniti istorijskim kontekstom i terminom *oikos* (grč. kuća, dom) koji u antičkom društvu označava privatnu sferu, omeđen prostor u kom žena obitava. Uprkos ne fleksibilnosti i rigidnosti Penelopinog položaja, ona uspeva da upravo tkanjem pretvori sebe u aktivnu delatnicu, po mudrosti, rečitosti i lukavstvu doraslu Odiseju.

Džasmin Ričards (Jasmine Richards) tumači Penelopino tkanje dvojako: kao čin otpora i alegoriju ženskog autorstva (2019: 125). Sa jedne strane, njeno tkanje zado bija emancipatorsku funkciju unutar ograničenog proscenijuma na koji je kao žena osuđena. Pokrov postaje ujedno i materijalna i narativna tapiserija koja će Penelopi omogućiti da sa sebe strgne etiketu pasivne žrtve. Sa druge strane, u širem, meta-

fikcijskom kontekstu, *Penelopijada* daje komentar na ono što francuska poststrukturalistkinja Elen Siksu (Hélène Cixous) naziva *l'écriture feminine* – žensko pisanje:

Trebalo bi da se žena ispiše: da žena piše o ženi i da privede ženu pismu, od koga su, na isti način kao i od svojih tela, one nasilno udaljene; iz istih pobuda, na osnovu istog zakona, sa istim smrtnim ciljem. Trebalo bi da žena iznese u tekst – kao i na svet, i u istoriju – svoj sopstveni pokret. Ne bi trebalo da prošlost ispisuje budućnost. (Siksu, 2010: 1)

Žensko pisanje kod Siksu postaje sredstvo otpora protiv muškog logocentrizma. Sukob muškog i ženskog jezičkog položaja može dovesti do „primarne stvaralačke anksioznosti“ (Richards, 2019: 128) koja obeshrabruje žene kada se radi o stvaralačkom poduhvatu. Razotkrivši poroznost ustaljenih konvencija i falogocentričnog diskursa koji potčinjava žene, Margaret Atvud svrstava Penelopu među plejadu „žena zarobljenih sa druge strane ogledala/teksta“ kojima autorka pomaže da iz tog ogledala izađu (Gilbert/Gubar, 1984: 15).

2. Teorijski okvir: intertekstualna plodonosnost mita

U svom uticajnom eseju *Reč, dijalog, roman* Julija Kristeva po prvi put definiše intertekstualnost, pozivajući se na svoje teorijske preteče – De Sosirovu (Ferdinand de Saussure) strukturalnu lingvistiku i Bahtinove (Mikhail Bakhtin) termine polifonije, dijalogizma i heteroglosije. Preuzimajući Bahtinov model „dijahronije koja se transformiše u sinhroniju“, ona opisuje književnu reč kao „preklapanje tekstualnih ravni“, odnosno, kao koordiniran dijalog između pisca, primaoca i sadašnjeg ili prošlog kulturnog konteksta (Kristeva, 1986: 36). Kristeva takođe iznosi ideju da se „svaki tekst gradi kao mozaik citata“ i da je „svaki tekst apsorpcija i transformacija drugog teksta“ (Kristeva u Lisowska, 2014: 21). Prema tome, svaki tekst predstavlja međusobno prožimanje i kolaborativnu interakciju sa drugim tekstom. Poetski jezik i mimeza stupaju u „intraideološku debatu“ (Kristeva, 1984: 61). Kao takvi, oni su neraskidivi i mogu se koristiti kako bi se dovela u pitanje ideologija i razotkrile njene esencijalističke pretenzije. Dijaloška veza između prošlosti i sadašnjosti u postmodernizmu manifestuje se kroz želju da se, izmeštanjem iz svog prvobitnog konteksta, prošlost ponovo ispiše: „postmodernizam ističe svoju zavisnost svojom upotrebom kanona, ali otkriva svoju pobunu putem njihove ironijske zloupotrebe“ (Hačion, 1996: 218).

Teza o intertekstualnoj fluidnosti mitova može poslužiti i kao manifest savremenih feminističkih teorija. U okviru njih, homerovski motiv žene kao objekta koji se poseduje i razmenjuje može se denaturalizovati. Upravo to je ono što Penelopa najavljuje na samom početku romana. Paradoksalno, ona iz Hada kao bestelesno biće, „bez kostiju, bez usana, bez grudi“ (Atvud, 2005: 17) priča svoju verziju događaja. U kontekstu *Penelopijade*, reprodukcija mita negira postojanje apsolutizma kada se radi o transistorijskim istinama (Suzuki, 2007: 268), naročito kada su one epistemološki sagledane iz muške perspektive. Na sličan način, Marina Verner (Ma-

rina Warner) naglašava značaj kritičke prerade mitova – oslobađanja negativnih uporišta i učitavanja novih varijacija u mitološku građu, naročito kao kolektivne stvaralačke aktivnosti (Warner u Korkmaz, 2010: 22).

U svom delu *Mitologije (Mythologies)*, Rolan Bart se takođe služi desosirovskim strukturalizmom kako bi kategorički predstavio mit kao semiološki sistem. Dok se formalne granice mita mogu jasno definisati, supstancijalne granice ne mogu se precizirati: „Svaki predmet može iz jednog zatvorenog, nemog postojanja da pređe u govorno stanje, otvoreno za priliku da ga usvoji društvo“ (Bart, 2013: 183). Izjava ovog tipa postulira mit kao potencijalno subverzivni medijum, što je zaključak koji Bart izvodi nakon revizionističkog pristupa De Sosirovoj strukturalnoj shemi.

Na semiotičkom planu, neophodno je najpre uspostaviti razliku između lingvističkog i mitološkog sistema. Trijadni odnos između *označitelja* (akustička slika), *označenog* (koncept) i *znaka* (asocijativna veza između označitelja i označenog) predstavlja formalnu osnovu strukturalne lingvistike. U sferi mita, ova podela po prima novu dimenziju i mit je sagledan kao semiološki sistem drugog stepena u kom znak sistema prvog stepena postaje polazište, označitelj u drugom. U Bartovoj terminologiji, označitelj se u sistemu prvog stepena naziva *smisao*, a u mitološkom sistemu postaje *forma*. Označeno ostaje okarakterisano kao *pojam*. Znak kao treći član koji se temelji na korelaciji prva dva postaje *značenje* (Bart, 2013: 190).

Svaki prelazak iz sfere smisla u sferu forme jeste regresivne prirode. Smisao postaje nekontigentan, prazan, siromašan, udaljen, značenjski potpuno degradiran: „Funkcija mita je da isprazni stvarno, on je, doslovno, neprestano oticanje, hemoragija, isparavanje, osetno odsustvo“ (Bart, 2013: 213). Označeno je, nasuprot tome, posve određeno i sadrži stabilno ugrađeno značenje. Kao takvi, forma i pojam su obrnuto srazmerni: „Kvalitativnom siromaštvu forme u koju je pohranjen tek jedan proređen smisao, odgovara bogatstvo pojma otvorenog prema čitavoj Istoriji, dok kvantitativnom obilju formi odgovara mali broj pojmova“ (Bart, 2013: 193).

Iz ovog poređenja jasno je da desosirovski sistem jezika u užem smislu ne podrazumeva istu dogmatičnost značenja kao mitološki sistem. Namećući se kao činjenično stanje, mit stoga poseduje „nametljivu, imperativnu, interpelacijsku narav“ i postaje „ukradeni i vraćeni govor“ (Bart, 2013: 196). Suštinski cilj mita jeste da naturalizuje istoriju: „mit je zadužen da jednu istorijsku intenciju utemelji u prirodi, jednu kontigentnost u večnosti“ (Bart, 2013: 213). Pošto služi naturalizaciji potencijalno opasnih koncepata, mit je i predatorska odrednica, potencijalno oružje u rukama esencijalističkih tvorevina (ovde patrijarhata):

[Mit] ukida složenost ljudskih činova, daje im jednostavnost suština, poništava svaku dijalektiku, svaki izlazak iz okvira neposredno vidljivog, on organizuje svet u kom nema protivrečnosti zato što nema dubine, svet rasprostrt u očiglednosti, on utemeljuje izvornu jasnoću: stvari izgledaju kao da same po sebi nešto znače. (Bart, 2013: 214)

Najbolji otklon od ovog nametanja Bart vidi u stvaranju trećeg semiološkog lanca, daljoj mitologizaciji u kojoj novo polazište postaje značenje prvog mita: „Pošto mit krade jezik, zašto ne ukrasti mit?“ (Bart, 2013: 206). Razotkrivajući njegovu naivnost, ovakva vrsta teorijskog angažovanja otvara put za demistifikaciju mita prvog stepena.

Penelopi kao označitelju u Homerovom mitu pridruženo je označeno u vidu arhetipske ženske figure anđela. Ona „nema sopstvenu priču već pruža savete i utehu drugima, sluša, smeje se, saoseća se“ (Gilbert/Gubar, 1984: 21). U novoj verziji mita, ona kao autodijegetički narator odbija da sudeluje u sopstvenoj viktimizaciji i postaje Penelopa koja „laže, sumnja, kaje se“ (Vandamme, 2010: 32). Ako kao polazište uzmemo značenje prvobitnog mita i pridodamo mu ove nove asocijacije i konotacije, nastaje novi mit u kom Penelopa nije više obojena predstavama ženstvenosti kao odsustva glasa, već postaje emancipovani ženski subjekat unutar trećeg semiološkog lanca.

3. Destabilizacija antičkih konvencija

Oslanjanje na prošlost, uzvišen jezik, poštovanje klasne hijerarhije, moralna besprekornost epskih junaka i prisustvo natprirodnih pojava mogu se izdvojiti kao definišuće karakteristike epskog žanra. *Odiseja* nije izuzetak. Uprkos tome što se autorka eksplicitno poziva na građu polazišnog mita, celokupan roman prožima oglašavanje o svaku konvenciju koja bi se očekivala od epa. Atvud mitove vidi kao nepresušan i neuništiv izvor inspiracije, medijum koji može sebe iznova i iznova da obnavlja, menja ruho, preuzima nova značenja (Atwood u Howells, 2006: 5). Književni preobražaj *Odiseje* odgleda se u izmeštanju svih očekivanih motiva u savremeni okvir, čime se podrivaju utvrđena pravila i prilagođavaju novom kontekstu. Ovaj roman takođe predstavlja žanrovski pastiš koji slavi učutkane ženske glasove (Massoura, 2017: 395): kombinaciju epopeje i lirskih žanrova poput ljubavne pesme, tužbalice, morske pesme, balade, idile, kao i dramskih formi sudske drame i predavanja iz antropologije (Jung, 2014: 41, 45). Gilbert i Gubar u ovakvom poduhvatu vide postizanje istinskog ženskog književnog autoriteta istovremenim prisvajanjem i subverzijom patrijarhalnih književnih standarda (1984: 73).

Celokupna građa romana može se tumačiti i kao anahronizam – sudar dvaju hronotopa, antičke prošlosti i savremenog trenutka. Penelopa se čitaocima obraća iz podzemnog sveta kako bi retroaktivno objasnila sve događaje koji su obeležili njen život. Navođenje ličnosti poput Adolfa Hitlera i Merilin Monro, savremenih koncepata poput video-snimka, berze i zanimanja poput magnata, filmske zvezde i reklamnog agenta na samom kraju romana dozvoljava nam da smestimo vreme radnje u savremeno zapadnjačko društvo. U jednom od primera metanarativnih postupaka u romanu, lik sudije izjavljuje: „Doba vašeg klijenta nije naše doba. Tada su norme ponašanja bile drugačije. [...] Takođe, ne želim da budem kriv za anahronizam“ (Atvud, 2005: 132).

Ovakva vrsta hronološkog nepodudaranja prisutna je i na planu jezičkog izraza. Jezik koji se koristi u epovima karakteriše uzvišenost izraza, formulaičan jezik, če-

ste invokacije i obraćanja natprirodnim bićima, kao i upotreba hora kao dramskog sredstva. Za razliku od *Odiseje*, jezik u *Penelopijadi* je moderan, kolokvijalan, ličan i na momente prošaran ekspletivima.

Pojednostavljenost jezika takođe signalizira ukidanje klasnih razlika između Penelope i njenih sluškinja. Suzan Jung (Susanne Jung) sagleda *Penelopijadu* kao „strukturalno i hermeutički višeglasnu“ – polilog u kom se dve paralelne narativne niti stapaju u jednu (2014: 45). Antički hor u vidu ubijenih sluškinja javlja se kao sporedna nit koja podupire glavnu radnju pripovedanu u prvom licu. Zapostavljene sluškinje javljaju se iz zagrobnog života i u pevanim interludima, sa pozicije epistemološke privilegovanosti, zahtevaju da Penelopa, Odisej i Telemah preuzmu odgovornost za njihovu smrt. One su svesne klasnog jaza zbog kog se nalaze u po-dređenom položaju:

I mi smo bile deca. I nas su rodili pogrešni roditelji. Roditelji siromasi, roditelji robovi, roditelji seljaci i roditelji kmetovi; roditelji koji su nas prodali, roditelji od kojih su nas ukrali. Ti roditelji nisu bili bogovi, nisu bili polubogobvi, nisu bili nimfe niti Najade. Dobile smo posao u palati, kao deca; težačile smo od jutra do sutra, kao deca. (Atvud, 2005: 25)

Uprkos tome, zahtevaju zadovoljenje pravde, pri čemu dolazi do modifikacije još jednog stilskog elementa – umesto plemićkih protagonista, niži slojevi društva koriste se apostroфом:

O, Ljutite, O Furije, vi ste nam poslednja nada! Preklinjemo vas da izvršite kaznu i iznudite osvetu u naše ime! Budite nam zaštitnice, nama, koje za života niko nije štutio! Nanjušite Odiseja, kud god išao! Iz mesta u mesto, iz života u život, kako god se prurušio, koji god oblik uzeo, saterajte ga u tesnac! Pratite ga u stopu, na zemlji ili u Hadu, gde god našao utočišta, u pesmama i dramama, u tomovima i tezama, u beleškama, na marginama i u dodacima! Prikažite mu se u našem obliku, našem uništenom liku, u obliku naših jadnih leševa! Neka zbog vas nikada nema spokoja! (Atvud, 2005: 132)

U skladu s tim, narativ sa sluškinjama simbolički ukazuje na „povratak potisnutog“ i razotkriva tamnu stranu herojskih mitova koji sistematski oduzimaju glas diskriminisanim manjinama (Howells u Jung, 2014: 57). Dalje ukidanje hijerarhijskih podela ogleda se u načinu na koji Penelopa opisuje ulogu božanstava u životu smrtnika. Autoritet božanstava se u grčkim mitovima ne preispituje, ali u *Penelopijadi* dolazi do njihovog hijerarhijskog izjednačavanja: „Bogovi su po nekim groznim osobinama podsećali na derlad. [...] Bogovi i nisu uvek bili inteligentni u onoj meri u kojoj su želeli da nam se predstave“ (Atvud, 2005: 32–33, 42).

Etička opredeljenost junaka takođe nije toliko jasno iscrtana kao u antičkim mitovima. Penelopa je unutar muškog panteona opisana kao časna, uzorna i posluš-

na, a Odisej nosi obeležja jungijanskog arhetipa „heroja“ i „prevaranta“ (Vandamme, 2010: 34). Kroz ponovno ispisivanje mita, Atvud razotkriva mračnu stranu Odisejevog herojstva – vešanje sluškinja, sa kojim odbija da se suoči. Rodno obeležena figura „prevaranta“, tipično vezivana za muško božanstvo Hermesa, u *Penelopijadi* prenosi se na Penelopu i njene sluškinje. Za razliku od Odiseja, Penelopa prihvata moralnu zamagljenost: „Ima neke posebne draži u mogućnosti da u istom činu spojite poslušnost i neposlušnost“ (Atvud, 2005: 91). Dok je u starogrčkoj drami Penelopa osuđena na epitet „verne ljube“, Atvud stvara prostor za lukavu, prevrtljivu Penelopu: „Nas dvoje smo bili – po vlastitom priznanju – izuzetno vešti i bestidni dugogodišnji lažovi. Pravo je čudo što smo poverovali u ono što nam je ono drugo ispričalo. Ali jesmo. Ili smo to rekli jedno drugom“ (Atvud, 2005: 125, 126). Atvud poriče jasnu polarizaciju između dobra i zla, negirajući postojanje jasno iscertanih binarnih opozicija.

Uzimajući navedene izmene u obzir, reinterpretacija u vidu stvaranja hibridnog teksta i poigravanja klasičnim motivima poziva na reviziju muškog kanona, pozajmljuje glas marginalizovanim figurama i osporava apsolutne istine i meta-sisteme.

4. Tkanje kao nemi jezik

Izazivajući falogocentričnu tradiciju koja oduzima glas ženskim subjektima, Elen Siksu uvodi termin *l'écriture feminine*, odnosno, žensko pismo kao jezik koji: „će probijati pregrade, klasifikacije i retorike, recepte i kodove, [koji] uranja, prodire, oslobađa krajnje sačuvani diskurs, uključujući i onaj koji se smeje na pomen reči 'tišina', na onaj koji se ciljajući nemoguće, zaustavlja tik pred rečju 'nemoguće', i ispisuje je kao kraj“ (Siksu, 2010: 6). Siksu dalje iznosi manifest o funkcijama ženskog pisanja, od kojih je najbitnije ugraditi ženu u „tekst, svet i u istoriju“ (Siksu, 2010: 1) kako bi se izazvao androcentrični jezik kao lokus represije.

Penelopino tkanje i paranje odvijaju se simultano na dva nivoa: bukvalnom i metaforičkom. Na figurativnom nivou, istaknuta je konceptualna metafora PRIČA JE TKANINA. Ovim tropom konkretna aktivnost tkanja izuzima se iz regularnog semantičkog niza i prenosi se u domen apstraktnog, u kom se tkanje izjednačava sa pripovedanjem, a tkanina sa pričom. U kontekstu grčke mitologije, konceptualni okvir tkanja vezuje se za figure poput suđaja i Arijadne. U prvom slučaju, niti predstavljaju krojenje ljudskih sudbina, dok se u drugom slučaju vezuju za bekstvo iz lavirinta, izlaz iz bezizlazne situacije pomoću mudrosti i promućurnosti. Obe funkcije prisutne su i u *Penelopijadi*. Kada Penelopa izrazi nameru da „isprede vlastitu nit“ (Atvud, 2005: 19) ona pretpostavlja priču kojom želi da iznese svoju stranu događaja, ali i pokušaj da i se izbavi iz neželjenog braka. Arahna je još jedna ličnost iz grčke mitologije koja se vezuje za veštinu tkanja i nepokornost pred akropoljskim božanstvima, zbog čega je pretvorena u pauka i osuđena da večno plete svoju mrežu. Ona se pominje i u *Penelopijadi*, a na jednom mestu sama Penelopa pravi paralelu između sebe i pauka:

Sam pokrov je gotovo istog trenu postao legenda. „Penelopina mreža“, tako su ga zvali; tako se nazivao svaki posao koji bi na neki volšeban način

ostao nedovršen. Nije mi se dopadao termin „mreža“. Ako je pokrov bio mreža, onda sam ja bila pauk. Ali nisam pokušavala da ulovim muškarce kao muve: baš naprotiv, prosto sam se trudila da se sama ne upetljam. (Atvud, 2005: 92)

Tkanje predstavlja nemi jezik kojim Penelopa tvori *metis* – lukavost koja se u mitosu uglavnom vezivala za muške heroje poput Odiseja. Unutar restriktivnog društvenog i lingvističkog sistema, žena je paradoksalno „i sekundarna i originalna, i pasivna i aktivna, i nemi i govoreći znak“ (Bergren u Massoura, 2017: 397). Shodno tome, Penelopa postaje mitopoetski pesnik koji subverzivno dela iza kulisa, a njeno tkanje postaje metafora ateološkog stvaralačkog procesa. Njena mreža je: „metaforičan govor, nema zamena za njen nedostatak verbalnog zanata [...] tkanje stvara značenje od neartikulisane materije, omogućava nemom materijalu da progovori“ (Bergren u Massoura, 2017: 398,9). Gilbert i Gubar objašnjavaju simboličku upotrebu predmeta kao što su razboj, konac, igle kao nemi jezik kojim žene uspevaju da se unutar *oikosa* odbrane od muške aproprijacije, uživajući na taj način rane koje im je istorija nanela. Autorke takođe pominju pojam „rajske tapiserije“ – magičnog mesta na kom žena prestaje da bude subverzivni pauk koji krišom plete svoju mrežu opskurnosti, već dobija priliku da sebe iskaže naglas (Gilbert/Gubar, 1984: 642). U paradigmi tkanje=*metis*=priča, niti tkanine postaju diskurzivne niti.

U *Odiseji*, Penelopi je jezik uskraćen, a cela njena suština sadržana je u Agamemnonovim rečima:

Srećan li si, dovitljiv Odiseju, sine Laertov, jer si dobio ljubvu što veliku ima vrlinu? Kako je čestito srce Penelopa imala divna, ćerka Ikarijeva! Odiseja venčanog muža se sećala svagda! Potamneti nikada neće slava njene vrline, i bozi će umilnom pesmom med pozemljašima ljudma Penelopu proslavit' mudru. Kao Tindareju ćerka učinila nije zločinstva ubivši svojega muža; po svetu će strahotna pesma ovu opevat', i glas iza sebe ostavi ružan slabome ženskome rodu, ma bila neka i dobra. (Homer, 2004: 24.192–202)

Penelopa je podređena mitološkim formulama koje ističu patnju i pasivno trpljenje kao vrhunske ženske vrline, postavši tako arhetipska figura žene-anđela. Klitemnestra koja zajedno sa Egistom ubija Agamemnona nakon što je on prisili na brak i žrtvuje njihovu ćerku Ifigeniju data je kako bi se naglasile Penelopine vrline. Penelopa je svesna ovog sistema koji je „zasnovan na apsolutističkoj binarnosti, u kojoj se jedan termin mora definisati tako što će negirati svoju suprotnost, sistem koji funkcioniše kroz potiskivanje razlika“ (Klejton, 2004: 40). Ona ga se takođe odriče kada kaže:

Zar nisam bila verna? Zar nisam čekala, i čekala, i čekala, uprkos iskušenju – gotovo porivu – da to ne činim? I na šta se ja svodim, nakon što je prihvaćena zvanična verzija? Na poučnu legendu. Na štap kojim tuku druge

žene. Zašto da ne budu tako obzirne, tako dostojne poverenja, tako prožete patnjom kao ja? Oni su zauzeli takav stav, pevači, oni što raspredaju neverovatne priče. *Ne sledite moj primer*, želim da vam vrisnem na uvo – da, vama! Ali kada pokušam da vrisnem, zvučim kao sova. (Atvud, 2005: 18)

Penelopina naracija u kojoj tvrdi: „Ugrizla sam se za jezik. Čudo jedno da mi je i ostalo nešto od jezika, koliko sam ga često grizla tokom godina“ (Atvud, 2005: 118) može se povezati sa smernicama za prisvajanje muškog diskursa u *Smehu Meduze* (*Le Rire de la Méduse*): žena treba muški diskurs da „raznese, da ga obrne i ponovo prisvoji, da ga napravi njenim, razumevajući ga, preuzimajući ga u sopstvena usta, i da mu sopstvenim zubima pregrize jezik, da samoj sebi izmisli jezik sa kojim će u taj isti jezik prodreti“ (Siksu, 2010: 9). Koristeći metaforički nemi jezik tkanja, Penelopa uspeva da se oslobodi prostornih stega *oikosa* i izveze novu protivrečnu i prkosnu povest. Dok odbija prosce svojom lukavošću, Penelopa se ujedno bori i protiv neprijatelja koji je nevidljiv – protiv istorije koja dogmatizuje Odisejevu i Agamemnonovu verziju priče i jezika kao instrumenta koji joj to omogućava.

5. Penelopijada kao metatekst

Pored konceptualizacije tkanja kao nemog jezika kojim se istupa iz diskursa koji fetišizuje žensku patnju, javlja se još jedno moguće tumačenje po kom tkanje označava alegoriju celokupnog ženskog stvaralaštva. S obzirom na samoreferentnost teorijske građe u *Penelopijadi* i problematizovanje istorijskih narativa, ovaj roman se može sagledati kao raskrsnica gde se susreću metafikтивно i historiografsko. Atvud se, čini se, makar i nesvesno, pridržava odrednica žanra historiografske metafikcije koji „održava razliku između svog formalnog samopredstavljanja i svog istorijskog konteksta, i na taj način problematizuje samu mogućnost istorijskog znanja, jer tu ne postoji pomirenje, ne postoji dijalektika – postoji samo [...] neotklonjiva protivrečnost“ (Hačion, 2014: 183). U ovom romanu, ona na dva plana – intradijegetičkom i ekstradijegetičkom osporava istinu istorijskog zapisa. Na prvom, ona rekonstruiše Penelopin lik koji je kroz istoriju predstavljao eksponent svih stereotipnih predstava žena poteklih iz pera muških pisaca. Na širem planu, ona se suprotstavlja tvrdnjama o autonomiji i superiornosti muških književnih preteča i demarginalizuje ulogu ženskih stvaralaca.

Naime, kreativno ustručavanje pred monumentalnom, autoritarnom figurom muškog pisca može dovesti do anksioznosti ženskog autorstva. Književnice sagledaju pisanje kao primarno androcentričnu sferu u kojoj ne uspevaju da se identifikuju sa muškom pretečom, što doprinosi osećaju neadekvatnosti. Isto tako, Siksu će se dotaći muškog pisanja kao mehanizma za potiskivanje ženskih glasova. Žensko ustupanje pred činom pisanja ona vidi kao proisteklo iz društveno usađenih ubeđenja: „Pismo je previše visoko i previše veliko za tebe, ono je rezervisano za velike, što će reći za ‘za velike muškarce’; a to je glupost“ (Siksu, 2010: 2). Umesto anksioznosti, ona ovo negativno usmerenje ka sebi i sopstvenom talentu vidi kao anti-narcizam i anti-ljubav, te se ukidanje transistorijskih kodova može tumačiti i kao potraga za

sopstvom, ljubavljju prema sebi i osećaju sopstvene vrednosti. Tekstovi kao što je *Penelopijada* kreiranjem pandana muškim tekstovima i fokalizacijom ženskih perspektiva otvaraju prostor za alternativno tumačenje mita i procvat ženskog stvaralačkog principa. Zaključak je, dakle, da književnice kroz svoju angažovanost u revizionarskoj prozi mogu ne samo da isprave nepravde počinjene u prošlosti već i da ostave komentar o svom autorstvu.

Za Džasmin Ričards, Penelopino tkanje predstavlja neoboriv dokaz da Atvud odbacuje restriktivno načelo autorske anksioznosti. U *Odiseji*, njena lukavost kojom uspešno odvraća proscje pripisuje se boginji Ateni. Atvud stoga koristi Atenu kao simbol preteče Autora/boga koji potire kreativnu autonomiju ženskog autora (Richards, 2019: 135). Antinoj, pripisujući Penelopin talenat isključivo Ateni, na jednom mestu u *Odiseji* izjavljuje:

Ako li ahejske ljude i odsad kinjila bude onom vična u duši što joj dade Atena, prelepa dela da zna, i jakim obdari je umom i još kovarstvom kakvo od negdašnjih takvih Ahejki nijedna imala nije. (*Odiseja*, 2004: 2.116–19)

Penelopa odlučno odbija ovakvu verziju događaja:

Kada sam kasnije pričala tu priču, govorila sam da mi je Palada Atena, boginja tkanja, dala ideju, i, što se mene tiče, možda je i bilo tako; no, pripisivanje vlastitih nadahnuća nekom bogu uvek je bio dobar način da izbegnete optužbe za gordost ukoliko zamisao uspe, kao i krivicu ukoliko propadne. [...] U pesmama se kaže da ništa nisam primetila zato što mi je Atena od vratila pažnju. Ako u to verujete, onda ćete poverovati u svaku glupost. (Atvud, 2005: 88, 106)

Pored odbacivanja ženske autoritativne figure, Atvud će, odana tezi da apsolutna istina ne postoji, izjednačiti muško i žensko stvaralaštvo stavljajući *Odiseja* i *Penelopu* u istu ravan nepouzdanog autora kao „vešte i bestidne lažove“. Dok je u *Odisejeve* priče uvrežena pretpostavka istinitosti, *Penelopa* potencira nepouzdanost svog stvaralaštva. Činjenica da se *Odisejeva* verzija događaja uzima kao jedina istinita može se okarakterisati kao kritika inherentnog učitavanja autoriteta i epistemološke autentičnosti u muške mitove. *Penelopa* kao intradijegetička predstava figure ženskog stvaraoaca izaziva ovo tumačenje.

Gilbert i Gubar (1984) postuliraju sličnu vrstu anksioznosti koja se javlja pod uticajem patrijarhalne književne etiologije i manifestuje se kao verovanje da je muški autor neprikosnoveni estetski autoritet. U *Penelopijadi*, hor sluškinja će „koplje“ i „reč“ (Atvud, 2010: 8) kao metonimije muškosti staviti u istu ravan kada se radi o njihovom razaračkom potencijalu. Na sličan način, predlaže se ideja smrti koja proističe iz tekstualne kolonizacije ženskog tela. Paradoks se krije u činjenici da muški autor u isti mah izrađa i zarobljava svoje likove, udiše im život kako bi im oduzeo sposobnost nezavisnog govora. Okamenivši ih zauvek u večnosti svoje umet-

ničke građe, on ih ubija. Olovka, dakle, jeste podjednako pogubna. Alternativa koja se daje ovakvoj vrsti duhovne smrti je sledeća: žene moraju pobeći iz muških tekstova koji im uskraćuju slobodu kako bi se suprotstavile autoritetu koji ih je zatočio i sprečio da se prihvate olovke. One moraju strgnuti mitološke maske koje su im navukli muški pisci u pokušaju da ih poseduju i svedu na tipske odrednice kao što su „anđeo“ ili „čudovište“ (Gilbert/Gubar, 1984: 16). Književnice se moraju drznuti da, poput Penelope, preuzmu kontrolu nad dominantnim narativom, i sa margina istorije ispišu priče o ženskim likovima koji ujedno predstavljaju odraze njih samih.

6. Zaključak

Penelopijada putevima parodijske intertekstualnosti i historiografske metafikcije uspeva da dokaže da epoha zasićenosti još uvek nije nastupila i da je postmodernizam prvenstveno epoha „književnosti obnavljanja“. Interakcija sa prošlošću prikazana je kao plodotvorna kada se radi o pozajmljivanju konvencija koje treba preispitati i modifikovati. Treba imati na umu da se iz te sponse sa istorijskim pretečama bez izuzetka rađa kritički nastrojeno delo: „to je uvek kritička prerada, nikad nostalgičan povratak“ (Hačion, 1996: 18). Postmodernizam prisvaja isključivo da bi rušio. U tom smislu, možemo preuzeti Bartov model „trećeg semiološkog lanca“ kako bismo predložili održivu alternativu u vidu različitih „-ijada“ koje bi pridružile nove kulturološke konotacije postojećim mitološkim pretpostavkama.

Sagledan iz feminističke perspektive, roman prebacuje težište sa muškog logocentrizma i podriva rodne stereotipe, kako one vezane za žensku ulogu unutar društvenog konteksta, tako one vezane za njihovu ulogu u stvaralačkoj umetnosti. Neimenovane, subalterne figure postaju protagonisti sa silovitim, gromoglasnim prisustvom koje izaziva rodno i klasno zasnovanu marginalizaciju. Penelopa je odenuta novim predstavama ženstvenosti koja se ne svodi na poslušnost, stalnost, trpeljivost i ćutljivost, već može postojati u moralno ambivalentnom prostoru. Uz to, Penelopino tkanje postaje simbol književnog stvaranja, i šire, ženske emancipacije – vezući sopstvenu mrežu, ona istovremeno razvezuje mreže moći u kojima je zarobljena.

Sintetišući Penelopino pripovedanje sa univerzalnijim idejama o ženskom pisanju, Atvud prenebregava granice koje razdvajaju lično od kolektivnog. Poput Penelope, i savremene žene suočavaju se sa vrednosnim sistemom koji tvrdi da žene nisu dostojne velikih podviga – herojskih ili književnih. Prekrajanjem tradicionalnih narativa koji pretpostavljaju monopol na reč izaziva se *status quo* i potencira se otvorenost kanona za nova tumačenja i revizije.

Literatura

- Atvud, M. (2005). *Penelopijada*. Beograd: Geopoetika.
- Bart, R. (2013). Mit danas. U *Mitologije* (O. Petronić, prev.) (str. 183–227). Novi Sad: Karpos.
- Clayton, B. (2004). *A Penelopian Poetics: Reweaving the Feminine in Homer's Odyssey*. Lanham: Lexington Books.

- Gilbert, M. S., Gubar. S. (1984). *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma* (V. Gvozden i Lj. Stanković, prev.). Novi Sad: Svetovi.
- Homer. (2004). *Odiseja* (M. N. Đurić, prev.). Beograd: Dereta.
- Howells, C. A. (2008). Five Ways of Looking at *The Penelopiad*. *Sydney Studies in English*, 32, 5–18.
- Jung, S. (2014). 'A Chorus Line': Margaret Atwood's *Penelopiad* at the Crossroads of Narrative, Poetic and Dramatic Genres. *Connotations: A Journal for Critical Debate*, 24 (1), 41–62.
- Korkmaz, F. T. (2010). *Rewriting Myths: Voicing Female Experience in Margaret Atwood's Surfacing and The Penelopiad and Marina Warner's Indigo and The Leto Bundle* (unpublished doctoral dissertation). Middle East Technical University, Ankara.
- Kristeva, J. (1984). *Revolution in Poetic Language* (M. Waller, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Kristeva, J. (1986). Word, Dialogue and Novel (A. Jardine, T. Gora & L. S. Roudiez, Trans.). In T. Moi (Ed.), *Kristeva Reader* (pp. 34–61). New York: Columbia UP.
- Lisowska, K. (2014). Women and Intertextuality: On the Example of Margaret Atwood's *The Penelopiad*. *Analyses/Rereadings/Theories Journal*, 2(1), 18–27.
- Massoura, K. (2017). Space, Time, and the Female Body: Homer's Penelope in Margaret Atwood's *The Penelopiad*. *Contemporary Women's Writing*, 11(3), 391–411.
- Richards, J. (2019). The Anxieties of Female Authorship in Margaret Atwood's *The Penelopiad*. In F. Cox & E. Theodorakopoulos (Eds.), *Homer's Daughters: Women's Response to Homer in the Twentieth Century and Beyond* (pp. 125–141). Oxford: Oxford University Press.
- Siksu, E. (2010). Smeh Meduze (S. Milutinović-Bojanić, prev.). ARS, 5.6. <http://www.scribd.com/doc/122338258/Helene-Cixous-Smijeh-meduze-Elen-Siksu-Smeh-meduze#scribd>
- Suzuki, M. (2007). Rewriting the *Odyssey* in the Twenty First Century: Mary Zimmerman's *Odyssey* and Margaret Atwood's *Penelopiad*. *College Literature*, 34(2), 263–278.
- Vandamme, J. (2010). "Strong myths never die". *The Rewriting of the Penelope Myth in Margaret Atwood's The Penelopiad* (Unpublished manuscript). Gent: Universiteit Gent.

Marija N. Gagić

Summary

I'LL SPIN A THREAD OF MY OWN: PREFIGURATION OF THE FAITHFUL PENELOPE MYTH

In her novel *The Penelopiad* Margaret Atwood deconstructs patriarchal practices rooted in Homer's *The Odyssey* by using and abusing mythological conventions. Bearing that in mind, this novel can be described as representative of the postmodernist parodic dialogue with the past. The framework for the study of post-Homeric modifications can be found primarily in intertextual, structuralist, metafictional and feminist perspectives. Androcentric attitudes featured in the original myth are reinvented through intertextual practices and semiological redistribution. In addition to that, the plurality of narrative perspectives becomes gender-marked, as a female tactic for revising phallogocentric systems. Passivity and suffering cease to be Penelope's main traits, due to her actively resisting her own victimization. Her maids, previously silent and marginalized figures, are given an opportunity to demand justice from a hierarchically equal position. The paper offers an additional perspective – historiographic metafiction, according to which Penelope's weaving represents the symbol of female authorship as a whole, thus inviting female writers to actively contribute to the literary canon.

Key words:

prefiguration of myths, *The Odyssey*, Penelope, intertextuality, feminist theory, metafiction

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.15>

821.111(73).09-31 Ружди С.

82.01

Zvanična i individualna istorija u romanu *Deca ponoći* Salmana Ruždija

Milica S. Stanković*

Univerzitet u Kragujevcu, Filološko-umetnički fakultet, Centar za proučavanje jezika i književnosti

Ključne reči:

istorija
fikcija
istina
istoriografska
metafikcija
zvanična istorija
individualna istorija

Apstrakt

Tema mnogih romana druge polovine XX veka jeste složen odnos između istorije i fikcije koji se, premda razmatran još od antičkih vremena, posebno problematizuje u epohi postmoderne. Jedno od ključnih književnih dela postmodernizma, koje predstavlja izraziti primer žanra istoriografske metafikcije čije je odlike definisala Linda Hačion (Linda Hutcheon) u svojoj *Poetici postmodernizma (A Poetics of Postmodernism, 1988)*, jeste roman *Deca ponoći (Midnight's Children, 1981)* Salmana Ruždija (Salman Rushdie). Cilj ovog rada jeste da se, oslanjajući se na teorijske postavke u kojima se razmatra problem spoznaje književne istine koji se nalazi u središtu problematičnog odnosa između istorije i fikcije, analizira ovo delo, sa posebnim osvrtom na način na koji se u njemu problematizuje odnos između zvanične i individualne verzije istorijske istine. (primљeno: 29. септембра 2021; прихваћено: 3. новембра 2021)

1. Uvod

Govoreći o *Deci ponoći* u eseju „Imaginarni zavičaji“, Salman Ruždi (2007: 27) ovaj roman naziva „romanom sećanja“ ili „romanom o sećanju“ inspirisan pišćevom potrebom da „u sebi obnovi prošlost, ali ne u izbledelom sivilu fotografija iz porodičnog albuma, već u potpunosti, u tehnikoloru“. Međutim, vrativši se u svoj rodni Bombaj posle mnogo godina odsustva, Ruždi se suočio sa problemom koji pisci uglavnom imaju kada nastoje da pripovedaju o zemlji koju su odavno napustili:

[Ako] se osvrćemo unazad, to moramo da činimo sa znanjem – koje u nama budi duboku neizvesnost – da naša fizička otuđenost od Indije skoro neizbežno podrazumeva da je nemoguće da ponovo osvojimo potpuno istu izgubljenu stvar; ukratko, da ćemo stvoriti fikcije – ne stvarne gradove ili sela, već one nevidljive, te da će to biti naši imaginarni zavičaji, Indije kakve postoje samo u našim umovima. (Ruždi, 2007: 27)

Kroz pripovest nepouzdanog pripovedača Salima Sinaja, čiji lik je zamišljen kao svojevrsna alegorija Indije, Ruždi je u *Deci ponoći* stvorio upravo takvu verziju svoje rodne zemlje, sastavljenu od krhotina sećanja čije su pukotine ispunjene imaginacijom. Ovaj roman, objavljen 1981. godine, predstavlja jedan od najznačajnijih primera postmodernističkog preispitivanja istorijske istine, kroz čiju se složenost može sagledati proces rekonstruisanja prošlosti u kome se uvek ponešto dodaje, a nešto izostavlja. U ovom radu, usredsredićemo na sukob između pojedinačne, subjektivne verzije istorije koju pruža Ruždijev pripovedač Salim i formiranja zvaničnog istorijskog diskursa koji podleže brojnim političkim manipulacijama. Oslanjajući se na stav Milana Kundere da je „borba čoveka protiv moći borba čoveka protiv zaboravljanja“, Ruždi (2007: 30) i sâm ističe da je roman jedan od načina poricanja službene, političke verzije istine. Međutim, kako ćemo se truditi da istaknemo, to što se roman *Deca ponoći* suprotstavlja zvaničnoj verziji istorijske istine nikako ne znači da se u njemu individualna tačka gledišta nameće kao istorijski tačna. Naprotiv, oslanjajući se na teoriju Linde Hačion o žanru historiografske metafikcije, nastojaćemo da prikazemo kako se, tokom čitanja ovog Ruždijevog romana, od čitaoca neprestano traži da preispituje verziju istorije o kojoj pripoveda Salim. Time se naglašava da svaki pokušaj oživljavanja prošlosti sadrži sopstvenu istinu, „istinu sećanja“, kako to Ruždijev pripovedač opisuje, ali i da se, bez obzira na to što svaka pojedinačna verzija poseduje sopstvenu vrednost, nijedna od njih ne može smatrati dominantnom ili važnijom od drugih.

U prvom delu rada, ukratko ćemo se osvrnuti na teorijsku misao o granicama između istorijskog i književnog diskursa koja igra važnu ulogu u formiranju postmodernog romana. Potom ćemo, u drugom delu rada, dati uvid u osnovne odlike historiografske metafikcije, usredsređujući se na odnos između zvanične verzije istorijske istine i pojedinačnih perspektiva čija se važnost ističe u okvirima ovog žanra. U poslednjem, analitičkom delu rada, prikazaćemo na koji način se istorijska istina problematizuje u romanu *Deca ponoći*, posvećujući posebnu pažnju odnosu između

njene zvanične verzije i individualne tačke gledišta koju nam pruža Ruždijev pripovedač Salim Sinaj, neraskidivo vezan za istoriju svoje zemlje od samog rođenja.

2. Istorija i fikcija u diskursu postmoderne

Granica između istorijskog i književnog diskursa predmet je brojnih razmatranja još od antičkih vremena. Kako u studiji o odnosu istorije i fikcije u romanima savremenog američkog pisca Dona DeLila ističe Vukotić (2018: 19), „istorija i književnost vekovima su posmatrane kao srodne discipline, a njihovo granično područje uglavnom je određivao odnos prema istini“. Pitanje da li se književnosti uopšte može pripisati kategorija istinitosti, na koje su pokušali da odgovore antički filozofi razvijajući na taj način više linija teorijskog mišljenja o istinitosti umetničkog dela, ostalo je, do dana današnjeg, jedno od najizazovnijih pitanja nauke o književnosti.

Premda su pitanja književne istine, kao i preispitivanja granica između istorijskog i književnog diskursa oduvek predstavljala neiscrpu temu kojom su se podjednako bavili filozofi, istoričari, pisci i teoretičari književnosti, još od Aristotela koji je isticao prednost pesništva nad historiografijom¹, posebno interesovanje za ove teme donela je tek epoha postmoderne, pod uticajem lingvističkog obrta u filozofiji nakon koga je došlo do razvijanja velikog broja teorija koje su dovele do preispitivanja dotadašnjih temelja ljudskog znanja. Za razliku od tradicionalnog shvatanja historiografije kao diskursa koji upućuje na stvarnost, što je vekovima predstavljalo distinktivnu odliku koja ga je razlikovala od književnog diskursa, lingvistički obrt u filozofiji, podstaknut Sosirovom idejom o arbitrarnosti jezičkog znaka, dovodi u pitanje postojanje bilo kakvih referenata van teksta (Vukotić, 2018: 35). Francuski strukturalizam doveo je do razvoja intertekstualnih teorija prema kojima se tekst ne odnosi ka stvarnosti, već uvek prema drugom tekstu. Ova ideja je u teorijskoj misli poststrukturalizma i dekonstrukcije rezultirala preispitivanjem stabilnog književnog značenja i istine književnosti dovodeći, u krajnjoj liniji do Deridinog stava da ne postoji ništa van teksta. Kada je u pitanju odnos fikcije² i istine, ove teorijske postavke doprinele su građenju „fikcije teksta“ koja je nezavisna od istine i stvarnosti, jer uvek ostaje u okvirima jezika (Kvas, 2011: 34). Pored toga, kako primećuje Julija Kristeva, koja je, oslanjajući se na ideje Mihaila Bahtina, skovala termin intertekstualnost, s obzirom na to da tekst uvek već postoji u mreži drugih tekstova iz kojih crpi značenja, književnost nikako ne može oslikavati samo jednu, monolitnu istinu (Kvas, 2011: 34). Na taj način, teorija intertekstualnosti, naročito po shvatanju Julije Kristeve, preispituje i ruši logiku istine jednog sistema i dopušta, preko pojmova dijalogičnosti i heteroglosije, da se u rečima neprestano smenjuju alternativna značenja (Kvas, 2011: 35).

Pomenuta razmišljanja koja su nastala pod uticajem francuskog strukturalizma izuzetno su značajna kada je u pitanju razmatranje postmodernističkog odnosa

1 Govoreći o granicama između pesništva i historiografije, Aristotel (2008: 71–72) u delu *O pesničkoj umetnosti* ističe da je „pesništvo više filozofska i ozbiljnija stvar nego li historiografija, jer pesništvo prikazuje više ono što je opšte, a historiografija ono što je pojedinačno“.

2 U studiji *Istina i poetika*, Kvas (2011: 24–25) ističe da termin *fikcija* u razumevanje književnosti ulazi počev od XVI veka kao „imaginativna sposobnost stvaranja nestvarnog“.

prema istoriji i fikciji, koje je rezultiralo popularizovanjem žanra koji je Hačion nazvala historiografskom metafikcijom. Postmoderni roman, tako, počiva na svesti o tome da ne postoji jedna Istina, već samo *istine* u množini, kao i da nema neistine kao takve, već postoje samo tuđe istine (Hutcheon, 1988: 109). Na sličan način, romani koji se svrstavaju u žanr historiografske metafikcije prikazuju da ne postoji jedna, objektivna istorija, već samo pojedinačne istorije. Međutim, relativizacija istorijskog znanja dovodi do, prema Hačion (Hutcheon, 1988: 87), pogrešnog stava da je postmoderna umetnost „aistorijska“, ili, u krajnjoj liniji, do potpunog poricanja mogućnosti spoznaje istorijske istine. Postmoderna, prema njenom mišljenju, ne pokušava da porekne da se prošlost dogodila, već samo ukazuje na to da nam je ona dostupna jedino posredstvom teksta.

Ključna razlika koja predstavlja temelj savremenih izučavanja odnosa između istorije i fikcije predstavlja ona između istorije kao niza sirovih empirijskih realiteta i istorije kao procesa pisanja. Hačion (Hutcheon, 1988: 92) proces kritičkog preispitivanja i analiziranja zapisa iz prošlosti naziva istorijskim metodom, a proces imaginativne rekonstrukcije prošlosti jeste historiografija. Na taj način, distinktivne odlike koje su do tada odvajale fikciju od historiografije podrivaju se pod uticajem ideje da je u oba slučaja u pitanju diskurs, te da je posao istoričara vrlo sličan procesu stvaranja književnog dela. Posmatranje rada istoričara kao poetskog čina u najvećoj meri potiče od ideja koje je u studijama *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* i *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* izneo američki istoričar Hejden Vajt. Pod uticajem Ničeove kritike historiografskog diskursa, kao i teorijskih postavki strukturalista i poststrukturalista, Vajt, prema rečima Markovskog (Markovski/Bužinjska, 2009: 554), „preokreće tradicionalan, realistički odnos između istorijske stvarnosti i pripovesti i dokazuje da naracija nije sekundarna u odnosu na svet, već primarna, i da ona određuje njegov smisao“. Ovo ipak ne znači da prošlost ne postoji, već da mi nemamo neposredan pristup do nje, te da joj možemo pristupiti jedino pomoću tekstova koji joj daju „pristrasan i često preokrenut“ smisao (Markovski/Bužinjska, 2009: 555).

Kako ističe Vukotić (2018: 23), „rez“ koji je postmoderna napravila sa prethodnim teorijama, dovodeći do preispitivanja svih prethodno uspostavljenih vrednosti posebno je uočljiv u Vajtovoju kritici engleskog filozofa i istoričara Kolingvuda, koji je isticao da „nepretrađene činjenice“ nemaju nikakvo značenje sve dok istoričar od njih ne napravi uverljivu priču. Vajt (White, 1986: 84), s druge strane, u studiji *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, ističe da se ni sami istorijski događaji ne mogu posmatrati kao činjenice, već isključivo kao „elementi priče“ koji se, u okviru historiografije pretaču u uverljivu priču tehnikama kojima se oblikuje roman ili dramski komad, a to su potiskivanje ili naglašavanje određenih elemenata priče, karakterizacija, ponavljanje motiva, varijacije tona ili tačke gledišta, kao različite strategije opisivanja. Dakle, premda Kolingvud ističe ulogu istoričara u prerađivanju istorijskih činjenica, njihov ontološki status biće preispitan tek u epohi postmoderne, što će, u krajnjoj liniji, dovesti do ekstremnih stanovišta koja poriču samo postojanje istorijske istine.

Premda se u okvirima žanra historiografske metafikcije ne poriče ontološki status prošlosti, na postmoderni roman u velikoj meri su uticale i teorijske postavke u kojima se pojam istorijske istine relativizuje do krajnjih granica. Čuvena studija Žana Bodrijara, *Zalivski rat se nije dogodio* (1991), ukazuje na to do koje mere percepcija istorijskih događaja može biti podložna manipulacijama, te da se pod različitim uticajima može poljuljati čak i njihov ontološki status. Kako primećuje Vukotić (2018: 38), iako Bodrijarovo stanovište predstavlja radikalno poricanje mogućnosti spoznaje istorijskog znanja koje Hačion (Hutcheon, 1991: 33) naziva „apokaliptičkim nihilizmom“, ne može se poreći značaj koji ova teorija ima, makar kao metaforička slika savremenog društva u kome je istina u velikoj meri oblikovana ideologijom i posredovana medijima. Ideja o tome da se prošlost nije dogodila zapravo je „metafora sveta u kome događaji počinju da se posmatraju kao materijal za scenario koji može imati mnoštvo različitih funkcija“ (Vukotić, 2018: 38). Iako se, prema Hačion, u postmodernističkoj prozi ne poriče ontološki status prošlosti, mnogi autori se makar ironično poigravaju idejama koje je definisao Bodrijar, ističući da je stvarnost vrlo često do te mere fabrikovana da pojedinac ponekad ne može da se osloni ni na sopstveno iskustvo. To je uočljivo u Ruždijevom romanu *Deca ponoći*, naročito kada glavni junak, Salim Sinaj, tokom indijsko-pakistanskog rata koji mu je promenio život iz korena, više nije u stanju da razluči šta je stvarnost, a šta iluzija, pitajući se da li su se užasi tog rata zaista odigrali:

Kome verovati? Da li su pakistanski lovci-bombarderi stvarno izvršili „smeli prepad“ i iznenadili trećinu bespomoćnog indijskog ratnog vazduhoplovstva na pistama? Jesu li ili nisu? I oni noćni balovi na nebu, pakistanski „miraži“ i „misteri“ protiv indijskih „migova“ – sa nešto manje romantičnim nazivom: da li su islamska priviđenja i misterije vodile bitku sa indijskim osvajačima, ili je sve to bila samo nekakva neverovatna iluzija? Jesu li bombe padale? Je li doista bilo eksplozija? Zar čak i smrt može biti problematična? (Ruždi, 2019: 425)

Ruždijev roman, kako ćemo pokazati u analitičkom delu rada, predstavlja odličan primer istraživanja granica između istorijske istine i fikcije, neprestano preispitujući način na koji pojedinac pokušava da spozna istoriju sopstvene zemlje. Ipak, najpre ćemo ukratko definisati osnovne odlike žanra historiografske metafikcije koje je definisala Hačion, kako bismo potom dublje istražili odnos između zvanične i individualne istorije u ovom romanu.

3. Zvanično i individualno u diskursu historiografske metafikcije

Žanr historiografske metafikcije nastao je kao rezultat sve većeg interesovanja za brojne sličnosti koje su uočene između diskursa istorije i književnosti kao fikcije. Kako ističe Hačion (Hutcheon, 1988: 88), provizorna, neodređena priroda istorijskog znanja nije otkriće postmodernizma, kao ni preispitivanje ontološkog i epistemološkog statusa istorijskih činjenica, ali se usredsređenost na ove probleme u epohi

postmoderne ne može ignorisati. Usredsređenost na te probleme dovela je, prema Hačion (Hutcheon, 1988: 93) do stvaranja novog žanra koji opovrgava prirodne i zdravorazumske metode razdvajanja istorijske činjenice i fikcije, te odbacujući stanište da samo istorija sadrži kriterijum istine, istoriju i fikciju svodi na nivo diskursa koji je, u oba slučaja, ljudski konstrukt. Nadalje, ova teoretičarka ističe da oba „žanra“³ neizbežno stvaraju konstrukt tako što tekstualizuju prošlost, pokazujući da je pravi referent njihovog jezika nekada postojao, ali mu se danas može pristupiti samo posredstvom teksta (Hutcheon, 1988: 93). Tako nas historiografska metafikcija samosvesno podseća da, premda su se događaju odigrali u stvarnoj, empirijskoj prošlosti, mi imenujemo te događaje kao istorijske činjenice procesom selekcije i narativnog postavljanja (1988: 97).

Dakle, prema Hačion (Hutcheon, 1988: 92) postmoderna, osim u svojim ekstremnijim oblicima⁴, ne poriče postojanje istorijske istine, ali se u postmodernističkom ispisivanju istorije podrivaju osnovne pretpostavke na kojima počivaju istorijski iskazi: objektivnost, neutralnost, impersonalnost i prozirnost prikazivanja. Izuzetno važan segment historiografske metafikcije, naročito kada je u pitanju roman *Deca ponoći* Salmana Ruždija, jeste isticanje da se ne može govoriti o jednoj, objektivnoj istini, već uvek o istinama u množini. Ovo se posebno da uočiti kada se uzme u obzir razlika između osobina glavnih junaka postmoderne fikcije i istorijskih romana iz devetnaestog veka. Oslanjajući se na definiciju istorijskog romana Đerđa Lukača, Hačion (Hutcheon, 1988: 113) ističe da on predstavlja istorijski proces prikazujući „mikrokosmos koji uopštava i koncentriše“, te je tako protagonista ovog romana uglavnom određeni tip, sinteza opšteg i pojedinačnog. S druge strane, protagonisti postmodernog romana su sušta suprotnost tome – oni su „eks-centrici, marginalizovane i periferne figure fikcionalne istorije“, a odličan primer toga predstavlja, kako ćemo nadalje prikazati, Ruždijev *Salim Sinaj* (Hutcheon, 1988: 113–114). Tako historiografska metafikcija, posredstvom decentralizacije, rasvetljava pojedinačne istine koje jedna drugu ne potiskuju, već su sve podjednako relevantne u sagledavanju istorijske istine. U eseju „Imaginarni zavičaj“, Salman Ruždi ističe da je *Decu ponoći* napisao motivisan željom da sagleda istoriju zemlje u kojoj se rodio, ali da mu je, kao i svim piscima koji su emigrirali iz Indije, bilo teško da sagleda kako njenu sadašnjost, tako i prošlost, jer se u sadašnjosti susreo sa potpuno drugačijom zemljom od one u kojoj je odrastao, dok su ga ka prošlosti vodila samo nepouzdana sećanja. Tako je shvatio da je ono što piše zapravo „roman sećanja“ i roman „o sećanju“, te da je „njegova“ Indija baš to – njegova Indija, „samo jedna verzija od hiljada miliona mogućih“ (Ruždi, 2007: 28). Stoga je učinio da njegov nepouzdan pripovedač Salim neprestano preispituje koncept istorijske istine sumnjajući u istinitost sopstvene pripovesti, ponekad čak i pogrešno predstavljajući istorijske činjenice, svestan da su greške rezultat varljivog sećanja. Međutim, to ne čini njegovu verziju istine ništa

3 U studiji *Don DeLillo i poetika istorije*, Vukotić (2018: 49) primećuje da Hačion, bez obzira na to što se svrstava u „umerenije struje“ kad je u pitanju poređenje istorije i fikcije, te istoriju ne posmatra kao apsolutnu konstrukciju, istoriju i fikciju ipak naziva „žanrovima“, što nije adekvatan termin za obe discipline.

4 U pitanju je, recimo, pomenuta teorija Žana Bodrijara.

manje relevantnom, i to je jedan od ključnih elemenata postmodernističkog preispitivanja istorijske istine. Kako Ruždi (2007: 28) zaključuje, svaki pisac iz Indije koji o njoj piše iz pozicije emigranta primoran je da se suoči sa „slomljenim ogledalom“ čiji su delovi nepovratno izgubljeni, ali to slomljeno ogledalo, paradoksalno, može biti jednako vredno kao i ono koje je netaknuto.

Metafora sa slomljenim ogledalom, koju opisuje Ruždi, na odličan način prikazuje poziciju subjekta u okviru historiografske metafikcije. U ovom žanru, prema Hačion (Hutcheon, 1988: 117), dominantna su dva načina pripovedanja, od kojih oba problematizuju pojam subjektivnosti. To su uključivanje više tačaka gledišta i uvođenje otvoreno kontrolisanog pripovedača. Ni u jednom od njih, kako ističe ova teoretičarka, ne možemo pronaći subjekta koji bi bio uveren u sopstvenu sposobnost da sa bilo kakvom sigurnošću spozna prošlost. To, međutim, kako upozorava, nije „prevazilaženje istorije“, već „problematizovano upisivanje subjektivnosti u istoriju“ (Hutcheon, 1988: 117–118). Na taj način, književnost postmoderne odbacuje takozvane „velike narative“ koji počivaju na iluziji objektivnosti, otvarajući mogućnost sagledavanja više različitih verzija istine istovremeno. Ideja o „višeglasju i višestrukosti istine“ u savremenom romanu iskazuje se, kako zaključuje Vukotić (2018: 49), kroz mnoštvo različitih perspektiva koje jedna drugu poništavaju, ukazujući na neodrživost i neistinitost velikih priča koje pretenduju na bilo kakvu konačnost, odnosno mogućnost predstavljanja jedinstvene istine.

Odbacujući koncept velikih narativa, pisci historiografske metafikcije neprestano preispituju odnos ličnog iskustva i javne svesti o istoriji. U tom pogledu, Hačion (Hutcheon, 1988: 94) ističe da „uzdići privatno iskustvo do javne svesti“ ne znači proširiti ono što je subjektivno, već pokazati da su javno i istorijsko, privatno i biografsko međusobno neodvojivi. Ovde navodi primer *Dece ponoći*, gde glavni junak i pripovedač, Salim Sinaj, sebe smatra odgovornim za istorijske događaje koji su povezani sa njegovim životom. Na ovaj način, kako ističe, u ovom delu je prisutno otvoreno razmišljanje o istorijskom premeštanju i njegovim ideološkim posledicama, o načinu na kojoj se piše o prošloj stvarnosti, o onome što sačinjava poznate činjenice bilo kog datog događaja (Hutcheon, 1988: 94). Stoga je jedna od velikih tema Ruždijevog romana, kao i historiografske metafikcije uopšte, odnos između zvanične i individualne istorije. U eseju „Imaginarni zavičaj“, Ruždi (2007: 30) ističe ulogu koju ima pisac „u vremenima kada Država uzima stvarnost u svoje ruke i pokušava da je izobličiti, prilagođavajući prošlost potrebama sadašnjosti“. Stoga pisce i političare Ruždi posmatra kao „prirodne suparnike“ (2007: 30), jer i jedni i drugi pokušavaju da oblikuju svet prema sopstvenim merilima. Tako roman za njega predstavlja jedan od načina opovrgavanja zvanične, politizovane verzije istine.

Postmoderni roman, prema Hačion (Hutcheon, 1988: 179), ponovo spaja ideološko i estetsko, što predstavlja odvajanje od romantičarskog i modernističkog nasleđa koje ističe da u književnom delu nema mesta za ideološki diskurs, kao i stava da je umetnost trivijalna, izmaštana, i stoga izdvojena od društvene i političke realnosti. Stoga, potvrđujući stav Terija Igltona, Hačion (Hutcheon, 1988: 178) zaključuje da nas postmoderna teorija i praksa ne uče toliko tome da je istina iluzorna,

koliko tome da je ona institucionalna, jer jezik uvek koristimo u kontekstu političko-diskurzivnih okolnosti. Nadalje, postmodernistička umetnost i teorija samosvesno su prihvatile svoje ideološko postavljanje u svetu, ne samo u cilju reagovanja na provokativne optužbe o trivijalnosti umetnosti, već i u cilju davanja glasa „ekscentricima“, pojedincima koji izlaze iz okvira monolitne zapadnjačke kulture, onima koje je marginalizacija naučila tome da umetnici uvek moraju imati sebi svojstven politički status (Hutcheon, 1988: 179). Ipak, kako Hačion (Hutcheon, 1988: 180) upozorava, istoriografske metafikcije nisu ideološki romani, jer oni ne pokušavaju da, putem fikcije, ubede svoje čitaoce u tačnost i istinitost jednog načina tumačenja sveta. Naprotiv, inkorporirajući alternativne verzije istine koje se suprotstavljaju zvaničnoj, romani istoriografske metafikcije čitaoce nagone da preispituju sopstvena tumačenja.

4. *Deca ponoći*

Ruždijev roman *Deca ponoći*, objavljen 1981. godine, predstavlja izvrstan primer žanra istoriografske metafikcije, jer se u njegovim okvirima preispituju gotova sva relevantna pitanja vezana za pokušaj spoznaje istorijske istine. Život Ruždijevog glavnog junaka Salima Sinaja, koji je rođen u istom času kada je Indija dobila nezavisnost, predstavlja, prema mišljenju mnogih kritičara, pravu alegorijsku sliku njegove rodne zemlje – od sticanja nezavisnosti, preko rata sa Pakistanom koji je doveo do razdvajanja, pa sve do formiranja Bangladeša i vladavine Indire Gandi. Sama struktura romana podeljena je u tri celine. Prvi deo pokriva istoriju Salimove porodice od 1915. do njegovog rođenja 1947. Druga celina romana počinje Salimovim rođenjem u času proglašenja nezavisnosti Indije, zajedno sa još hiljadu druge dece obdarene različitim natprirodnim moćima, te obuhvata period njegovog detinjstva i adolescencije sve do 1965. godine kada gotovo cela njegova porodica strada u indijsko-pakistanskom ratu. Treći deo pokriva vremenski period od 1970. do 1978. godine, tokom koje se Salim, nakon što je u ratu pretrpeo snažan udarac u glavu i izgubio pamćenje, nalazi u središtu novog sukoba, između istočnog i zapadnog Pakistana. Ovaj period obeležilo je formiranje države Bangladeš, a potom i proglašenje vanrednog stanja u Indiji tokom vladavine Indire Gandi. Povezana sa svim ovim događajima, životna priča Salima Sinaja od samog početka nerazdvojna je od istorije Indije, što se naglašava od samog trenutka njegovog rođenja. Kao jedno od „dece ponoći“, Salim je od ranog detinjstva osećao teret istorije, jer je njegov život, kao i istorija nezavisne Indije, od obećavajućeg početka punog nade u bolju budućnost na kraju bio ispunjen brojnim sukobima i stradanjima. Pokušavajući da se uhvati u koštac sa događajima koji su mu odredili životni put, Salim pripoveda, kako je Ruždi naglašavao, svoju verziju istorije, koja je oslobođena pretenzija na objektivnost, ali istovremeno predstavlja i ono što je Hačion (Hutcheon, 1988: 118) nazvala „problemizovanim upisivanjem subjektivnosti u istoriju“.

Salim Sinaj, kao nepouzdan pripovedač kroz čiju prizmu posmatramo kako događaje nakon njegovog rođenja, tako i one koji su mu prethodili, uspostavlja vlastiti odnos prema istorijskoj istini, koji čitalac mora neprestano da preispituje. Tako ovaj

roman predstavlja primer destabilizacije subjekta, koja dalje vodi ka destabilizaciji samog narativa i same istorije. Prema Hačion (Hutcheon, 1988: 160), postmodernizam uspostavlja, diferencira, a zatim ruši stabilne narativne glasove, koji koriste pamćenje kako bi pokušali da prošlost daju smisao. Tako se u diskursu historiografske metafikcije podriva stabilna tačka gledišta koja je u modernističkom romanu garantovala subjektivnost. To se čini na dva načina – uvođenjem pripovedača koji namerno manipuliše istorijskim događajima, ili uvođenjem mnoštva glasova umesto jedne, dominantne perspektive. Ova dva tipa metafiktionalne naracije često su, kako primećuje Hačion (Hutcheon, 1988: 161), prisutna istovremeno, te se, kao u slučaju *Dece ponoći*, pojedinačnost i mnogostrukost spajaju. Uprkos tome što postoji jedinstven, dominantan pripovedač koji kontroliše diskurs – pisac koji zna da istovremeno izveštava i stvara javnu i privatnu verziju istorije – (muški) centar ovog romana neprestano se izmešta i rasipa, a potraga za jedinstvom (narativa, istorije i subjekta) neprestano se osujećuje (Hutcheon, 1988: 161). Destabilizacija subjekta kao nedeljivog jedinstva posebno je uočljivo u Salimovom isticanju da on predstavlja mnoštvo stvari koje su mu prethodile i koje će doći posle njega:

Ko sam – šta sam? Odgovaram: ja sam celokupni zbir svega što mi je prethodilo, svega onoga što sam bio video učinio, svega što su mi učinili. Ja sam sve što je na mene u životu uticalo, sve na šta sam uticao. Ja sam sve ono što će biti kad mene više ne bude, a čega ne bi bilo da mene nije bilo. A nisam baš neki izuzetak u tom pogledu; svako „ja“, sve i jedan od nas šest stotina miliona sadrži slično mnoštvo. Poslednji put ponavljam: da biste mene razumeli, morate progutati ceo svet. (Ruždi, 2019: 476)

Destabilizacija subjekta u historiografskoj metafikciji, a i u ovom romanu konkretno, prema Hačion rezultira destabilizacijom narativa, koji se opire svakom pokušaju uspostavljanja reda i linearnosti. Tako se Salim neprestano opire linearnom pripovedanju, iako mu njegova slušateljka Padma, zahvaljujući kojoj pripoveda dobija oblik usmenog predanja, stalno sugerise da joj događaje ispričava redom kojim su se odigrali. Nelinearno pripovedanje može se posmatrati kao jedan od brojnih načina suprotstavljanja klasičnom, zvaničnom prikazu istorijskih događaja. U članku „Teme i strukture u *Deci ponoći*“ Gurna (Gurnah, 2007: 97) ovo posmatra kao potrebu da se pripovedač oslobodi stega koje nameće zvanični diskurs, te ističe da bi, u ovim okolnostima, linearno pripovedanje „lagalo“. Ono bi „nametalo red tamo gde vlada nered, jednostavno značenje tamo gde su mogući samo kompleksni fragmenti“ (Gurnah, 2007: 97). Stoga je linearno pripovedanje zvanično, dok nelinearnu strukturu teksta karakteriše ono što je Bahtin nazvao heteroglosijom, mnoštvo glasova i značenja koji se međusobno ne isključuju, već zajedno učestvuju u beskrajnoj igri (Gurnah, 2007: 97).

Shvatajući Indiju kao „novi mit“, odnosno kao „kolektivnu fikciju u kojoj je sve moguće“ (Ruždi, 2019: 140), Salim se slobodno poigrava procesom pisanja sopstvene verzije istorije, što se može sagledati na više načina. S jedne strane, to je svojevrsno

parodiranje procesa stvaranja istorije u kome se odbacuje mogućnost postojanja referenta u stvarnosti i prilikom koga pisac ima slobodu da događaje uobliči po sopstvenoj volji. S druge, ipak, kao što ćemo videti, Salimova pripovest predstavlja izuzetno snažnu pojedinačnu perspektivu koja se sukobljava sa zvaničnim diskursom, nastojeći da otkrije ono što je u okviru njega izokrenuto ili potisnuto. Tako se u romanu *Deca ponoći* neprestano naglašavaju i sukobljavaju dva ključna elementa oživljavanja istorije koja čitaoca nagone na dalje preispitivanje. To je, na prvom mestu, svest da svako oživljavanje istorije kroz tekst sa sobom nosi mogućnost izokretanja istorijskih činjenica koje, u krajnjoj liniji, može dovesti u pitanje čak i njihov ontološki status. Ipak, kroz Salimovu pripovest neprestano se ističe i važnost pojedinačnih perspektiva marginalizovanih glasova, u čijim se verzijama može doći do dublje spoznaje istorijske istine u odnosu na njenu zvaničnu verziju. Na taj način, Ruždi potvrđuje svoj stav da se, pisac koji nastoji da prikaže istoriju svoje zemlje suočava sa „slomljenim ogledalom“, ali da to ogledalo može biti jednako vredno, ako ne i vrednije od celog.

Jedan od načina na koji se ističe da roman *Deca ponoći* ne predstavlja pokušaj da se objektivno sagleda istorija Indije, već da je u pitanju jedna od njenih brojnih verzija, jeste namerno isticanje da Salimova pripovest sadrži dosta grešaka kada su u pitanju lako proverljive istorijske činjenice. Tako recimo Salim sam ističe da je pogrešio datum ubistva Mahatme Gandija:

Iščitavajući ponovo svoje delo, otkrivam jednu grešku u hronologiji. Ubištvo Mahatme Gandija događa se, na ovim stranicama, pogrešnog datuma. Ali ne mogu sada da kažem kakav je možda bio stvarni redosled događaja; u mojoj Indiji Gandi će i dalje umirati u pogrešno vreme. (Ruždi, 2019: 210)

Na taj način, sa izvesnom dozom ironije, Ruždi preispituje savremene teorije koje dovode u pitanje status istorijske istine tvrdeći da se ona ostvaruje tek u obliku teksta. Tako Salim u jednom momentu zaključuje da je „u autobiografiji, kao i u celokupnoj književnosti, ono što se zaista dogodilo manje značajno od onog u šta pisac može ubediti svoje čitaoce da poveruju...“ (Ruždi, 2019: 339). Ovo ne čini samo kada su u pitanju istorijske ličnosti, već i kada govori o onim izmaštanim. Ne znajući šta se dogodilo sa njegovim rivalom Šivom, detetom ponoći koje se rodilo u istom trenutku kad i on i koje je s njim zamenjeno na rođenju, Salim izmišlja da je on ubijen, ali ubrzo čitaocima priznaje da je u pitanju neistina:

[Prvi] put bio sam žrtva iskušenja znanog svakog autobiografu, žrtva iluzije da se – pošto prošlost postoji samo u sećanjima i rečima koje uzalud nastoje da ih obuhvate – mogu stvarati prošli događaji pukim kazivanjem da su se oni odigrali. (Ruždi, 2019: 547)

Stoga možemo zaključiti se ovde na izvestan način parodiraju teorijske postavke prema kojima se istorijska istina ostvaruje isključivo u tekstu. Pored toga, Salimovo prilagođavanje istorijskih događaja sopstvenom narativu može se posmatra-

ti kao ironični prikaz autoriteta koji, prema Ruždijevim rečima, „menjaju prošlost kako bi je prilagodili sadašnjim potrebama“, stvarajući zvaničnu verziju istorije koja odgovara datoj ideologiji. Ovim se, dakle, upućuje na ulogu retorike u pisanju istorije, čime se prikazuje da istorija više počiva na tome kako i kojim redom su stvari prikazane, nego na njihovoj istinitosti (Dhar, 1993: 102). Tako se, u ovom romanu, neprestano parodira proces stvaranja zvaničnog diskursa, sa ciljem da se on odbaci, kako bi na njegovo mesto došlo mnoštvo različitih verzija istine koje treba neprestano preispitivati. Time se otvara prostor za potisnute, marginalizovane perspektive, za koje nema mesta u strogim okvirima zvanične kulture.

Salimova verzija istorije Indije i Pakistana neprestano se, dakle, sukobljava sa zvaničnom, što se postiže svojevrsnim parodiranjem formiranja zvaničnog diskursa. Iz tog razloga su, između ostalog, pojedini čitaoci Ruždiju zamerali činjenicu da roman sadrži dosta grešaka. Kako u eseju o nepouzdanom pripovedanju u *Deci ponoći* ističe sam Ruždi (Rushdie, 2010: 25), ovi čitaoci su, ne prepoznajući sloj ironije, *Decu ponoći* doživeli kao istorijsku knjigu, ili čak udžbenik, što ona nikad nije pretendovala da bude. Kako dalje navodi, Salimova priča *nije* istorija, ali se igra sa istorijskim oblicima. Stoga je ona izrazit primer historiografske metafikcije, jer čitaoca neprestano podstiče na preispitivanje, postavljajući u centar pojedinca koji na osnovu varljivih sećanja nastoji da formira sopstvenu verziju istine. U pitanju je, dakle, ono što Salim u jednom trenutku svoje pripovesti naziva „istinom pamćenja“:

Sve što sam vam kazao sušta je istina“, ponavljam, „istina pamćenja, jer pamćenje ima svoju istinu. Ono odabira, izostavlja, menja, preteruje, omalovažava, glorifikuje, a i nipodaštava: ali na kraju ono stvara sopstvenu stvarnost, svoju raznorodnu ali obično povezanu verziju događaja; i niko pametan ne veruje tuđoj verziji više nego svojoj. (Ruždi, 2019: 264–265)

Nadalje, ono što se, u *Deci ponoći*, može uočiti kao suštinska razlika između formiranja zvanične istorije i pojedinačnih verzija istorijske istine, jeste činjenica da Salim nije nepristrasni posmatrač ili hroničar koji događaje posmatra sa distance (Rushdie, 2010: 24). Ti događaji su oblikovali njegov život, te je i on primoran da pokuša njih da oblikuje na osnovu sećanja i da im time da smisao. Salim je, dakle, za razliku od autoriteta koji obliku stvarnost prema sopstvenim merilima, podstaknut sasvim drugačijim pobudama. On sopstvenu verziju istorije formira kako bi na taj način uspeo da razume makar jedan deo svih događaja koji su odredili njegov životni put. Iako je do istine sve teže doći, jer ona podleže sve većim manipulacijama, Salim nastoji da makar pokuša da razume stvarnost u kojoj živi:

U zemlji u kojoj je istina ono što joj se kaže da bude, stvarnost sasvim doslovno prestaje da postoji, tako da sve postaje moguće, osim ono što nam se tvrdi da jeste; a možda u tome leži razlika između mog detinjstva u Indiji i adolescencije u Pakistanu – u Indiji su me sa svih strana opsedale beskraj-

ne alternativne stvarnosti, dok sam u Pakistanu plutao, dezorijentisan, na isto tako beskrajnom moru laži, nestvarnosti i neistina. (Ruždi, 2019: 408)

Tako je Salimova priповest, prema Ruždijevim rečima, konstruisana tako da se u njegovom nepouzdanom pripovedanju pronade analogija sa načinom na koji svaki pojedinac, svakodnevno, pokušava da tumači svet oko sebe:

Istorija je uvek dvosmislena. Činjenice se teško uspostavljaju i može im se pripisati mnogo različitih značenja. Stvarnost je izgrađena od naših predrasuda, pogrešnih shvatanja i neznanja, koliko i od našeg znanja i moći zapažanja. Čitanje Salimovog nepouzdanog pripovedanja, moglo bi biti, smatrao sam, korisna analogija za način na koji svi mi, svakog dana, pokušavamo da „pročitamo“ svet.⁵ (Rushdie, 2010: 25)

Pored toga što daje uvid u način na koji svaki pojedinac pokušava da dopre do istine i smisla, Salimova priповest, ispod površinskog dela koji je obojen ironijom, predstavlja vrlo snažan prikaz nepovoljnog položaja koji taj pojedinac ima unutar istorijskog konteksta na koji je osuđen od rođenja. Tako se Salimovo ponovno proživljavanje bolne istorije kroz pripovedanje odražava čak i na njegovom telu, koje se lagano raspada pod teretom istorije:

Iako sada, kad je sve što je bilo u meni već gotovo iscurilo; dok pukotine u meni sve šire zjape – čujem i osećam prštanje, paranje, krckanje – tanjim se i postajem gotovo prozračan, nije mnogo od mene ostalo, a uskoro neće baš ništa preostati. Šeststo miliona trunki prašune, a svaka prozračna, nevidljiva kao staklo. (Ruždi, 2019: 476)

Stoga se ne možemo do kraja složiti sa tvrdnjom pojedinih kritičara da Salim „uopšte nije književni lik u pravom smislu te reči, već samo otelovljenje istorije, ništa više od glasa“ (Dhar, 1993: 96). On svakako jeste, na izvestan način, alegorijski prikaz Indije, ali se kroz njegov lik istovremeno može sagledati pozicija pojedinca koji postaje žrtva istorije. Premda u Salimovom povezivanju istorijskih događaja sa sopstvenim životom ima dosta ironije, jer on sebe doživljava kao centralnu figuru koja je odgovorna za sva dešavanja, te se pojedina povezivanja graniče sa apsurdom, kroz njegovu perspektivu sagledavamo istoriju „iznutra“, iz ugla pojedinca koji je bio svedok mnogih događaja i kome je rat odneo čitavu porodicu. Kako ističe Gurna (Gurnah, 2007: 104), ima nečeg pomalo komičnog i zabavnog u Salimovoj opsednutosti sopstvenom centralnošću i to je posebno uočljivo kada se zapita zašto baš on, od više od pet stotina miliona Indijaca, mora da nosi teret istorije. Postavljajući sebe u centar zbivanja, Salim događaje iz svog života neprestano povezuje sa onim istorijskim, te je tako ubeđen da je potajni cilj indijsko-pakistanskog rata bio da se

5 Svi navodi strane literature dati su u mom prevodu.

njegova porodica zбриše sa lica zemlje, a da je cilj uvođenja vanrednog stanja bio da se unište deca ponoći. Ipak, može se reći da je, kroz Salimovu zabludu, prikazano da se, suprotno zvaničnom diskursu koji počiva na jednom strogo utvrđenom ideološkom centru, svaka pojedinačna perspektiva može posmatrati kao centralna, te da svaka od njih u sebi sadrži sopstvenu istinu.

Kao marginalizovani glas za koji nema mesta u zvaničnoj verziji istorije, Salim se često sukobljava sa autoritetima koji nastoje da istoriju oblikuju prema svojim merilima, poričući da su se pojedini događaji uopšte odigrali. To je posebno uočljivo u trećem delu romana kada ga, nakon što u indijsko-pakistanskom ratu gubi pamćenje, zbog izraženog čula mirisa koriste kao psa tragača tokom sukoba između istočnog i zapadnog Pakistana. Logor u kome je Salim bio u zvaničnoj verziji istorije ne postoji, te se o njemu nešto može saznati samo iz pojedinačnih pripovesti kao što je njegova:

Logor u brdima nećete pronaći ni u jednoj geografskoj karti (...) Žičana ograda izvrsno je kamuflirana; na kapiji nema nikakvog znaka ili naziva. A logor ipak postoji, postojao je; premda su njegovo postojanje vatreno poricali – ne primer, prilikom pada Dake, kada je poraženog pakistanskog Tigra Nijazija saslušavao u ovom pitanju njegov stari prijatelj, pobedonosni indijski general Sem Manekšo, Tigar se podsmehnuo: „Kerovi za ekstraobaveštajne razaračke aktivnosti? Nikad nisam čuo za takve jedinice. Neko te je nasamario, stari moj. Dovraga, baš smešna ideja, da prostiš.“ Uprkos tome što je Tigar rekao Semu, ja tvrdim: logor je sigurno postojao... (Ruždi, 2019: 433)

Premda je Salimova verzija istorijske istine nepouzdana i čitalac je primoran da je stalno preispituje, ovaj primer pokazuje u kojoj meri zvanična verzija istorije može biti oblikovana različitim manipulacijama, te tako ona pojedinačna, premda počiva na nepouzdanom sećanju, postaje mnogo ubedljivija. Kroz ovaj primer ističe se, na taj način, česta praksa da se sramni istorijski događaji potisnu u drugi plan tako što će dovoljno puta biti ponovljeno da se uopšte nisu odigrali:

Kao da neki oblačić minu licem generala Sema: „Slušaj, stari druže, danas se laže na svakom koraku. Pokolji, stari moj, masovne grobnice, specijalne jedinice zvane KERA i kojekakve koještarije, formirane radi toga da se uništi opozicija...Nema valjda u tome trunke istine?“ A Tigar će: „Kerovi za ekstraobaveštajne i razaračke aktivnosti? Prvi put čujem. Mora da su te zaveli na pogrešan put, stari moj.“ (Ruždi, 2019: 472)

Našavši se u središtu događaja o kojima se izveštava na mnogo različitih načina koji jedan drugom protivreče, Salim više nije u stanju da se osloni ni na sopstvena čula. To se može uočiti u već pomenutom pasusu u kome se on pita da li su bombe zaista padale i da li je bilo eksplozija u kojoj je poginuo veliki broj ljudi. Pored toga, perspektiva pojedinca koji proživljava užase rata takođe je obeležena nevericom da

je to što se dešava zaista moguće. Tako Salim, premda događaje posmatra sopstvenim očima, ne može da poveruje da su oni istiniti:

I tako sam se vratio u taj grad, u kome smo, u poslednjim časovima uoči susreta starih znanaca, Šahid i ja videli koješta što nije bila istina, što nije bilo moguće, jer se naši momci nisu mogli, ni kad bi hteli, ponašati tako ogavno; videli smo kako ljude sa jajastim glavama streljaju po sokacima; videli smo kako naveliko kasape gradsku inteligenciju, ali nije bilo istina, jer nije mogla biti istina...(Ruždi, 2019: 467)

Salimova verzija istorije, na taj način, predstavlja pokušaj svakog pojedinca da pojmi svet oko sebe i da se uhvati u koštac sa istinom, koliko god tragična i teška ona bila. Vezan za istoriju, kako sam kaže, „aktivno-doslovno, pasivno-metaforično, aktivno-metaforično i pasivno-doslovno“ i „nerazmrsivo spleten sa svojim svetom“ (Ruždi, 2019: 297–298), Salim pripoveda iz potrebe da razume istoriju tog sveta, te da svoju priču ostavi kao svedočanstvo budućim pokolenjima. Odlična metafora kojom Ruždi, na kraju romana, predstavlja pokušaj da se sačuva prošlost jeste ona sa stavljanjem povrća i voća u turšiju. Spajajući banalno sa uzvišenim, Ruždi ovom metaforom savršeno prikazuje kako svaki pokušaj da sačuvamo sećanje na prošle događaje neminovno podleže promenama – ponešto se dodaje, ponešto oduzima, ukus se vremenom menja, kao što se menja i naša percepcija tih događaja. Ispod slojeva ironije i slobodnog poigravanja sa tehnikama ispisivanja istorije, u romanu *Deca ponoći* ističe se izuzetna važnost pojedinačnih perspektiva koje, premda moraju biti podvrgnute stalnom preispitivanju, poseduju, prema Salimovim rečima, „autentičan ukus istine“:

Možda će svet jednoga dana okusiti turšije istorije. One će možda biti preoštire za neka nepca, možda će im miris biti prejak, možda će naterati suze na oči; a ipak se nadam da će se moći kazati da poseduju autentičan ukus istine...da je svaka od njih, uprkos svemu, čin ljubavi. (Ruždi, 2019: 568)

5. Zaključak

Na osnovu nekoliko odabranih primera koji čine osnovu ove kratke analize, mogli smo da uočimo kako se, u *Deci ponoći*, vrlo vešto prikazuje složenost ponovnog oživljavanja prošlosti. Kroz Salimovu pripovest Ruždi se slobodno poigrava sa granicama između istorije i fikcije, te sa teorijama koje ih poistovećuju naglašavajući da se istorijska istina formira tek u tekstu. Na taj način, ističe se kako se njome može lako manipulirati, što ima za rezultat potpuno izokretanje činjenica, kao i izbacivanje postojećih događaja ili izmišljanje nepostojećih. Stoga se, u žanru istoriografske metafikcije kome pripada ovaj roman, odbacuje svaka mogućnost stvaranja jedinstvene verzije događaja, te je moguće govoriti samo o pojedinačnim verzijama istorije, zasnovanim na različitim istinama. U ovom pogledu, roman *Deca ponoći* predstavlja odličan primer istoriografske metafikcije, jer se u njemu Salimova ver-

zija ne nameće kao jedini ispravan način tumačenja sveta. Naprotiv, on predstavlja ono što je Ruždi nazvao „istinom pamćenja“, koju čitalac stalno mora da preispituje.

Postavljajući u centar marginalizovani glas koji pripoveda svoju verziju istine, kao što je prikazano, Salman Ruždi gradi vrlo kompleksan narativ kroz koji se može sagledati odnos između zvanične, politizovane verzije istorijske istine i perspektive pojedinca koji nastoji da sagleda događaje koji su mu oblikovali život. Perspektiva pojedinca, kako prikazuje Ruždi, zasnovana je na varljivom sećanju, te počiva na neminovnom dodavanju i izostavljanju podataka. Međutim, u odnosu na zvaničnu verziju istorije koja počiva na namernim političkim i ideološkim manipulacijama, istorija koju ispisiuje pojedinac poput Salima inspirisana je snažnom potrebom da se sagleda sopstvena prošlost, te je, iako jednako nepouzdana, inspirisana plemenitim pobudama, što se posebno uočava u Salimovoj potrebi da svoju verziju istorije kao „čin ljubavi“ ostavi svom potomstvu (Ruždi, 2019: 568). Tako se u *Deci ponoći* ističe izuzetan značaj pojedinačnih perspektiva u kojima se, bez obzira što moraju biti podvrgnute stalnom preispitivanju, bar u određenoj meri razotkrivaju događaji koji se namerno potiskuju u okviru zvaničnog diskursa.

Konačno, bez obzira na to što sam roman sugerise da nijedna verzija istine nije superiorna u odnosu na drugu, kroz Salimovu verziju čitalac se direktno stavlja u poziciju nekoga ko je deo određenog istorijskog trenutka, i upravo se u tome ogleda snaga fikcije u odnosu na zvaničnu istoriju. U Salimovoj nesigurnosti, kao i svesti o tome da je njegovo pamćenje varljivo i nepouzđano, čitalac može prepoznati poteškoće sa kojom se suočava svaki pojedinac u pokušaju da razume istoriju od koje je neodvojiv. Tako možemo zaključiti da se jedna od brojnih prednosti fikcije u odnosu na historiografiju ogleda u tome što ona upotpunjuje stvarnost, pružajući čitaocu priliku da je, poistovećujući se sa književnim likovima kao što je Ruždijev Salim, direktno proživi.

Napomena: Rad je nastao u okviru kursa *Književnost, fikcija i istina*, tokom doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom prof. dr Korneilija Kvasa.

Literatura

- Aristotel (2008). *O pesničkoj umetnosti* (M. N. Đurić, prev.). Beograd: Dereta.
- Dhar, T. N. (1993). Problematizing History with Rushdie in *Midnight's Children*. *Journal of South Asian Literature*, 28, 93–111.
- Gurnah, A. (2007). Themes and Structures in *Midnight's Children*. In A. Gurnah (Ed.), *The Cambridge Companion to Salman Rushdie*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutcheon, L. (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York and London: Routledge.
- Hutcheon, L. (1991). *The Politics of Postmodernism*. London: Routledge.
- Kvas, K. (2011). *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Markovski, M. P., Bužinjska, A. (2009). *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

- Rushdie, S. (2010). 'Errata': or, Unreliable Narration in *Midnight's Children*. In *Imaginary Homelands, Essays and Criticism 1981–1991* (pp. 22–25). London: Granta Books.
- Ruždi, S. (2007). Imaginarni zavičaji (P. Šaponja, prev.). *Polja*, 448, LII, 27–34.
- Ruždi, S. (2019). *Deca ponoći* (S. Koljević i Z. Mutić, prev.). Beograd: Vulkan.
- Vukotić, A. (2018). *Don DeLilo i poetika istorije*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- White, H. (1986). *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Milica S. Stanković

Summary

INDIVIDUAL AND OFFICIAL HISTORY IN SALMAN RUSHDIE'S *MIDNIGHT'S CHILDREN*

Although it had been tackled since ancient times, the complex relation between history and fiction was not seriously problematized until the emergence of postmodernism in the second half of the twentieth century. One of the most significant literary works which contains all the important elements of the genre of historiographic metafiction defined by Linda Hutcheon in her famous work *A Poetics of Postmodernism* (1988) is undoubtedly *Midnight's Children* (1981) by Salman Rushdie. This paper provides a short analysis of Rushdie's novel, based on the most notable theoretical perspectives concerned with the problem of literary truth and the boundaries between historical and fictional discourse in postmodern fiction. The primary objective of the analysis is the way in which Rushdie's novel problematizes the existence of multiple histories, i.e. the official version of historical truth and its individual versions.

Key words:

history, fiction, truth, historiographic metafiction, official history, individual history

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.16>

821.111(73).09-31 Ле Гвин У.

82.01

Daoistički put ka jednostavnosti u romanu *Pričanje* Ursule Le Gvin

Artea D. Panajotović*

Alfa BK univerzitet, Fakultet za strane jezike

Ključne reči:

kineska filozofija
naučna fantastika
dao
vu vei
transformacija ličnosti

Apstrakt

Iako veza Ursule Le Gvin sa kineskim filozofskim sistemom daoizma predstavlja opšte mesto u razmatranjima njenog dela, ona u njima nije dublje istražena. U nastojanju da osvetli mali deo tog složenog odnosa, ovaj rad istražuje motiv jednostavnosti, jednog od ključnih pojmova daoističke filozofije i temelja daoističke prakse, u poslednjem romanu hainskog ciklusa *Pričanje* (2000). Na nivou osmišljavanja likova, proces ostvarivanja jednostavnosti svoje uobličene je dobio u razvojnom putu protagonistkinje romana. Istraživačko putovanje Sati Das, posmatrača Ekumena na planeti Aka, predstavlja put samospoznaje i ličnog preobražaja, ličnu potragu za jednostavnim. Ključne tačke na tom putu jesu upoznavanje drevnog, sada zabranjenog filozofsko-religijskog sistema Pričanja koji joj pruža novi model poimanja sveta i života, i složeni odnos sa antagonistom romana, službenikom totalitarnog sistema koji sada vlada planetom. Analiza pokazuje da postizanje jednostavnosti kod Sati Das dovodi do preobražaja lažnog (nesušastvenog) sopstva u istinsko (suštastveno) sopstvo i otkriva duboku prožetost autorkinog shvatanja koncepta jednostavnosti daoističkom teorijom i praksom. (примљено: 6. августа 2021; прихваћено: 27. септембра 2021)

A u prašini iza nas otisaka stopala nema.
(Ursula Le Gvin, *Pričanje*)

Jednostavnost je jedan od ključnih pojmova daoističke filozofije i temelj daoističke prakse. Ona tvori stabilnu osnovu za razvoj bića, pa je kod Lao Cija (老子) nalazimo kao ideal kako zajednice tako i pojedinca: iz nje se i na društvenom i na individualnom planu rađaju harmonija, mir i sigurnost. Misao stare Kine kao svrhu čovekovog postojanja u svetu ne postulira progres, već ravnotežu. Stoga razvoj u ovom kontekstu ne treba posmatrati kao napredak ili uvećavanje (znanja, bogatstva i sl). Razvoj za daoiste predstavlja povratak korenu i odbacivanje nepotrebnog, pa ga karakteriše centripetalno pre nego centrifugalno usmerenje, sabiranje a ne raspršivanje. Jednostavnost, pak, ne donosi samo mir i spokoj, sigurnost i ravnotežu: ona je direktan put do same suštine bića, do tamnog, umu i rečima nedostupnog ali iskustvu dostižnog izvora postojanja – *daoa* (道).

Koncept jednostavnosti ima istaknuto mesto u delu Ursule Le Gvin (Ursula Le Guin), autorke poznate po svojoj privrženosti daoističkoj filozofiji, i ona mu pristupa iz više uglova. Uticaj daoističkog shvatanja jednostavnosti, na primer, jasno je uočljiv u dijahronijskom razvoju hainskog ciklusa. Hainski ciklus romana, sa sazrevanjem Ursule Le Gvin kao stvaraoca, kreće se ka sve većem pojednostavljenju i pročišćenju pripovedne linije. Prateći romane po hronologiji objavljivanja, primećuje se kako sloj po sloj eksternih i nebitnih detalja nestaje iz sveta Ekumena, zajednice svetova. Najpre više nema rata protiv neprijatelja, a u narednim romanima gubi se i sam neprijatelj. Ekumen se sve više približava idealnoj vlasti po Lao Ciju: plaćanje danka se u poznijim romanima gubi, kao i čvrsta kontrola nad planetama članicama primetna u prvim romanima ciklusa. Na nivou pojedinačnih romana, uočavamo osmišljavanje zajednica zasnovanih na principima jednostavnosti, te ocrtavanje puta koji pojedinac prelazi kako bi do nje došao. Kod Ursule Le Gvin stanju jednostavnosti teže svi likovi i društva koji prate nalog svoje unutrašnje prirode, a praćenje unutrašnje dinamike u daoizmu je ujedno i praćenje naloga neba. Postizanje jednostavnosti nije jednostavno, posebno zato što je ona protivna opštem pravcu kretanja sveta. U skladu s tim, kao i u svim drugim aspektima daoističke filozofije, ospoljavanje je sekundarno i dolazi kao posledica – nema jednostavnog dela bez jednostavnog bića: jednostavnost nije u činu i ispoljavanju, već proizlazi iz pročišćene duše i pročišćenog uma. Stoga je značajno uočiti razliku koju Ursula Le Gvin na tragu kineske misli pravi između pojednostavljivanja i regresije ili degradiranja. Lao Ci (2003: 52) savetuje da sve komplikovano treba svesti na jednostavno jer komplikovano zapravo i jeste sastavljeno od jednostavnog. Oko je to koje stvari vidi kao komplikovane ili jednostavne: neka bude takvo da vidi jednostavno. To ne podrazumeva uprošćavanje stvari. Jednostavno u stvarima nije banalno, besmisleno, mehaničko ili površno, već ono suštinsko. Daoizam nalaže okretanje suštini stvari, oslobađanje od njene površne složenosti i uočavanje onog jednostavnog u svemu – njegove plodne i stvaralačke biti: „Veliko drvo širokog stabla izraslo je iz malog pupoljka, [...] put od hiljadu lija započinje jednim korakom“ (Lao C, 2003: 52). Suština putovanja je

korak, suština drveta je seme. Kao polazište se uzima ono suštinsko i bitno – a to je u svojoj srži jednostavno. Za daoiste mudrost je prozreti (kroz) kompleksnost sveta, svesti bivanje u njemu na jednostavnost i na taj način otvoriti put ka *jednom*.

Razvoj i preobražaj ličnosti koji vodi do autentičnog jestanja u daoizmu se javlja kao put jednostavnog i mekog, put oslobađanja od zabluda uma i iluzornih sadržaja misli i osećanja. Autentično jestanje se tako pokazuje ne kao stanje do koga treba stići, već stanje kome se treba vratiti, što je iskazano u jednoj od ključnih Lao Cijevih formulacija da je put *dao*a povratak. Taj daoistički put ka jednostavnosti podrazumeva proces pročišćenja. Kako bi se otkrilo nesputano, slobodno biće koje vlada sobom, nesmetano diše, kreće se, misli i oseća, primese poput egoizma, straha, nesigurnosti, navika i uslovljenosti moraju se prepoznati i odbaciti. Sve one modifikuju i izobličuju autentični izraz, sprečavaju jednostavnost i neposrednost, te čini osobu slabom i krutom. Oslobođena, pročišćena individua je meka i upravo stoga jaka. Džuang Ci (莊子) ovo iskazuje sledećim rečima:

Izbriši iluzije volje, ukloni zamke srca, oslobodi se upletenosti vrline, otvori prepreke na Putu. Položaj i bogatstvo, priznanje i vlast, slava i dobit – ovo je šest iluzija volje. Izgled i držanje, püt i lik, narav i stav – ovo je šest zamki srca. Gnušanje i želja, radost i srdžba, tuga i sreća – ovo je šest upletenosti vrline. Odbijanje i prihvatanje, uzimanje i davanje, znanje i umenje – ovo je šest prepreka na Putu. Kada ove četiri grupe od šest odličja prestanu da ključaju u grudima, tada ćeš postati uspravan; uspravan, bićeš miran; miran, bićeš prosvetljen; prosvetljen, bićeš prazan; a prazan nećeš činiti ništa, a opet ništa neće ostati neučinjeno. (Zhuangzi, 2013: 197)

U istraživanju ovog procesa, Ursula Le Gvin junake svojih romana često šalje na duga, iscrpljujuća putovanja. Put je jedan on najznačajnijih toposa daoizma, i ova autorka često koristi taj motiv u svojim delima. Praktično nema junaka u hainskom ciklusu, od *Rokanonovog sveta* do *Pričanja*, koji se ne poduhvata putovanja koje ispituje granice njegove izdržljivosti i koje će mu promeniti život, a u koje se on po pravilu upušta „bez ikakvih prethodnih poznanstava, uticaja, bez ikakvog privatnog vlasništva“ (Vučković, 2020: 142). To je uvek putovanje kroz teško prohodne, mahom zimske krajolike, putovanje koje svojom ekstremnošću protagonistu dovodi do suočavanja sa osnovama njegovog bića i duboke samospoznaje i njome uslovljene spoznaje sveta. Posle ovakvog puta, sve nedoumice junaka se razrešavaju i ostaju mu tehničke poteškoće sprovođenja namere, dok se ta namera iskristalisala na putu.

Bitno je naglasiti da su kod Ursule Le Gvin sva putovanja i putovanja delanja i putovanja spoznaje. Rafail Nudelman u ogledu „Pristup strukturi SF-a Ursule Le Gvin“ (An Approach to the Structure of Le Guin's SF) kaže: „putovanje, kao kretanje ka istovetnosti svega sa svime [...] postaje put *ka sebi*, a istovremeno i ka sjedinjavanju sa drugima, tj. *od sebe*“ (Nudelman, 1975: pasus 35). Piter Brig (Peter Brigg) razmatrajući arhetip putovanja u stvaralaštvu ove spisateljice iznosi zapažanje da „[k]ada pisac ospolji putovanje duše u formi fikcije, krajolik putovanja poprima me-

taforički značaj mita i saznanje do koga dovodi i putnika i čitaoca postaje paradigma svekolikog ljudskog iskustva“ (Brigg, 1979: 36). Spoljašnje delanje je neodvojivo od unutrašnje spoznaje, svaka spoznaja se odražava na delo, svako delo utiče na sopstvo. Kako autorka sama kaže u predgovoru za priču „Prostranija od carstava i sporija“, „Ukoliko [...] fizičke akcije [ne] odražavaju psihičke, [ukoliko] dela [ne] izražavaju ličnost, meni su avanturističke priče veoma dosadne; često deluje da što je više akcije prisutno, to se manje dešava. Očigledno je da mene zanima šta se dešava unutra“ (Legvin, 2013: 192). Život i rad su nerazdvojni za poslenike Ekumena: u Čoveku praznih šaka Genli Ai će uspeti da dovede Ekumen na Geten tek kada misija postane život i ispunjavanje cilja se poistoveti sa očuvanjem života. Slično tome, Sati Das u poslednjem hainskom romanu *Pričanje* (*The Telling*, 2000) spaja posao posmatrača sa ličnim putem spoznaje.

Kroz opis filozofsko-religioznog sistema Pričanja i zajednice zasnovane na njemu, roman *Pričanje* istražuje način života koji ishodi iz neizrecive osnove bivstvovanja veoma bliske *daou*, dok kroz životnu priču Sati Das opisuje put pojedinca do ostvarenja takvog života. Sati je Zemljanka, posmatrač Ekumena na planeti Aka zadužen za izučavanje istorije i književnosti ove zemlje. Međutim, od njenog polaska sa Zemlje do dolaska na Aku prošlo je više decenija i sve se promenilo. Aka se pretvorila u tehnokratsku distopiju: ona više nema istoriju i književnost, zatrla je svoju prošlost zarad vrtoglavog tehnološkog razvoja. Sati od Ekumena dobija zadatak da ode u gradić Okzat-Ozkat na krajnjem istoku kontinenta kako bi pronašla ostatke zabranjene religije Pričanja i pokušala da spase ono što je od ove bogate tradicije ostalo. Da bi ispunila svoju misiju, Sati odlazi u potragu za prošlošću i duhovnošću ove planete. Taj će put ujedno biti i njen put ka mirenju sa sopstvenom prošlošću, put samospoznaje i put do jednostavnosti. Suzan Bernardo (Susan Bernardo) i Grejam Marfi (Graham Murphy) naglašavaju da je „uticaj daoizma na Ursulu Le Gvin posebno izražen u načinu na koji razvija lik Sati, protagonistkinje [*Pričanja*]“ (Bernardo/Murphy, 2006: 80). Tumačenje koje ću u daljem tekstu ponuditi će, nadam se, obogatiti razumevanje ovog dela i bolje osvetliti razmeru njegove prožetosti daoističkom filozofijom.

Na početku romana, glavnu junakinju susrećemo kao osobu na rubu potpune dezintegracije: Sati Das oseća da oko vrata ima sapon koji je sve jače steže. Potpuno je preplavljena traumatičnom prošlošću, strahom, nesigurnošću, besom, nesposobnošću za funkcionisanje u spoljnom svetu, akutnim osećanjem odsustva neposrednosti i smisla u životu. Priča o Sati Das otpočinje sledećim rečima: „[N]oć je ista na svim svetovima. Ništa drugo do odsustvo svetlosti“ (Legvin, 2000: 5). Razmišljajući o tami, ona na izvestan način anticipira put kojim će od pojavnog, promenljivog, haotičnog i komplikovanog poći u skriveno, tiho i jednostavno. Na ovom putu od represivne Zemlje preko haotične akanske prestonice Dovze do Okzat-Ozkata, gradića na kraju sveta koji čuva staru duhovnu tradiciju Pričanja, i Silongovog skuta, poslednjeg hrama Pričanja na vrhu najviše planine na kontinentu, Sati Das će, deo po deo, odbacivati nanose i ožiljke prethodnog života otkrivajući svoju suštinu.

Da bi postala autentično, slobodno i stvaralačko biće, Sati mora da se oslobodi ega, pročisti od zbrke osećanja koja je sada preplavljuju i sabere oko sebe. Treba

da prevlada represiju razuma i njegovu opsesivnu potrebu za redom, određenošću, preciznošću, za potpunom izdiferenciranošću i jednoznačnošću – razuma spremnog da uništi svet kako bi ga definisao i saobrazio sebi i svojim pravilima,¹ kome nije važna istina već samoodržanje i sigurnost po bilo koju cenu. Dejvid Rouzen (David Rosen) i Elen Kraus (Ellen Crouse), istražujući paralelu između daoizma i razvojne psihologije, objašnjavaju: „Ego se može shvatiti kao samozaštita ili podvojenost koja stvara teskobu i izolovanost. [...] Mudrost proističe iz odricanja od ega, što omogućava ostvarivanje duhovne celovitosti ili integriteta“ (Rosen/Crouse, 2000: 121). Sati mora da nadiđe ego da bi došla do pravog saznanja.

Pored hipertrofirano razuma, Sati Das treba da prevlada i nesigurnost, sećanje, bol i strah koji su se nakupili u njoj: „Znala je premnogo pesnika. Znala je više pesnika, više poezije, znala je više bola, znala je više nego što je bilo ko trebalo da zna. Stoga je pokušala da ne zna. Da dođe na mesto gde ništa ne zna“ (Legvin, 2000: 64). Lao Ci (2003: 53–54) kaže:

Dobri ljudi iz starine (koji su) ostvarili (sjedinenje sa) *daoom*,
nisu želeli da narod ima uvid (u nebitne stvari),
već da (uvek) bude neuk (za stvari izvan *daoa*).²

U *Praznim rukama* Radosav Pušić kaže da „[u] *procepu* između sopstvenog bića i bića sveta, sopstvo nalazi *meru* koja sve čega se dotakne dovodi do skladnog i harmoničnog *dela*“ (2015: 184). Upravo se negovanjem te praznine između sebe i sveta može sa svetom stupiti u kreativan odnos koji preobražava i pojedinca i svet. Čist,

1 Alan Vots (Alan Watts) objašnjava kako se ova odlika razuma odražava u zapadnjačkoj nauci: „[N]amera zapadnjačke filozofije i nauke je da zarobe univerzum u mreže reči i brojeva, te stoga uvek postoji iskušenje da se pravila, ili zakoni, gramatike i matematike pomešaju sa istinskim funkcionisanjem prirode“ (Watts, 1981: 42). Jung takođe govori o potajnoj težnji „da se psihička stvarnost nadomesti jednim prividno sigurnim, veštačkim, ali samo dvodimenzionalno zamišljenim svetom, u kojem je životna stvarnost dobro prikrivena jasnim koncepcijama. Doživljaj je odvojen od svoje supstance, a nju su zamenili puki nazivi koji, nadalje, treba da zauzmu mesto realnosti“ (Jung, 2015: 148). U ovom kontekstu zanimljivo je i Suzukijevo (Suzuki/From, 1973: 19–22) isticanje razlika u načinu na koji Zapad i Istok pristupaju stvarnosti kroz analizu upotrebe motiva cveta kod Tenisona i Bašoa.

2 U *Levoj ruci tame* ovaj princip je predstavljen kroz mistički kult Handare koji naglašava značaj odučavanja, „neučjenja“. Po Handari, ne treba naučiti ništa – istinsko znanje dolazi iz odučavanja, krčenja prostora i stvaranja praznine. Da bi se osoba vratila sebi i stupila u kontakt sa svojom duhovnošću, od mnogo više toga treba da se odvikne i mnogo više toga treba da zaboravi nego da nauči. Objasnjavajući laocijevski pojam *bezimene jednostavnosti*, Radosav Pušić objašnjava da „[l]išena suvišnih sadržaja, bića se *sabiraju* oko neukrašenog i golog bivstva“ (Pušić, 2015: 209). Handara je stoga nepoverljiva prema znanju i teži ne-znanju, odučavanju, zaboravljanju jer znanje povlači sa sobom tumačenje, tumačenja je mnogo i ona vode u delanje, a delanje zasnovano na tumačenju znanja može biti (kako se u ovom delu pokazuje) izuzetno opasno. Dok je znanja mnogo, ne-znanje je jedno. Ono prekida tok tumačenja i donošenja sudova o svetu. Ne-znanje nije isto što i neznanje ili pogrešno znanje, jer i pogrešno znanje vodi tumačenju i delanju. Ne-znanje je potpuno ukidanje znanja, prekidanje niza znanje–tumačenje–delanje i zasnivanje drugačijeg načina postojanja u svetu. Handarate teže ne-znanju, koje je zapravo praznina u središtu bića, slično Lao Cijevoj (2003: 69) metafori praznine u točku u kojoj se paočanici spajaju i postaju upotrebljivi. Prema učenju Handare, ne-znanje vodi ne-delanju, što je esencijalno daoistička misao: delanje iz ne-znanja je isto što i delanje iz praznog (*vu vei*). U prepuštanju neprekidnom toku promena u pojavnom svetu Handarate pronalaze osnovu za delanje u skladu s prirodom, koje u neprestanoj promenljivosti pronalazi spokoj a u haotičnosti mirno mesto.

raščišćen prostor oko sebe i u sebi dozvoljava da se iskaže ova heraklitovska mera koja je čoveku dodeljena kosmičkom igrom – njegova mera beskrajna. Sati namesto praznine oko sebe ima ljušturu od metaiskustva – emocija i misli koje nisu plod slobodne interakcije sa svetom, već je udaljavaju od takve interakcije.³ One ispunjavaju procep između njenog bića i sveta, izolujući je i sasvim odvajajući od njega. Zato je Sati lični zadatak da prostor oko sebe potpuno pročisti i učini praznim. Na početku romana, um i srce su joj puni i ona ne može više ništa da primi. U njoj se nakupilo previše misli i osećanja. Stalno joj naviru sećanja sa Zemlje koja obnavljaju bol, nemir i patnju koje ne uspeva da prevaziđe. Sećanja je opsedaju i ona ih iznova i iznova oživljava do najsitnijih detalja. Ono što joj je potrebno jeste novi početak, nova šansa, praznina koju će, ako bude htela, ponovo moći da ispuni. Na kojoj god planeti bila um/srce (*sin*, 心) ostaje isto i nosi svoj teret. Ovako puna sećanja i patnje, ne može da primi ono što Aka ima da joj ponudi.⁴

Sati je izuzetno senzibilna i Ursula Le Gvin je nije slučajno izabrala za protagonistu romana koji se bavi duhovnošću, duhovnom praksom i putem ka dubokim životnim istinama. Upravo zato što je toliko prijemčiva i otvorena, Sati će moći da otkrije tajna, skrivena i zabranjena učenja. Međutim, to je ujedno i uzrok njenog stanja očajanja, nesigurnosti, paralisnosti: dubokim proživljavanjem svakog iskustva ona sve prima u sebe – i dobro i loše, i poeziju i patnju – i za sve se vezuje. Iako ima mnogo trauma, nesigurnosti i problema, Sati je suštinski hrabra, i upravo je njena traumatična prošlost kvalifikuje za ovo putovanje.

Ona brodom na reci Erehi kreće u Okzat-Ozkat, na putovanje koje će biti i put samootkrića. Sama početna tačka njenog putovanja bremenita je simbolikom. Reka Ereha, koja treba da je odvede do Okzat-Ozkata, teče kroz prestonicu, velika, ali „delimično prekrivena i tako skrivena zgradama i kejevima” (Legvin, 2000: 14). Sati je nikada ranije nije videla, nije ni znala da ona postoji. Reka je daleko ispod zvaničnog dela grada, ispod impozantnih betonskih nasipa iznad kojih se izdižu visoke stambene zgrade i poslovne i administrativne kule. Sati uviđa da kroz temelje sterilnog, zagušljivog i zaglušujućeg veštačkog grada u kome je do tada živela teče živa voda. Pronašavši tu vodu, kreće putem koji će je odvesti do njenog izvorišta.

Daleko ispod užurbane tehnokratske metropole, izvan vidokruga sistema, nesmetano se odvija život kakav je nekada postojao. Voda traži najnižu tačku i u njoj nalazi stabilnost, a onaj ko se pripoji njenom toku čuva seme života:

3 Radosav Pušić u *Ptici u suncu* ističe da *dao* „ne ukazuje na neki meta *dao*. On ne može da sadrži vlastito nadilaženje” (2012: 208). Tako se put stapanja s *daom* pokazuje kao proces pročišćenja od metaiskustva, a postizanje jednostavnosti izjednačava s prosvetljenjem. Odsustvo meta- dovodi do prisustva *daoa*, tj. bivanja u *daou*. Metaiskustvo uništava autentičnost: ono okiva, zaustavlja i parališe. Guta svoj rep i zatvara svaku mogućnost kretanja. Suprotnost je stvaralaštva, kretanja i mekoće. Suprotnost je *daou*, koji po svojoj prirodi ne može imati meta-. Metaiskustvo je nužno vulgarno zato što je u potpunosti iskazivo, zato što mu je suština ograničenost, a cilj shvatljivost. Ono je plod nastojanja da se objasne neobjašnjivo i čuderno, da se obuhvati nemerljivo. Osnovna metaemocija je strah, a koren straha je u totalitarnim tendencijama uma. Metaiskustvo objašnjava i sakati iskustvo svodeći ga na „meru čoveka”, lažno i iskrivljeno tumačenje ovog pojma. Istinska mera čoveka je nemerljiva. Dovedi se na svoju meru znači dotaći svoj „deo” beskonačnosti – probiti se kroz koprenu prolaznog i utemeljiti u neizrecivom, nemerljivom, nesvodivom, skrivenom, dubokom i tajnom.

4 Majk Kaden (Mike Cadden) nudi drugačije tumačenje uloge sećanja u ovom romanu (Cadden, 2005: 27).

Ispod ogromnih betonskih kejova stajali su drveni dokovi i skladišta pocrnjela od starosti; na sve strane kretali su se brodići slični vodenim bubama, posvećeni poslovima izvan pažnje Ministarstva trgovine; bile su tu i kuće na čamcima obrasle u rascvetalu lozu, s rubljem koje se lepršavo sušilo; smrad mulja dopirao je odasvud. (Legvin, 2000: 28)

Voda je jedan od ključnih koncepata daoizma, te ne čudi što Sati upravo rekom, a ne nekim drugim putem, ide u središte jedne civilizacije i u istraživanje njene i svoje duhovnosti. Alan Vots svoju knjigu o daoizmu naziva *Dao: put vode*. Meka, podatna, fluidna, neuhvatljiva, nezaustavljiva i nepobediva voda u samom je središtu daoističkog poimanja sveta:

Na svetu ništa nije mekše od vode,
ali je nijedna sila ne može savladati.
Nezamenljiva je.
Meko pobeđuje kruto,
gipko pobeđuje stameno. (Lao C, 2003: 181)

Što je bliža svom izvorištu, reka Ereha je sve raskošnija, oko nje je sve manje krutih, tvrdih, nepropustljivih, teških betonskih okova, koje najpre zamenjuju drvena pristaništa sa sve brojnijim prilazima, a onda i ona nestaju i reka teče prirodnim tokom u prirodnom okruženju. Tu postaje zapanjujuće široka – njena raskoš, zamah i snaga u gradu se nisu mogli ni zamisliti. Svojom vodom napaja polja koja se šire oko nje bez granice.

Sati je izuzetno lako da razgovara s ljudima na brodu, za razliku od „karikiranih japijevaca“ u Dovzi, „koji ne žele da komuniciraju sa ostalima ukoliko to nije vezano za posao“ (Vučković, 2020: 144). Tamo, gde je sve bilo isplanirano, svi u žurbi i neodložnim poslovima, bila je tiha i rezervisana. Dok se u gradu svi drže zvaničnih stavova Korporacije, na brodu je sve drugačije. Ljudi pričaju: spontano, otvoreno, opširno. Komuniciraju. Govore ono što žele da kažu, iz potrebe za pričanjem. Pričanje čiji trag Sati treba da pronađe počinje ovde:

Slušala je priče o njihovim rođacima, porodicama, poslovima, mišljenjima, kućama, hernijama. Ljudi s kućnim životinjama putovali su rečnim brodovima, otkrila je, poglavdviši krznato i umiljato mače-kuće jedne žene. Ljudi koji nisu voleli letenje ili su ga se plašili, opredeljivali su se za brodove, kako joj je to veoma iscrpno objasnio jedan pričljivi stari gospodin. Ljudi koji se nikuda nisu žurili kretali su se brodom i pričali jedni drugima priče. Sati je čula više priča nego svi ostali zato što ih je slušala bez prekidanja [...] Slušala je pohlepno, neumorno. Ove dosadne i fragmentarne priče iz običnih života nimalo je nisu gnjavile. [Sve ono što joj je nedostajalo u Dovzi,] sve ono što je bilo izostavljeno iz zvanične književnosti, herojske propagande, nalazilo se u njima. Ako bi morala da bira između heroja i hernija, za nju uopšte nije bilo nedoumica: hernije su bile njen izbor. (Legvin, 2000: 31–32)

Sati su, dakle, potrebne reči, potreban joj je smisleni, spontani, neposredni do-dir bez proračunatosti i zadnjih misli, čista ljudska potreba za kontaktom, pričom i nekritičkim, nepretencioznim, neuzvišenim, pa čak i banalnim iskazivanjem sebe. Ona, previše srećna što je izašla iz izolacije i hladnoće, još ne nazire da postoji nešto više i dublje iz čega pričanje izvire i na čemu govor raste. Ali sama činjenica da joj taj rasplinuti, široki, banalni, nepovezani govor, bez početka i bez kraja, bez svrhe i cilja toliko prija znači da je na pravom putu. Voda teče i govor teče, a Sati se polako penje ka njihovom izvoru.

Većina putnika iz grada iskrcava se u mestu koje vodi u odmaralište Eltli. Od-mah iza toga, tri brane vode u gornji tok reke koji je sasvim drugačiji od prethod-nog: „Blizu Eltlija Ereha je proticala kroz tri ustave, od kojih je jedna bila duboka. Iznad njih postajala je to drugačija reka – divljija, uža, brža, s vodom koja više nije bila [mutno] plavomrka nego vazdušno plavozelena“ (Legvin, 2000: 32). Posle brana reka je pročišćena od mulja i nanosa prljavštine i bistra, a takvo postaje i iskustvo na brodu. Seljaci su stidljivi prema strancima i ćutljivi, bujica brbljanja je zamrla. Sati prija ova promena, ova zdrava tišina kao kontrast nepoverljivom uzdržavanju i skrivanju informacija u gradu. Sama, u tišini, okreće se prirodi. U jednom trenutku upada u neku vrstu transa: „Ceo taj deveti dan protekao je u transu svetlosti. Brod se lagano kretao. Reka, sada bistra poput vetra, proticala je tako tiho da je izgledalo da lađa lebdi iznad nje, između dva vazduha. [...] Zemlja i nebo, i reka koja vodi od jednog do drugog“ (Legvin, 2000: 33–34). Nestala je ona nesigurna, izgubljena osoba na ivici hysterije, te bi se moglo reći da se i Sati pročistila s rekam.

U daoizmu unutrašnja dešavanja i unutrašnje promene imaju nemerljivo veći značaj od spoljašnjih. Daoistički filozofi drže da je sve u čoveku samom i da on stvara svoju stvarnost i svoj svet: „Kada nam se neizgovoreni aspekti naših skrivenih emotivnih namera otkriju, pokazuju nam kako stvaramo svet projektovanjem značenja i fantazija“ (Young-Eisendrath, 2000: 137). Tako i Sati pomišlja da je ovo putovanje duže od onog od Zemlje do Ake. Rastojanje između dve planete, desetine svetlosnih godina, nesamerljivi su sa unutarnjim putovanjem na koje oseća da se otisnula. Zašavši u nemerljive dubine svog bića oseća da je otišla neuporedivo dalje nego kada je sa Zemlje došla na Aku. Spoljašnje putovanje, pokazuje joj se, ne može doneti promenu: Sati sa Zemlje, traumatizovana, puna besa i gorčine, straha i ne-sigurnosti, ista je ona Sati koja je došla na Aku. Moglo bi se čak reći da je sa sobom donela totalitarizam, da je njen sputani um morao da naiđe na sputanost oko sebe i nađe svoj pakao. Stoga je putovanje u Okzat-Ozkat kao put promene i preobražaja, put ka izvoru posle koga neće biti ista, duže od putovanja na Aku.

Na početku romana, Sati je zbrkana, haotična i nediferencirana skupina misli i osećanja sa veoma niskom samosvešću. Kad krene na put, izdvaja se Monitor kao njen zastrašujući, hipertrofirani i fanatični razum. Kroz njen odnos sa Monitorom prikazano je oslobađanje od dominacije ega koji ne dozvoljava ispoljavanje iracio-nalnog dela ličnosti i njeno integrisanje u celinu. Lik Monitora možemo protumačiti na dva, suštinski srodna, načina: kao alegoriju Satinog razuma ili kao ogledalo u kome ona jasnije vidi sopstvene slabosti. Ovaj nadzornik Korporacije vidljivo ne

odobrava to što se ona kreće van glavnog grada i što je „puštena na slobodu“. Postaje jasno da se na ovo putovanje otisnula sa opasnim neprijateljem koji će učiniti sve da je drži na oku i spreči da vršlja po nazadnim zabitima njegove zemlje. Upozorava je:

„Postoje džepovi kulturne fosilizacije i nepopustljive reakcionarne aktivnosti u ovom području. Nadam se da ne nameravate da putujete izvan grada, u gorje. Tamo gde obrazovanje još nije stiglo i gde su domoroci grubi i opasni. Shodno mojoj nadležnosti u ovoj oblasti, moram da zatražim od vas da stalno budete u vezi s mojim uredom, da prijavite svako ilegalno upražnjavanje na koje naiđete i da nas obavestite ako planirate da negde putujete.“ (Legvin, 2000: 37)

Puna besa i prkosa, Sati snažno reaguje na Monitora, a onda se kaje. Nije usvojila ponašanje koje se očekuje od Posmatrača – nepristrasnost, tj. uzdržavanje od formiranja mišljenja – i želeći da radi na tome podseća se da ne sme da sudi. Biće potrebno vreme da shvati da je svako posmatranje nužno aktivno i subjektivno, da je u tome njegova vrednost. Sati se zapravo zbog sebe, a ne zbog svog posla, mora rešiti destruktivnih, sputavajućih osećanja i burnih reakcija koje joj ne dozvoljavaju da pronade mir. Mora da shvati da je princip Ekumena po kome „mišljenje okončava prijemčivost“ (Legvin, 2000: 45) životni, a ne poslovni moto, kao i da mora da ovlada mislima i osećanjima, da ih upozna i prevaziđe, kako bi mogla da živi slobodno i zasnjuje istinski odnos sa svetom ne iskrivljujući percepciju i osećanje sveta slabostima svoje ličnosti. Samo tako će moći da jasnost viđenja prenese i na ono što radi.

U Okzat-Ozkatu, upoznajući jednostavnost koja leži u osnovi filozofsko-religijskog sistema Pričanja, Sati pronalazi put do sopstvene jednostavnosti. Kada je jedan posvećenik pita koliko daleko želi da ide, koliko hoće da sazna o Pričanju, kaže: „Dokle god me vodiči budu ljubazno povel“ (Legvin, 2000: 63). Sada je već otvorena da prihvati sve što joj se daje – sve što njeni vodiči mogu i žele da joj pruže i sve što ona može da primi. Prepuštajući se izučavanju Pričanja, polako se otvara za ono neobjašnjivo, tamno i čudesno u osnovi postojanja i iskustva, stiče značajne uvide u dinamiku odnosa između čoveka i sveta i polako razrešava kompleksnosti svog unutrašnjeg sveta spoznajom njihove jednostavne suštine.

U jednoj od prvih šetnji gradom, Sati zuri u vrh Silonga, najviše planine na kontinentu i svete planine Pričanja. Oko nje se okupljaju seljaci, grubih crta, deformisanih stopala, bezubi, i ona oseća da su tu da joj pomognu da gleda u planinu, da zajedno s njom učestvuju u tom religijskom činu. Ove ljude prisustvo Silonga mora da je oblikovalo. Sâmo posmatranje vrha koga sunce rastače, kome se samo obrisi naziru jer se spajaju sa svetlošću, jer su svetlost sama, oblik je meditativno-religijske prakse. Njihova duhovnost se oblikovala u suživotu s planinom i svetlošću. Planina prima i prenosi svetlost, prima milost i sipa je na druge. Odlazak na planinu je religijsko hodočašće i planina je mesto čuda: tamo se, kako kažu meštani, živi večno, u njenoj utrobi živi *biće*, obitava duh, smisao. Na njoj ljubavni čin traje tri stotine godina. Zato se ide na planinu, objašnjavaju joj ovi neugledni ljudi, vedro,

veselo, nasmejjano. A na nju se dolazi letenjem. Sati je zbunjena. Zbunjena je i zato što je ovo njen prvi kontakt s netotalitarnom, neekspanzionističkom verom. Počinje da uviđa da vera nije suprotnost slobodi. Ovi ljudi govore sasvim otvoreno sa neznanom o zabranjenim stvarima. Ali njihov otvoreni govor je zagonetka: kako letenjem? Letenjem koje daruje mistička praksa. Jedna žena na Satino pitanje da li avion može tamo da sleti odgovara sa „Nigde“. Avion ne može dovesti ni na jedno mesto vredno prisustva. Do najvrednijih mesta može se doći samo neobjašnjivim, magijskim, čarobnjačkim, alhemijskim činom. Monitor dolazi i meštani se raspršuju poput seni i utvara.⁵

Iako je uvek bila skeptična prema magiji, čudima i natprirodnom, iskustvo joj sada pokazuje da je natprirodno u prirodi samoj, da nije roba prevaranata već sastavni, esencijalni deo života. Na jednom času vežbanja vidi čoveka koji stoji u vazduhu. Prestravljena je: „Ništa u vezi sa Odijedinom [mazom koji vodi grupne vežbe] nije delovalo kao hokus-pokus, ali Sati je ovu grupu, i tihe, spore pokrete u tami, doživela kao sablasno čudne, ponekad i uznemirujuće; počela je da ih sanja“ (Le Guin, 2000: 139). Mazovi, sveštenici ili posvećenici Pričanja, poriču natprirodno – jer natprirodno je u prirodi, u životu, oni ga osećaju u svim aspektima življenja. Život je obogotvoren, on sam, on u sebi je božanstven – to mu nije dato kao milost, to nije neka viša spoljna sila unela u njega – to je njegov sastavni deo: „Božansko nije onostrano, nije ‘izvan sveta’. Ono je duboko utkano u svet i sva bića“ (Pušić, 2012: 122). Filozof Vang Čung (王充) iz dinastije Istočni Han u spisu *O skladu* iznosi čuvenu misao da su „Nebo i Zemlja ispunjeni energijama“, te da se „sva bića iz svoje nutrine rađaju“ (Pušić, 2012: 122). Sama činjenica života i postojanja je čudo. Pričanje je upravo potvrda ove spoznaje. Za Pričanje, kao i za daoizam, upoznavati život sam, sebe samog, ispitivati, ponavljati, pričati o životu i svetu jeste biti uronjen u čudesnost, u magiju, biti svedok i učesnik svakodnevnice alhemije – alhemija je, dakle, u čoveku i u svakodnevlju. Shvatanje magije kao „dejstva odozgo“ ukazuje na neosvešćenost činjenice da je odozgo zapravo unutra.

Kada sazna da je Korporacija uništila i zatvorila radnju jednog od njenih prvih prijatelja i najistaknutijih pripadnika Pričanja Sotju Anga i da je on nestao, Sati izjeda krivica. Misli da je njeno prisustvo dovelo do toga. Međutim, maz Eljed joj daje drugi ugao gledanja na ovaj događaj: nisi ti kriva i nije on kriv. Krivica ne postoji. Vremena su teška i ponekad se ne može učiniti ispravna stvar. Čak, dodaje, verovatno je zbog tebe njegova radnja tako dugo opstala. Komšija ga je prijavio pre Satinog

5 Autorka razliku između Monitora i posvećenika Pričanja potcrtava i njihovim fizičkim izgledom. Monitorova koža je glatka, zategnuta, čvrsta, poput plastike, i odskače od lica meštana koja su izborana, puna ožiljaka, ispućenja, udubljenja. Njihova je koža sećanje, u nju je vreme utisnulo svoje tragove, oblikovalo je, njome se poigralo. Oni nemaju savršenu kožu, niti savršen stas. Kao takva, njihova koža je savršena; njihova tela su savršena: skulpture vremena, dokaz njihove mekoće i podatnosti, predanosti igri sa svetom i uronjenosti u život. Oni utiču na svet i svet utiče na njih, oni oblikuju svet i svet oblikuje njih. Ne čuvaju se uticaja života, već se bacaju u njega, plešu i rvu se s njim. Monitor je, nasuprot njima, neprobojan za život, potpuno gladak, potpuno zategnut. Jasno ograničen. Kod ovih ljudi granica između njih i sveta je fluidna, svet ih menja i oni menjaju svet. On na njima ostavlja tragove: troši im odeću, piše po koži, izbija zube, šara ih bojama, natapa mirisima. Monitor je potpuno zaptiven: čista, ispeglana uniforma, glatko lice.

dolaska i samo iz obzira prema njoj (kako ona ne bi videla njihove represivne mere) vlasti ovo nisu uradile mnogo ranije. Čovek ne može da vidi sve elemente situacije i stoga se mora osloboditi krivice. Lao Ci kaže:

Ah nesreće, sreća je u vama;
 Ah sreće, nesreća je u vama.
 Ko (je taj ko) zna njihov svršetak?
 Nemaju one (u svom javljanju) nikakvih pravila.
 Ispravno se začas okrene u neispravno,
 dobro u trenu postane zlo,
 Čovekova (neobjašnjiva) upletenost (u haotično bivanja)
 odavno traje! (2003: 48)

Zlo se očas izmetne u dobro, dobre namere lako dobiju loš ishod. Stoga, zajednički je stav daoizma i Pričanja, čovek ne može zasnivati svoje delovanje na ovakvim kategorijama jer ne može sagledati posledice svojih dela. Svet je promenljiv i van naše kontrole, samim tim ni apstraktni principi nisu čvrsti i trajni jer se odnose na ovaj promenljivi, nestalni svet i njegov su deo. Svaka misao, oset, osećanje i princip nestalni su, nestabilni, podložni tumačenju i menjanju. Spoznaja da u ovom svetu nema apsolutne istine za koju može da se uhvati i koja bi je vodila kroz život Sati pogađa, ali ujedno i oslobađa. Šta god mislila ili osetila nužno je relativno. Iz pozicije haotične upletenosti ne može se razlučiti smisao sveta. Ne možemo, stoga, delanje zasnivati na očekivanim rezultatima jer ih ne možemo predvideti. Postupak, tako, može imati samo subjektivno ishodište, dok njegov ishod čoveku ostaje skriven. Jedino što Sati može jeste da postupa po svojoj prirodi, po svom osećaju, i tu stane. Da ne pokušava da utiče na događaje koji nisu u njenoj moći, da o njima ne brine i da ne zatrpava sebe osećanjima krivice ili zasluge. Činiti i pustiti. Tome mora da se nauči. Sistem koji izučava i ljudi koji mu pripadaju uče je tome. Izuzetno je teško osloboditi se krivice i zasluge, koji su emanacija i znak jakog ega. Njih je na putu ka jednostavnosti nužno ostaviti iza sebe, i zato Lao Ci naglašava skromnost (2003: 49, 83–84), pri čemu skromnost ne shvata kao odricanje ili askezu. Skromnost je čišćenje od uronjenosti uma u iluziju sopstvenog značaja i veličine. Skromnost, dalje, nije degradacija u banalnost i vulgarnost. Čišćenje ega nije odbacivanje plemenitosti misli i osećanja kao izraza hibrisa. Skromnost je okrenutost iskustvu a ne utisku – odbacivanje metaiskustva i postizanje samozaborava u činjenju. Plemenitost, lepota i moć kristališu se u skromnosti.

Sati dobija ponudu da ode u Silongov skut, jedini religijski centar koji je opstao na planeti, smešten na vrhu planine, skriven od sveta. Prihvatanjem ponude, u skladu sa odlukom da će primiti sve što njeni učitelji žele da joj daju, ona kreće na narednu etapu svog duhovnog putovanja. Tokom uspona na ovu planinu, Satin duhovni vodič joj pokazuje drveće veličine malog prsta i ona shvata da je to isto drveće u Okzat-Ozkatu veličine žbuna, a u Dovzi je hodala u hladu njegovih bogatih krošnji. Ono što je na Zemlji ili u Dovzi činilo okosnicu njenog iskustva (metaiskustvo, ego

i teret prošlosti), što je bilo veliko, bogato, značajno i puno života, na Silongu će se smanjiti do granice nepostojanja.

Sati se na planini potpuno prepustila proživljavanju čistog trenutka i u njoj je sve manje misli: „Ovde u planinama postojalo je mnogo toga što nije razumela. Žive-la je u trenutku, poput deteta. [...] Bila je zadovoljna što hoda, zadovoljna što sedi na suncu, zadovoljna što stupa tragovima jedne životinje“ (Legvin, 2000: 134). Džuang Ci o ovakvom stanju odsustva pojmovnog obrađivanja čulnih utisaka govori kao o metodi kultivisanja uma:

Detence po ceo dan zuri a da niti jednom ne trepne – jer nema posebnih naklonosti u svetu spoljnih stvari. Kretati se ne znajući cilja, kod kuće se-deti ne znajući razloga, lutati i lunjati prateći druge stvari, s njima na istom talasu jahati – ovo je osnovno pravilo očuvanja života, ovo i ništa drugo. (Zhuangzi, 2013: 192–193)

Sati je prestala da broji dane: ustaje, penje se, spava. Predala se kretanju: „Odlu-čila je još pre no što su krenuli da se ne raspituje o tome gde se nalaze, kuda idu ili koliko im još predstoji. Držala se te odluke tim lakše što joj je ona dopuštala da se oseća [detinje] slobodno“ (Legvin, 2000: 125). Doći do jednostavnosti znači približiti se jestanju jednog (*dao*) i osloboditi se pojmova smisla, besmisla, istine. Samo biti. Takvo bivanje je ishodište daoističkog ideala delanja iz praznog (*wu wei*, 無爲). Pra-zno u ovom kontekstu ne treba shvatiti kao ništa, ono je čisto *jeste*: „Samo stanje, sam vid stvarnosti koju *jedno* otkriva, nisu ni smisleni, ni besmisleni, ni istiniti, ni neistiniti, oni, naprosto, samo *jesu*“ (Pušić, 2012: 214). Na planini nema puta, nema staze, jedini putokaz su mape ispisane poetskim jezikom. Pričanje ovim ukazuje na to da nema puta do najvišeg znanja, već da postoje samo naznake koje čovek sam mora tumačiti i naći im svoje značenje. Takođe, da je taj put nemoguće opisati, da je nemoguće dati uputstva drugome da i on njime pođe: Sati ne zna imena sela i mesta kroz koja prolaze. Put se stvara dok se njime ide i, kako kaže Ursula Le Gvin, ne ostavlja otiske stopala u prašini – nestaje za nama. On, Sati Das otkriva, postoji samo dok se njime hoda.

Pred kraj putovanja „Svi Satini snovi [...] bili su o jednom glasu koji je mogla da čuje, ali ne i da razume, o dragulju koji je našla, ali ga nije mogla dodirnuti“ (Legvin, 2000: 132). Sledećeg dana, „[j]edan napev uobličio se sam od sebe u Satinom otu-pljenom umu: vratiti se da bi se išlo napred, ne uspeti da bi se uspelo. Spustiti se da bi se popelo, ne uspeti da bi se uspelo“ (Legvin, 2000: 132). Približavajući se kraju svog puta, ona dolazi do dubokih uvida o osnovama i počelima sveta koji su zajed-nički daoizmu i Pričanju.

Kada dođe u Silongov skut, iznad nje se pojavljuje helikopter i razbija o stene na ulazu u svetilište. U njemu je jedva živi Monitor. On, dakle, prati Sati do samog kraja, po cenu ugrožavanja svog života. Odijedin, Satin duhovni učitelj, kaže joj da treba da razgovara s njim i čuje šta ima da joj kaže. Ako pratimo tumačenje po kome je Monitor deo Satine psihe, ovo ukazuje na staru mudrost koju zastupa i daoizam:

upoznaj sebe. Na tragu iste ideje Jung ističe da ništa ne možemo da promenimo ukoliko ga ne prihvatimo: osuđivanje ne oslobađa, već pritiska (Jung, 1958: 339). Sati dugo odlaze ovaj susret, ali u jednom trenutku odlazi kod Monitora. Gruba je, ironična i nepoverljiva prema njemu i ravnodušna prema njegovom bolu. Oseća snažne emocije: mržnju, prezir, bes i veliku neprijatnost i stid jer su zatvoreni u skućenom prostoru šatora: „Sve što je želela bilo je da je na razdaljini od njega“ (Legvin, 2000: 154).⁶ Kaže mu:

„Znam ko si ti. [...] Ti si moj neprijatelj. Iskreni vernik. Pravednik u pravednoj misiji. [...] Zaštićen Bogom. Ili Državom. Ili već nekom laži koja prikriva njegovu zavist, sebični interes, kukavičluk i pohotu za vlašću. Bilo mi je, međutim, potrebno izvesno vreme da te prozrem. Ti si mene odmah prozreo. Znao si da sam ti neprijatelj. Da nisam pravednik.“ (Legvin, 2000: 156)

Posle ovog prvog neprijatnog susreta, Sati polako počinje da razgovara s Monitorom koji sada više nije bezimeni nadzornik, već postaje osoba po imenu Jara. Isprva mu uopšteno priča o svom iskustvu totalitarizma na Zemlji, ne pominjući nikakve lične događaje. No i ovo je uznemirava, počinje da se trese i tera sebe da začuti: „Odveć se približila. Uistinu odveć. Pogrešno“ (Legvin, 2000: 163). Duboko u sebi Sati čuva veliki bol koji je nedostupan, zatvoren i skriven. Njena najveća trauma još uvek je neizgovorena, i to stoga što ne sme da je izgovori. Ovde se jasno ocrtava suštinska razlika između neizrecivog i neizrečenog. Neizrecivo rečima daje slobodu, dar igre i kreativnosti – ono je podloga za reči, suština koja nejasno prosijava iz izgovorenog i boji ga smislom. Neizrečeno je zabrana, strah i varka, iluzija da ćutanje može učiniti da nešto nestane. Dok je neizrecivo tišina u središtu reči, neizrečeno je prećutkivanje koje se kamuflira neslobodnim i manipulativnim rečima lišenim smisla jer im cilj nije da iskažu svoju suštinu, već da skrenu pažnju s nečeg drugog. Ovakve reči ne proizlaze iz svoje nutrine. Većina govora je zapravo prećutkivanje – reč vrlo retko dolazi iz sebe. Zato takva reč u poeziji, mističkim, religijskim i filozofskim tekstovima ima ogromnu snagu. Čovek se mora osloboditi prećutkivanja da bi mogao da začuti. A to čini upoznavanjem sebe, rušenjem unutrašnjih barijera i osveščivanjem sadržaja svog bića, što podrazumeva i suočavanje sa strahovima, patnjama i bolom i njihovo iskazivanje. Kako se pokazuje, mnogo se mora ispričati da bi se začutalo.

Jara takođe progovara o svojoj prošlosti i otkriva da se oduvek trudio da zadovolji druge i bude što bolji. Razum sam po sebi nije negativno obojen, ali su okrenutost drugima, potreba za samopotvrđivanjem, odobravanjem i dominacijom dovele do njegove degeneracije i hipertrofije. On je, zapravo, sve vreme nesvesno težio Silongu, težio da se vrati smislenosti, a to je činio pod izgovorom fanatične mržnje prema

6 Ova intenzivna odbojnost ukazuje na to da i dalje postoji snažna vezanost. Proces oslobađanja podrazumeva suočavanje sa vezanošću, njeno preispitivanje, razlaganje, rastakanje, dovođenje do besmisla. Čovek se može osloboditi nečega tek kad ga iznese i upozna, prihvati, pomiri se s njim. Ako ima potrebu da od njega beži, da se od njega skloni, znači da mu je ono bitno. Intenzitet emocije, ma kakav bio njen kvalitet, ukazuje na vezanost za njen predmet.

Pričanju i Sati. Otkriva da ga nije Korporacija poslala da je prati, već je to sam tražio. A kad je jednom stigao u okrilje Pričanja, Okzat-Ozkat, nadređeni su ga prepustili samom sebi, oglušujući se o njegove očajničke izveštaje da Sati (a i njega s njom) treba hitno vratiti u Dovzu. Sam se, dakle, okružio vanracionalnim – onim što mrzi i što ga ujedno neobjašnjivo i nezaustavljivo privlači. I sam se, na jedan čudan način, priklonio vanracionalnom kada je, suprotno nalogu Korporacije, krenuo u potragu za Sati na Silongu, znajući da će zbog toga biti strogo kažnjen. Time je stupio na put samoponištenja i samooslobođenja.

Dovedeni na svoju bivstvenu meru, Jara i Sati sada razgovaraju na sasvim drugačiji način – bez ograda i zidova između sebe, ne moraju više da viču kako bi se čuli i da od svojih stavova prave hiperbolisane groteske da bi ih ovaj drugi shvatio. Njihova komunikacija postaje mirnija, finija, suptilnija i tiša. Tako, tek kad prihvati i sasluša deo sebe koji je toliko dugo potiskivala i mrzela, Sati može da sklopi svoju priču i da je celu ispriča. Rafaela Bakolini (Raffaella Baccolini) kaže da se Sati „mora pomiriti sa sopstvenom istorijom i bolnim sećanjima, posebno sa smrću svoje partnerke Pao, koju su ubili teranski verski fundamentalisti. U potrazi čiji je cilj da povрати i sačuva jednu ugroženu istoriju, ona otkriva da mora da stvori sopstveno pričanje“ (Baccolini, 2003: 23). Objasnjavajući svoj život Jari, ona ga objašnjava sebi. Nastavlja priču od mesta na kome se ona u njenom sećanju uvek prekidala i približava se najbolnijoj tački – svojoj tragičnoj ljubavi. „Do ovog mesta bilo je prilično lako. Do mesta iza koga nikada nije zakoračila. Priča koju je pričala samo sebi, jedino u tišini, pre no što bi utonula u san, okončavala se ovde“ (Legvin, 2000: 178). Sati mora da izrekne ono za šta je mislila da je neizrecivo (zapravo ono neizrečeno) kako bi došla do istinski neizrecivog: „Nije u priči mogla da zaobiđe stvar ili da je izbegne. Morala je da prođe pričom kroz nju. Morala je da je ispriča“ (Legvin, 2000: 179).

Kada kaže „Zvala se Pao“, počinje da plače. Izgovaranje godinama neizgovorenog imena probija poslednju barijeru u njoj i priča će poteći, a dugo zabranjivane, poricane i potiskivane emocije se izliti. Kada je završila, „Sedeli su u tišini. U nedrima planine. U pećinama punim bića. [...] Ćutanje koje su delili posle izgovorenih reči bilo je spokojno, predstavljalo je zasluženi blagoslov“ (Legvin, 2000: 181). Kroz reči su došli do tišine. Kada je posle ovog razgovora izašla iz pećine, vreme je blago, a sneg je prekrrio sve tragove na platou ispred pećina. Dolazi do ivice platoa i zagleda se u ambis. U praznini provalije između dve planine gleda neprestani ples snega nošenog vetrom. „Ostala je tu dugo da stoji i da posmatra svetlost kako gasne“ (Legvin, 2000: 182).

Hod ka smrti ega i ulivanju u more bivstva odvija se kroz sukcesivno ulivanje odeljenih delova bića u jedno – kroz rušenje granica između njih i kroz njihovo nestajanje kao zasebnih entiteta. Lao Ci o ovome progovara kroz metaforu vode:

Svemu pod nebom utoka je *dao*,
kao što i potoci i male reke u (velike) reke i mora utiču.
(Velike) reke i mora, pošto borave nisko,
vladari su manjih tokova. (2003: 50)

Jednostavnost je poništavanje ega koje ne treba smatrati regresijom. Poništavanje ega je zapravo otvaranje za sopstvo koje je neuporedivo veće od ovog *ja*. Emocija prestaje da vuče na jednu, um na drugu stranu. Njihova obesna vlast nad sopstvom prestaje. Pojedinaac ih mirom koji isijava iz središta njegovog bića privlači i okuplja u tom središtu. On postaje jedno biće – jedan tok koji moćno i mirno ide naniže da se kroz samouništenje ponovo rodi. U odeljku „Dao mudrosti“ studije *Psihologija zrele duhovnosti (The Psychology of Mature Spirituality)* izlaže se koncept „doživotnog razvoja koji teži celovitosti, opisan u daoizmu. [...] Na kraju, smrt okončava ovaj razvojni ciklus, vraćajući nas u stanje celovitosti iz kojeg smo istupili rođenjem“ (Rosen/Crouse, 2000: 120). Monitor je, prevazišavši sebe i potpuno se ogolivši, ispričavši *sve*, prećutkivanje zamenio ćutanjem, tišinom. Velikom, nadljudskom tišinom pećina – bića – izvora Pričanja i izvora bivanja. Posle razgovora, on kaže “Hvala ti, joze Sati” i nedugo potom skače u ambis između dve planine.

Jungovoj i daoističkoj perspektivi razvoja lične mudrosti zajedničko je stanovište da se mudrost postiže odbacivanjem ega i uspostavljanjem veze sa sopstvenim božanskim središtem (Rosen/Crouse, 2000: 127). Sati se uspešnim razrešavanjem konflikta sa Monitorom oslobađa vezanosti za ego, a kroz kontakt sa sistemom Pričanja stupa u dodir sa svojim duhovnim središtem. Na ovaj način oslobođena, ona je shvatila da je posledica njene opterećenosti egom i prošlošću bilo pasivno prepuštanje društvu i svetu bez aktivnog stvaralačkog manipulisanja njime koje podrazumeva učestvovanje u njemu, ovladavanje njime, njegovo osmišljavanje i oblikovanje za sebe, svojevrсно stvaranje kosmosa od haosa – i to ju je odvelo u potpunu dezorijentisanost i očaj. „Objektivni“ posmatrač sveta nužno je ophrvan količinom, silinom, neusklađenošću i nepomirljivošću utisaka. Sati je morala da pronade način za ovladavanje utiscima. Vežbanje kontrole misli i osećanja, uočavanje njihovih mehanizama i ovladavanje njima, cilj su kako daoizma tako i budizma.⁷ Stoga, pokazuje se, posmatrač naizgled paradoksalno ispunjava svoju pravu ulogu tek kada postane učesnik. Posmatranje bez učestvovanja nije moguće. U *Psihoanalizi na Istoku i Zapadu (Psychoanalysis East and West)* Alan Vots zapaža da „u svim oblastima nauke, od fizike do psihologije, postaje sve jasnije da posmatrati svet znači učestvovati u njemu, i da ovo, ma koliko u prvi mah delovalo kao da osujećuje, predstavlja najvažniju od svih smernica za unapređivanje znanja“ (Watts, 1975: 88).⁸ Tek istinsko prepuštanje svetu, koje podrazumeva aktivno stvaralačko učestvovanje u njemu, vodi do ispredanja niti smisla od paučine haosa, a subjektivno stvaranje sveta ne samo da ga čini podnošljivim, već ga otvara i kao prostor samoispoljavanja i kreativnosti.

Po povratku sa Silonga u Dovzu, promena u Sati je jasno uočljiva. Prešla je put od preplašenog nesigurnog deteta koje je u svemu zavisilo od nadređenog izaslanika Ekumena Tong Ova i u njemu videlo jedinu sigurnost do samouverene stabilne oso-

7 Pored daoističkih elemenata, ovaj roman obiluje i budističkim referencama. Satin put se, na primer, može iz budističkog ugla analizirati kao put ka oslobađanju od patnje koji se sastoji od spoznavanja patnje, prolaska kroz patnju, i prevazilaženja patnje.

8 Istočnjačko učenje o iluzornosti objektivnog posmatranja i spoznavanja sveta potvrdila je i kvantna fizika otkrićem da misao eksperimentatora utiče na subatomske čestice koje se posmatraju (Capra, 1989: 31; Pušić, 2015: 26).

be koja se suprotstavlja njegovom mišljenju i otkriva dublje razumevanje načina na koji funkcioniše Aka. „Moraćeš da mi veruješ“, kaže i počinje da objašnjava Ovu kako treba nastupiti i koji su sledeći koraci Ekumena u odnosima s Akom. Na samom kraju knjige otpočinju pregovori sa akanskom vladom: „[Jarin] život bio je podastrt ovom pogađanju. Njegov život, Paoin život. Bili su to neopipljivi, neproračunljivi ulozi. Novac pretvoren u pepeo, odbačeno zlato. Koraci po vazduhu.“ (Legvin, 2000: 200).

Rihard Vilhelm u svom komentaru neodaoističke *Tajne zlatnog cveta* objašnjava da se upravo u neodricanju od ličnog aktivnog učestvovanja u svetu daoizam fundamentalno razlikuje od budizma: „U budizmu je [...] povratak u nirvanu povezan sa potpunim poništavanjem ega koji je, kao i svet, tek iluzija. Ako nirvana ne može da se objasni kao smrt, prekid, ipak je striktno transcendentna. U taoizmu, s druge strane, cilj je da se u preobraženom obliku sačuva ideja osobe“ (1982: 53). Iako je budizam izvršio značajan uticaj na ovaj roman Ursule Le Guin, u krajnjem ishodu ona svoju junakinju definiše nedvosmisleno daoistički time što dostizanje jednostavnosti i razrešenje psiholoških nedostatkosti ne vodi povlačenju iz sveta, već naprotiv punijem i smislenijem učestvovanju u njemu.

Literatura

- Baccolini, R. (2003). 'A useful knowledge of the present is rooted in the past': Memory and Historical Reconciliation in Ursula K. Le Guin's *The Telling*. In R. Baccolini & T. Moylan (Eds.), *Dark Horizons: Science Fiction and the Dystopian Imagination* (pp. 13–34). New York: Routledge.
- Bernardo, S. M., Murphy, G. J. (2006). *Ursula K. Le Guin: A Critical Companion*. Westport: Greenwood Press.
- Cadden, M. (2005). *Ursula K. Le Guin Beyond Genre: Fiction for Children and Adults*. New York and London: Routledge.
- Capra, F. (1989). *Tao fizike*. Beograd: Opus.
- Jung, C. G. (1958). *Psychology and Religion: West and East*. Princeton: Princeton University Press.
- Jung, K. G. (2015). *Sećanja, snovi, razmišljanja*. Beograd: Atos.
- Lao C. (2003). *Knjiga o Daou i Deu* (R. Pušić, prev.). Beograd: Plato.
- Legvin, U. (2000). *Pričanje*. Beograd: Polaris.
- Legvin, U. (2013). *Dvanaest četvrti vetra*. Zrenjanin: Zardoz.
- Pušić, R. (2012). *Ptica u suncu: osnovi kineske civilizacije*. Beograd: Čigoja.
- Pušić, R. (2015). *Prazne ruke*. Beograd: Čigoja.
- Rosen, D. H., Crouse, E. M. (2000). The Tao of Wisdom: Integration of Taoism and the Psychologies of Jung, Erikson and Maslow. In P. Young-Eisendrath & M. E. Miller (Eds.), *The Psychology of Mature Spirituality: Integrity, Wisdom, Transcendence* (pp. 120–129). London and Philadelphia: Routledge.
- Suzuki, D. T., From, E. (1973). *Zen budizam i psihoanaliza*. Beograd: Nolit.
- Vilhelm, R. (1982). Poreklo i sadržaj *Tajne zlatnog cveta*. U *Tajna zlatnog cveta* (str. 43–54). Niš: Gradina.

- Vučković, M. (2020). Prošlost, sadašnjost i budućnost – priča o Pričanju Ursule Le Gvin. *Polja: časopis za književnost i teoriju*, 524, 142–149.
- Watts, A. (1975). *Psychotherapy East and West*. New York: Random House.
- Watts, A. (1981). *Tao: The Watercourse Way*. London: Penguin Books.
- Young-Eisendrath, P. (2000). Psychotherapy as Ordinary Transcendence: The Unspeakable and the Unspoken. In P. Young-Eisendrath & M. E. Miller (Eds.), *The Psychology of Mature Spirituality: Integrity, Wisdom, Transcendence* (pp. 133–144). London and Philadelphia: Routledge.
- Zhuangzi. (2013). *The Complete Works of Zhuangzi* (B. Watson, Trans.). New York: Columbia University Press.

Artea D. Panajotović

Summary

A DAOIST JOURNEY TO SIMPLICITY IN URSULA K. LE GUIN'S *THE TELLING*

Despite the common-knowledge status of Ursula K. Le Guin's connection with the Chinese philosophical system of Daoism, this relationship has never been thoroughly explored. With the aim of shedding light on a small aspect of this complex relationship, the paper examines the motif of simplicity, one of the key concepts of Daoist philosophy and the foundation of Daoist practice, in *The Telling* (2000), the last novel of the Hainish cycle. On the level of character development, the process of attaining simplicity finds its expression in the personal growth of the protagonist. The exploratory mission of Suttu Dass, the Ekumen's Observer on the planet Aka, is a journey of self-awareness and personal transformation, a personal quest for simplicity. Two key points of this journey are Suttu's acquaintance with the Telling, the ancient, now outlawed, philosophical and religious system, and her complex relationship with the novel's antagonist, an employee of the new totalitarian system which now rules the planet. The analysis shows that Suttu Dass's attainment of simplicity brings about the transformation of her false (non-genuine) self into her true (genuine) self and reveals how profoundly Ursula K. Le Guin's understanding of the concept of simplicity is permeated by Daoist theory and practice.

Key words:

Chinese philosophy, science fiction, *Dao*, *wu wei*, character transformation

<https://doi.org/10.18485/analif.2021.33.2.17>

821.111(73).09-31 Дик Ф.

82.01

Sanjaju li androidi električne ovce? kao simulacija detektivskog romana

Mirko Ž. Šešlak*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Ključne reči:

detektivska književnost
naučna fantastika
Filip K. Dik
Darko Suvin
androidi
androidizacija

Apstrakt

Posmatrajući roman *Sanjaju li androidi električne ovce?* iz ugla teorije mogućih svetova prema Lubomiru Doleželu i teorijskih razmatranja Darka Suvina o naučnoj fantastici, ovaj rad analizira način na koji pisac prilagođava zaplet karakterističan za detektivsku književnost, epistemičku pripovest priče sa tajnom (mystery story) u unutrašnju potragu glavnog junaka naučnofantastične pripovesti za transformacijom neznanja o sebi u samospoznaju. Nasuprot dvodimenzionalnim likovima klasične detektivske pripovesti, Dikovi likovi su višeslojni i njihove motivacije nije lako dokučiti. Na taj način, Dik čitaocu uskraćuje klasično eskapističko razrešenje detektivske književnosti koje za cilj ima otpuštanje napetosti i odmor od realnosti. Dik čitaoca prisiljava da se sa realnošću suoči umesto da od nje beži. Gotovo sva njegova dela primoravaju čitaoca da se na svet u kome živi osvrne sa podozrenjem. Težnja ka spoznaji stvarnosti svrha je takvog književnog dela. (primљeno: 12. maja 2021; prihvaћeno: 15. септембра 2021)

1. Uvod

Ukoliko zamolimo čitaoca da nam da mišljenje kome žanru pripisati roman Filipa Kindreda Dika (Philip Kindred Dick), *Sanjaju li androidi električne ovce?*, odgovor koji bismo verovatno dobili jeste da pripada naučnoj fantastici. Ukoliko bismo ispitivanje nastavili na većem uzorku čitalaca, odgovor se ne bi mnogo promenio, možda bi tek poneko primetio da u tom romanu postoje i elementi detektivske književnosti. Naravno, veoma je problematično šta bi ispitanici podrazumevali pod pojmovima bilo detektivske književnosti, bilo naučne fantastike. Iz tog razloga, neophodno je razgraničiti pojmove i odrediti na šta se misli kada se govori o detektivskoj, a na šta kada se govori o naučnofantastičnoj književnosti.

Teza je našeg rada da do zamagljivanja žanrovskih granica dolazi i u naučnofantastičnom romanu *Sanjaju li androidi električne ovce?* Dik prilagođava zaplet detektivske književnosti, epistemičku pripovest priče sa tajnom (mystery story) u potragu glavnog junaka. U knjizi *Heterokosmika: Fikcija i mogući svetovi*¹, Lubomir Doležel (Lubomír Doležel) ističe kako je priča sa tajnom „poseban [...] slučaj epistemičke potrage, pripovesti čija je modalna osnova transformacija neznanja ili pogrešnog uverenja u znanje“ (2008: 137). Zamenom klasičnog obrasca „suspens-iznenađenje“ (Doležel, 2008: 137), *Sanjaju li androidi električne ovce?* postaje priča ne o detektivu koji rešava zagonetku, već o epistemičkoj potrazi čija se struktura „nalazi i u srži obrazovnog romana“ (Doležel, 2008: 137). Potraga lovca na glave androida postaje istovremeno i unutrašnja potraga za „transformacij[om] neznanja (nepoznavanja sebe) u znanje (samospoznavaju)“ (Doležel, 2008: 137). Lovac na glave, Rik Dekard, donekle se uklapa u klasični opis detektiva kao neko ko je „čudak“, „neobičan [...] po ponašanju“ i „egzistencijalni osobenjak“ (Šarkanj, 2017: 23). Ipak, Dik problematizuje zaplet koji se razvija oko takvog aktera tako što razbija njegov redosled, zločin-istraga-razrešenje, budući da Dekard zna koga treba odstreliti. Još snažniji efekat Dik postiže oslikavanjem fikcionalnog sveta romana ne kao jednostavnog, već i doslovno sivog, gde crno i belo postaje nerazaznatljivo. Dobro i zlo postaju isprepleteni i stopljeni u gotovo istu ravan. Dekardovi postupci sa jedne, te postupci progonjenih androida sa druge strane, ne mogu se posmatrati kroz prizmu binarnih opozicija karakterističnih za detektivsku književnost zlatnog doba. U studiji „Zlatno doba“ (“The Golden Age”)², Stiven Najt (Stephen Knight) uočava jednu od značajnih odlika zlatnog doba detektivske književnosti: „Čak i kada bi lik detektiva bio detaljnije opisan, težio bi dvodimenzionalnosti“ (Knight, 2003: 78). Nasuprot tome, Dikovi likovi su višeslojni i njihove motivacije (poput motivacija ljudi naše stvarnosti) nije lako dokučiti. Na taj način, Dik čitaocu uskraćuje eskapističko razrešenje detektivske književnosti koje za cilj ima otpuštanje psihološke napetosti i odmor od realnosti.

1 Knjiga je prvi put objavljena na engleskom jeziku 1998. godine pod naslovom *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Prevod koji koristimo objavljen je 2008. godine.

2 Studija je prvi put objavljena u *Kembriđžovom vodiču u kriminalističku književnost* urednika Martina Pristmana 2003. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

2. Detektivska književnost ili naučna fantastika?

Prema Najtu (Knight, 2003: 78–79), osnovna tema detektivske književnosti zlatnog doba jeste zločin i potraga za počiniocem. Lik koji za zločincem traga čini to na racionalan način. Ta osoba obično je „bilo amater, bilo [...] predstavnik policije koji se izdvaja (obično po pripadnosti klasi) od tipičnog policajca“ (Knight, 2003: 78). Detektiv je najčešće predstavljen dvodimenzionalno. Hapšenje počinioca „najčešće [je] predstavljeno bez melodrame: kao i kod smrti žrtve, ton [pripovesti] je razuman i sveden“ (Knight, 2003: 79). Takvu formu detektivske priče, „zagonetk[u] sa tragovima“³ (Knight, 2003: 79), Najt opisuje kao eskapističku, ali istovremeno kompleksnu, jer „kombinuje utehu sa strepnjom“ (Knight, 2003: 91), usled toga što „gradi prostor u kome čitalac može deliti autorovu inteligenciju i sveznanje“ (Knight, 2003: 90). Za razliku od čitaočeve stvarnosti, u tom svetu ne postoje problemi koji se ne mogu rešiti snagom racionalnog uma.

U uvodu za *Kembridžov vodič u kriminalističku književnost (The Cambridge Companion to Crime Fiction)*⁴, Martin Priestman (Martin Priestman) ističe da ta vrsta književnosti počinje pričama Edgara Alana Poa sredinom XIX veka, razvija se u delima Artura Konana Dojla potkraj istog, te ulazi u tzv. „zlatno doba“ posle Prvog svetskog rata, u kome se izdvaja Agata Kristi (Priestman, 2003a: 1–6). Kao odgovor na „engleski model“ zlatnog doba, u SAD se razvija „tvrda fikcija privatnog detektiva“ (Priestman, 2003a: 2). Na osnovu izloženog, jasno je da takva književnost pruža pojednostavljenu sliku fikcionalnog sveta, gde čitalac u svakom trenutku zna sa kim se može poistovetiti. Očigledna je privlačnost takve književnosti kao vida eskapizma. Za razliku od naše empirijske realnosti, motivacije likova lako se razlučuju kao dobre ili zle. Pozivajući se na Priestmana, Martin A. Kayman (Martin A. Kayman) u studiji „Kratka priča od Poa do Čestertona“ (“The Short Story from Poe to Chesterton”)⁵ skreće pažnju na strukturu Dojlovih priča o Šerloku Holmsu kao „reprodukovanoj u epistemologiji samih priča, u kojoj se [...] svi pojedinačni fragmenti i događaji na koncu pokazuju povezanim u koherentnom linearnom nizu stvarajući smislenu i umirujuću sliku društvenog poretka“ (Kayman, 2003: 43). Suzan Rowland (Susan Rowland) u studiji „Klasični model Zlatnog doba“ (“The ‘Classical’ Model of the Golden Age”)⁶, ističe kako ta književna vrsta obezbeđuje „visok stepen učešća čitaoca u atmosferi bezbednosti“, jer „nudi priče koje čitaoca potpuno obuzimaju, a da ga nikada istinski ne izazovu“ (Rowland, 2010: 117). Slikovito rečeno, sve je crno ili belo, zasnovano na poznatim binarnim opozicijama Nas naspram Njih, dobrog naspram zlog. Za razliku od empirijske realnosti, nerešivih slučajeva gotovo da i nema. Takve okolnosti pružaju čitaocu razrešenje i otpuštanje napetosti. U magi-

3 Eng “clue-puzzle”

4 Knjiga je prvi put štampana na engleskom jeziku 2003. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

5 Studija je prvi put objavljena u *Kembridžovom vodiču u kriminalističku književnost* urednika Martina Priestmana 2003. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

6 Studija je prvi put objavljena na engleskom jeziku u *Vodiču u kriminalističku književnost (A Companion to Crime Fiction)* urednika Čarlsa Ržepke (Charles J. Rzepka) i Lija Horslija (Lee Horsley) 2010. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

starskom radu *Suvremeni kriminalistički roman na primjerima Gorana Tribusona, Pavla Pavličića i Milorada Stojevića* (2017), Danijela Šarkanj o tome govori kao o optimizmu kriminalističkog romana: „[U]bojica je uvijek na kraju uhvaćen, pravda je izvršena, a ravnoteža uspostavljena“ (2017: 21). Pomenuta odlika tu književnu vrstu čini privlačnom industriji zabave, čemu svedoče hiljade snimljenih filmova i televizijskih serija.

U periodu nakon Drugog svetskog rata, kriminalistička fikcija počela je usvajati elemente drugih književnih vrsta. O tome govori Liroj L. Panek (Leroy L. Panek) u studiji „Posleratna američka policijska fikcija“ (“Post-war American Police Fiction”):

[O]d kasnih 1960-ih policijski roman počeo je da se javlja u različitim oblicima, od klasičnog, preko trilera, do ljubavne romanse. Bez obzira na pripovednu strukturu, svi ti oblici fokusirali su se na istu tvrdnju – da kriminalistički i policijski posao imaju osoben uticaj na kako način rada, tako i način života muškaraca i žena koji se njim bave. (Panek, 2003: 156)

Ukoliko su elementi drugih vrsta fikcije mogli postati delom kriminalističke književnosti, logično je zaključiti da je isto tačno i u obrnutom smeru. Takav stav zastupa Uroš Tomić u doktorskoj disertaciji *Britanski kriminalistički roman – ključni aspekti razvoja* (2013). Tomić govori o problemu definisanja granica žanra u savremenoj književnosti, budući da se neretko „pod odrednicu jednog žanra svrstava skoro beskonačan broj varijacija apstraktne žanrovske formule“ (2013: 1). Usled takvih kretanja, „1980-ih i 1990-ih policijski roman postao [je] mnogo fleksibilnija forma – koja je mogla koristiti stare tragove i obrasce iznenađenja formalne detektivske priče, ali koja je takođe mogla da uposl tehničke psihološkog romana ili trilera“ (Panek, 2003: 158–160). Sličnu pojavu primećuje i Priestman u studiji „Posleratna britanska kriminalistička fikcija“ (“Post-war British Crime Fiction”): „Nekada istaknuta formula zločina, lažnih tragova i trijumfalnog rešenja briljantnog detektiva izgledala je bilo zastarela, bilo zamenjena drugim izvorima interesovanja, poput špijunaže ili psihološke neizvesnosti“ (Priestman, 2003b: 173). Problematizovanje tih granica reakcija je na klasični zaplet detektivske književnosti i njegovo konstruisanje fikcionalne realnosti kao jednostavnog sveta binarnih opozicija dobrog naspram zlog. U postmodernom kriminalističkom romanu, više ni „[p]risustvo detektiva nije neophodno“, a često „nije neophodno ponuditi ni razrešenje misterije“ (Tomić, 2013: 1). Samim tim, pokušaj precizne žanrovske klasifikacije u savremenoj književnosti postaje uslovni: „[N]eminovno vodi u paradokse i često nužno provizorne odrednice u naporu da se uvede barem privid reda u jedno žanrovsko književno polje“ (Tomić, 2013: 1).

Kako ističe Mladen Jakovljević u knjizi *Alternativne stvarnosti Filipa K. Dika* (2015), Dik čitaoca prisiljava da se sa realnošću suoči. Gotovo sva njegova dela „svo-

7 Studija je prvi put objavljena u *Kembridžovom vodiču u kriminalističku književnost* urednika Martina Priestmana 2003. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

8 Studija je prvi put objavljena u *Kembridžovom vodiču u kriminalističku književnost* urednika Martina Priestmana 2003. godine. Nije prevedena na srpski jezik. Sve navode pomenutog izvora preveo je autor rada.

jom neodoljivom zavodljivošću inspirišu čitaoca da se osvrne i svet u kojem živi osmotri s podozrenjem“ (2015: 7). Dik koristi elemente zapleta detektivske književnosti u svrhe suprotne onima klasične detektivske priče. Težnja ka spoznaji realnosti čitaoca, te podsticanje spoznaje transpozicijom fikcionalne radnje u drugo prostor-vreme, dovodi do toga da se, analogijom, empirijska realnost sagledava iz novog ugla. U svojim teorijskim radovima o naučnoj fantastici, Darko Suvin takav postupak naziva *kognitivno očuđenje*⁹. Njegovo prisustvo u fikcionalnom delu svrstava ga u književnu vrstu naučne fantastike, bez obzira na prisustvo drugih elemenata. Nasuprot tome, Žan Bodrijar (Jean Baudrillard) u delu *Simulakrumi i simulacija*¹⁰ ne klasifikuje Dikova dela kao naučnu fantastiku. Povezujući ih sa trećom vrstom simulakruma (simulakrumi simulacije), o kojima piše razmatrajući perspektive naučne fantastike, Bodrijar ističe kako je „dobri stari imaginarni svet naučne fantastike mrtav i da se nešto drugo upravo pojavljuje“ (1991: 122). U eri simulacija i gubljenja reference prema stvarnom „[n]ije više moguće poći od stvarnog i proizvoditi nestvarno, imaginarno, na osnovu datosti stvarnog“ (1991: 125). Dikova dela gravitiraju novom prostoru koji prevazilazi naučnu fantastiku, budući da „ne predočavaju neki alternativni kosmos [...] nego nas smesta uvode u totalnu simulaciju, bez porekla, imanentnu [...] u njima nije reč o nekom paralelnom univerzumu [...] ili čak o nekom mogućem svetu – ni mogućem, ni nemogućem, ni stvarnom, nego *nadstvarnom*; to je svet simulacije, što je sasvim druga stvar“ (1991: 126). Dikova dela su *nadstvarna*, jer ne govore o fikcionalnom svetu koji referira na empirijsku stvarnost, već o simulaciji koja referira na simulaciju koju živimo. Suvin se sa takvim stavovima ne bi složio, prvenstveno usled Bodrijarovog insistiranja na ekstrapolaciji kao definišućoj odlici naučnofantastične književnosti. Suvin tu odliku smatra sekundarnom, simulacijom ekstrapolacije. Bodrijarovo karakterisanje naučne fantastike kao nestvarne suprotno je smeru Suvinovih razmatranja, budući da je Suvin posmatra kao analoški utemeljenu u empirijskoj realnosti.

U pokušaju da obrazloži funkcije naučne fantastike, te odredi njen opseg između mogućih fikcionalnih svetova realističke književnosti, sa jedne strane, i natprirodnih fikcionalnih svetova fantastike, bajki i mitova sa druge, Suvin nudi definiciju naučne fantastike kao „književne vrste zasnovane na prožimanju začudnosti i spoznajnosti, čiji je glavni formalni zahvat eksplicitni imaginativni okvir [...] koji je alternativan autorovoj empirijskoj svakidašnjici“ (2009: 41). Razliku između naučnofantastične i fantastične književnosti Suvin obrazlaže na sličan način kao i Doležel (2008: 24). Iz ugla teorije mogućih svetova, naučna fantastika pripada modelativnom okviru prirodnih mogućih svetova, neguje saznavnu funkciju književnosti. Fantastična književnost deo je modelativnog okvira natprirodnih mogućih svetova. Takva dela ne poseduju saznavnu vrednost, tj. čitaocu ne govore ništa o stvarnosti koju živi. Suvin kritikuje i zabludu da je naučna fantastika futurološka književna vrsta koja se bavi predviđanjima. Svet takvog dela ne modelira se ekstrapolacijom,

9 Eng. „cognitive estrangement“

10 Knjiga je prvi put objavljena na francuskom jeziku 1981. godine, pod naslovom *Simulacres et Simulation*. Prevod koji koristimo objavljen je 1991. godine.

već analogijom. Iz tog razloga, „njegovi likovi ne moraju biti čovjekoliki niti lokalitet geomorfan (sličan Zemlji)“, dok realije modelovanog sveta, „mogu biti veoma ‘fantastične’, pod uslovom da nisu logičko-filozofski nemoguće ili međusobno proturječne“ (Suvin, 2009: 45). Predstavljene odnosi u naučnofantastičnom delu „uvijek govore o autorovoj sadašnjosti, što god bilo navodno prostorvrijeme odabrano za pripovijedanje te njegova prijatna ili nakazna amorfnja izobličenja [...] dakle, oni govore na zaobilazni način parabole“ (Suvin, 2009: 299). U temeljima takvog modela nalazi se naučnofantastični novum kao *differentia specifica* naučne fantastike (Suvin, 2009: 72). Suvin definiše novum kao spoznajnu inovaciju, totalizirajuću pojavu ili odnos „koji odstupa od piščeve – i pretpostavljene čitaočeve – stvarnosne norme“ (Suvin, 2009: 72–73). Takva novina postoji i u fantastičnoj književnosti, s tom razlikom što „[u] pravoj nadnaravnoj fantastici pretpostavljena novina odbacuje spoznajnu logiku i ističe pravo na višu ‘okultnu’ logiku“ (Suvin, 2009: 77). Nasuprot tome, „nemoguće [je] da SF prizna bilo kakvu metafizičku silu, u doslovnom smislu sile koja prelazi granice *physis* (prirode)“ (Suvin, 2009: 75). Preuzimajući pojam očiđenja (*ostranenie*) od ruskih formalista, Suvin kognitivno očiđenje definiše kao povratnu spregu „koja se sada vraća od norme pisca i pretpostavljenog čitaoca k pripovijedanjem ostvarenom novumu da bi se mogli razumjeti elementi zapleta, a sada ponovo natrag, od tih novosti k piščevoj stvarnosti, da bi se ona mogla sagledati iznova, iz svježije perspektive“ (2009: 80). Realije naučne fantastike poput vanzemaljaca, robota ili androida označavaju isključivo ljudske odnose, „budući da druge [...] ne možemo zamisliti“ (Suvin, 2009: 80). Povratna sprega, kroz proces kognitivnog očiđenja, deluje na čitaočevu shvatanje sopstvenih iskustvenih normi, omogućavajući mu da ih kritički preispita. To se može pokazati na primeru romana *Sanjaju li androidi električne ovce?* Novum postojanja androida i transpozicija zapleta detektivske priče u postapokaliptični svet budućnosti, analogija su na čitaočevu iskustvenu stvarnost. Popularnost Dikove proze leži u temama kojima se bavi, a koje čitalac prepoznaje u svetu oko sebe. Tu i leži njihova spoznajna vrednost:

To su priče o industrijskom društvu i tržišno orijentisanoj ekonomiji, kao i o postindustrijskom društvu, u kome se proizvode i konzumiraju koncepti i informacije. U sumornoj svakodnevici njegovih fikcionalnih stvarnosti sve može postati utrživa roba koju je moguće proizvesti i prodati, od klasičnih potrošačkih proizvoda, preko replika predmeta, životinja i ljudi, pa sve do prošlosti, sećanja i same stvarnosti. (Jakovljević, 2015: 84)

Spoznaja u *Sanjaju li androidi električne ovce?* nije ograničena na čitaoca. Do nje dolaze i junaci pripovesti. Tipični rasplet detektivske književnosti zamenjen je psihološkom spoznajom koja iz korena menja doživljaj sveta glavnih junaka. Motiv psihološkog putovanja Dik koristi kako bi postigao efekat suprotan onom klasičnog detektivskog romana. Ne postoji razrešenje u kome je pravda zadovoljena. Čak i značenje pojma pravičnosti dovedeno je u pitanje. Akteri ne bivaju izmireni sa svojim svetom. Naprotiv, na njega gledaju sa rastućim podozrenjem. Svrha spoznaje više nije njihovo prilagođavanje svetu, već razaranje iluzija koje su o svetu imali.

3. *Sanjaju li androidi električne ovce?*

Jedna od glavnih tema kojima se *Sanjaju li androidi električne ovce?* bavi jeste pitanje šta nas čini ljudima i razlikuje od simulacija čoveka. Naslov romana je dvo-smislen. Pripisuje sposobnost snivanja nečemu što se ne smatra živim i (navodno) nema svest, androidima. To porađa dilemu: ako androidi nisu svesni, nisu sposobni da sanjaju; međutim, ukoliko su sposobni da imaju snove, to znači da nisu neživi predmeti, što iz korena menja našu koncepciju stvarnosti:

Nepostojanje spoljašnjih i fizioloških razlika između ljudi i replika u ovom romanu pak doprinosi njihovom zastrašujućem potencijalu da izbrišu sve razlike između autentičnog čoveka i mašine, jer spoljašnja sličnost ima ogroman značaj u vizualno orijentisanoj i medijskoj kulturi i okruženju kako je savremeno potrošačko društvo. (Jakovljević, 2015: 96–97)

Pripovest romana svojim naslovom ukazuje na „problematiku postojanja mehaničkog života i svesti mašina“ (Jakovljević, 2011: 232). O snovima kao odlikama ljudske svesti Jakovljević dodaje: „Osim uznemirujuće pomisli da androidi imaju snove, svest i podsvest, naslov ukazuje i da android, kao lažni čovek, koji sanja električne ovce, još jednu lažnu stvar, stvara lažnu stvarnost, koja je bodrijarovska, totalna simulacija“ (2011: 232).

Da li androidi mogu da se nazovu živim bićima pitanje je koje se provlači kroz mnoga dela, ne samo naučne fantastike. Budući da je deo šire percepcije realnosti, javlja se i u filozofskim, sociološkim i antropološkim raspravama. U prvom poglavlju zbornika radova *Svi naši svetovi. O antropologiji, naučnoj fantastici i fantaziji* (2011), „Antropologija izmišljenih svetova“, Ljiljana Gavrilović kaže:

Postmoderne društvene nauke, ne samo antropologija, nego i istorija, sociologija, kulturne studije, ali i neke prirodne nauke, kao što je geografija, shvatile su, [...] da je sve ono što se do poslednje četvrtine 20. veka smatralo objektivnim istinama, u velikoj meri stvar percepcije i diskursa, da se posmatrano stvarno ponovo oblikuje pod uticajem posmatrača. Zbog toga se posmatranje izmišljenih svetova nimalo ne razlikuje od posmatranja ‘stvarnog’ sveta, onog u kome živimo. Oni, možda čak i jasnije, odražavaju sva uverenja, strahove, nade, snove, konstrukcije i predubedenja koja oblikuju ponašanje ljudi u stvarnom svetu, njihovo viđenje tog sveta, pa tako i sam taj svet. (Gavrilović, 2011: 8)

O postojanju svesti raspravlja se i kroz Kantovu filozofiju. Lovro Grgić, u članku *Šta ako androidi zaista sanjaju električne ovce?* (2009), ističući Dikove androide kao živa i moralna bića, pravi razliku između uma i inteligencije, pozivajući se na Kantovu *Kritiku praktičnog uma*:

Problem je jedino može li se pokazati da androidi posjeduju um i volju. Prethodno je rečeno da posjeduju inteligenciju (Dick dodaje i sklonost k apstrak-

tnom mišljenju), a za Kanta je to dostatno: 'Biće pak, koje je sposobno za djelovanje prema predodžbi, jest *inteligencija* (umno biće), a kauzalitet je takvog bića prema toj predodžbi zakona njegova volja.' (Kant 1974: 173) Prema tome, Dickov android je, unatoč tomu što je umjetno stvoren putem znanošću omogućene tehnike, moralno biće par excellence. (Grgić, 2009: 75)

Radnja romana *Sanjaju li androidi električne ovce?* odigrava se u postapokaliptičnoj budućnosti¹¹, na Zemlji prekrivenoj radioaktivnom prašinom. U prilagođenom zapletu detektivskog romana, pratimo lovca na glave, Rika Dekarda, na zadatku da eliminiše šest androida koji su pobjegli na Zemlju sa kolonizovanog Marsa, gde se koriste kao robovska radna snaga. Navodno su toliko slični ljudima da ih od nas razlikuje jedino nedostatak empatije. U tom svetu „[s]vi nivoi stvarnosti su izloženi dejstvu entropije, koja, osim propadanja stvari i biološkog materijala, uzrokuje i eroziju emotivnih sposobnosti i kapaciteta ličnosti, što čoveka još više udaljava od autentične stvarnosti i iskustva“ (Jakovljević, 2015: 101). To je svet privida i paradoksa, u kome ljudi pomoću aparata (Tvorac raspoloženja) programiraju osećanja, iako se njima diče kao potvrdom svoje ljudskosti. To je svet u kome je dominantna religija Mercerizam, pseudo-religija u kojoj se pomoću empat-kutije korisnik sjeđinjuje sa Mercerom, dok on biva zasipan kamenicama: „Ovo je još jedan primer inverznog paralelizma u romanu – programiranjem emocija ljudi postaju automatizovani, dok androidi teže emocijama koje će biti što sličnije ljudskim“ (Jakovljević, 2015: 97). Empat-kutija samo je jedna u nizu simulacija, iskustvo koje „nalikuje ulasku u virtualnu stvarnost u kojoj korisnik doživljava iskustva Vilbura Mercera“ (Jakovljević, 2015: 101). Pritom, Mercer je laž. Osoba za koju svi veruju da je Mercer nepoznati je glumac. Ipak, Mercerizam kao religija ne nestaje nakon takvog otkrića. Preživljava kao što su i mnoge druge religije preživjele neprijatna otkrovenja. Sa jedne strane, takve okolnosti oslikavaju ljudsku potrebu za pripadnošću nečemu većem od sebe. Sa druge strane, oslikavaju ljudsku nesposobnost za suočavanje sa istinom, sklonost ka begu u samoobmane pred stvarnim problemima. Mercerizam je zapravo „sopstveni simulakrum, simulacij[a] bez originala i porekla, koje grad[i] novu, sopstvenu stvarnost“ (Jakovljević, 2015: 109).

U svakodnevnom značenju, empatija je sposobnost da sebi predstavimo osećanja drugih, te da se shodno tome prema njima i postavimo. Nasuprot tome, stoji dispatija, kojom Katrin Miselhorn u članku „Empatija i dispatija kod androida“ (“Empathy and Dyspathy with Androids”) opisuje ne samo nedostatak empatije, već i krajnju nelagodu (Misselhorn 2009). Dikovi androidi izazivaju dispatiju kod ljudi uprkos tome što su im identični, za razliku od Frankenštajnovog stvorenja u romanu Meri Šeli, koje nalikuje čoveku, ali je neprijatne spoljašnjosti. Jakovljević govori o tome koristeći Frojdov koncept *unheimlich*:

11 U prvim izdanjima, radnja romana odigravala se 1992. godine. Nakon filma *Blade Runner* iz 1982. godine, fiktionalni datum pomeren je na 2019. godinu. Naravno, budući da je u pitanju fiktionalni svet koji je analogija na piščevu i čitaočevu iskustvenu stvarnost, a ne puka ekstrapolacija, tačna godina radnje krajnje je nebitna.

Susret s androidom je susret s čudesnim i jezovitim, s onim što je Frojd definisao kao *unheimlich*. [...] Odbegli android je *heimlich* koji postaje *unheimlich*, slika ljudskog bića koje se pretvara u neljudsko, poput gotske transformacije čoveka u zver ili čudovište. Android, kao verna replika čoveka, njegov je dvojniki [...]. Čovek poistovećen i izjednačen s mašinom, koja je postala *unheimlich* i sam postaje *unheimlich*, jer se kao biće bez empatije pretvara u nešto strašno. Android, neautentično koje simulira autentično, koje se infiltrira na mesto čoveka kao njegov savršeni dvojniki, izaziva strah od smrti. (Jakovljević, 2015: 104)

Ukoliko je androida nemoguće razlikovati od čoveka, „kad je neki predmet potpuno sličan drugome *on to nije potpuno, on je to malo više*“ (Bodrijar, 1991: 110), a njegova interakcija s ljudima nije dostigla ravan savršene simulacije, posledica toga jeste osećaj izrazite nelagodnosti. Ponašanje Dikovih androida očigledan je primer. Njihov spoljašnji realizam u neskladu je sa njihovim neprirodnim ponašanjem. To je smišljena posledica njihovog ograničenog veka. Oni funkcionišu samo četiri godine, a forme ponašanja stižu se socijalizacijom za koju je potrebno vreme. Pri susretu sa androidom Pris Straton, jedan od aktera romana, Džon Isidor, nudi joj pomoć u opremanju stana. Zauzvrat, predlaže da ona spremi večeru. Takvo ophođenje uobičajeno je u ljudskom društvu. Njeno neočekivano odbijanje ostavlja Isidora zbunjenim:

Devojka je njegov zahtev odbila bez ikakvog napora, a on je to primetio, ali ne i shvatio. Sad kad je njen početni strah popustio, nešto drugo je počelo da zrači iz nje. Nešto čudnije. Nešto, pomisli on, dostojno osude. Hladnoća. Kao, pomisli on, dah iz onog vakuma nenastanjenih svetova, zapravo dah iz ničega, iz ništavila: nije stvar bila u tome šta ona čini ili govori, nego u onome šta *propušta* da učini ili kaže. (Dik, 2007: 59–60)

Ukoliko android isuviše nalikuje čoveku, prema takvom stvorenju ljudi će imati očekivanja koja ono neće moći da ispuni. Podatak da „Dick čini svoje robote izrazito antropomorfnima“ (Grgić, 2009: 73) naglašava njihove bodrijarovske karakteristike simulacije: „Ono što je tačno već je *suviše tačno*“ (Bodrijar, 1991: 110).

Sem straha i nelagodnosti, postoji još jedan razlog zašto ljudi odbacuju androide. Binarnom opozicijom Nas naspram Njih, koja se mnogo puta koristila kako bi se skupina ljudi dehumanizovala po osnovu rase, verske, etničke, rodne, seksualne ili druge pripadnosti, androidi postaju *Drugi* i potlačeni. Takav je humanoidni robot „upotrebljen kao tovarna životinja za najteže poslove u okviru programa kolonizacije“ (Dik, 2007: 18). Svaki kolonista dobija androida kao slugu. Reklamom na televizijskom programu androidi se porede sa robovima na nekadašnjem jugu SAD. Oživljavaju „blažene dane južnjačkih država pre građanskog rata ili kao lična posluha ili kao neumorni radnik u polju, humanoidni robot, rađen po meri, konstruisan baš za VAŠE JEDINSTVENE POTREBE“ (Dik, 2007: 19). Isti navod koristi i Ljiljana Gavrilović u studiji „O robotima i ljudima ili: Imaju li roboti dušu?“ (2010). Na taj način, Dik „eksplicitno objašnjava odnos koji se uspostavlja između ljudi i robota“

(2010: 102). Aludirajući na istorijski trenutak pisanja romana¹², „Dik insistira na činjenici da sto godina posle oslobođenja robova u Sjedinjenim Američkim Državama [...] i dalje postoji viđenje perioda ropstva kao ‘blaženih dana’ (iako se nikada ne kaže za koga su oni bili blaženi, kontekst je jasan)“ (2010: 102).

Usled zagađenja, životinje su u tom fikcionalnom svetu postale retke pa ljudi žele da ih poseduju kao statusni simbol i dokaz svoje sposobnosti da saosećaju sa njima. Ukoliko nemaju novca, kupuju električne životinje kako bi nedostatak prikrili¹³. Na taj način, empatija postaje utrživa kategorija. Nasuprot tome, androidi se smatraju manje vrednim čak i od električnih životinja: „Rizikujemo u svakom slučaju, već i time što se otkidamo iz ropstva i dolazimo ovde na Zemlju, gde nas ne cene čak ni koliko životinje. Gde se za svaku vaš ili crva smatra da su poželjniji nego svi mi skupa“ (Dik, 2007: 103).

Uprkos svemu, likovima kao što su Dekard i Isidor razlike između ljudi i androida nisu tako jasne. Androidi neretko pokazuju ljudske osobine: težnju za slobodom, sposobnost rasuđivanja, osećanja poput ljubavi, besa, straha. Nasuprot tome, ljudi se često ponašaju hladno i bezosećajno. Kako bi uspeo da razluči čoveka od androida, Dekard koristi test zasnovan na brzini širenja kapilara oka na pitanja o zloupotrebi životinja. Očekuje se refleksna reakcija. Ukoliko nije odgovarajuća, zaključak je da je ispitanik android. Iz perspektive čitaoca, takva pitanja smišljeno naglašavaju problematičnost korišćenja empatije u tu svrhu. Pojedini ljudski likovi, poput lovca na glave Fila Reša, mogu proći test iako nisu kadri da saosećaju. Reš je dobar primer procesa koji Dik naziva androidizacijom, a Jakovljević objašnjava kao čovekovo poistovećivanje sa mašinom. Empatija kao standard dovodi se u pitanje i time što se ljudi oslanjaju na Tvorce raspoloženja, mašine kojima programiraju osećanja. Nasuprot njima, androidi izražavaju naizgled stvarne emocije. Sâm Dekard ističe kako je većina androida koje je upoznao „imala više vitalnosti i želje za životom“ od njegove supruge (Dik, 2007: 81). Za razliku od neosetljivosti ljudskih likova, u trenutku uklanjanja Irmgard Bejti, Roj Bejti ispušta „krik jada“, a Dekard odgovara: „U redu, voleo si je“ (Dik, 2007: 181). Prividna sposobnost za prava osećanja vidna je i u Prisinom opisu života na Marsu: „‘Ovo’ - ona širokim i silovitim zamahom ruke pokaza kuhinju i čitav stan - ‘ovo nije ništa. Mislite da patim što sam usamljena. Vraga, tek na Marsu je usamljeno. Tamo je mnogo gora usamljenost nego ovde.’ [...] ‘Androidi su’, reče ona, ‘takođe usamljeni’“ (Dik, 2007: 124).

Androidi su predstavljeni kao donekle humanizovani, jer imaju spontane emocije. Ljudi su neretko dehumanizovani, jer se programiranjem emocija otuđuju od svoje ljudskosti. Primeri te otuđenosti jesu Rik i Iren Dekard. Pripovest počinje Dekardovim buđenjem uz električni trzaj, poput mašine. Takav prizor oživljava uspo-

12 Imajući u vidu da je roman *Sanjaju li androidi električne ovce?* objavljen 1968. godine, u jeku borbe afroamerikanaca u SAD, nekadašnjih robova, za građanska i ljudska prava, takva paralela ne može biti slučajna. Poput crnih robova u periodu pre Američkog građanskog rata, koji su bežali od svojih gospodara tražeći slobodu na severu SAD-a gde su ih nemilosrdno lovili lovci na robove, tako i androidi beže i katkad ubijaju svoje gospodare tražeći slobodu i bolji život na Zemlji, gde ih progone lovci na glave poput Dekarda. Na taj način, tzv. *Drugi* se dehumanizuju i smatraju inferiornim, manje vrednim bićima.

13 Dekard se stidi svoje električne ovce i skuplja novac da kupi pravu životinju.

mene na filmske verzije buđenja Frankenštajnovog stvorenja: „Tvorac raspoloženja *Proplanak* postavljen pokraj njegovog kreveta uputio je kroz njegovo telo rukovođen automatom za buđenje, jedan vedri talasić elektriciteta koji je probudio Rika Dekarda“ (Dik, 2007: 7). Efekat užasa buđenja Frankenštajnovog stvorenja fildikovski je gotovo eliminisan time što je elektrošok predstavljen kao „vedri talasić elektriciteta“ (Dik, 2007: 7). Pridev „vedri“ u prethodnom navodu ukazuje na to da volja za životom u toj otuđenoj realnosti potiče od aparata, ne iz ljudske duše. Štaviše, stvorenje koje se podiglo iz kreveta obučeno je u „šarenu pidžamu“ (Dik, 2007: 7). Prizor na prvi pogled deluje komično. Međutim, upravo je ta komičnost put povratka pomenutog efekta užasa. Predstavlja način na koji se tehnologija i njena neodgovorna upotreba neprimetno uvukla u sve pore ljudskog društva. Načinila je čoveka zavisnim od sebe, oduzevši mu slobodu kroz potrošačku simulaciju života. Poput automata, Dekard se budi na pritisak dugmeta, doživljavajući to kao normalno, i sa suprugom razmatra koje bi raspoloženje mogli zajedno da programiraju. Takve okolnosti ističu njihovu mehanizovanost i otuđenje. Bez pomoći mašine ne mogu ni emocije da podele. Dehumanizovanost uključuje i „zdravu“ dozu muškog šovinizma. Za svoju suprugu, Dekard bira program 594, „zadovoljno priznavanje da je muževljeva mudrost po svim pitanjima superiorna“ (Dik, 2007: 10). Za sebe bira „kreativan i svež pristup svome poslu“ (Dik, 2007: 10). Po sopstvenom priznanju, to mu i nije potrebno, jer „i bez artificalne stimulacije mozga *Proplankom* njegov pristup poslu bio je već po navici i po urođenoj sklonosti, kreativan i svež“ (Dik, 2007: 11). Dekard je gotovo tipski predstavljen kao toliko dehumanizovano biće da ga ni programiranje emocija ne može napraviti većim automatom nego što jeste. Utisak je poduprt i načinom na koji doručkuje, brzopotezno, kao i činjenicom da razgovor sa suprugom doživljava kao gubljenje vremena. Posao mu je toliko važan da ga ni rizik od genetske mutacije ne može naterati da emigrira. Dok razmišlja o državnoj paroli: „IZBOR JE VAŠ: SVEMIRSKA EMIGRACIJA ILI ZEMALJSKA DEGENERACIJA“ (Dik, 2007: 12), to postaje očigledno: „Živa istina [...]. Ali ja ne mogu zbog svog radnog mesta“ (Dik, 2007: 12). Razlog je jednostavan, novac. Utrošiće ga u skladu sa potrošačkom filozofijom kapitalističkog društva na statusne simbole koji su simulacija prave sreće i zadovoljstva. Električnu ovcu želi da zameni pravom životinjom kako bi podigao svoj status u društvu. Jedini način da do potrebnog novca dođe jeste odstrel odbeglih androida. Sebe ne doživljava kao ubicu. To je jedini način da mirne savesti nastavi da se bavi svojim poslom. Na Ireninu provokaciju da nije policajac, već „ubica koga su panduri unajmili“ (Dik, 2007: 7), uvređeno odgovara: „U životu nisam ubio ni jedno ljudsko biće“ (Dik, 2007: 7). Uveren u slične tvrdnje mogao je biti i robovlasnik na jugu SAD pre građanskog rata, kada bi preteranim radom u smrt oterao crnog roba, doživljavajući ga kao svojinu, nižu vrstu, domaću životinju kadru da govori, ali ne i ljudsko biće. Za takav primer mogli bi uzeti i nacističkog oficira koji bi dane provodio gušeći Jevreje u gasnim komorama, a zatim se vratio porodici uveren da nije učinio ništa loše¹⁴. To su primeri androidizacije ljudi. Na po-

14 Ukoliko čitalac želi bliže da se upozna sa Dikovim viđenjem nacističkog mentaliteta, može pročitati njegov roman *Čovek u visokom dvorcu* (1962). Fikcionalni svet tog romana počiva na alternativnoistorijskoj premisi da su sile osovine na čelu sa nacističkom Nemačkom odnele pobjedu u Drugom svetskom ratu.

četku romana, Dekard je simbol svega što se može desiti kada se ljudi otuđe, kada empatija postane selektivna i samo jedan od načina da se podigne status u društvu. Kroz Dekardov lik, Dik kritikuje moderni svet korporativnog kapitalizma prisutan ne samo danas, već i u vreme pisanja romana, koji ljude u bezglavoj trci za novcem čini bezosećajnim automatima. Sve što će se Dekardu dogoditi doprineće tome da postane drugačiji čovek. Na posletku, potreba za empat-kutijom kako bi osetio Mercerove muke nestaje: „Ja sam Vilbur Mercer; trajno sam se sjedinio s njim. Sad ne mogu da se razjedinim’. / [...] ‘Ja više nisam službenik policije’“ (Dik, 2007: 189). Više mu nije potrebna simulacija empatije koju mu je pružala empat-kutija. Nije mu potrebno pomagalo da bi osećao. Otišao je u *pravu* pustinju, penjao se uz *pravo* brdo, udarale su ga *prave* kamenice, iz *pravih* posekotina na licu tekla je *prava* krv. Više nije empatisao sa simulacijom Mercerovih muka, doživljavao je sopstvene. Simulacija mu više neće biti potrebna, jer doživljava autentična osećanja: „Ko me gađao kamenom, zapita se. Niko. Ali zašto me to muči? To sam trpeo i pre, u sjedinjavanjima. Dok sam upotrebljavao svoju empatijsku kutiju, kao i svaki drugi. Ničeg tu novog nema. Ali ima, shvatio je. Jer ovoga puta, pomisli on, to sam uradio sam“ (Dik, 2007: 187–188, *kurziv M. Š.*). Postao je jedan od retkih koji je eliminisao potrebu za mehaničkim posrednikom da bi stupio u kontakt sa svojim emocijama. Simbolično, postao je sopstveni Mercer: „Imao sam apsolutnu, totalnu, potpuno realnu iluziju da sam postao Mercer i da ljudi bacaju kamenice na mene. Ali nije bilo kao kad držite ručice empatijske kutije. Kad koristite empat-kutiju osećate da ste sa Mercerom. Razlika je bila u tome što nisam bio ni sa kim; bio sam sam“ (Dik, 2007: 189–190).

Dubina Dekardove promene vidljiva je u sceni koja prethodi njegovom odlasku u pustinju. Dekardova androidska ljubavnica, Rahela Rozen, bacila je *pravu* kozu koju je nedavno kupio sa krova. Umesto da bude užasnut kao što bi ranije bio, Dekard izražava razumevanje za Rahelin postupak i njen „androidski razlog“ (Dik, 2007: 183). Više nije opsednut potrebom da poseduje pravu životinju. Buđenje novog, a kraj starog Dekarda može se naslutiti u sledećim rečima: „Biće sve u redu sa mnom’, reče on, a u sebi reče, ali ću i umreti. I jedno i drugo je tačno“ (Dik, 2007: 183). Stari Dekard uslovno rečeno umire kako bi novi mogao da se rodi iz pepela. Koliko se promenio očigledno je u sceni povratka kući. Povratak porodičnom gnezdu simbolično predstavlja i povratak sopstvenoj ljudskosti. Kada Iren otvori vrata njihovog stana, prizor koji nam Dik predstavlja kroz Irenine oči slika je izmenjenog čoveka: „Zaokrugljene od divljenja njegove su oči sijale, kao oči malog dečka; izgleda, pomisli ona, kao da se igrao i da je sad došlo vreme da napusti igru i dođe kući. Da se odmori, opere i priča o čudesima proteklog dana“ (Dik, 2007: 193).

Kroz celu pripovest Dekard je sumoran i napet, a sada mu prvi put oči sijaju. Oči su ogledalo ljudske duše. U njegovim se da naslutiti povratak svega što je u njima ranije nedostajalo, uključujući i želju da se vrati supruzi od koje se otuđio. Žaba krastača koju iz pustinje donosi pojačava utisak Dekarda kao novog Mercera. Prema Isidorovim sećanjima, Mercer je zbog izumiranja te životinje naročito žalio (Dik, 2007: 24). Čak i kada se, u fildikovskom obrtu, ispostavi da je žaba električna, to Dekarda ne rastužuje previše. U sebi je pronašao ono najbitnije. Pronašao je sebe.

Iren Dekard prolazi sličan put. Za razliku od muža, ne budi se na dugme, nije pomirena sa besciljnim potrošačkim postojanjem: „[O]tvorila [je] svoje sive, nevesele oči, žmirnula, onda zastenjala i opet ih zatvorila“ (Dik, 2007: 7). Zatvara oči nadajući se da će ono što vidi nestati kao ružan san. Programira Tvorca raspoloženja za nevesele emocije. Ne može da podnese da „čuje“ tišinu praznih stanova koje su vlasnici napustili otišavši u emigraciju, a da je to ne dotiče. Ne želi da programiranjem veselih emocija beži od stvarnosti: „Ali onda sam shvatila kako je to nezdravo, osetiti odsustvo života, ne samo u ovoj zgradi nego svuda, a ne reagovati – kapiraš? Rekla bih da ne kapiraš“ (Dik, 2007: 9). Zbog beznadežne realnosti koja je u sve većoj meri, poput naše, odsustvo života, Iren na suprugova nastojanja da je nagovori da „naruči“ raspoloženje može samo sumorno da kaže: „hoću prosto-naprosto da sedim ovde i buljim u patos“ (Dik, 2007: 10). Ne vidi ništa čemu bi se mogla radovati, a da to nije simulacija koja se konzumira kako bi se nadomestio nedostatak autentične radosti. Ipak, nada joj se vraća sa muževljevim povratkom kući. Pre Dekardovog povratka, osećajući „kako se kosti u njoj skupljaju od starosti“ (Dik, 2007: 193), Iren je na iskušenju da „naruči“ raspoloženje. Od toga odustaje, jer joj je za povratak smisla potreban njen muž i malo šta drugo. Kada bi imala iskren i neotuđen odnos sa mužem, psihološka pomagala joj ne bi bila potrebna: „[S]ad nije potrebno da naručujem raspoloženje; već ga imam – ovo je Rik. Potrčala je do vrata i širom ih otvorila“ (Dik, 2007: 193). Rikovim povratkom kući ponovo imaju jedno drugo u iskrenom ljudskom odnosu. Njemu više nije potrebno da na Tvorcu uključi „Odavno zasluženi mir“ (Dik, 2007: 196) kako bi spavao mirnim snom, a Iren može konačno da popije „šolju vruće crne kafe“ (Dik, 2007: 197), opušteno i dostojno čoveka, ne brzopotezno i mehanički kao Rik svoj doručak na početku.

U događajima tog sudbonosnog dana u životu glavnog junaka, važna je uloga Rahele Rozen, androidke u vlasništvu Asocijacije Rozen. Ona se uvlači u Dekardov život, potom i krevet, ne bi li ga ubedila da odustane od svog zadatka. To radi iz korporativnih razloga: „Konstrukt, kao simulacija stvarnog, u direktnoj je vezi sa korporativnim i državnim aparatima, koji svoje ciljeve ostvaruju kontrolom, manipulacijom i kreiranjem privida“ (Jakovljević, 2015: 104). Težnjom da izbriše razlike između ljudi androida, Asocijacija Rozen „proizvodi simulacije i manipuliše neautentičnim, što joj omogućava da kontroliše stvarnost i održava svoju korporativnu i tržišnu moć“ (Jakovljević, 2015: 105). Kapital, naročito savremenog korporativnog tipa, ne radi za dobrobit društva. To je u najboljem slučaju privid. Radi za sopstvenu korist, jer on „nikad nije bio vezan [društvenim] ugovorom za to društvo u kome vlada“ (Bodrijar, 1991: 19). Kako Rahelu, tako i druge androida, Dekard sve više doživljava kao žive. U njegovim očima, Rahela je „prepuna veselja i sasvim sigurno isto toliko ljudskog izgleda kao i bilo koja od devojaka koje je Rik dosad upoznao“ (Dik, 2007: 159). Uprkos tome, Dekard ne želi da bude oruđe u bilo čijim rukama. Želi da se otrgne iz mehaničkog mrtvila koje dominira njegovim postojanjem. Ne želi da se poput androida miri sa sudbinom: „[M]račna vatra je jenjavala; životna sila je isticala, curila iz nje; toliko je to puta gledao kod drugih androida. Klasična rezignacija. Mehaničko, intelektualno prihvatanje onoga što istinski organizam [...] nikad ne bi

mogao pomireno prihvatiti“ (Dik, 2007: 162). Trenutak kada Dekard ubija Pris Straton, Rahelinu kopiju, bodrijarovsku simulaciju simulacije, prema kojoj je počeo da razvija osećanja, nosi svoju simboliku. Ubijajući nju, Rik okreće leđa svemu što ga je sprečavalo da pronađe sebe: „Stajao je sam u praznom hodniku; [...] Rahela – tačnije Pris Straton – sad je bila raskomadana; na taj način nije preostalo ništa, ništa sem Rika samog“. (Dik, 2007: 179)

Isidor je lik koji gotovo da ne pravi razliku između ljudi i androida. Budući da spada u kategoriju *posebnih*¹⁵, on je i sâm u očima drugih manje vredan. *Posebni* jeste termin za ljude čiji su geni oštećeni radioaktivnom prašinom. Kao što androidima nije dozvoljen dolazak na Zemlju, *posebnima* nije dozvoljeno da emigriraju kako ne bi uprljali čistoću ljudske vrste:

‘A na Zemlji, gospođo Klugman, u starim danima, da li ste se brinuli i zbog mogućnosti da vas klasifikuju, a-hm, kao nepodobnu?’ ‘A, da, moj muž i ja smo se takoreći na smrt brinuli zbog toga. Naravno, čim smo emigrirali, ta briga je nestala, srećom zauvek.’ / U sebi je Džon Isidor mislio ogorčeno: A i za mene je ta briga nestala, iako nisam morao da emigriram. (Dik, 2007: 20)

Izopštenom iz ljudskog društva, nije mu teško da se identifikuje sa problemima androida. Njegova prostodušnost i potreba za emocionalnom bliskošću omogućavaju mu da ne doživljava androide kao nežive stvari. Tome pomaže njegovo doslovno verovanje u postulate Mercerizma, koje doživljava kao svetost života u ma kom obliku. Važna je i činjenica da ga Pris Straton fizički privlači, iako ona o njemu govori hladno i sa nipodaštavanjem. Ne ponašaju se svi androidi prema njemu na isti način, što pokazuje da poseduju ceo spektar ljudskih osećanja i ponašanja, od hladnoće i bezosećajnosti do razumevanja: „Ovaj pilećemozgovac“, reče Pris, ‘me simpatiše.’ / ‘Nemoj ga tako zvati, Pris’, reče Irmgard; pogledala je Isidora saosećajno. ‘Pomisli kako bi on mogao zvati tebe’“ (Dik, 2007: 131). Za razliku od Isidora, Dekard potiskuje empatiju uveravajući sebe u sveprisutnu mantru da su androidi nežive stvari. To mu omogućava da sebe ne doživljava kao ubicu:

Empatijom će živo biće skloni skupljanju u stada, čovek na primer, steći uvećanu sposobnost opstanka; ali sovu, ili kobru, empatija će uništiti. Iz čega jasno proističe da je humanoidni robot usamljena grabljivica. Riku je bilo prijatno da o njima razmišlja na takav način; onda je lakše podnosio ono za šta je bio plaćen da čini. (Dik, 2007: 30–31)

Kako radnja odmiče, Dekard počinje da sumnja u svoja uverenja, naročito nakon što Reš ubije androida Lubu Luft, opersku pevačicu. Posmatrajući Lubino telo oko koga se okupila svetina, Dekard shvata apsurdnost situacije u kojoj se nalazi: „Ne kapiram: kako je moguće da takav talenat bude nepoželjan našem društvu? Ali

15 Poznatih i kao *chickenheads*, tj. *pileći mozgovi*.

nije nepoželjan njen talenat, reče on sebi; samo je bila nepoželjna ona sama“ (Dik, 2007: 114). Njegovo razočarenje u sve što je verovao produbljuje se kada testira Reša. Ispostavlja se da je on čovek, iako je bezosećajni ubica bez empatije ni prema čemu sem životinjama. Testira i sebe, otkrivši da se u njemu razvio osećaj empatije prema nekim androidima. Razočaran je što se neko poput Reša može smatrati čovekom: „Znači, nisam bio u pravu. Nema ničeg neprirodnog i neljudskog u reakcijama Fila Reša; *onaj čudan sam ja*“ (Dik, 2007: 118). Pomenute reči imaju posebnu težinu u svetlu razmišljanja autora, Filipa K. Dika:

U univerzumu postoje okrutne hladne stvari koje sam nazvao ‘mašine’. Njihovo ponašanje me plaši, naročito kada imitiraju ljudsko ponašanje tako dobro da imam nelagodan osećaj da te stvari pokušavaju da se predstave kao ljudi, a to nisu. Zovem ih ‘androidi’, što je moj način korišćenja te reči. (Dick, 1976: 211)

Android nije samo mašina kao replika, tj. simulacija čoveka, već se androidom može nazvati i rođeno ljudsko biće: „Ljudsko biće bez odgovarajuće empatije ili osećanja jednako je androidu napravljenom tako da ih nema“ (Dick, 1976: 211). Takvi ljudi gube osnovne kvalitete ljudskosti ponašajući se mehanizovano, poput mašina. Primer takvog „androida“ jeste Reš. Gorka pilula spoznaje Dekardu još više zastaje u grlu nakon što mu Reš uz cinični osmeh kaže da je u pitanju samo seksualna privlačnosti prema „androidkama“: „Ne dopusti da te to deprimira; *ozdravićeš*. Sve što se dogodilo, jeste to da si radio stvari pogrešnim redom. Nemoj da je ubiješ – niti da budeš prisutan kad je ubijaju – pa posle da osetiš fizičku privlačnost. Obrni redosled“ (Dik, 2007: 119, *kurziv M. Š.*). Sve što Dekard može da učini jeste da sa nevericom „zuri“ u Reša započinjući svojim rečima jedini logični zaključak Rešovog razmišljanja: „Prvo da pođem s njom u krevet...“, koji Reš surovo, uz isti „tvrđi, grubi osmeh“, privodi kraju: „... a posle je ubij“ (Dik, 2007: 119). Racionalno, mehaničko rezonovanje, lišeno saosećanja. Počevši taj dan kao još jedan lovac na glave, u Dekardu rastu sumnje u njegov dotadašnji način života. Budi se iz tmurnog sna i stupa u kontakt sa svojom ljudskošću: „Ti si dobar lovac na odstrelnine, shvati Rik. Tvoj stav to dokazuje. Ali, jesam li ja dobar? Iznenada, po prvi put u svom životu, u to je posumnjao“ (Dik, 2007: 119).

Celokupna pripovest odvija se u jednom danu. Prva i poslednja scena jedna su drugoj odraz u ogledalu. U obe vidimo Dekarda i Iren. Ipak, ljudi koje vidimo u poslednjoj sceni, više nisu isti. Kao da su ponovo postali *ljudi*. Otvorile su im se oči i zaista vide ne samo jedno drugo, već i svet oko sebe. Iz njega više ne pokušavaju da pobegnu otuđujući se jedno od drugog ophrvani unutrašnjim beznađem. Postali su humanizovani. Taj dan u Dekardovom životu proces je buđenja i raspršivanja iluzija. Na kraju pripovesti više nije ono što je bio. Ne želi da bude neautentično, tj. lažno ljudske biće (jednako androidu), već da očuva novostečenu ljudskost iako je i dalje okružen simulacijama:

Bombardovanje pseudostvarnostima veoma brzo počinje da stvara neautentične ljudi, lažne ljude – lažne kao i podaci koji ih pritiskaju sa svih strana. [...] Lažne stvarnosti stvoriće lažne ljude. Ili, lažni ljudi stvoriće lažne stvarnosti i onda ih prodati drugim ljudima, čime će ih na kraju pretvoriti u sopstvene falsifikate. Tako završimo s lažnim ljudima, koji izmišljaju lažne stvarnosti i onda ih prodaju drugim lažnim ljudima. To je samo jedna veoma velika verzija Diznilenda. (Dick, 1978: 263)

Uverenje da je empatija rezervisana samo za ljude i prema ljudima sve više postaje iluzija i samoobmana proistekla iz straha. Takav strah proističe ne iz toga što su androidi različiti od nas, već iz straha da smo mi, usled obmana koje nam kao istinu i stvarnost nameće potrošačko društvo, postali poput mašina. Androidi su naši dvojnici, odraz u ogledalu, neugodni podsetnik na ono sa čim ne želimo da se suočimo u nama samima. Kako u našoj, tako i realnosti romana, simulacijama i lažnim stvarnostima ne može se uteći: „Danas je stvarno postalo alibi modela u svetu kojim vlada princip simulacije“, dok je „stvarno na paradoksalan način postala naša prava utopija – ali utopija koja više ne spada u red mogućeg, ona o kojoj se još može samo sanjati kao o izgubljenoj stvari“ (Bodrijar, 1991: 123–124). O tome svedoči i činjenica da Iren, ponovo uranjajući u simulaciju postojanja fildikovskog potrošačkog društva, za veštačku krastaču, koju je Dekard u trenutku pustinjskog prosvetljenja pronašao, naručuje „pola kilograma veštačkih muva koje stvarno lete uokolo i zuje, molim“ (Dik, 2007: 197). Poput romana koji počinje naslovom, ujedno i pitanjem, *Sanjaju li androidi električne ovce?*, tako se isti, praveći pun krug od androidizacije, preko prosvetljenja, nazad u potencijalno ponovnu androidizaciju, završava Ireninim pitanjem „šta ta krastača ‘jede’ [...]“ (Dik, 2007: 196–197).

4. Zaključak

Ukoliko se za trenutak vratimo prethodno analiziranoj sceni, primetićemo sledeće. Kao što androidi kao simulacije ljudi simuliraju snevanje simulacija ovaca, tako i simulacija krastače simulira da jede simulaciju muva koje simuliraju kako lete. U društvu koje je Dik predstavio, ekstrapolirajući krajnje posledice potrošačkog društva istorijskog trenutka u kome je pisao, a u čijoj unapređenoj varijanti danas živimo, razlike između autentičnog i neautentičnog, tj. simulacije, postaju nerazlučive. Otpor postaje nemoguć, budući da simulacija gradi sopstvenu stvarnost potirući te razlike: „Ali to nije važno. I električne stvari imaju svoje živote. Makar i kukavne“ (Dik, 2007: 195). Jedino što pojedinac može uraditi jeste da u takvom okruženju pokuša da sačuva ljudskost, da mnogobrojne slojeve simulacija posmatra s podozrenjem ne bi li uspeo da dokuči autentičnu istinu koja konstantno izmiče. To je jedini način da izbegne sopstvenu androidizaciju. U tome leži psihološka spoznaja do koje se, kroz formu (simulaciju?) detektivskog romana, stiže u ovom naučno-fantastičnom delu. U tome i leži značaj Doleželovih i Suvinovih teorijskih postavki primenjenih na tumačenje ovog Dikovog romana. To se pokazuje tačnim utoliko što oba teoretičara insistiraju na saznajnoj funkciji, tj. spoznaji sveta koji nas okru-

žuje, kao osnovnoj svrsi postojanja kniževnog dela, bilo ono naučnofantastično ili ne. Takva spoznaja ne može biti ograničena isključivo na čitaoca. Do nje dolaze i akteri pripovesti. Poznato nam eskapističko razrešenje, tipično za detektivsku književnost, biva iznevereno i zamenjeno psihološkim rastom. Takva spoznaja korenito menja doživljaj sveta koji su akteri do tog trenutka imali. Efekat koji Dik uspeva da postigne koristeći motiv takvog psihološkog putovanja, tj. potrage fikcionalnih likova, suprotstavljen je uobičajenom eskapističkom efektu koji nam donosi rasplet klasičnog detektivskog romana. Rasplet više ne donosi razrešenje koje dovodi do opuštanja napetosti zadovoljenjem čitaočevog apstraktnog shvatanja pravde i pravičnosti. Takva očekivanja bivaju podrivena i dovedena u pitanje. Kako čitalac, tako i akteri pripovesti ne bivaju izmireni sa predstavom koju imaju o svojoj realnosti. Naprotiv, rasplet vodi sve većem podozrenju prema onome što vide. Svrha spoznaje do koje dolaze akteri i čitaoci Dikove pripovesti nije udaljavanje od stvarnosti putem prilagođavanja slici sveta koju su s početka imali. Naprotiv, svrha takve spoznaje jeste ponovni osvrt na negativne pojave u stvarnosti koja ih okružuje i razaranje sopstvenih zabluda.

Literatura

- Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacije* (F. Filipović, prev.). Novi Sad: Svetovi.
- Gavrilović, Lj. (2010). O robotima i ljudima ili: Imaju li roboti dušu?. U B. Žikić (ur.), *Naš svet, drugi svetovi. Antropologija, naučna fantastika i kulturni identiteti* (str. 81–109). Beograd: Filozofski fakultet.
- Gavrilović, Lj. (2011). Antropologija izmišljenih svetova. U Lj. Gavrilović (ur.), *Svi naši svetovi. O antropologiji, naučnoj fantastici i fantaziji* (str. 7–20). Beograd: Etnografski institut SANU.
- Grgić, L. (2009). Šta ako androidi zaista sanjaju električne ovce?. *Čemu, časopis studenata filozofije*, 16/17, 69–81.
- Dick, P. K. (1976) [1995]. Man, Android and Machine. In L. Sutin (Ed.), *The Shifting Realities of Philip K. Dick: Selected Literary and Philosophical Writings* (pp. 211–232). New York: Vintage/Random House.
- Dick, P. K. (1978) [1995]. "How to Build a Universe That Doesn't Fall Apart Two Days Later". In L. Sutin (Ed.), *The Shifting Realities of Philip K. Dick: Selected Literary and Philosophical Writings* (pp. 259–280). New York: Vintage/Random House.
- Dik, F. K. (2007). *Sanjaju li androidi električne ovce?* (A. B. Nedeljković, prev.). Beograd: Algoritam.
- Doležel, L. (2008). *Heterokosmika*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jakovljević, M. (2011). Alternativne stvarnosti Filipa K. Dika. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1(1), 229–238. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Jakovljević, M. (2015). *Alternativne stvarnosti Filipa K Dika*. Kosovska Mitrovica/Beograd: Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici/Makart.
- Kayman, M. (2003). The Short Story from Poe to Chesterton. In M. Priestman (Ed.), *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (pp. 41–58). Cambridge: Cambridge University Press.

- Knight, S. (2003). The golden age. In M. Priestman (Ed.), *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (pp. 77–94). Cambridge: Cambridge University Press.
- Misselhorn, C. (2009). Empathy and Dyspathy with Androids: Philosophical, Fictional and (Neuro-)Psychological Perspectives. *Konturen*, 2(1), 101–123.
- Panek, L. (2003). Post-war American Police Fiction. In M. Priestman (Ed.), *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (pp. 155–171). Cambridge: Cambridge University Press.
- Priestman, M. (2003a). Introduction: crime fiction and detective fiction. In M. Priestman (Ed.), *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (pp. 1–6). Cambridge: Cambridge University Press.
- Priestman, M. (2003b). Post-war British Crime Fiction. In M. Priestman (Ed.), *The Cambridge Companion to Crime Fiction* (pp. 173–189). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowland, S. (2010). The 'Classical' Model of the Golden Age. In C. J. Rzepka and L. Horsley (Ed.), *A Companion to Crime Fiction* (pp. 117–127). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Suvin, D. (2009). *Naučna fantastika, spoznaja, sloboda*. Beograd: SlovoSlavia.
- Šarkanj, D. (2017). *Suvremeni kriminalistički roman na primjerima Gorana Tribusona, Pavla Pavličića i Milorada Stojevića* (neobjavljeni magistarski rad). Filozofski fakultet, Pula.
- Tomić, U. (2013). *Britanski kriminalistički roman – ključni aspekti razvoja* (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Beograd.

Mirko Ž. Šešlak

Summary

DO ANDROIDS DREAM OF ELECTRIC SHEEP? AS A SIMULATION OF THE DETECTIVE NOVEL

Examining the novel *Do androids dream of electric sheep?* from the point of view of the possible worlds theory according to Lubomir Doležel and Darko Suvin's theoretical work on science fiction, this paper analyzes how the writer adapts the plot characteristics of detective literature, the epistemic mystery story, to the inner quest of the protagonist of a science fiction novel. In contrast to the two-dimensional characters of the classic detective story, Dick's characters are multi-layered and their motivations are not easy to grasp. In this way, Dick denies the reader the classic escapist resolution of detective literature, which aims to release tension and provide the reader with a break from reality. Dick uses the elements of the classic plot of detective literature for purposes contrary to those of the classic detective story.

Key words:

detective literature, science fiction, Philip K. Dick, Darko Suvin, androids, androidization

<https://doi.org/10.18485/analiff.2021.33.2.18>

821.111.09-31 Бенс X. Џ.

Sukob između fetišizma i naučnog racionalizma i rasno pitanje u ranim pripovetkama H. Dž. Velsa: „Priča iz kamenog doba“, „Džimi Goglz - bog“, „Leteći čovek“

Goran J. Petrović*

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet

Ključne reči:

H. Dž. Vels
fetišizam
naučni racionalizam
svetonazor
Džeјms Freјzer
unilinearni
sociokulturni
evolucionizam
rasa
Evroplјani
neevroplјani

Apstrakt

U ovom radu se analiziraju tri rane priče H. Dž. Velsa: „Priča iz kamenog doba“, „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“. Osnovni argument rada glasi da se, kao prvo, u sva tri dela jasno uočava sukob između dva različita svetonazora – fetišizma, koji je karakterističan, u sinhronijskom smislu, za praistorijske pretke svih današnjih naroda, i naučnog racionalizma, koji je karakterističan samo za savremene Evroplјane – a, kao drugo, da se u pričama „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“ implicitno primećuje i Velsovo specifično gledište na rasno pitanje. Dolazi se do zaključka da u vezi sa prvim pitanjem, pisac kao trijumfalan prikazuje evropski, naučno-racionalistički svetonazor, dok u vezi sa potonjim pitanjem, autor nastupa kao naročito tolerantan i human prema tamnoputim, neevropskim rasama. S obzirom na to da je u devetnaestom veku preovlađujući sociološko-antropološki koncept bio buržoaski, izrazito rasistički, unilinearni sociokulturni evolucionizam, Vels se u pomenutim pripovetkama pokazuje kao selektivan, kritički duh, koji iz unilinearnog evolucionizma preuzima samo blagonaklonost prema globalnoj tehnologizaciji i prosvetivanju neevropskih naroda, ali ne i afirmaciju rasistički zasnovane hijerarhizacije svetske utopije. Pri tumačenju dela, ne služimo se samo tekstovima analiziranih pripovedaka, nego i intertekstualnim vezama dotičnih priča sa Velsovim kasnijim utopijsko-reformatorskim delom. (primљeno: 31. августа 2021; prihvaћeno: 7. oktobra 2021)

1. Uvod

U istoriji ljudskog roda, devetnaesti vek čini veliku prekretnicu, jer je na njegovom smiraju napokon okončan četiristo godina dug „rat između nauke i teologije u hrišćanskom svetu“¹ (White, 1910), rat koji je započeo još u vreme Kopernika (Nicolaus Copernicus, 1473–1543) i Bruna (Giordano Bruno, 1548–1600) i koji se, nakon početne dominacije sholastičke dogmatike, na kraju završio potpunim trijumfom slobodoumlja. U ovom veku (tačnije u drugoj njegovoj polovini) zvanično je prihvaćen novi, naučni sistem znanja, koji je jasno pokazao da se, umesto doslovno ili metaforički shvaćenim Svetim pismom, svekolika vasijska tvorevina može objasniti prirodnim zakonima evolucije i bez ikakvog osvrta na božanskog tvorca. U tom smislu, naučnici su najpre pokazali da je Sunčev planetarni sistem nastao spontanom procesom izdvajanja, hlađenja i stvrdnjavanja iz nekakve rotirajuće užarene pramagline (Laplasova [Pierre-Simon Laplace, 1749–1827] nebularna hipoteza), zatim da je svekoliki živi svet na zemlji nastao uslozljavanjem prvobitnog oskudnog i primitivnog živog sveta (najpre netačna Lamarkova [Jean-Baptiste Lamarck, 1744–1829], a zatim tačnija Darwinova [Charles Robert Darwin, 1809–1882] teorija biološke evolucije), da bi se na kraju pokazalo i da je civilizovano industrijsko ljudsko društvo nastalo kao posledica manje ili više postupnog razvoja iz predcivilizacijskog plemenskog uređenja (Tajlorova [Edward Burnett Tylor, 1832–1917], Morganova [Lewis Henry Morgan, 1818–1881] i Frejzerova [James George Frazer, 1854–1941] teorija o sociokulturnoj evoluciji). Čak i sama Biblija, za koju se dugo smatralo da je napisana pod direktnim uticajem božanskog nadahnuća i kao takva nepogrešiva, predstavljena je kao obična skupina drevnih mesopotamskih mitova koje je docnije usvojilo i na svoj način razvilo starojevrejsko sveštenstvo (na osnovu rada britanskog arheologa Džordža Smita [George Smith, 1840–1876]) (Косидовски, 1998: 22).

Sasvim logično, razvoj i trijumf nauke pratilo je preusmeravanje umetničkih spisatelja ka naučnom sistemu znanja. U devetnaestom veku, naime, nastao je naučnofantastični žanr, koji se suprotno subjektivizmu estetskog, glavnog toka književnosti prevashodno interesuje za čitav ljudski rod, pri čemu to čini na jedan nesentimentalan, nauci prigodan način. Jedan od najznačajnijih autora ovoga žanra, ne samo u devetnaestom veku nego i do dana današnjeg, jeste Herbert Džordž Vels (Herbert George Wells, 1866–1946), svestrani britanski pisac fiktionalne i nefiktionalne literature, socijalista i društveni reformator, koji je, kada govorimo o fikciji, osim naučnofantastične književnosti, pisao i, na naučnom svetonazoru utemeljen, „realistič[n]u“ ili „mimetičku“ prozu (Suvin 2009: 72).² Premda je Vels čovekovo

1 Sve citate u ovom radu preveo je autor.

2 Darko Suvin, jedan od najznačajnijih teoretičara naučne fantastike, razlikuje tri vrste proze s obzirom na prisustvo ili odsustvo „novum[a]“ u književnim delima, te s obzirom na način na koji se novum poima ili objašnjava, ukoliko ga ima u tekstu – to su, kao prvo, mimetska ili realistična proza, koja „ne traži naučno objašnjenje ili motivaciju“; zatim, fantastična, koja „ga ne priznaje“; i, na kraju, naučnofantastična, koja „ga i traži i priznaje“ (Suvin, 2009: 72, 74). Inače, novum je „totalizirajuća pojava ili odnos, koji odstupa od piščeve – i pretpostavljene čitačeve stvarnosne norme“ – ili, drugim rečima, to je „spoznajna inovacija“ koja se, samo u slučaju naučne fantastike, može poimati na osnovu naučnog sistema znanja (Suvin, 2009: 72–74). Iz prethodne

mesto u prirodi, odnosno vasioni što ga okružuje, ispitivao iz mnogih uglova posmatranja (kosmoloških i biološko-socioloških), možda su naročito interesantne one njegove priče sociološkog karaktera u kojima se, pod očiglednim uticajem savremene antropološko-etnografske naučne discipline, bavio odnosom između fetišizma i naučnog racionalizma, kao i odnosom između bele rase i tamnopusih rasa, koji su, s obzirom na česte kontakte britanskih kolonijalnih vlasti devetnaestoga veka sa plemenima vlastitih prekomorskih poseda, predstavljali veoma plodno polje proučavanja.

S tim u vezi, predmet ovog rada čine tri Velsove, na naučnom svetonazoru utemeljene, pripovetke,³ nastale u ranom periodu njegovog stvaralaštva (poslednja decenija devetnaestog veka), a u kojima je očigledan autorov naučni pogled na svet u suprotnosti sa onim, sve zastarelijim, teološkim, te u kojima je, na prvom mestu, moguće prepoznati Velsa kao proizvođa intelektualne klime devetnaestog veka, ali, na drugom, i Velsa kao mislioca koji se u potpunosti ne slaže sa preovlađujućom, takozvanom buržoaskom, naučnom paradigmatom u pogledu sociologije i antropologije, odnosno u pogledu rasnog pitanja. Naslovi pripovedaka o kojima je reč redom⁴ glase: „Priča iz kamenog doba“, „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“, a u vezi sa Velsovim protivljenjem tekućoj sociološko-antropološkoj paradigmati viktorske epohe konsultovaćemo, osim dotičnih pripovedaka, i piščevo kasnije neumetničko utopijsko-reformatorsko delo,⁵ napisano u sklopu njegovih dugogodišnjih političkih nastojanja da se čitav, u tehnološkom smislu sve razvijeniji a opet ratu sve skloniji, ljudski rod mirnim (demokratskim) putem iz kapitalističkog preobrazi u socijalističko društveno uređenje, te tako spasi samouništenja.

2. „Priča iz kamenog doba“

Devetnaesti je vek sa sobom doneo ubrzan razvoj antropološke, kulturološke i etnografske nauke, kao i utemeljenje sociologije, pri čemu su sve ove međusobno

dve rečenice logično proizilazi da u fantastičnoj književnosti postoji novum, s tim što se on ne može objasniti sa aspekta nauke, dok u realističnoj prozi uopšte nema novuma (Suvin, 2009: 74).

- 3 Sve tri analizirane priče vezane su za tehnologiju i nauku, odnosno za antropologiju ili sociokulturni evolucionizam, s tim što se, u pogledu Suvinovog (2009: 72) „fiksijsk[og] novum[a]“, one mogu podeliti u dva tabora. U prvom taboru je „Priča iz kamenog doba“, koja spada u naučnofantastičnu prozu, zato što u njoj postoji spoznajna inovacija u vidu pradavnog, praiistorijskog sveta, koji viktorski (kao i savremeni) čitalac može poimati na osnovu nauke (paleontologije i antropologije). U drugom pak taboru jesu priče „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“, koje spadaju u realističnu (mimetsku) prozu, zato što u njima nema spoznajne inovacije u vidu „totalizirajuć[e] pojav[e] ili odnos[a]“ (Suvin, 2009: 72), odnosno, u njima je prikazan svet dalekih britanskih kolonija iz viktorske epohe, svet koji ne odstupa od piščeve stvarnosne norme.
- 4 Priče navodimo onim redom kojim ih analiziramo u radu, a ne hronološkim redom njihovog objavljivanja.
- 5 Inače, intertekstualna veza dveju od tri pomenutih Velsovih priča sa piščevim kasnijim utopijsko-reformatorskim opusom implicitnog je karaktera i pretpostavku o njenom postojanju zasnivamo na tome što je Vels još u svojoj ranoj, umetničkoj književnosti polako udarao temelje svome neumetničkom, ideološkom delu. Potvrdu za to da se još u Velsovoj ranoj umetničkoj prozi mogu naći implicitni elementi njegove utopijske ideologije nalazimo u načinu na koji je sami Vels opisao svoje (pre svega, rano) spisateljstvo: „Nikada nisam naprosto oslikavao život. Čak i u naizgled najobjektivnijim knjigama koje sam napisao postoji kritika stvari onakvih kakve su i poziv na promenu“ (Kagarlitski, 1982: 22). Dakle, polazimo od hipoteze da se u Velsovim ranim pričama, koliko god one bile umetničke, mogu naći nagoveštaji njegove antirasističke utopijske ideologije

srodne oblasti proučavanja snažan impuls dobile od kontakata Evropljana (a naročito Britanaca) sa plemenskim narodima Amerike, Azije, Afrike, Australije i Okeanije i njihovim kulturnim osobenostima. Među mnogobrojnim naučnicima koji su se bavili proučavanjem kulture i verovanja vanevropskih urođenika (a od kojih smo neke već pomenuli u Uvodu), možda je najveći uticaj na akademske krugove ostavio Škotlanđanin Džejms Frejzer, autor čuvene *Zlatne grane* (*The Golden Bough*, 1890). U toj studiji magije i religije, Frejzer je istakao i obrazložio argument da su svi narodi sveta u dalekoj prošlosti bili na istom niskom stupnju intelektualne razvijenosti, te da su verovali u magiju i religiju, odnosno ideju da ljudi (tj. vračevi) imaju moć da obredima prirodu primoravaju da služi njihovim potrebama, a da su se nakon dugotrajnog postepenog napredovanja (počevši od primitivne magije, ka mešavini magije i religije, pa preko religije do nauke) od svih ostalih naroda izdvojili naučno osvešćeni Evropljani kao najprogresivniji deo ljudske rase (Фрејзер, 1922: 81–83). Takav stav, koji je bio poznat pod nazivom *unilinearni* (ili jednolinijski) *sociokulturni evolucionizam* i koji se, dakle, temeljio na pretpostavci da je u intelektualnom i materijalnom smislu čitav ljudski rod krenuo iz iste nazadne tačke kamenog doba i magije, u svetlu jasnih materijalnih i intelektualnih globalnih nejednakosti devetnaestog veka, nedvosmisleno je stao na stranu evropske civilizacije i kulture, koju je označio kao naprednu, dok je kulture i društvene zajednice plemenskih neevropskih naroda okarakterisao kao „neprosvećene“, „praznoverne“ i „primitivne“ (Фрејзер, 1922: 82).

Zlatna grana, koja je tako veličala dostignuća viktorijske nauke i implicitno slavila Britance kao civilizatore koji imaju zadatak da „nazadnim“ prekomorskim narodima pomognu dostići stepen prosvetljenosti, snažno je, pored akademaca, dojmila i književnike poznog devetnaestog i dvadesetog veka, a među njima i Velsa, koji je u nekoliko svojih fikcionalnih i nefikcionalnih dela koristio teme i pojmove „koje je prvi razvio Frejzer“ (Vickery, 1973: 83). Frejzerovo idejno zaveštanje više je nego uočljivo u Velsovoj „Priči iz kamenog doba“ („A Story of the Stone Age“), dugoj pripovesti napisanoj 1897. godine, u kojoj pisac svojom bujnom umetničkom maštom, a na osnovu paleontoloških pronalazaka kao i na osnovu tekućeg uverenja da plemenska društva izvan Evrope predstavljaju sliku i priliku („zamrznute relikte“) prvobitnih zajednica (Bowler, 2012: 138), rekonstruiše sirove početke ljudske vrste u razdoblju paleolita.

Priča, kako sam autor kaže, govori o „vremenu koje ljudi ne pamte“, odnosno o vremenu od „pre pedeset hiljada godina“ (Wells, 1899: 61), i prati jedno malo pleme neandertalaca, bliskih evolutivnih srodnika i delimičnih predaka savremenog čoveka, koje je nastanjeno u južnoj Engleskoj, tada još uvek kopnom spojenoj sa Francuskom, i u kome na početku narativa nastaje sukob između sredovečnog starešine plemena, Uje Lukavog, i jednog od mladih pripadnika zajednice, Uh-lomija, a oko devojke po imenu Judena. Zapravo, sukob jednog prolećnog dana nastaje između Uh-lomija i Judene, na jednoj strani (devojka svojevóljno bira mladog muškarca, kršeći time zakon o poglavičinom pravu prvenstva na svaku ženu koja mu se dopadne), i čitavog preostalog plemena koje, prirodno, sledi svoga „po snazi i lukavo-

sti“ neprikosnovenog gospodara (Wells, 1899: 65). Usled spontano nastalog razdora (kao što je i sve drugo spontano u životu tih prastarih, životinjama još uvek mnogo sličnih, praljudi), dvoje ljubavnika bežeći napušta pleme i u izgnanstvu, u teškim uslovima negostoljubive, nimalo kultivisane prirode iz starijeg kamenog doba, traži svoju sreću i pravo na opstanak.

Od trenutka njihovog bekstva, pa sve do ponovnog ujedinjenja plemena sa Uh-lomijem kao novim plemenskim starešinom, Velsov mladi protagonista izvršava niz podviga, pri čemu svaki naredni, kao u „bajkama o vitezovima“ ili u starogrčkom mitu o Heraklu, biva teži i zahtevniji od onog prethodnog (Петровић, 2017: 142). Pa tako, još pri samom bekstvu iz plemena, do koga dolazi zato što Uh-lomi, osim devojke, Uji otima i tabuisani beli kamen za paljenje vatre („koji niko osim Uje nije smeo da dira“) (Wells, 1899: 74), mladić, braneći Judenu, ubija Vaua, plemenskog oštrioca kremenja kao glavnog neandertalskog oružja; zatim u jednom ponovnom susretu sa Ujom, ubija plemenskog vođu; ubija pećinskog medveda koji ga je pre toga pokušao pojesti; pokušava i zamalo uspeva da ukroti divljeg konja; ubija lava i, na kraju, iako brojno nadjačan, uspeva da savlada sve svoje preostale saplemenike, te da se preživelim i pomilovanima iz toga poslednjeg obračuna stavi na čelo.

Sve svoje pobeđe ili zamalo izvojevane pobeđe (ovo potonje važi u slučaju kroćenja divljeg konja), od kojih su neke, sa aspekta čitavog ljudskog roda, pionirske (ponovo se radi o kroćenju konja, ali i o ubistvu pećinskog medveda i lava, koji se do tada, kako Vels ističe, nisu bojali ljudi), Uh-lomi postiže, ne samo zahvaljujući svojoj smelosti, fizičkoj snazi, Judeninoj pomoći i sreći, nego i zaslugom svoje domišljatosti, inventivnosti i svoga praktično-racionalističkog pogleda na svet. U tom smislu, značajno je najpre to što mladi neandertalac izumljuje „prvu sekiru“ (pripovedač kaže kako su do pojave Uh-lomija ljudi za borbu i lov koristili samo koplja od zašiljenih drvenih štapova i kremenje koje su bacali „vrlo loše“) (Wells, 1899: 89), kojom ubija Uju i nanosi ozbiljne ozlede (iako ne smrtne) medvedu i lavu; to što umešno koristi prostor i dostupni materijal pri stvaranju strategije za napad (medveda ubija tako što mu na pleća sa litice svaljuje ogromnu stenu, dok konja zaskače sa jedne bukve, nakon što uvidi da životinje, za razliku od čoveka, nikada ne gledaju naviše, već samo horizontalno, oko sebe); kao i to što sebe ne opterećuje religijsko-običajnim normama kojima, kako će se ispostaviti, njegovi saplemenici robuju na svoju štetu, a u korist svoga neprijatelja.

Ovaj poslednji aspekt Uh-lomijevog praktično-racionalističkog pogleda na svet, koji i jeste naš glavni predmet razmatranja u ovoj priči, ispoljava se u drugoj polovini priče, u njenoj četvrtoj i petoj glavi (od pet ukupno), nakon Uh-lomijevog pokušaja da ukroti divljeg konja. Naime, nakon što ga ta životinja, nakon dugotrajnog jahanja, napokon zbaci s leđa, Velsov se junak ponovo zatiče u blizini logora „Ujinih sinova“ (kako pisac naziva pleme, do tog trenutka već ubijenog, Uje) (Wells, 1899: 123). Prišavši logoru, iz razgovora sa novim poglavicom zajednice, takozvanom „gospodaricom vatrobrižnika“, odnosno najstarijom i najrečitijom ženom u plemenu koja nakon Ujine pogibije preuzima starešinstvo nad plemenom, saznaje da je u međuvremenu pleme postalo plen jednog lava ljudoždera, čija se jazbina nalazi

blizu njihovog logora, te da taj lav, koji iz večeri u večer ubija i u svoju jazbinu odvlači po jednog člana plemena, predstavlja novo telo Ujinog duha (kako „gospodarica vatrobrižnika“ kaže: „Uja dolazi ponovo. Dolazi kao lav. Naš gospodar je lav. Ubija koga želi. Ali niko drugi ne može da nas ubija, Uh-lomi, niko drugi ne može da nas ubija. [...] Naš gospodar je lav. Više ne govori sa ljudima“) (Wells, 1899: 125).

Drugim rečima, Uh-lomijevi i Judenini saplemenici smatraju da lav ljudožder jeste novi oblik gospodara Uje, koji članove svoga plemena proždire iz osвете, zato što nisu ubili Uh-lomija koji je njega ubio i time ga osvetili. Međutim, sada se, pri ponovnom susretu sa Uh-lomijem (pri kome su u logoru bili samo deca i žene, dok su muškarci bili odsutni, u lov), „gospodarici vatrobrižnika“ javlja ideja da bi se Lav Uja napokon mogao umilostiviti time što bi mu se pred jazbinu, radi gošćenja, isporučio njegov vezani vinovnik. Iz tog razloga, plemenski muškarci po povratku iz lova kreću u ponovnu hajku na Uh-lomija – međutim, uspevaju da zarobe samo Judenu, koju zatim vezuju za jednu jovu ispred lavlje jazbine. Krik koji pred zoru čuju iz pravca lavlje jazbine tumače kao krvavo zadovoljenje Lava Uje, ali je on zapravo došao od prestrašene i iznenađene Judene zato što se pred njom, suprotno zloslutnim očekivanjima, ukazao njen spasilac, Uh-lomi, koji je trenutak pre toga u strašnoj borbi sekirom i kopljem uspeo da ubije lava.

Zatim sledi obred umilostivljanja Lava Uje, kojim upravlja vremešna „gospodarica vatrobrižnika“ kao Ujina naslednica i novi tumač događaja koji se zbivaju plemenu, a u kojem učestvuju i plemenski muškarci nastojeći da tako svog osvetoljubivog, u lava preobraženog, gospodara uvere da će mu, nakon Judene, uskoro doneti i meso njegovog glavnog krvnika, Uh-lomija:

[...] „Hajdete!“ Vrisnu starica. Mačja koža progundā i oni krenuše, tražeći po žbunju, očiju zaslepljenih od sunca. „Ovde!“ reče Sis. I uzeše jasenov kolac na koji beše natakuto meso i baciše ga na zemlju. „Uja“ uzviknu Sis, „evo tvoga sledovanja. I ubili smo Uh-lomija. Zaista smo ubili Uh-lomija. Danas smo ubili Uh-lomija, a sutra ćemo ti doneti njegovo telo“. A ostali ponoviše reči. (Wells, 1899: 149)

Dok plemenski ratnici sa naoštrenim kremenjem i kopljima tragaju za Uh-lomijem, uz neizostavni obred umilostivljavanja Uje svake večeri, Velsov se protagonista, u njihovoj neposrednoj blizini a opet neopažen, oporavlja od ozbiljne otvorene rane na butini zadobijene od lavlje kandže, i to tako što mu Judena donosi meso što ga njegovi saplemenici, po staričnim uputstvima, bacaju Lavu Uji. Pri kraju Uh-lomijevog oporavka dolazi do žestoke bitke u kojoj Uh-lomi, boreći se toljagom od jove sa umetnutim lavljim zubima (njegov poslednji tehnološki izum u ovoj priči koji je napravio za vreme oporavka), uz pomoć Judene, koja u bici koristi „prvu sekiru“, pobeđuje svoje saplemenike i time stiče pravo da postane novi poglavica sa Judenom kao novom najvažnijom ženom u zajednici.

Na osnovu svega rečenog, može se zaključiti da je Uh-lomijev trijumf nad Ujom i njegovim plemenom samo naizgled bio nemoguć, s obzirom na to da je od početka

njihovog međusobnog sukoba na strani potonjih bila samo brojnost, dok je na strani Uh-lomija i Judene bila intelektualna i tehnološka superiornost. Drugim rečima, od početka pa do kraja „Priče iz kamenog doba“ uočavamo sudar između dve ideološki različite strane. Dok je sa jedne strane Ujino pleme, kome ideološku osnovu čini magijsko-religijski pogled na svet, odnosno fetišizam – u vidu imamo njegovo pridržavanje tabua nedodirljivosti poglavičinih stvari, tj. belog kamena za paljenje vatre kao jedinog velikog tehnološkog izuma pre pojave Uh-lomija, a naročito njegov sinkretički fetiš lava i ubijenog plemenskog glavešine (što su verovanja necivilizovanih ljudi o kojima opširno piše Frejzer u svojoj *Zlatnoj grani*) (Фрејзер, 1922: 373–376, 629–643) – sa druge se strane nalazi Uh-lomi koji problemima, odnosno, poteškoćama što ih neminovno nameće borba za opstanak u surovoj prirodi, pristupa domišljato, inventivno i racionalno. Za razliku od „gospodarice vatrobrižnika“ koja, kao najsnažnije oličenje fetišizma, odnosno, frejzerovskim jezikom rečeno, magijsko-religijskog pogleda na svet, zbivajuće događaje objašnjava primitivnom religijom ili aksiomatski nasleđenim predanjem, Uh-lomi problemima pristupa sasvim pragmatično (meso koje je namenjeno umilostivljavanju Lava Uje upotrebljava za ishranu, pa se tako ispostavlja da mu neprijateljski nastrojani saplemenici nehotice pomažu u oporavku) te koristi svoja lična iskustva kako bi iz njih izvukao praktičnu dobit (uz gore navedene načine na koje mladi protagonista nadmudruje, a ne nadjačava, pećinskog medveda i divljeg konja, važno je i to što on čak i svoja iskustva stečena igrom – kao što je, na primer, bacanje belutaka sa litice, koje iskorišćava kao strategiju za svaljivanje ogromnog kamena na medveđa pleća, ili slučajno zaglavljivanje drvenog štapa u kamen, koje koristi za pravljenje „prve sekire“ – upotrebljava radi sticanja preimućstva nad svojim suparnicima, bez obzira na to da li se radi o zverima ili ljudima). Zbog Uh-lomijeve velike inventivnosti i intelektualne superiornosti nad svim svojim neprijateljima, Vels svog praistorijskog junaka, inače, naziva „Misliocem“ (Wells, 1899: 126) i, uoči odmazde na pećinskog medveda, opisuje kao prepunog ideja i sklonog razmišljanju: „Ležao je mirno, poput oguljenog balvana, išaran sunčevim zracima, u senci drveća. Razmišljao je. A Judena beše naučila, još od kako je bila mala devojčica, da kad god bi se Uh-lomi tako umirio, brade naslonjene na pesnicu, nove bi stvari počele da se dešavaju“ (Wells, 1899: 103). Na kraju, u vezi sa Uh-lomijevim nepoštovanjem plemenskih tabua, značajno je i to što se on ne pridržava ni pravila o neizgovaranju neprijateljskih imena, jer, kako pisac eksplicitno navodi na početku poslednje glave koja prikazuje teško povređenog Uh-lomija u toku oporavka i pripreme za odsudnu bitku, on se, za razliku od Judene, ne boji da će pominjanjem imena svojih saplemenika izazvati njihov iznenadni dolazak u času kada nije spreman za boj:

Veći deo dana, Uh-lomi je mirno ležao, gledajući ispred sebe ni u šta, ponekad bi mrmljao o konjima i medvedima i lavovima, a ponekad bi satima prvom sekirou udarao po zemlji i izgovarao imena ljudi iz plemena – izgleda da se nije bojao da će time prizvati pleme. ...

Danju bi Judena išla uskim putem koji je lav načinio kroz trsku sve dok ne bi zašla za krivinu, a onda bi se upuzala u žbunje i posmatrala pleme. Leža-

la bi blizu onih jova uz koje je behu vezali kako bi je ponudili lavu, a otuda je mogla da ih vidi na okruglom brdašcetu pored vatre, male i jasne, baš kao što ih beše videla te noći. Ali Uh-lomiju ništa nije govorila o tome što je videla zato što se bojala da ih ne prizove izgovaranjem njihovih imena; jer tako se u one dane verovalo, da pominjanje imena priziva. (Wells, 1899: 147–148)

Uh-lomija bismo, dakle, mogli nazvati prvim velikim tehnološkim inovatorom i slobodoumnikom, odnosno racionalistom, u istoriji ljudskog roda – barem u svetu Velsove književne imaginacije – koji u Ujinom plemenu, u dolini južnoengleske reke Vej, iz težnje ka samoafirmaciji izaziva razdor i iscrpljujuće borbe na kraju pobeđuje verski zagriženu i konzervativizmu priklonjenu većinu. Velsov nas narativ navodi na jasan zaključak da je u „Priči o kamenom dobu“ pisac podržao Frejzerovu veru u nauku kao sistem znanja koji je ubedljivo superioran u odnosu na fetišizam necivilizovanih i neprosvećenih⁶ masa. U ovoj pripovesti autor je na zanimljiv način, prikazujući prvog fiktivnog naučnog revolucionara u čovekovoј istoriji, poručio da su „istine“ koje se temelje na religiji laž i da u sukobu sa racionalističkim pristupom darvinovskoj borbi za opstanak u surovoj prirodi koja slabosti i pogreške ne prašta, nemaju nikakvih izgleda za uspeh. Stoga „Priču iz kamenog doba“ možemo shvatiti kao frejzerovski panegirik nauci te kao osudu nepraktičnog i, pri završnici devetnaestog veka sve zastarelijeg, teološkog poimanja stvarnosti, što je ideja koja će skoro punih četrdeset godina (od 1901. do 1939. godine) činiti osnovu Velsovog utopijskog dela, odnosno njegovih užurbanih, a kako će se na kraju, zbog izbijanja stravičnog Drugog svetskog rata, ispostaviti, neuspešnih aktivnosti u cilju stvaranja pacifističko-socijalističke federacije svih svetskih naroda.⁷

Na kraju možemo dodati još i to da „Priča o kamenom dobu“, kao celina, na kraju ostavlja gorak ukus pesimizma i neverovanja u istinski progres čovečanstva (što je odlika prvih nekoliko godina Velsovog stvaralaštva, u kojima je napisao sva svoja najznačajnija umetnička dela), i to zbog toga što Uh-lomi, iako u mladosti pobednik, na kraju umire na isti način kao i Uja – tako što ga „u ponoći vremena“ (Wells, 1899: 163), odnosno kada ostari, njegovi saplemenici ubijaju i proždiru (verovatno nakon što ga je usmrtio neki mladić željan dokazivanja i samoafirmacije, kakav je on sam bio za vladavine Uje Lukavog). Dakle, na generičkom nivou, tj. na nivou celog ljudskog roda, ova pripovetka ima pesimističnu dimenziju jer, kroz to što Uh-lomi, uprkos svojim tehnološkim probojima, završava isto kao Uja, šalje poruku da usavršavanje u etici ne prati usavršavanje u tehnologiji (Петровић, 2017: 148). I sa ovim u vezi, kao u vezi sa opredeljenim stavom prema suprotstavljenosti magije

6 Vredi pomenuti da se Frejzer, u intelektualnom smislu, pežorativno ne izražava samo o necivilizovanim neevropskim urođenicima, nego i o neobrazovanom, magiji i religiji sklonom, pučanstvu evropskih naroda. Dakle, prosvećenim i naprednim on smatra samo obrazovane Evropljane.

7 Napominjemo da je Vels u periodu od 1895. do 1901. godine stvarao samo umetničku književnost, dok je, počevši od novembra 1901, uglavnom (ali ne isključivo) pisao utopijsko-reformatorska dela koja su imala jedan vrlo praktičan i sveobuhvatan vizionarski i politički cilj.

i religije, na jednoj strani, i nauke na drugoj, vidi se uticaj Džejmisa Frejzera, i to njegovih promatranja o „sveštenskim kraljevima“, odnosno ljudima koji u mnogim vanevropskim narodima, kao i u starorimskoj prošlosti evropskog kontinenta, imaju poseban status – napola privilegovan, zato što se veruje u njihovu moć da kontrolišu prirodu, a napola strahotan i bojadisan strepnjom, zato što se sa položaja, po pravilima, mogu smeniti samo ubistvom od strane novog pretendenta na tu poziciju (Фрејзер, 1922). Ovaj običaj u naukom neprosvećenih naroda, koji je i u Velsovoj pripovesti prikazan kao repetitivan (najpre status poglavice, odnosno „sveštenskog kralja“, gubi Uja, da bi ga potom u starosti izgubio i Uh-lomi), kako držimo, nije ništa drugo do simbolična predstava neobuzdane, atavističke nasilnosti i želje za nadmoći nad svojim bližnjim koja je, prema darvinističkoj biologiji, urođena svakom ljudskom biću. Međutim, taj gorki ukus pesimizma, kako rekosmo, i možda utisak o delimičnom neuspehu Uh-lomija kao novog gospodara koji uspeva da unapredi samo tehnologiju ali ne i etiku važeći je samo na nivou evolucije čitave ljudske vrste. Kada je pak reč o samom Uh-lomiju kao pojedincu, njegov se uspeh komotno može smatrati potpunim, jer je, napregnuvši svoje telesne i umne sposobnosti do krajnjih granica, za života postigao sve ono što je uopšte i mogao postići; a kao implikaciju koja proizilazi iz njegovog uspeha ili trijumfa treba posmatrati i trijumf naučnog racionalizma, kao njegovog intelektualnog opredeljenja, nad fetišizmom, kao intelektualnim opredeljenjem „Ujinih sinova“.

3. „Džimi Goglz – bog“

Za razliku od „Priče iz kamenog doba“, u kojoj nalazimo borbu između drugačijih filozofija u okviru jedne iste društvene zajednice (zajednice starijeg kamenog doba), u pripovesti „Džimi Goglz – bog“ („Jimmy Goggles the God“, 1898) se sukob između fetišizma, odnosno magijsko-religijskog svetonazora, i naučnog racionalizma dešava među predstavnicima različitih kultura – urođeničke neevropske, na jednoj strani, kao kulture koja baštini tradiciju, kontovski rečeno,⁸ „teološkog stadijuma“ sociokulturne evolucije i industrijalne britanske, na drugoj, kao kulture koja neguje najviši, „pozitivistički stepen“ društvenog razvoja. Sasvim konkretno govoreći, taj sukob se odvija između jednog plemena sa obala Papue Nove Gvineje i Velsovog „čoveka preplanulog lica“ iz Britanije (Wells, 1903: 157), odnosno naratora, koji u priči svome sagovorniku (koji se, inače, izražava u prvom licu jednine, pa stoga upućuje na samog pisca) prepričava svoju tragikomičnu pustolovinu od pre dvadeset godina, u okviru koje je, nakon potonuća zlatom natovarenog broda „Okeanski pionir“, zajedno sa još dvojicom preživelih članova posade potonule lađe, pokušao da, iznajmivši jedrilicu pod nazivom „Ponos Banje“ i unajmivši dvojicu njenih vlasnika (braću Sanders), te

8 Prema Ogistu Kontu (Auguste Comte, 1798–1857), utemeljitelju sociologije, ljudska društva počinju od primitivnog, „teološkog“ stupnja sociokulturne evolucije, u kojoj je oblik vladavine despotski a ontološka istina mitsko-religijska, pa zatim dolaze do „metafizičkog“ stupnja, u kome vladaju zakoni, odnosno apstraktne ideje kao što su vrlina i dobro, a ontološku istinu predstavlja mešavina nauke i teologije, da bi na kraju stupili u najnapredniji, „pozitivistički“ stadijum, u kome vladaju altruizam, poredak i progres, a ontološka istina je isključivo naučna (Fiamengo, 1987: 162–169).

kupivši i jedno polovno ronilačko odelo, iz olupine izvuče zlato pre nego što do mesta nesreće dođe brod sa zvaničnim spasiocima britanskih kolonijalnih vlasti.

Čitava tragikomika ove priče sastoji se u tome što pomenuto ronilačko odelo, koje članovi „zavereničkog“ spasilačkog tima šaljivo nazivaju „Džimijem Goglzom“⁹ (zato što fizički veoma podseća na pravo ljudsko biće), zapravo predstavlja glavnog junaka dela, možda glavnijeg i od Velsovog lupeškog antijunaka¹⁰ koji na kraju, u nastojanju da se nezakonito obogati, samo zahvaljujući svome izrazito antropomorfnom kostimu uspeva da iz ruku nasilnih, ali i veoma sujevernih, papuanskih urođenika iznese živu glavu. Naime, pokušaj izvlačenja zlatnog praha iz olupine „Okeanskog pionira“ na grebenastom tlu mora ne uspeva zato što petočlanu zavereničku družinu nenadano napadaju papuanski ratnici, koji svojim kopljima s lakoćom ubijaju četvoricu družbenika Velsovog protagoniste, dok ovaj uspeva da preživi samo zato što je u toku napada bio duboko pod vodom, odakle se, u svom ronilačkom odelu, bezuspešno trudio da izvuče ogromnu količinu zlata. Kada na jednom udaljenom mestu izroni iz vode (na licu mesta ne izranja zato što, dok gleda kako mimo njega kroz vodu padaju njegovi drugovi što krvare, shvata da je posredi prepad urođenika od koga bi i sam poginuo), dočekuje ga grupa miroljubivih divljaka (iz istog plemena iz koga su i ratnici što su napali posadu „Ponosna Banje“) koji, po prvi put videvši čoveka u ronilačkom odelu, pomišljaju da se radi o nekakvom novopridošlom božanstvu. Tako Velsov junak, koji, inteligentno rasuđujući, brzo poima kakav su mu status dodelili tamnopusi Papuanci, postaje plemenski bog (odnosno, fetiš), jer ga urođenici, ne povezujući ga sa njegovim pobijenim družbenicima, dovode u svoje selo, smeštaju u kolibu u kojoj se nalazi njihov politeistički kumir, obožavaju ga klanjajući mu se, igrajući oko njega i prinoseći mu žrtve u biljnoj i životinjskoj hrani, a na kraju mu čak izgrađuju i posebnu kolibu zato što svoje velike uspehe u lovu i ratu u toku njegovog četvoromesečnog boravka u selu tumače kao zaslugu ovoga novog, po svemu sudeći, najmoćnijeg plemenskog zaštitnika. Na kraju, pustolovni narator, ostavivši ronilačko odelo za sobom, uspeva da pobegne iz plemena, a uz to još sa sobom u Britaniju donosi i jedan neveliki deo zlata iz „Okeanskog pionira“, ili kako sam kaže: „[...] siću od osam hiljada funti u zlatu – petinu plena“ (Wells, 1903: 179).

U ovoj pripovesti, dakle, očigledno je da u sučeljavanju Velsovog neimenovanog naratora, kao predstavnika naukom prosvetene Evrope, sa papuanskim starosedeo-

9 Ime Džimi Goglz sastavljeno je od reči *goggles*, što znači zaštitne naočare te aludira na velike okrugle naočare na glavi ronilačkog odela, i *Jimmy*, što je često anglo-saksonsko ime ili nadimak kojim se odelu daje čovekolikost i familijarnost. Ovo ime su, kako saznajemo, dotičnom ronilačkom odelu dali sami „zaverenici“, koji se na početku pustolovine prikazuju kako na „Ponosu Banje“, tobože razgovarajući sa Džimijem Goglzom i nalivajući mu rum kroz naočare ne bi li ga tobože počastili, veselo zbijaju šale ni ne sluteći da im se sprema jedan tragičan sled događaja. Komičnost priče naročito pojačava to što ronilačko odelo kao živo biće tretiraju i „prosveteni“ Britanci i „neprosveteni“ Papuanci, s tim što ga prvi čovekom nazivaju iz svesne šale, dok ga potonji živim antropomorfnim božanstvom smatraju ozbiljno.

10 Prema južnokorejskom autoru Jundangu Čeju (Yoonjung Choi), koji u jednom svom radu Velsove priče proučava iz ugla bahtinovskog karnevalizma, protagonisti pripovedaka „Džimi Goglz – bog“ i „Epiornisovo ostrvo“ predstavljaju parodiju epskih junaka, zato što se u ovim delima „smeli podvizi bogova i visokorodnih heroja zamenjuju prizemnim pustolovinama likova iz nižeg staleža“ (Choi, 2013: 191). Otuda Velsovog neimenovanog naratora u priči „Džimi Goglz – bog“, koji pokušava da se na prevaru obogati, nazivamo „lupeškim antijunakom“.

cima, kao negovateljima fetišizma i predstavnicima magijsko-religijskog pogleda na svet, pobjedu odnosi prvi, dok potonji bivaju poraženi zato što, budući ograničeni svojim zaostalim sistemom znanja, propuštaju da dotuku pripovedačevu dvostruko pljačkašku družinu (kažemo „dvostruko pljačkašku“ zato što ona ne nastoji samo da se bogati od prirodnih resursa papuanske zemlje, što su inače činile i zakoni-te kolonijalne vlasti, nego pokušava da ukrade i od pomenutih kolonijalnih vlasti Velike Britanije) koju su do poslednjeg čoveka imali u šakama. Posmatrano iz te perspektive, možemo zaključiti da je i u pripoveci „Džimi Goglz – bog“, kao u „Priči iz kamenog doba“, zastupljeno gledište, veoma popularno u devetnaestom veku, da je naučni racionalizam superioran u odnosu na fetišizam, te da naukom prosveteni narodi Evrope s punim pravom civilizatora i prosvetitelja odlaze u daleke šumovite, golišavim urođennicima naseljene regije, da tamo zavode i sprovode društveno uređenje po svom modelu.

Utisak o pobjedi Velsovog protagoniste postaje jasan kada se u vidu ima činjenica da je on, već pri prvom direktnom susretu sa starosedeoćima, shvatio da papuanski „crnci“ (ovako ih naziva sami pripovedač, odnosno Vels) njega, ili tačnije njegovo ronilačko odelo, zbog svog neznanja i sujeverja vide kao božanstvo, te da mu, sledstveno tome, jedini način za izbavljenje počiva u lukavom uživljavanju u tragikomičnu ulogu koja mu je spletom slučajnih okolnosti, slično Andrićevoj ovčici Aski iz priče „Aska i vuk“, dodeljena u tom dalekom svetu australo-azijskih voda. Pa tako, fiktionalni se pustolov, kako sam navodi, svesno trudi da se „ne ponaša previše ljudski“, te otuda niti govori, niti se previše oslanja na gestikulacije rukama, već „crta slike u pesku i iz sve snage ispušta zavijajuće zvuke“; zatim, da se ne bi otkrio, svoje odelo, kao predmet deifikacije, koliko god ono bilo sparno, zamorno i teško podnošljivo, skida samo noću kada je sam u svojoj kolibi; a takođe, pri prvom susretu sa Papuanima, kada vidi da oni, iz straha ili strahopoštovanja, oklevaju da mu, tek izašavšem iz mora, priđu, u svom odelu odvrće ventil za komprimirani vazduh, od čega se „naduva kao žaba“, što na urođenike, koji odmah u proskinezi padaju na kolena, ostavlja utisak o božanskoj sili i za ugroženog se Britanac ispostavlja kao spasonosno (Wells, 1903: 174, 176, 169). S druge strane, papuanski urođenici, za sve vreme boravka „božanskog“ gosta u njihovom selu, ispoljavaju sve oblike, frejzerovskim jezikom rečeno, „nazadnog“ i „neprosvećenog“ ponašanja, kao što su već pomenuta proskineza, umilostivljavanje prinošenjem jestivih žrtava i smeštanje čudnovatog posetioca uz kumir i u hram, što su sve „divljački“ obredi kojima se ukazuje čast „svešteničkim kraljevima i poglavicama“, a koji su detaljno opisani u različitim poglavljima *Zlatne grane*. S tim u vezi, od svih delova ove Velsove kratke priče možda o intelektualnoj superiornosti Evropljana (Britanaca) nad fetišizmu sklonim urođennicima australo-azijskih, ali i svih drugih njima sličnih, plemena u svetu najbolje govori sledeći odlomak, u kome se, odabirom omalovažavajućih kvalifikacija (npr. „plitkoumni divljak“), na gnoseološku nedoraslost Papuanaca ukazuje sasvim eksplicitno:

„Ali ništa čoveku toliko ne može pomoći da se izvuče iz nevolje kao što to može upečatljiv izgled,“ u to sam imao prilike da se uverim i pre i nakon

toga. Ljudi kao što smo mi, koji se sa ronilačkim odelima upoznaju do sedme godine života, teško mogu da zamisle kakav utisak jedno takvo odelo ostavlja na plitkoumnog divljaka. Jedno ili dvoje ovih crnaca su se trgli i pobjegli, drugi su žurno počeli da čelima celivaju zemlju. A ja sam išao napred sporo, svečano, budalastog izgleda i izveštačeno kao nekakav vodoinstalater honorarac. Bilo je očigledno da me smatraju nekakvom veličinom. (Wells, 1903: 170)

Međutim, iako pripovetka „Džimi Goglz – bog“ pre svega ukazuje na intelektualnu superiornost evropskog racionalnog načina mišljenja i poimanja sveta u odnosu na onaj vanevropski, magijsko-religijski, te, dakle, podršku daje tada (u devetnaestom veku) tekućem, buržoaskom, sociološko-antropološkom stanovištu, u ovom se delu mogu naći i tragovi delimičnog suprotstavljanja tom, na rasizmu i unilinearnom evolucionizmu utemeljenom, viđenju odnosa između kulture evropskih naroda i kultura vanevropskih starosedelaca. Naime, želimo da ustvrdimo da trijumf Velsovog neimenovanog naratora, koliko god on bio jasan (jer dotični uspeva da se mudrošću izbavi od, u smislu fizičke snage, mnogostruko veće sile no što je to on sam), nije potpun, zato što na kraju ove naglašeno humoristične priče ostaje gorak ukus tragike, i to zbog činjenice da protagonista nije uspeo da izvuče veći deo željenog zlata iz potonulog „Okeanskog pionira“ kao i zbog toga (odnosno, prevashodno zbog toga) što papuanski urođenici ubijaju čak četvoricu predstavnika, kako bi to rekao Sesil Rouds¹¹ (Cecil Rhodes, 1853–1902), superiorne anglo-saksonske rase. Taj tragični utisak bi, ako u pomoć prizovemo kasnije Velsovo društveno-reformatorsko esejističko delo, možda mogao da se protumači kao modifikacija buržoaskog koncepta unilinearnog evolucionizma i kao implicitna najava Velsovog humanog pogleda na rasno pitanje, odnosno kao zametak Velsove ideje da bi u svetskoj industrijalističkoj utopiji svim rasama trebalo obezbediti jednako pravo na umno i telesno blagostanje.

Naime, kao što je poznato iz istorije i na osnovu utopijskih vizija devetnaestog veka (od kojih je možda najpoznatija pozitivistička utopija Herberta Spensera [Herbert Spencer, 1820–1903] u kojoj se zagovara suprematija evropske buržoazije i industrijalnog tipa društva u celom svetu) (Sidky, 2004: 115), evropski narodi su u svom ophođenju prema vanevropskim urođenicima sa plemenskom društvenom organizacijom primenjivali ili politiku istrebljenja ili politiku asimilacije, ili, u najvećem broju slučajeva, kombinaciju ovih dveju politika, pri čemu su, selektivno, buntovnici ubijani, a oni koji bi bili spremniji na saradnju asimilovani i integrisani u novo društvo po zapadnjačkom stilu, skoro isključivo kao besplatna ili slabo

11 Sesil Rouds je bio jedan od najuspešnijih britanskih biznismena i političara viktorijske epohe. Živeo je u britanskoj Južnoj Africi, gde je glasno zagovarao suprematiju bele, a naročito engleske rase nad tamnopusim rasama. Smatrao je da je anglo-saksonska rasa „prva u svetu“ i da je osnaživanje britanskog kolonijalizma povoljno za celi svet, a svojim konkretnim političkim ciljem smatrao je „širenje Britanske imperije, da bi se čitav necivilizovani svet podveo pod britansku vlast, da bi se povratile Sjedinjene Američke Države i da bi se od anglo-saksonske rase načinilo jedno carstvo“ (Stead, 1902: 58, 59).

plaćena fizička radna snaga. Takav stav prema tobože „inferiornim rasama“ (a koji možemo smatrati sastavnim delom unilinearnog sociokulturnog evolucionizma kao licemerne buržoaske ideje da Evropljani, premda vršiooci genocida i eksploatatori, neevropskim urođenicima pomažu da stupe u naprednu fazu društvene evolucije za koju oni trenutno nisu sposobni, a do koje bi, navodno, zbog tobožnje „zakovitosti“ društvenog razvoja, sami uspeali da stignu tek nakon mnogo vekova)¹² (Sidky, 2004: 70) Vels odlučno kritikuje u svojoj *Modernoj utopiji* (*A Modern Utopia*, 1905), jednom od svojih najznačajnijih utopijsko-refomatorskih dela. U toj knjizi on pruža sliku jednog humanijeg i prosvetljenijeg društva iz budućnosti, socijalističkog i antirasističkog uređenja u kome tamnopute rase sa belim Evropljanima sasvim ravnopravno učestvuju u blagodetima industrijalističkog, materijalističkog raja na zemlji, ili kako on to slikovito predstavlja na primeru jednog tamnoputog utopljanina obučenog u utopljansko, a zapravo zapadnjačko,¹³ odelo sa fasciklom u ruci, te stoga očito intelektualnog delatnika:¹⁴

I zaista, na toj promenadi u Utopiji vidim kako šeta jedna mala figura, jedan mali bradati čovek ozarenih očiju, crn kao ugalj, kovrdžave kose i obučen u belu tuniku i crne helanke, i sa kao limun žutim ogrtačem na ramenima. Hoda, kao što većina Utopljana hoda, kao da ima razloga da bude ponosan, kao da nema razloga da se boji bilo čega na svetu. U ruci nosi fasciklu. (Wells, 1905: 326)

Dakle, u tome što u priči „Džimi Goglz – bog“ papuanski starosedeoici ubistvom većeg dela „zavereničke“ ekipe lovaca na zlato ostvaruju makar mali trijumf nad navodno superiornom anglo-saksonskom rasom primećujemo modifikaciju buržoaskog rasističkog modela unilinearne evolucije koji, prošavši kroz sito Velsove humanističke kritike, sada izgleda ovako: umesto ujedinjenog kapitalističkog i indu-

12 O nadmenosti sa kojom su zagovornici unilinearnog evolucionizma gledali na tamnopute žitelje evropskih kolonija širom sveta možda najbolje govori mišljenje, u uvodu već pomenutog, Luisa Henrija Morgana da tamnopute rase još uvek nemaju dovoljno razvijen mozak i mentalne sposobnosti, iz čega po njemu prirodno proističe da belci imaju pravo da njima vladaju (Sidky, 2004: 69–70).

13 Ne radi se, naravno, o klasičnom zapadnjačkom odelu, onakvom kakvo je postojalo u pozno viktorijansko doba, pa ni o onome koje postoji danas, već se misli na odelo Velsove utopije, koje bi, baš kao i sama ta utopija, bilo skrojeno po želji onih kojih bi je utemeljili – evropske, svetlopute buržoazije (ta bi buržoazija, po nekom idealnom velsovskom scenariju, pristala da tamnoputim narodima da ravnopravan status u svetskoj socijalističkoj utopiji). Zato takvo odelo, uprkos jasnom antirasizmu velsovske utopije, odnosno ideji da ta utopija treba da pripada svim rasama, a ne samo belcima, nazivamo zapadnjačkim.

14 Inače, na prelasku iz devetnaestog u dvadeseti vek, ideja o tamnoputim intelektualcima za većinu mislilaca evropskog porekla sa obe strane Atlantika bila je, možemo slobodno reći, zamisao ravna blasfemiji. Takođe, vredi pomenuti i druga Velsova utopijsko-reformatorska dela, nastala u prvoj polovini dvadesetog veka, u kojima ovaj autor zagovara antirasizam: *Predviđanja* (*Anticipations*, 1901), *Čovečanstvo u nastajanju* (*Mankind in the Making*, 1903), *Budućnost u Americi* (*The Future in America*, 1906), *Rad, bogatstvo i sreća čovečanstva* (*The Work, Wealth and Happiness of Mankind*, 1932), itd (Bell, 2018: 23–24). Međutim, važno je istaći da, kako navodi Dankan Bel, *Moderna utopija* ili, tačnije, njeno deseto poglavlje, sadrži „Velsovu najopširniju diskusiju o rasnoj teoriji“ (Bell, 2018: 23). Otuda u ovom radu navodimo citate samo iz *Moderne utopije* kao krune Velsovog promišljanja na temu rase.

strijalističkog sveta iz budućnosti u kome evropska, belačka buržoazija ima ulogu zapovednika i upravljača, a tamnopusi, tobože „emancipovani“ urođenici prekomorskih kolonija, isključivu ulogu slugu tog društvenog mehanizma, imamo ujedinjen socijalistički industrijalistički svet u kome niko, pa čak ni neobrazovano radništvo, ne pati od nemaštine, dok tamnopusi vanevropsko stanovništvo, istinski emancipovano i obučeno za ugodan život u uslovima industrijalizma, zauzima ravnopravan status sa svojim nekadašnjim gospodarima i tiranima.

Na osnovu svega rečenog, možemo zaključiti da ova pripovetka u isti mah afirmiše i prkosi sociološko-antropološkoj paradigmi devetnaestog veka, jer dok, s jedne strane (a to je utisak koji je u ovom narativu eksplicitniji), ona, kroz mudračku superiornost britanskog protagonista nad starosedeoćima Papue, podržava stav o superiornosti evropskog naučnog svetonazora nad vanevropskim magijsko-religijskim, sa druge strane ona, sasvim implicitno, veliča samo racionalističko-pragmatičnu filozofiju evropskih naroda, dok ubeđenje da bi tamnopusi narodi, u najboljem slučaju, u svetskoj industrijalističkoj utopiji trebalo da učestvuju samo kao slabo plaćene sluge opovrgava i zamenjuje idejom da to što čovečanstvo ide i treba da ide putem tehnologizacije i globalnog ujedinjenja ne znači da na tom putu kao ravnopravne utopljanke kosmopolite ne treba da budu i potomci vanevropskih domorodačkih plemena. Drugim rečima, možemo ovu priču posmatrati kao delo u kome Vels implicitno anticipira svoj lični model sociokulturne evolucije koji u svojoj naprednoj fazi od elemenata buržoaskog unilinearnog evolucionizma sadrži samo zasnivanje svetske industrijalističke federacije, ali ne i viđenje da su tamnopusi rase toliko intelektualno inferiorne da ne mogu nadići status pukih fizičkih radnika. Na kraju valja pomenuti i to da priča „Džimi Goglz – bog“ predstavlja dobar primer Velsove sposobnosti da u jednom humorističnom ambijentu dočara ozbiljan smisao, osvrnut na važeće naučne – sociološke, antropološke i kulturološke – paradigme vlastitog vremena.¹⁵

4. „Leteći čovek“

Pripovetka „Leteći čovek“ („The Flying Man“, 1895) ima mnogo sličnosti sa pripovetkom „Džimi Goglz – bog“, pa bismo je, s obzirom na to da je objavljena tri godine pre prethodno analiziranog dela, mogli nazvati njegovom prethodnicom. Naime, „Leteći čovek“ se, kao i „Džimi Goglz – bog“, bavi kolonijalnom tematikom, s tom razlikom što se u njemu, umesto o zbivanjima na Papui, govori o događajima na granici između britanske Indije i Burme; i u njemu se radnja saopštava retrospektivno, u vidu sećanja, i to tako što neimenovani junak priče, koji se jednostavno naziva po vojnom činu („Poručnik“), svome isto tako neimenovanom sagovorniku, koji sada nije u prvom nego u trećem licu, a koji se isto tako naziva po profesiji („Etnolog“), kazuje o svojim ratnim doživljajima; i na kraju, centralni motiv radnje takođe čini tragikomična činjenica da je, u susretu sa fizički nadmoćnijim urođeničkim neprijateljem, protagonista svoj spas našao upravo u sujeverju svojih neprijatelja.

15 Možda najbolji primer za Velsovu priču u kojoj se kroz jedan humorističan, čak farsičan, ambijent šalju ozbiljne sociološke poruke predstavlja „Ukradeni bacil“ („The Stolen Bacillus“, 1893), o kome v. više u Петровић, 2019.

U kratkim crtama, sadržina Poručnikove priče je sledeća. Velsov junak se priseća jedne svoje ratne pustolovine u brdovitoj zemlji na razmeđu južne i jugoistočne Azije, „u vreme“, kako sam kaže, „pretposlednjeg pohoda na region Lušai“¹⁶ (Wells, 1904: 108), kada je, imajući pod komandom tri Engleza (Darbiširca) i šest sipoja (indijskih vojnika u službi Britanije), te vodeći i dve tovarne mazge sa potrebnim zalihama i opremom, po naredbi svog prepostavljenog krenuo u jedno domorodačko selo da u njemu ispita domaće raspoloženje prema Britancima. Nadomak tog sela, Poručnikov odred biva žestoko napadnut od strane politeističkih starosedelaca, zbog čega, u nedostatku dovoljne brojne sile, odmah kreće u povlačenje, ka lokalnoj bazi britanske vojne ekspedicije iz koje je i krenuo na put. Povlačenje se pokazuje kao veoma teško, jer neprijatelji, odnosno Čini (urođenički narod protiv koga je pokrenut pohod), koji odmah kreću u gonidbu, neprestano vrebaju svojim puškama. Do kritičnog trenutka dolazi na mestu gde se rečna dolina – kojom se Poručnikova četa povlačila, ali ne silazeći do same reke nego idući po obodu doline, gde Darbiširci i sipoji ipak nisu bili toliko izloženi neprijateljskoj vatri – „sužava u klisuru“ (Wells, 1904: 111), primoravajući ih da se spuste do same rečne obale i tako postanu „gline-ni golubovi“. Tada Poručnik donosi odluku da se ne ide kroz klisuru nego da se ona zaobiđe skretanjem udesno, odnosno udaljavanjem od neprijatelja na drugoj obali reke i penjanjem preko izrazito strmih i rizičnih uspona. Na nesreću Poručnikovih vojnika, oni na kraju završavaju zarobljeni na jednom skučenom grebenu, nakon koga se dalje nije moglo ići, a nad kojim je štrčala litica i ispod koga se nalazila „provalija duboka nekih sedamdesetak do stotinak metara“ (Wells, 1904: 114). Pri tome nemaju nimalo ni hrane ni vode zato što su mazgu, sa svim prehambrenim i vodnim zalihama što su ih imali a ona nosila, mrtvu ostavili još u blizini činskog sela, gde ju je usmrtio jedan topovski projektil. Nemajući kud i mučeni vrelim suncem koje je „žežilo skoro kao u pećnici“ (Wells, 1904: 115), Poručnikovi izedneli i iznemogli borci počinju da očajavaju – jedan vojnik kamenom na steni ispisuje svoju poslednju želju, jednog Darbiširca, čini se, premda na velikoj udaljenosti, ubijaju Čini, dok se jedan ranije, u toku povlačenja, ranjeni sipoj u groznici baca niz provaliju. Na kraju, pritisnut strašnom bedom, Poručnik dolazi na spasonosnu ideju da od šatora i konopaca što ih je nosila druga mazga napravi padobran, te njime skače u provaliju, gde se uspešno prizemljuje direktno na glavu jednog od trojice neprijateljskih ratnika, koji su baš u tom trenutku obezglavlivali telo samoubice sipoja (u Čina je običaj da odescaju glave ubijenih neprijatelja, baš kao što starosedeooci Severne Amerike imaju običaj da sa pobeđenih protivnika skidaju skalpove). Dvojica činskih ratnika, koji pri Poručnikovom doskoku nisu stradali, odmah se daju u bekstvo, iako i dalje u većini u odnosu na usamljenog oficira, zato što ih čovek sa padobranom dojmi kao nekakav bog. Zatim Poručnik, pešice prevalivši čak četrnaest kilometara, stiže do

16 U periodu od 1871. do 1890. godine, britanska vojska je na brdoviti region naseljen narodima Čin i Lušai (brda Čin-Lušai), kao poslednju oblast u južnoj i jugoistočnoj Aziji koja još nije bila ni pod čijom kolonijalnom vlašću, izvršila tri pohoda (1871–1872, 1889. i 1889–1890. godine), nakon kojih je pomenuta teritorija u celosti anektirana Britanskoj imperiji (Reid 1893: 1–12). S obzirom na to da Velsov Poručnik pominje pretposlednju ekspediciju na Čine i Lušaije, biće da je reč o onoj koja je organizovana 1889. godine.

britanske vojne baze, odakle, po njegovom saopštenom raportu, žurno kreće pedesetočlana jedinica, koja na kraju uspeva da spasi ukupno dva Darbiširca i tri sipoja, jer su, kako saznajemo, u očajanju, u međuvremenu još dvojica sipoja skočila sa litice. Na taj način (odnosno, zahvaljujući mašti činskih urođenika) nastaje legenda o letećem čoveku, koji je „neranjiv ... može da preskače slonove i da leti“ (Wells, 1904: 107) i koji je, kako saznajemo, na nezadovoljstvo Etnologa što je na krajnji istok Indije došao sa ciljem da sakupi poslednje tragove lokalnih urođeničkih mitova i verovanja, u potpunosti zamenio domaći folklor.

Glavna ideja ove pripovetke sastoji se u tome što je Velsov Poručnik svoj život, kao i živote petorice svojih saboraca, uspeo da spase zahvaljujući, s jedne strane, svome inventivnom i pragmatičnom pristupu tekućem problemu, a sa druge praznoverju njegovih urođeničkih neprijatelja koji, slično Papuancima u priči „Džimi Goglz – bog“, nesvakidašnje poduhvate poimaju kao božanska dela, deifikujući njihove izvršioce. Naime, na kraju priče, postaje jasno da je britanski Poručnik – koliko god njegova namera bila tek da se izvuče iz zamke na litici i da svojim vojnicima dovede pomoć, a ne da stvori legendu o sebi koja će zameniti sve lokalne legende i mitove (što „Letećem čoveku“ nesumnjivo daje snažnu dozu humora, kojim je Vels, inače, u celokupnoj svojoj spisateljskoj karijeri, često voleo da se služi i poštapa) – skoro u potpunosti pobedio borbene Čine, i to samo zato što njegovi neprijatelji, uprkos dokazanoj ratničkoj sposobnosti, imaju jednu manu koja na darvinovskom bojištu za opstanak ne jemči ništa drugo do sigurnog poraza – a to je, kako vidimo, um opčinjen fetišizmom, odnosno sklonost da se od ljudi koji izumljuju tehnološke sprave, ma koliko one, poput Poručnikovog padobrana, bile jednostavne, stvaraju nedodirljivi i nepobedivi bogovi.

Inače, intelektualno-epistemološka superiornost Velsovog „letećeg“ junaka (po kome priča i nosi naziv) i, uopšte, evropskog naučnog i racionalnog svetonazora u odnosu na onaj magijsko-religijski, karakterističan za naukom i tehnologijom neprosvećene neevropljane devetnaestog veka, u pripoveci je očigledna u dva navrata. Prvi je put to slučaj na početku dela, onda kada Etnolog, tražeći od Poručnika da mu objasni kako je to nastala legenda o nepobedivoj „poručnik-ptici“ sa crnim perjem i krilima dugim kao mazga (Wells, 1904: 121), Čine pogrdno naziva „neukom decom planina“: „Do vraga, čoveče! ... Da tako obmanete ovu neuku decu planina. Kako ste, čoveče, mogli da se spustite tako nisko“ (Wells, 1904: 107–108)? Drugi put pak veličanje naučnog racionalizma nad fetišizmom očigledno postaje pri kraju Poručnikove ispričane avanture, onda kada Velsov junak Etnologu govori o svom prizemljenju padobranom od šatorskog platna i konopaca:

Zatim se moja čizma obrete u ustima jednoga od njih i u jednome se trenu on i ja nađosmo na gomili sa platnom što je odozgo lepršalo po nama. Mislim da sam mu nogom smrskao lobanju. Ništa drugo nisam očekivao nego da i sam završim prosutog mozga pod udarcima preostale dvojice, ali jadni neznabošci nikada ne behu čuli za Boldvina, te odmah pobeškoše. (Wells, 1904: 119–120)

Epitet „jadni neznabošci“ jasno je, kao i izraz „neuka deca planina“, obojen negativnom, pežorativnom konotacijom, a takođe je značajna i aluzija na činsko neznanje o skoku padobranom Amerikanca Tomasa Skota Boldvina (Thomas Scott Baldwin, 1854–1923) iz 1885. kao jednom od prvih takvih zabeleženih skokova u istoriji, jer se njome dodatno ukazuje na intelektualnu zaostalost ovih azijskih urođenika (Anon. 1).

Jasno je da priča „Leteći čovek“, koliko god Poručnikova pobeda nad Činima bila slučajna i neplanirana, staje na stranu, u devetnaestom veku preovlađujućeg, mišljenja da je evropski naučno-racionalistički svetonazor superioran u odnosu na onaj fetišistički koji karakteriše vanevropska plemena, te da naučno prosvetčivanje neprosvećenih neevropljana i uvođenje poslednjih „čuda“ tehnike u njihove kolonizovane zemlje u osnovi predstavlja jedan pozitivan i svima koristan političko-kulturni proces. Takođe, u vezi sa intelektualnom superiornošću Velsovog „letećeg“ Poručnika nad bogobojažljivim urođenicima regiona Lušai (a isto možemo reći i o superiornosti junaka priče „Džimi Goglz – bog“ nad papuanskim domorocima), možemo primetiti i sličnost sa stvarnim događajima iz kolonijalističke istorije različitih evropskih naroda. Naime, u vidu imamo najpre to što su, ukoliko je istina ono što su tvrdili konkvistadori Kortes, kao osvajač Asteka, i Pizaro, kao uništitelj Carstva Inka, ovi španski pustolovi i zavojevači u Meksiku, odnosno Peruu, bili dočekani kao bogovi Kecalkoatl (u Kortesoovom slučaju) i Virakoča (u Pizarovom slučaju), što je docnije, kako se navodi, znatno olakšalo pokoravanje ovih velikih i, po mnogo čemu, naprednih država Novog sveta (Kosidovski, 2014: 73, 96–97). Zatim, tu je i poznata priča o prispeću Henrija Hadsona (Henry Hudson, 1565–1611), engleskog moreplovca i istraživača koji je plovio pod zastavom Holandije, među severnoamerički domorodački narod Lenape na današnje ostrvo Menhetn, gde je njegovo skerletno crveno odelo urođenike dojmilo kao obeležje nekakvog vrhovnog boga kome su svi ostali belci, odnosno Holanđani, što su plovili pod njegovom komandom, tobože bili pomoćnici ili „niža božanstva“ (Anon. 2). Naravno, ne treba pominjati da je i narod Lenape, kao gore pomenute Asteke i Inke, bogobojažljivo gostoprinstvo na kraju koštalo celokupne njihove teritorije, tako da bismo mogli zaključiti da Vels u „Letećem čoveku“ i priči „Džimi Goglz – bog“, možda i nesvesno, rekonstruiše događaje iz stvarne kolonizatorske prošlosti Evropljana.

Međutim, iako, kao što rekosmo, ova priča prevashodno drži stranu preovlađujućoj ideologiji devetnaestog veka u pogledu odnosa između bele i tamnopolutih rasa, u njoj se može naći i elemenata prkosa rasističkom unilinearnom evolucionizmu. Naime, kao u pripovesti „Džimi Goglz – bog“, i u „Letećem čoveku“ uočavamo motiv teške pobede Evropljana, ili tačnije Britanaca, nad urođenicima, i u njemu primećujemo više žrtava na samouverenoj britanskoj strani (koja u pohod, koliko god on bio namenjen samo prikupljanju informacija, na veoma udaljeno, potencijalno neprijateljsko, selo tašto šalje svega desetericu vojnika), što pokazuje da i kolonizovani narodi, koliko god tehnološki nazadni, umeju da gordom kolonizatoru uzvrate i da mu pokažu da superiornost anglo-saksonske rase nije baš tako stabilan i neoboriv filozofski koncept. Dakle, u vezi sa tim što činski ratnici mešoviti englesko-indijski

odred Britanske imperije najpre dovode u ponižavajući položaj zarobljenosti na nekakvoj litici u visokim i strmim indijsko-burmanskim planinama, da bi ga na kraju sveli na gotovo polovinu početnog brojnog stanja, možemo primetiti Velsovo nastojanje da tamnopute žitelje udaljenih kolonija evropskih sila prikaže u boljem svetlu no što je to bio slučaj kod mnogih evropskih mislilaca devetnaestog veka, zagovornika ideje da tamnopute narode treba evropeizovati tek da bi svojim svetloputim gospodarima mogli da služe kao jeftina radna snaga. To je nastojanje u „Letećem čoveku“, doduše, dočarano vrlo implicitno, a o njegovom prisustvu u ovoj priči, kako smo već napomenuli u analizi pripovetke „Džimi Goglz – bog“, zaključujemo na osnovu kasnijih Velsovih pogleda na rasno pitanje, istaknutih u njegovoj *Modernoj utopiji*. U svakom slučaju, može se reći da „Leteći čovek“, kao i Velsova priča o oboženom ronilačkom odelu, sadrži dvojak, pomalo i oprečan, pogled na buržoasku rasističku ideologiju devetnaestog veka – on, na jednoj strani, podržava stav o intelektualnoj superiornosti Evropljana nad urođenicima iz njihovih prekomorskih kolonija, ali na drugoj osuđuje stav da su tamnoputi ljudi niža bića koja, u najboljem slučaju, zaslužuju tek da budu sluge belaca, te na taj način koncept unilinearnog sociokulturnog evolucionizma, onakav kakvog su ga u devetnaestom stoleću zagovarali i razvijali buržoaski mislioci širom zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država, modifikuje i daje mu lični pečat.

5. Zaključak

Analizirali smo tri rane, sa naukom i tehnologijom povezane, priče H. Dž. Velsa, pod naslovom „Priča iz kamenog doba“, „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“, i u njima pronašli poruke koje se osvrću na tekući sociološko-antropološki diskurs devetnaestog veka. Na prvom mestu, ono što se prilično eksplicitno može videti iz sukoba opisanih u pomenutim pripovetkama (sukob između Uh-lomija i „Ujinih sinova“ u „Priči iz kamenog doba“, sukob između neimenovanog naratora i papuanskih urođenika u priči „Džimi Goglz – bog“ i sukob između Poručnika i činskih ratnika u „Letećem čoveku“) jeste ideja da u nemilosrdnoj darvinovskoj borbi za opstanak ključnu prednost donosi intelektualna, a ne fizička superiornost, što praktično znači da se kroz pobedu predstavnika naučnog racionalizma (Uh-lomija, neimenovanog naratora i Poručnika) nad predstavnicima fetišizma ili magijsko-religijskog svetonazora („Ujinim sinovima“, Papuancima i Činima) staje na stranu unilinearnog sociokulturnog evolucionizma, ili barem onog njegovog elementa koji je podrazumevao da je tehnologizacija i prosvetljenje „primitivnih“ neevropskih rasa zakonima prirode predodređen proces, čije je sprovođenje, počevši od renesanse, sudbina dodelila evropskim svetloputim narodima. Time što u svojim pričama, koliko god njihov kontekst bio humorističan, prikazuje superiornost evropskog, naučnog načina mišljenja nad onim vanevropskim, nenaučnim (magijsko-religijskim) Vels otelotvoruje *zeitgeist* devetnaestog veka, opčinjenog verom u moć nauke i ubeđenošću u ispravnost industrijalizma i naučnog pogleda na svet.

Međutim, iako Vels u dotičnim pričama drži stranu vladajućoj sociološko-antropološkoj ideologiji, on to čini na sebi svojstven način, modifikujući buržoaski koncept unilinearnog sociokulturnog evolucionizma tako da on sadrži odobravanje industri-

jalizma ali i, suprotno buržoaskoj ideologiji, protivljenje stavu da takozvane „inferiorne rase“ treba integrisati samo kao sluge sistema, a ne kao ravnopravne građane sveta. Naklonjenost prema tamnopusim rasama našli smo u pričama „Džimi Goglz – bog“ i „Leteći čovek“, odnosno u činjenici da u njima tamnopusi ratnici, uprkos tome što na kraju bivaju nadmudreni od evropskih protagonista, ipak uspeavaju da u borbi belcima nanesu značajne gubitke. O ovoj modifikaciji buržoaske ideologije devetnaestog veka zaključili smo na osnovu intertekstualnosti, odnosno veze sa kasnijim Velsovim utopijskim delom iz perioda njegove zrele političko-reformatorske aktivnosti, tako da bismo, s obzirom na to da za izvlačenje ovog zaključka dovoljni nisu bili samo tekstovi pripovedaka (kao u slučaju afirmacije naučnog racionalizma u suprotnosti sa fetišizmom), mogli reći da je to značenje implicitnog karaktera.

Na kraju, na osnovu analiziranih pripovedaka jasno je da je Vels bio pod snažnim uticajem savremenog antropološko-sociološkog diskursa, te da ga je jednim delom afirmisao, a drugim odbacivao i modifikovao. Upravo takav, selektivan pristup i jeste, kao što je poznato, odlika kritičkih duhova i velikana svetske misli, kakav je svakako bio i Vels.

Napomena: Ovaj rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta *Knjiženstvo – teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915*, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Literatura

- Anon. 1. (2007). Thomas Scott Baldwin / Major, United States Army. <http://www.arlingtoncemetery.net/tsbaldwin.htm>
- Anon. 2. (2020). Native American Perspective on First Contact with Europeans / As related to John Heckewelder [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_B-T7YPkLRE
- Bell, D. (2018). Pragmatic Utopianism and Race: H. G. Wells as Social Scientist. *Journal: Apollo – University of Cambridge Repository*.
- Bowler, P. (2012). Darwinism and Victorian Values: Threat or Opportunity?. *Proceedings of the British Academy*, 78, 129–147.
- Choi, Y. (2013). 'Jokes and Drink': Bakhtinian Carnivalism in Wells's 'Aepyornis Island' and 'Jimmy Goggles the God'. *The Explicator*, 71(3), 191–194.
- Fiamengo, A. (1987). *Saint-Simon i Auguste Comte*. Zagreb: ITRO Naprijed.
- Kagarlitski, J. (1982). Wells's Short Stories (J. Dingley, Trans.). *The Wellsian*, 5, 19–23.
- Kosidovski, Z. (2014). *Kraljevstvo zlatnih suza*. Podgorica: Narodna knjiga.
- Reid, A. S. (1893). *Chin-Lushai Land including a Description of the Various Expeditions into the Chin-Lushai Hills and the final Annexation of the Country*. Calcutta: Thacker, Spink and Co.
- Sidky, H. (2004). *Perspectives on Culture: A Critical Introduction to Theory in Cultural Anthropology*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Stead, W. T. (Ed.). (1902). *The Last Will and Testament of Cecil John Rhodes with Elucidatory Notes*. London: „Review of Reviews“ Office.

- Suvin, D. (2009). *Naučna fantastika, spoznaja, sloboda* (D. Ajdačić, прир.). Beograd: SlovoSlavia.
- Vickery, J. B. (1973). *The Literary Impact of The Golden Bough*. Princeton: Princeton University Press.
- Wells, H. G. (1899). A Story of the Stone Age. In *Tales of Space and Time* (pp. 61–163). Toronto: The Musson Book Co.
- Wells, H. G. (1903). Jimmy Goggles the God. In *Twelve Stories and a Dream* (pp. 157–179). London: McMillan and Co.
- Wells, H. G. (1904). The Flying Man. In *The Stolen Bacillus and Other Incidents* (pp. 106–121). London: McMillan and Co.
- Wells, H. G. (1905). *A Modern Utopia*. London: Thomas Nelson and Sons, Ltd.
- White, A. D. (1910). *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, Vol. I. New York: D. Appleton and Company.
- Косидовски, З. (1998). *Библијске легенде* (Д. Перовић, прев.). Београд: Српска књижевна задруга.
- [Kosidovski, Z. (1998). *Biblijske legende* (D. Perović, prev.). Beograd: Srpska književna zadruga]
- Петровић, Г. (2017). Човек и његово тоцило бола и нужде: алтернативна еволуциона историја људске врсте у „Причи из каменог доба“ и *Времплову* Х. Џ. Велса. *Анали Филолошког факултета*, 29(2), 137–160.
- [Petrović, G. (2017). Čovek i njegovo tocilo bola i nužde: alternativna evolucionarna istorija ljudske vrste u „Priči iz kamenog doba“ i *Vremeplovu* H. Dž. Velsa. *Anali Filološkog fakulteta*, 29(2), 137–160]
- Петровић, Г. 2019. Деволуција друштва у кратким причама Х. Џ. Велса: „Украдени бацил“ и „Господар динама“. *Липар*, 68, 157–170.
- [Petrović, G. 2019. Devolucija društva u kratkim pričama H. Dž. Velsa: „Ukradeni bacil“ i „Gospodar dinamama“. *Lipar*, 68, 157–170]
- Фрејзер, Џ. (1992). *Златна грана: проучавање магије и религије* (Ж. В. Симић, прев.). Београд: „АЛФА“ Земун / „ДРАГАНИЋ“ Земун.
- [Frejzer, Dž. (1992). *Zlatna grana: proučavanje magije i religije* (Ž. V. Simić, prev.). Beograd: „ALFA“ Zemun / „DRAGANIĆ“ Zemun]

Goran J. Petrović

Summary

THE CLASH BETWEEN FETISHISM AND SCIENTIFIC RATIONALISM AND THE RACE ISSUE IN EARLY STORIES BY H. G. WELLS: “A STORY OF THE STONE AGE”, “JIMMY GOGGLES THE GOD”, “THE FLYING MAN”

This paper analyzes three early stories by H. G. Wells: “A Story of the Stone Age”, “Jimmy Goggles the God”, and “The Flying Man”. The basic arguments of the paper are, firstly, that the three stories contain a conflict between two different worldviews – namely, fetishism (as being characteristic, in a synchronic sense, of tribally organized non-Europeans, and, in a diachronic sense, of the prehistoric ancestors of all modern-day nations) and scientific rationalism (as being characteristic solely of contemporary Europeans) – and, secondly, that the stories “Jimmy Goggles the God” and “The Flying Man” also implicitly contain Wells’s specific stance on the race issue. It is concluded that, with regard to the former question, the author presents the European, scientific and rationalistic worldview as triumphant, whereas in relation to the latter question, he presents himself as particularly tolerant and humane to the dark-skinned non-European races. Since the prevailing sociological and anthropological concepts of the nineteenth century were based on bourgeois, emphatically racist, unilinear sociocultural evolutionism, in the aforementioned stories Wells presents himself as a selective, critical mind that takes only the acceptance of global technologization and the enlightenment of non-European races, but rejects the affirmation of the racially based hierarchization of the world utopia from unilinear evolutionism. In interpreting these works, we do not solely rely on the texts of the analyzed stories, but also use intertextual relations between these stories and Wells’s later utopian and reformist opus.

Key words:

H. G. Wells, fetishism, scientific rationalism, worldview, James Frazer, unilinear sociocultural evolutionism, race, Europeans, non-Europeans

ИНДЕКСИРАН У ERIH PLUS, MLA International Bibliography и DOAJ. Дигиталне копије свезака часописа архивирају се у Дигиталном репозиторијуму Народне библиотеке Србије.

ОБЈАВЉУЈЕ СЕ двапут годишње.

Све информације и упутства ауторима налазе се на www.anali.fil.bg.ac.rs. Радови се предају анонимно путем линка за предају радова.

INDEXED IN ERIH PLUS, MLA International Bibliography and DOAJ. Digital copies of the Journal are archived in the Digital Repository of the National Library of Serbia.

PUBLISHED twice a year.

All information regarding notes for contributors and stylesheet available online at www.anali.fil.bg.ac.rs. Papers are submitted anonymously via the Submission link on the website.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

80(497.11)

АНАЛИ Филолошког факултета = Annals of the Faculty of Philology / главни и одговорни уредник Биљана Чубровић
. - Књ. 1 (1961)- . - Београд : Филолошки факултет, 1961-
(Београд : МАБ). - 24 cm

Полугодишње. - Друго издање на другом медијуму: Анали Филолошког факултета (Београд. Online) = ISSN 2787-1037
ISSN 0522-8468 = Анали Филолошког факултета (Београд)
COBISS.SR-ID 16394242